

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT
61
2015

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

61
2015

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2016

Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 61 (2015)

Toimetuskolleegium Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen),
Tuomas Huumo (Turku-Tartu), Arvo Krikmann (Tartu),
Helle Metslang (Tartu), Karl Pajusalu (Tartu), Raimo Raag
(Uppsala), Kristiina Ross (Tallinn), Urmas Sutrop (Tartu),
Lembit Vaba (Harjumaa), Jüri Viikberg (Tallinn), Tiit-Rein
Viitso (Tartu), Eberhard Winkler (Göttingen)

Toimetuse Mati Erelt peatoimetaja
Sirje Mäearu toimetaja

Toimetuse aadress Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn

telefon 644 9331
e-post es@eki.ee

Trükk trükikoda Pakett

ISSN 0206-3735 (trükis)
ISSN 2228-1215 (võrguteavik)

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud andmebaasides:
ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences)
Linguistic Bibliography Online (Bill)
Linguistics and Language Behavior Abstracts (ProQuest)
MLA International Bibliography (Modern Language Association)
Scopus (Elsevier)

Täistekstid veebis:
www.kirj.ee
www.emakeeleselts.ee
www.ceeol.com

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud riiklik programm
„Eesti keel ja kultuurimälu II (2014–2018)“ ning Haridus- ja Teadusministeerium

© Emakeele Selts

SISUKORD

Jaan Alver, Lehte Alver

Majanduse oskussõnu kahe maailmasõja vahelt..... 9

Economic terms between the two world wars 31

Siim Antso

Etnodialektoloogiline uurimus viie piirkonna õpilaste
murdetundmisest 32

A study on the perception of Estonian dialects among students
from five regions 59

Enn Ernits

Uutest perekonnanimedest Eesti-Ingeris ja nende panekust
1922. aastal 60

New family names in Estonian Ingria and their giving
in 1922 78

Tiit Hennoste, Helle Metslang, Külli Habicht,

Anni Jürine, Kirsi Laanesoo, David Ogren

Üldküsimuse vorm ja funktsioonid läbi nelja sajandi
ja kuue tekstiliigi..... 80

Forms and functions of polar questions across four centuries
and six text types 105

Annika Hussar, Mariko Faster

Eestlaste hüüdnimedest..... 110

Estonian nicknames 133

Mari Kendla, Jüri Viikberg

Protoeurooplaste keelepärandist 135

Indoeuropean linguistic heritage in the Balto-Finnic languages..... 153

Iris Metsmägi

Tüve *roobas* ~ *rööbas* päritolust..... 155

The etymology of Estonian *roobas* ~ *rööbas* ‘rut; rail’ 166

Eva Saar

Vene õigeusu eesnimed vadja, isuri ja seto keeles	167
Russian Orthodox given names in Votic, Ingrian and Seto	186

Meeli Sedrik

Juuksed, naise uhkuse kroon. <i>Krunn</i>	187
Hair, the crown of a woman's pride. <i>Krunn</i>	206

Ann Siiman

Ainsuse sisseütleva vormi valiku seos morfosüntaktiliste ja semantiliste tunnustega – materjali ning meetodi sobivus korpusanalüüsiks	207
How the choice between the singular long and short illative case is related to morphosyntactic and semantic variables – which material and methods are suitable for a corpus analysis	231

Sven-Erik Soosaar

AGAPE vastete kujunemisest eesti piiblitõlgetes	233
On the formation of the equivalents of Greek <i>agape</i> in Estonian Bible translations	252

Lembit Vaba

Alternatiivseid etümoloogiaid II	253
Alternative etymologies II	261

ÜLEVAATEID

Mati Erelt

GGG 50	265
--------------	-----

Jüri Valge

Generatiivse grammatika grupi juubelikoosolek	268
---	-----

Mati Erelt

GGG ja eesti keele süntaksi uurimine	273
GGG and study of Estonian syntax	280

Haldur Õim

GGG ja eesti keele semantika ja pragmaatika ning teoreetiline keeleteadus	281
GGG, semantics and pragmatics of Estonian and theoretical linguistics	293

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 96. tegevusaasta (2015) (Killu Paldrok)	297
2015. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded (Killu Paldrok)	305
2015. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus (Annika Oherde)	311
2015. aastal manalateele läinud Emakeele Seltsi liikmed	314
<i>In memoriam</i> Kalevi Wiik (Jüri Valge)	315
Emakeele Seltsi juubilarid 2015. aastal	318
Enn Ernits 70.....	320
Lembit Vaba 70 (Jüri Viikberg)	322
Kristiina Ross 60 (Annika Viht).....	326
Eberhard Winkler 60 (Karl Pajusalu, Jüri Viikberg).....	329
Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2015	333
Lühendid	339

MAJANDUSE OSKUSSÕNU KAHE MAAILMASÕJA VAHELT

JAAN ALVER, LEHTE ALVER

Annotatsioon. Artiklis vaadeldakse eestikeelse majandusterminoloogia arengut aastail 1900–1940. Seejuures keskendutakse kahe maailmasõja vahelisele perioodile, mis algas Eesti Vabariigi ja eestikeelse ülikooli tekkimisega ning lõppes Eesti riigi kadumisega. Ettevõtlust käsitleva kirjanduse (millest suurema osa moodustab raamatupidamisalane kirjandus) kronoloogiline analüüs võimaldab jälgida oskussõnade ilmumist ja arenemist.

Võtmesõnad: eesti keel, majandus, raamatupidamine, terminoloogia

1. Sissejuhatus

Tartu Ülikool taasavati 1802. aastal kui saksa(keelne) ülikool. Kuigi majandusaineid õpetasid kõrge kvalifikatsiooniga õppejõud, olid loengud saksa keeles. Järgnevalt põgusalt mõnest tuntumast õppejõust.

Ülikooli **ökonoomika, tehnoloogia ja arhitektuuri õppetooli** esimene professor oli ülikooli arhitekt **Johann Wilhelm von Krause** (ametis 1803–1828), kes õpetas õllepruulimise, viinaajamise, tärklisevalmistamise, tõrvaajamise, lubjapõletamise ning nahaparkimise kõrval ka põllumajanduse ökonoomikat ja raamatupidamist (J. Alver, L. Alver 2011a: 595).

Saksa päritolu majandusteadlane ja kirjanik **Friedrich Eberhard Rambach oli kameraalteaduste, rahanduse ja kaubanduse õppetooli** esimene korraline professor (ametis 1803–1828). Ta pidas loenguid riigimajanduse, merkantilismi ja füsiokratismi kriitika, rahvamajanduse põhialuste, rahvatulu analüüsi, finantsteaduse ja kaubanduspoliitika kõrval ka asjaajamise stiili, maksunduse, raharingluse ja veksliajanduse, panganduse ning raamatupidamise kohta (J. Alver, L. Alver 2011b: 292).

Rambachi järglaseks sai **Eberhard David Friedländer**, kes oli kameraalteaduste, rahanduse ja kaubanduse professor aastail 1828–1853.

Ta õpetas neidsamu õppeaineid (riigimajandus, rahvamajandusteooria, finantsteadus, pangandus, raharinglus, makseinstrumendid, raamatu-pidamine, veksliajandus jt), mida eelkäijagi, kuid lisaks veel kaubandus-teadust, põllumajandusstatistikat, poliitilist ökonomiat, poliitilist aritmeetikat jm ning pidas kameralistika praktikumi (J. Alver, L. Alver 2011a: 307).

Aastail 1856–1869 oli kameraalteaduste korraline professor Tartu Ülikooli kandidaadikraadiga lõpetanud ja seejärel seal ka magistritöö kaitsnud Riias pärit sakslane **Johann Theodor Grass**, kes õpetas poliitilist ökonomiat, rahandust, kaubandusteadust, kaubanduse ajalugu, statistikat ning korraldas kameralistika praktikume. Grassi töötamise ajal nimetati kameraalteaduste, rahanduse ja kaubanduse õppetool ümber poliitilise ökonomia õppetooliks (Hagelberg, Sõrg 2003: 67).

Aastail 1865–1868 oli kameraalteaduste, rahanduse ja kaubanduse õppetooli (1866. aastast etnograafia, geograafia ja statistika õppe-tooli) professor hilisem kuulus majandusteadlane ja poliitik **Adolph (Adolf) Gotthilf Heinrich Wagner**, kes õpetas maksunduse ja riigivõla üldajalugu; krediiti ja krediidiasutusi; väliskaubanduse võrdlevat statis-tikat; võrdlevat finantsstatistikat; majanduspoliitikat ja poliitilist ökonoo-miat (J. Alver, L. Alver 2011b: 637). Pärast Wagneri lahkumist oli aastail 1869–1873 geograafia, etnograafia, statistika ja poliitilise ökonomia professoriks **Ernst Louis Etienne Laspeyres**. Ülikoolis töötamise ajal õpetas ta statistikat; statistika ajalugu, teooriat ja tehnikat; aktsiaseltside, kaubanduse, tööstuse, rahanduse, panganduse, põllunduse ja metsanduse statistikat; teoreetilist poliitökonoomiat; rahandusteadust; raha-, laenu- ja pangapoliitikat ning -statistikat jm. Tartu perioodil lõi Laspeyres agre-gaatindeksite teooria, mida kasutatakse majandusstatistikas ja -analüüsis tänini (J. Alver, L. Alver 2011a: 646).

1880. aastatel alanud venestamine tõi kaasa venekeelse õppe. Majan-dusaineid õpetas slaavlaste (peamiselt venelaste) kõrval ka mõni vene keelt valdav baltisakslane. Paraku pole vene perioodi majandusõppejõududest teadussaavutuste poolest kedagi esile tõsta. Küll aga on huvitav märkida, et aastail 1912–1915 töötas ülikoolis eradotsendina maailmakuulsa vene päritolu USA majandusteadlase, Nobeli majanduspreemia laureaadi Vassili (Wassily) Leontjevi (Leontieffi, Leontieffi) isa, hilisem majandusprofessor **Vassili Leontjev**, kes õpetas poliitilist ökonomiat ja statistikat (J. Alver, L. Alver 2011a: 655).

Enne eestikeelse rahvusülikooli avamist toimus õppetöö saksa või vene keeles. Ühtki eestlasest majandusõppejõudu saksa- ja venekeelses ülikoolis polnud. Tuleb nentida ülikooli ja selle õppejõudkonna (sh majandusõppejõudude) olulist panust Eesti- ja Liivimaa arengule, ent kui rääkida eestikeelsest majandusteadusest ja -kirjandusest ning oskussõnavarast, oli ülikooli panus olematu. Siiski ilmus 1907. aastal eesti keeles kaks tähelepanuväärset teost: vene sotsiaaldemokraadist filosoofi, majandusteadlase ja publitsisti Aleksandr Bogdanovi 1897. aastal üliõpilasena publitseeritud raamatu „Краткий курс экономической науки“ eestikeelne tõlge „Lühikene majandusteaduse õpetus“ ja Hans Pöögelmanni „Majandusteaduse õpetus“. Nende trükiste kohta märgib Uno Liivaku järgmist:

„Milliste karide vahel tõlkijad veel tollalgi seilama pidid, ilmneb ehk ühest „Eesti Kirjanduse“ retsensioonist, milles võrreldakse Pöögelmanni „Majandusteaduse õpetuse“ I osa ja Bogdanovi „Lühikese majandusteaduse õpetuse“ tõlke oskussõnavara.“

Edasi tsiteerib Liivaku retsensenti August Hankot¹: „Raamatu kirjutaja [Pöögelmann] on pidanud hulk uusi sõnu tarvitusele võtma; näituseks „töndus“ (Betrieb), „tööpõnevus“ (Intensität), „Hoogsiht“ (Tendenz) jne. [...] Nüüd valitseb meie teaduslikus keeles **suur korratatus**. Igal kirjanikul on oma isekeel. Näituseks tarvitab **A. Bogdanovi „Majandusteaduse õpetuse“ tõlkija** siin teisi nimetusi. „Intensität“ on temal „intensivsus“, „Tendenz“ – „tendents ehk kalduvus, püüe“; Saksa sõna „Produktivität“ tõlgib ta sõnaga „töö sigivus ehk produktiivsus“. H. Pöögelmann tarvitab siin sõna „sigitavus“, ja igatahes on see õigem, sest töö ei ole mitte **sigiv**, vaid **sigitav**.“

Olgu märgitud, et Bogdanovi raamatu tõlkija oli hilisem tuntud majandusteadlane, poliitik, pangandustegelane ja diplomaat **Nikolai Köstner**, kes oli sel ajal kõigest 18-aastane. Võib ette kujutada, milliste keele- ja terminoloogiaprobleemidega tuli noorel majanduspoliitikahuvilisel rinda pista. Eestikeelse puuduliku oskussõnavara tõttu on ta kasutanud hulgaliselt germanisme: „antagonismus“, „fetishismus“, „individualismus“, „kommunismus“, „konserwatismus“, „organismus“, ja russitsisme: „assignatsia“, „doktrina“, „politika-ökonomia“, „reglement“, „territoria“ jt. Sõna „tootmine“ asemel on läbivalts kasutatud „walmistamine“. Raamatu lõppu lisatud „Raskemate sõnade seletusest“ leiame sellised primitiivsed

¹ August Hanko, Seadus, ühiselu, majanduse-teadus. – Eesti Kirjandus 1908, 1, 59.

definiitsioonid nagu „teoria – õpetus“, „termin – asja nimetus“, „ökonomika – kokkuhoidmine, maapidamise õpetus“ (Bogdanow 1907: 392).

2. XX sajandi algus

Põgus pilk XX sajandi esimese 40 aasta eestikeelsele majanduskirjandusele näitab, et kõige rohkem ilmus raamatupidamisalaseid brošüüre ja õppevahendeid. Kuna raamatupidamiskohustus tulenes seadus(t)est, siis õpetati seda nii kohalikes kommerts- ja majanduskoolides kui ka mitmesugustel kursustel. Seepärast oli nõudlus raamatupidamisalase kirjanduse järele suur. Kui võtta arvesse, et pärast rahvusüliskooli avamist 1. detsembril 1919 anti õppejõudude enamiku moodustanud mitte-eestlastele kümme aastat aega üleminekuks eestikeelsele õpetamisele, on selge, miks eestikeelsete ökonomikaalaste **teaduslike originaaltrükiste** ilmumine venis.

Esimesed eestikeelsed raamatupidamisalased brošüürid ilmusid teadaolevalt 1900. aastal (Linnaks 1983: 36). Nendeks olid V. K. Sepa „Kodune raamatupidamine iga ühele“ ja Jaak Reichmanni „Talu äriaramatud“. Tollasest (eriala)keelest annab ettekujutuse järgmine katkend (Reichmann 1900: 8–9):

„Tabeliks nimetatakse niisugust paberi poognat ehk üht jagu temast, mis kriipsude läbi mitmesse jakku on jaotatud. .. Tabelisi on kahesuguseid. Ühed nendest kannavad otsa peal ladinakeelset sõna „Debet“, see tähendab Eestikeeles: mis mina teiste käest saanud olen, ehk teise sõnaga, mille eest ma teistele maksma pean; teiste pealkiri on „Kredit“, s. t. mis mina teistele annud olen ehk mis teistel mulle maksta on. Kui meie nende wõerakeelsete ajasõnade asemele sündsad eestikeelsed sõnad seadime, siis tähendab debet – saanud ja kredit – annud.“

Joonealuse märkusena on lisatud: „Mõned raamatupidajad tarwitawad ajasõnade debet ja kredit asemel nimesõnu sissetulek (debet) ja väljaminek (kredit), ka tulu ja kulu.“ (Reichmann 1900: 9)

Tollastest oskussõnadest saab ülevaate Reichmanni bilansiskeemi põhjal (Reichmann 1900: 10; vt allpool): „Waranduse üleskirjutamine äriaasta algul on esimene töö, mida raamatupidaja peab ette wõtma. See töö tuleb hoolega ja kindla plaani järele toimendada, et midagi silmade wahela üleskirjutamata ei jääks. Siin tuleb terve talu warandus majanduse kapitalide järele ära jaotada ja iga asjale tema praegune wäärtus juurde kirjutada.“

Aktiv (Meie omandus)		
A. Seisaw ehk põhjuskapital		
	I.	Maa kapital
	II.	Hoone kapital
B. Seisja liikuv kapital (Inventar)		
	III.	Elaw kapital
	IV.	Surnud kapital
D.	V.	Liikuv kapital
Passiv (Teiste omandus)		
1. Wõlad		
2. Maksud ja kohused		

„Maa kapitali“ koosseisus tuli Reichmanni järgi näidata „maa väärtus“, „maa õigused“ ja „maa parandamised“ (melioratsioon). „Hoone kapitali“ moodustasid „ehitused (hooned, sillad, aidad jne.)“. „Elawaks kapitaliks“ nimetas Reichmann „loomi (hobuseid, weiseid, sigu jne.)“. „Surnud kapitali“ koosseisus eristas Reichmann kahte rühma: „masinaid ja riistu (tööriistad, sõiduriistad jne.)“ ning „metsi, puuistandusi jne.“. „Liikuva kapitali“ moodustasid „sularaha ja nõudmised“, „põllu ja heinamaa saadused (wili, seemned, juurewiljad, heinad jne.)“ ning „loomariigi saadused ja mitmesugune muu materjal (liha, rasw, sool, kalad, willad, nahad, sõnnik jne.)“.

Konto mõiste tehti lugejale selgeks järgmiselt (Reichmann 1900: 15–16):

„Konto on wõerakeelne sõna, mida igalpool ärraamatutes tarwitatakse. Tema tähendab umbes niisama palju kui rehnung. Tahame teada, kui palju meile üks hobune aastas kasu toob, siis teeme sellest rehningi. Ühe paberi lehe peale kirjutame kõik need raha summad, mis hobune meile sisse on toonud – andnud (kredit), olgu see põllutöö, (tööpäewad) woori wedamisega ehk m. m.; teise lehe peale kirjutame jälle need summad mis hobune meilt on saanud (debit) s. o. mis tema pidamine meile selle aja sees maksma on tulnud. Wõrdleme nüüd neid summasid isekeskes, siis on see täielik rehnung, mida raamatupidajad lühidalt kontoks nimetavad. Niisuguseid rehningisid wõi kontosid wõib raamatupidaja oma soowi järele nii palju walmistada kui ta tarwiliku näeb olewat.“

1903. aastal ilmus Saksamaal Görlitzis kommertskooli direktorina töötanud Friedrich Schubitzi (Scubitzi) raamat „Kahekordse Italia

Raamatupidamise õpetus“, mida professor Erik Linnaksi hinnangul võib pidada esimeseks eesti keeles ilmunud **raamatupidamise teooriat** käsitlevaks õpikuks (Linnaks 1983: 37). Schubitzki raamatu eessõnas märgib tõlkija A. Tattar: „Juba ammu on soovisid awaldatud, et ka Eesti keeles kahekordse raamatupidamise õpetus ilmuks, mille järele võimalik oleks kahekordset raamatupidamist ära õppida. Olgu ka, et küll wõerastes keeltes väga mitmed niisugused õpperaamatud ja igasugune arvuteadusline kirjandus on – ei või sellest ometi kõik kasu saada, sest wõera keele järele õppimine nõuab ühelt poolt põhjalikku keeletundmist, teiselt – teeb see takistusi kui kahekordset raamatupidamist sisse tahetakse seadida, et asjakohaseid sõnu ja nimetusi ei leita. Pealegi on igal õppijal oma emakeeles kõige parem ja kergem niisugusest asjast aru saada.“ (Scubitz 1903: 3)

Schubitzki raamatut sirvides on näha, et tõlkija Tattar on pidanud looma eestikeelseid oskussõnu, sest seni teadaolevad varasemad väljaanded olid tunduvalt elementaarsema sisuga. Tema oskussõnad on pigem seletavad üldkeelendid kui terminid. Olgu märgitud, et Tattarilt ilmus aasta varem 22-leheküljeline brošüür „Põlluasjanduse raamatupidamise õpetus“, kus ta muuhulgas märkis, et „inwentur ehk waranduse üles wõtmine jaguneb kahesse osasse, s. o. activasse ja passivasse“, eristades esimeses „liikumata warandust“ ja „liikumat warandust“ (Tattar 1902: 7).

3. Eestikeelse oskussõnavara loomine algab

Keelekorraldusliikumine, mille kõrgaeg oli aastail 1920–1935, mõjutas ka majandusalaerialakirjandust ja oskussõnavara. Seejuures tuleb märkida, et eestikeelse majanduslase oskussõnavara areng kahe maailmasõja vahel leidis väljundi eeskätt raamatupidamises. See on ka arusaadav. Uus riik vajab eelkõige riigikeelseid seadusi ja juhendmaterjale. Raamatupidamine on majandusteadustest kõige rakenduslikum ja juriidilisem, sisaldades nii majanduslikku kui ka juriidilist aspekti. Raamatupidamine on tihedalt seotud pangandus-, finants-, maksu- ja äriõigusega, raamatupidamisse on väljund paljudel seadustel. Raamatupidamise väljundeid – finants-aruandeid – kasutavad paljud huvirühmad: majandusanalüütikud ja -nõustajad, olemasolevad ja potentsiaalsed investorid, finants- ja krediidi-asutused, maksu- ja statistikaamet, muud riigivõimuorganid. Seepärast on igati mõisteta, miks aastail 1920–1940 ilmunud majanduskirjandusest

moodustas valdava osa (autorite hinnangul 80–90%) raamatupidamisalane kirjandus. Raamatupidamiskirjandusest on pärit ka paljud terminid, mida kasutati ettevõttemajanduse õpetamisel.

Eduard Karlsoni 1920. aastal ilmunud „Kahekordne ehk Itaalia raamatupidamine“ jätkas lihtsakoelise lühibrošüürina juba väljakujunenud traditsiooni. Oskussõnade puhul võib märgata kohati vene keele mõju – „Aktiiva“, „Passiiva“, „debitoor“, „kreditoor“ (kuid „deebet“ ja „kreedit“). Huvitavatest oskussõnadest võib märkida „Aktiiva“ sünonüümi „Pärisomandus“ ja sõna „maksutermiin“ (viimane tähendas maksetähtpäeva). Esimesed raamatud ilmusid Johannes Tammelt (1921, 1923), kes hiljem muutis oma nime Tammoks. Tammo oli üliõpilasena õppinud raamatupidamist Kopenhaageni Ülikoolis ning tegu oli kõrge kvalifikatsiooniga spetsialistiga². Tema raamatutes oli palju uusi või vähetuntud termineid: „ärivarandus“ ehk „ärikapitaal“, mis jagunes „aktiiva-varanduseks“ ja „passiiva-varanduseks“; „puhtvarandus“ ehk „puhtkapital“, „kollektiivarve“ ehk „kogujaarve“ (süntetiline konto), „ärisõber“ (klient), „liikuv varandus“ ja „liikumatu varandus“ (vallasvara ja kinnisvara), „huupikauplus“ (hulgikauplus) ning „jaotikauplus“ (jaekauplus), „positiiv-õigus“ (võõras võlg) ja „negatiiv-õigus“ (oma võlg) jpt.

Tartu kommertskooli majandusteaduse ja reaalkooli ajaloo õpetajalt, hilisemalt koolidirektorilt Johannes Adamsonilt ilmus 1922. aastal (teine trükk 1926) õpperaamat „Majandusteadus“, mis oli mõeldud „nii keskkoolidele kui ka eneseharimiseks“. Oma raamatus eristas ta *põhikapitaali* ja *liikuvkapitaali* (Adamson 1922: 47), samuti „produktiivset“ ja „surnud kapitaal“, „ühiskondlikku“ ja „erakapitali“ ja ka „alalist“ ja „muutuvat kapitali“ (Adamson 1922: 48–49). Samal ajal kasutas ta ka terminit „kapital“ (Adamson 1922: 48). Ettevõtteid liigitas ta „isiklisteks“ ja „kollektiivseteks“ (Adamson 1922: 75). Kollektiivettevõtted olid „täisühingud“, „piiratud“ ehk „usaldusühingud“ ning „aktsiaühingud“ (Adamson 1922: 76). Nende äriühinguvormide nimetused leiab ka praegusest Eesti äriseadustikust.

² Akadeemik Uno Mereste, kes oli üks paljudest Johannes Tammo (kutsuti ka Tammo Jussiks) õpilastest, meenutab teda tänuga oma mälestustes. See on eriti mõistetav, teades, et kui Mereste asus 1950. aastal pärast Tallinna Tehnikaülikooli (siis Tallinna Polütehniline Instituut) lõpetamist tööle Tallinna Rahanduse ja Krediidi Tehnikumi (mille ta ise oli neli aastat varem lõpetanud, kui see kandis teistsugust nimetust), tuli tal hakata õpetama Tammo asemel, kes just sel aastal siirdus vanaduspensionile.

Sõjaeelse Eesti Vabariigi tuntumaid raamatupidamisspetsialiste oli **Johannes Jostoff**. Jostoffi tuntust ja kõrget kvalifikatsiooni iseloomustas fakt, et pankade ja ettevõtete raamatupidajad, kel oli probleeme bilansi koostamisega, pöördusid viimases hädas tema poole. Lisaks oli ta ka paljude erialatrükiste autor. Tema 1923. aastal ilmunud raamatus „Kaubanduse korrespondents“ on eraldi osa „Oskus- ja võõrsõnade seletus“ (Jostoff 1923: 181–182). Keeleliselt on raamatus kasutatud oskussõnadest ja üldkeelenditest huvitavamad järgmised: „ettus“ (ettepanek), „hinnastik“ (hinnakiri), „koostus“ (koosseis), „krediteerima“ ehk „hüvistama“, „maksus“ (maksumus), „oodustama“ (diskonteerima), „presentant“ (veksli ettenäitaja), „sesong“ (hooaeg), „teadumus“ (kogemus, elutarkus), „teisik“ (ärakiri, koopia), „toimend“ (tehe, äriplaneet, operatsioon), „transfert“ (rahasaate käsukiri), „tugema“ (ennast toetama), „tulemed“ (sissetulekud), „tõsistama“ (tõeks tegema), „üttama“ (kellegi poole end pöörama).

Esimeseks heal tasemel kirjutatud raamatupidamise originaalõpikuks eesti keeles oli majandusteadlase **Lilli Ibruse** 1922. aastal ilmunud „Raamatupidamise õpiraamat“, mis oli kirjutatud väga ladusas keeles. Mõned näited Ibruse oskussõnavarast: „isikline ettevõtte“ (tänapäeval füüsilisest isikust ettevõtja ehk FIE), „kasu“ (kasum), „kahju“ (kahjum), „protsendiarve“ (intressikonto), „tagavarakapital“ (reservkapital). Täiesti tänapäevaselt kõlavad „täisühing“ ja „piiratud ühing“ (usaldusühing). Kuna tegu on esimese korraliku eestikeelse raamatupidamisõpikuga, on mõistlik tutvustada selle autorit, seda enam, et tegu on värvika isiksuse ja aktiivse ühiskonnategelasega. Liina (Lina, Lilli) Ibrus-Köstner (Varus) õppis aastail 1907–1913 Moskva kaubandusinstituudis, kus lõpetas pangandusosakonna kandidaadikraadiga. Enne Moskvasse siirdumist oli ta aktiivne sotsiaaldemokraat, osales illegaalses poliitilises tegevuses, pidas kõnesid nais- ja sotsiaalküsimusist. Aastail 1913–1917 töötas Ibrus raamatupidajana Hugo Stinnese firma Peterburi osakonnas, 1918–1920 sekretärina Eesti saatkonnas Pariisis. Aastail 1921–1923 õppis Ants Laikmaa ateljees maalimist, 1925–1927 töötas raamatupidajana, 1927–1928 Eesti Vabariigi Riigikontrolli teenistuses, alates 1928. aastast Pikalaenu Pangas jaoskonnajuhataja abi. 1931. aastal oli ta Arveasjanduse Revidentide Ühingu asutajaid. Ibrus oli ka mitme ajalehetoimetuse liige ning tõlkis eesti keelde populaarteaduslikku kirjandust. Aastail 1912–1921 oli ta abielus Nikolai Köstneriga.

Uusi majanduse oskussõnu ilmus nii õpikutesse kui ka sõnastikesse. Üldsõnastike kõrval hakati välja andma ka erialasõnastikke. 1923. aastal ilmus Leonhard Sõerdi „Eesti keeles tarvitusel olevate võõrakeelsete sõnade sõnastik“. Raamatu eessõnas märgib koostaja (Sõerd 1923):

„Kuna meil, Eestis, tarvitusel olevate võõrakeelsete sõnade uputusest ülepääsemiseks senini mitte midagi ära tehtud ei ole, tuleb oletada, et ajalehe ja kirjanduse lugejate ringis tarvidus võõrakeelseid sõnu äraseletava sõnastiku järele on piiramata suur.

Sellele nõudmisele vastu tulles, püüame käesoleva sõnastiku ilmutamisega lugejaid tarvitusel olevate võõrakeelsete sõnade uputusest päästa.“

Sõerdi sõnastikus on ka majanduse oskussõnu: „brutaalne – brutto kaalus“; „debet – raamatupidamises „võlg“, saada olev võlg; äri- ehk raharaamatu vasem pool, kuhu kirjutatakse sissetulek“; „deposiitor – riiete, väärtasjade jne. laenuleandja“; „diferent – vahe kauba tellimishinna ja päralejõude hinna vahel“; „fond – 1) põhikapitaaliga kindlustatud väärtpaberid; 2) põhikapitaali moodustav väärtuste kogu; 3) põhi, pind“; „krediit pank – pank, kust raha laenu peale välja antakse“. Sõerdi võõrsõnastikust sai päris korralikku teavet ka „teooria“, „termini“ ja „terminoloogia“ kohta: „teooria – 1) teadmine, mis loogiliselt järeldatud üldistest seadustest; 2) mingisuguse teaduse või kunsti seadus, väljaspool praktilisi katseid; 3) passiivne vahekord tööoludega, praktika vastand“; „termin – 1) mingisuguse teadusharu oskussõna; 2) tähtaeg“; „terminoloogia – mingisugusesse teadusharusse jne. puutuvate terminiide kogu“.

Georg Grafilt, kes hiljem eestistas oma nime **Heino Tähiste**ks, ilmus 1923. aastal „Raamatupidamise õpetus kirjateel“. Grafi raamatu omapäraks on põhiteksti lõppu lisatud lühisõnastik (22 terminit) „Wõõrakeelsed kaubandusteaduslised oskussõnad“. Paraku oli temagi üks neid autoreid, kes kasutas mõnikord russitsisme – näiteks „aktiv“ ja „passiv“ (lisaks variandid „Aktiwa“ ja „Passiwa“ ning „Aktiva“ ja „Passiva“), loenguid nimetas ta „lektsiateks“. Tollast kõnepruuki iseloomustab sõnade „näide“ ja „näited“ asemel vastavalt sõnade „näite“ ja „näitused“ kasutamine, samuti järgmine katkend (Graf 1923: 6):

„Kaubad jagunewad oma iseloomu poolest kahte liiki: **reaalsed** ja **ideaalsed** kaubad. [...] Ärimehed, kes reaalsete kaupadega tegemist teewad, nimetatakse – **kaupmeesteks**, ideaalsete kaupadega äriajajad – **pangapidajateks** ehk **pankiirideks**.“

Vahetult enne lõppsõna kirjeldas autor raamatupidamisregistrit, mida muudes allikates ei esine – „Salaraamatut“ (Graf 1923: 146):

„Nagu selle raamatu nimetus juba näitab, peetakse selles raamatus mõned kõrwalised operatsioonid, mis peremees ise ehk tema wolinik teeb ja teiste ametnikkude ja teenijate eest saladuses hoitakse. Seda raamatut peab peremees ise ehk isik, keda ta selle jaoks usaldab. Maksuinspektorile tuleb see raamat tema nõudmise peale niisama ette näidata kui teisedki ärraamatud.“

Raamatu lõppsõnas iseloomustas Graf tollast raamatupidamise hetke-seisu järgmiselt (Graf 1923: 147):

„Paraku pean aga toonitama, et meie erikirjandus selle alal väga waene on ja ainukene õperaamat, mis tänini raamatupidamise alal ilmunud, on Tamme oma, mida Teile soovitada võin. Kõik teised teosed Teile midagi huwitawat ja uudist ei paku.“

Graf rõhutas, et tuleb eristada termineid „kreedit“ ja „krediit“ (Graf 1923: 28):

„Kredit – on andmine ja räägitakse välja – kreedit. Krediit – on võlg, näit. Krediit-Pank on seega Wõlapank (ehk võlgu andja pank).“

Erialatrükiste autorite hulgas oli ka väga mainekaid riigitegelasi. Nii ilmus 1929. aastal Johan (ka Johann, Juhan) Kuke³ „Raamatu- ja arvepidamise käsiraamat“. Selles raamatus on tarnijaid (tollases kõnepruugis „hankijaid“) nimetatud *kaubamuretsejateks*, aktivakontot *aktiiv arveks* (J. Kukk 1929: 58) ja passivakontot *passiiv arveks* (J. Kukk 1929: 48). Selle asemel, et märkida „tegu on passivakontoga“, on raamatus „arve on passiivne“ (J. Kukk 1929: 49).

Majandusteadmisi andvates Eesti õppeasutustes domineeris nii nagu mujalgi seisukoht, et koolitada tuleb laia profiiliga spetsialisti – ettevõtte ökonomisti. Majandustermineid kasutati ja oskussõnavara arendati ka sellistes õppeainetes nagu „Kaubanduse korrespondents“, „Kaubanduskirjavahetus“, „Äriline kirjavahetus“, „Kaubandusarismetika“, „Finantsmatemaatika“.

³ Johan Kukk (13. I 1885 – 4. XII 1942) osales Eesti iseseisvumisel iseseisvusmanifesti koostamises, oli aastail 1918–1920 Eesti Vabariigi esimene rahandusminister ja 1920–1922 kaubandus-tööstusminister, 1920–1926 Riigikogu liige ja 1921–1922 ka selle esimees, 1922–1923 riigivanem, 1924–1926 Eesti Panga direktor. NKVD vangistas ta 1941. Kukk hukkus vangilaagris.

Nikolai Puura 1929. aastal ilmunud raamatus „Kaubandusaritmeetika“ on väärtpabereid nimetatud „effektideks“ ning tänapäeval tuntud intressimäära asendas oskussõna „protsenditaks“. Raamatus on kasutatud veel selliseid termineid nagu „nimesväärtus“ (nimiväärtus) „kauba-arvatlus“, „ostu-, müügi- ja tootmisarvatlus“, „liht- ja liitarvatlus“, „otsekohesed kulud“ (otsekulud). Väärtpaberi hinna ja nimiväärtuse erinevust tähistasid „aazio“ ja „disaazio“ (Puura 1929: 121). Olgu märgitud, et „aazio“ oli pärast pikka vaheaega uuesti Eestis kasutusel aastatel 1991–2002 (alates 1. jaanuarist 2003 on see asendatud terminiga „ülekurs“).

Eduard-Aleksander Mossi kaubandusaritmeetika õppevahendist (Moss 1930) võib leida termini „protsendiraha“ (intress), „nominaalväärtuse“ sünonüümina „nimiväärtuse“ ja lisaks „päevaväärtuse“ ehk „kursiväärtuse“ (hind, millega väärtpabereid müüakse või ostetakse). Veel eristas Moss termineid „tulu“ ja „tuluvus“, kusjuures esimene oli väljendatud kroonides, teine protsentides. Obligatsioonide kustutamist nimetas Moss „tiraažiks“. Oma 1931. aasta „Kaubandusaritmeetika“ õppevahendis kasutas ta termini „deebet“ sünonüümina „võlastut“ ja „krediti“ sünonüümina „hüvistut“ (Moss 1931: 19). Viimaseid termineid kasutasid 1930. aastatel ka paljud teised.

4. XX sajandi kolmekümnendad aastad

Esimesed eestlastest majandusõppejõud (Nikolai Köstner, Eldor Fählmann) jõudsid ülikooli alles 1920. aastate teisel poolel. Seepärast on igati loogiline, et eestikeelsed ökonoomikaalased **teaduslikud originaaltrükised** ilmusid alles 1930. aastatel. Sellesse perioodi jääb ka raamatupidamisalaste trükiste keele ja sisu märgatav parenemine ning esimeste erialaste oskussõnastike ilmumine.

XX sajandi neljas aastakümne algas kaubandusteadlase, ajakirjaniku ja leksikograafi **Herbert Haljaspõllu** (kuni 1921. aastani Grünfeldt) „Võõrsõnade leksikoni“ (Haljaspõld 1930) ilmunisega, mille kordustrukk tuli 1931. aastal. Herbert Haljaspõldu võib pidada omamoodi nähtuseks Eesti 1930. aastate leksikograafias. Temalt ilmus iga paari aasta järel mõni sõnastik (Haljaspõld 1930, 1933, 1935, 1937a, 1937b). Eriti hinnatav on tema majandussõnastik „Arieli manuaal I“ (Haljaspõld 1935), kuid palju majanduse oskussõnu on ka tema muudes sõnastikes. Haljaspõllu loodud sõnad on „tulundusteadlane“ (ökonomist), „etvima“ (ette võtma, üritama),

„etve“ (ettevõte), „etvija“ (ettevõtja), „minem“ (müük laiemas mõttes), „tarbvara“ (vallasvara).

1931. aastal ilmus N. Rittichi raamat „Praktiline raamatupidamine iseõppimiseks“, mille lõpuosas on väike kaubandussõnastik. Ka Rittich kasutas substantiive „võlastu“ ja „hüvistu“, kuid erinevalt Mossist vastavalt bilansi aktiva ja passiva tähenduses. Seevastu verbid „võlastuma“ (debiteerima) ja „hüvistama“ (krediteerima) seostas ta deebetiga ja krediidiga (Rittich 1931: 7). Rittich on oma raamatus kasutanud veel selliseid oskussõnu nagu „avanss“ ehk „ede“ või „edesraha“, „edis“ (kautsjon), „daatoveksel“ (veksel, millel tähtaeg määratud), „kalkuleerima“ ehk „arvatlema“, „solventne“ (maksevõimeline), „suksessiivne“ (järk-järgult, järjekordne).

Aasta 1935 kujunes väga viljakaks keeleaastaks. Selle aasta üks suursündmuseid oli „Äriettevõtete raamatupidamise keele seadus“, mis hakkas kehtima 1. jaanuaril. Selle seaduse kohaselt pidid kõik raamatupidamiskohustuslased alates 1. jaanuarist 1935 hakkama raamatuid pidama eesti keeles (seni võis raamatuid pidada ükskõik mis keeles, v.a heebrea keeles). Eesti keeles pidid olema kõik dokumendid, mida raamatupidamiskohustuslane koostas ning mis olid aluseks sissekannete tegemisel raamatupidamises. Maksuametil oli õigus kõik raamatud, mis ei vastanud raamatupidamise keele seaduse nõuetele, maksumenetlustest kõrvaldada. Kui dokumendid, mis pidid olema eesti keeles, olid võõrkeelsed, võis maksuamet nõuda teatud tähtpäevaks ametlikult tõestatud tõlget. Kui raamatupidamiskohustuslane seda nõuet ei täitnud, võis maksuamet lasta need dokumendid ära tõlkida ja nõuda hiljem raamatupidamiskohustuslaselt tõlkimiskulude katmist. Erandiks olid ettevõtted, mis töötasid kontsessiooni alusel, kui enamik nende aktsiatest/osatähtedest kuulus välismaisele ettevõttele või kui kontsessialused ettevõtted olid välismaiste ettevõtete osakonnad. Lisaks võisid teatud tüüpi ettevõtted, mis asusid kohaliku omavalitsuse piires, kus elanike enamiku moodustas vähemusrahvus, arvepidamist ning kirjavahetust pidada vähemusrahvuse keeles.

Majandusterminoloogia tähtsündmuseks kujunes majandussõnastiku „Valimik majanduslikke oskussõnu“ ilmumine, mille koostamisse olid kaasatud ka **Elmar Muuk** ja **Johannes Voldemar Veski**. Sõnastiku saamisloost on kõige paremini kirjutatud selle eessõnas (VMO 1935: 5–6):

„Käesoleva oskussõnastiku koostamise kavatsus tekkis Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse kodukordade komisjonis seoses tarvitajate- ja majandusühingute organiseerimise ja asjaajamise käsiraamatu „Ühiskaubanduse korraldus“ väljaandmisega. Kavatsuse teostamiseks moodustati komisjon. [...] Esialgse kavatsuse kohaselt pidi sõnastik sisaldama ligikaudu 300 vajalisemat sõna majanduse alalt. Juba komisjoni töö tulemusena paisus sõnastik enam kui poole suuremaks. Hiljem täiendasid seda veel R. Paabo, J. Nihtig, K. Reinmann, H. Peetrimägi, V. Salomon, N. Jung, T. Könberg, G. Redi jt.

Komisjon oma töö lõpetanud ja tehtud täiendused arvestanud, andis käsikirja läbivaatamiseks E. Muugile, kes saatis selle peale hoolikat läbitöötamist ühes oma märkustega Akadeemilisele Emakeele Seltsile. Sealt tuli käsikiri tagasi J. V. Veski parandustega ja mõningaid eriarvamusi sisaldava kaaskirjaga. Ühtlasi saadeti käsikiri läbivaatamiseks ka Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi Kutseoskuse Osakonnale, Eesti Majandusteadlaste Seltsile ja Akadeemilisele Ühistegevuse Seltsile.

Sõnastiku seadis trükivalmis ja täiendas paarisaja sõna võrra Ed. Roos. Korrektuuris luges käesoleva oskussõnade valimiku veel kord läbi J. V. Veski, dr. E. Kant lisandas mõnikümmend sõna ja mag. E. Poom tegi arvukaid sisulisi parandusi ning kohendusi. Olgu aga siin väljendatud, et viimati-mainitu jäi nii mõneski sisulises küsimuses eriarvamusele.

Selle oskussõnastiku koostamisel on taoteldud ühtlust Eesti õigekeelsuse sõnaraamatuga“, „Eesti entsüklopeediaga“ ja „Õigusteaduse sõnastikuga“, välja arvatud mõned üksikud erinevused. Sõnaseletuste andmisel on kasutatud mõningal määral „Eesti entsüklopeediat“.

VMO 1935 oli täies mahus ja sama nimetuse all lisatud samal, 1935. aastal, ilmunud käsiraamatu „Ühiskaubanduse korraldus“ lõppu. Sõnastikus oli uusi või seni vähe kasutatud termineid, milleta tänapäeva majanduskirjandust on võimatu ette kujutada: „annuiteet“, „brutokasum“, „kapitaalremont“, „puhaskasum“, „põhivara“, „ärikahjum“ jpt. Nende kõrval leidub aga selliseid oskussõnu, mida artikli autorid tollases majanduskirjanduses pole rohkem näinud: „kahjundama“ (kahjumit põhjustama) „kavent“ (käendaja), „kinnik“ (kinnisvaraline ese, kinnisasi), „laegastama“ (sisse kasseerima), „laek“ (riigikassa), „loek“ (lugemine), „lõppama“ (midagi (jäädavalt) lõpetama), „lõppaja“ (isik, kes toimetab mingi ettevõtte või operatsiooni lõppamist), „müümar“ (kaubitseja, väikekaupleja turul), „orjes“ (servituut), „oskur“ (ekspert), „oskustus“ (ekspertiis), „pandik“

(pandiks antud asi), „tõht“ (efekt), „täär“ (varu, tagavara), „vallastu“ (vallasvara), „valuteerima (tärminid, tähtpäeva märkima, millest hakatakse arvama intresse), „varastik“ (varade koostis, kõik varad kokku).

1935. aastasse jääb ka üks suur skandaal. 1933. aastal ilmus ülikooli eradotsendi Eldor Fählmanni⁴ raamat „Eramajanduse süsteem“. Raamatus oli tolle aja jaoks uute või harva kasutatavate terminite, nagu näiteks „kindlad kulud“ (püsivkulud), „otsekoheised palgad“ (põhitööliste töötasu), kõrval oskussõnu, mis on tänapäeval üldkasutatavad: „käibevaramad“, „muutuvad kulud“, „soetuskulud“, „omakulud“ jt. Skandaal tekkis raamatu sisu tõttu. Nimelt avaldas dotsent Eduard Poom Päevalehes kolm artiklit, kus arvustas teravalt Fählmanni raamatut, väites, et see on plagiaat. Retsenseerimise stiilist annab tunnistust näiteks ühe artikli pealkiri: „Ühest teaduslikust õnnetusest ja kuritööst“. Fählmann kaebas Poomi kohtusse. Asja arutamisel jaoskonnakohtus andsid Poomi pakutud asjatundjad professor Mihail Kurtšinski, dotsent Konrad Feliks Kongo ja assistent Arnold Laagus arvamuse, mille kohaselt Fählmanni töö „ei oma teaduslikku väärtust ja pole õpperaamatuna tarvitamiseks kohane. Teoses on tõlgitud ebatäpselt välismaa autoreid ega pole tsitaatidele juurde lisatud allikate nimetusi. Raamatus leidub ka lugematu arv lubamatuid vigu ja eksimusi“ (ÜPLÕ 1935).

Asja arutamisel ringkonnakohtus seletas kohtunik, et selle saab lõpetada leppimise teel. Poom teatas, et tema on valmis Fählmannilt vabandust paluma, kui viimane tunneb end isiklikult haavatud, kuid töö kohta avaldatud arvamistest ei saavat ta midagi tagasi võtta. Fählmann sellega nõus polnud. Poomi advokaat ütles oma kaitsekõnes, et iga teadusemees koostab vähemalt sissejuhatuse oma sõnadega, kuid Fählmannil olevat ka seegi plagieeritud (FPR 1935).

Kohtuasja puhul märkis Päevaleht (FKPR 1935): „Kuna mag. E. Poom ühe oma arwustava artikli lõpus rõhutab, et kui tema väited dr. E. Fählmanni raamatu kohta jääwad püsima, siis tähendab see dr. E. Fählmanni kui teadusemehe surma. See näib kahekordse õigeksmõistwa otsuse peale nüüd ka nii kujunewat.“

Fählmanni kassatsioonikaebuse jättis riigikohus rahuldamata ja Fählmann pidi ülikoolist lahkuma. Tõe huvides tuleb lisada, et jaoskonna-

⁴ Raamatu tiitellehel reklaamis Fählmann end kui „Frankfurti M. ä. Ülikooli riigiteaduste doktor, Berliini kaubandusülikooli dipl. kaupmees, Tartu ülikooli eramajandusteaduse dotsent“.

kohtunik, kes kutsus kohtusse Poomi pakutud asjatundjad, keeldus kutsu-
mast Fählmanni tunnistajaid – „poliitilis-juriidilist raskekahurväge“ Ado
Anderkoppi, Leo Seppa, Mihkel Punga ja Juhan Kukke.

Poom, kellest sai 1938. aastal Tartu Ülikooli majandusteaduskonna
esimene dekaan, õpetas ülikoolis käitismajandusteadust (ettevõtteökonoo-
mikat). Ülikooli majandusteaduskonna 1940. aastal *cum laude* lõpetanud
Leo Tiik, kes töötas juba enne lõpetamist majandusteaduskonnas assisten-
dina, on meenutanud Poomi järgmiselt (MHTTÜ 2015: 114):

„Häda oli sellega, et meil puudusid eestikeelsed õpperaamatud. Profes-
sor ei jõudnud ka kogu kursust süstemaatiliselt ette lugeda ja andis meile
selle arvel iseseisva töö korras kirjandust läbi töötada. See oli võõrkeelne
kirjandus [---] Tudeng pidi aga tundma nii saksa kui inglise keelt, muidu
ülikoolis toime ei tulnud. [---] Eriti nõudlik oli Poom terminoloogia osas.“

Poomil oli vähe trükiseid. Tema magistritöö kõrval väärrib mär-
kimist 1936. aastal publitseeritud loengukonspekt „Majandusteadus“
(Poom 1936), mille uustrükk ilmus 1940. Sealt võib leida tänapäevalgi
kasutatavaid termineid „käibevara“, „rentaablus“ ehk „kasumlikkus“,
„püsiivkulud“, „firmaväärtus“ ehk „goodwill“. Jäätmeid nimetas Poom
„jäänusteks“ ja konveierit „liikuvaks tööлиндiks“.

Georg Grafilt ilmus 1935. aastal „Äriline kirjavahetus ja õigusteaduse
käsiraamat“, mille lõppu lisatud sõnastikus oli 158 terminit, ning 1940.
aastal **Heino Tähiste** nime all „Äriline kirjavahetus“ (2. trükk, 1. trükk
ilmus 1935), mille lõpus toodud sõnastikus oli 166 terminit. Grafi (Tähiste)
pakutud oskussõnadest on huvitavamad „nettokasu – puhaskasum“ ja
„bruttokasu – brutokasum“, „dubioosne – kahtlane, kahtlane võlg“,
„mensuaal – kuuraamat“, „prolongeerima – pikendama, vekslit tähtaega
edasi lükkama“, „rekapitulatsioon – lõppkokkuvõte“, „tantieme – eri-
tasu“. Graf on kasutanud veel liitmise tähenduses ka „kokkuarvesta-
mist“, lahutamise tähenduses „mahaarvamist“ ja korrutamise tähenduses
„kasvatamist“.

Aleksander Kuke 1940. aastal ilmunud „Arveasjanduse käsiraamatus“
esineb termin „käitisvarad“ ehk „varud“, mille ühe alaliigina on toodud
jätised (jätmed) (A. Kukk 1940: 5). Viimaste kohta märgib Kukk: „Jätised
hinnatakse nende kasutusväärtusega või võimaliku realiseerimise vää-
rtusega.“ (A. Kukk 1940: 14) Kukk eristas veel *rakendisvara* (põhivara),
mis koosnes „vallasvarast“, „kinnisvarast“ ja „immateriaalsetest hüvistest“
(A. Kukk 1940: 4–7).

5. Karl Inno kui sõjaeelse Eesti Vabariigi andekaim majandusteadlane

Omaette nähtus II maailmasõja eelses ja aegses Eesti majandusteaduses oli **Karl Inno**, mistõttu tutvustame teda lühidalt.

Inno lõpetas 1932. aastal *cum laude* Tartu Ülikooli majandusosakonna ja samal aastal ka Ühistegevuse Instituudi, magistrakraadi sai 1936. aastal (magistritöö teema „Ühistu mõiste ja liigitus“). Inno kandideeris 1935. aastal koos Jaan Tõnissoniga õigusteaduskonna ühistegevuse õppetooli professoriks, kuid ei osutunud valituks. Olgu märgitud, et Inno esitas kandideerimisel oma asjatundlikkuse tõenduseks samal aastal ilmunud raamatu „Bilansianalüüs“ (Inno 1935), Tõnisson aga 150 lehekülge Postimehest väljalõigatud artikleid. 1938. aastal kutsuti Inno ülikooli käitismajanduse instituudi assistendiks. Sama aasta sügisel sai ta ülikooli panganduse ja kindlustusasjanduse adjunktprofessoriks, kellena töötas aastail 1938–1940 ja 1941–1944. Temalt ilmus hulk pangandust ning finantsorganite ja ühistegeliste krediitiasutuste tegevust käsitlevaid artikleid ja uurimusi. Eraldi märkimist väärivad monograafia „Bilansianalüüs“ kõrval veel mahukas käsiraamat „Pangatehnika“ (1938) ning sõja ajal ilmunud „Kontoraamistik ja kuluarvestus“ (1942). Sõja ajal valmis Inno ka doktoritöö, mis jäi aga kaitsmata. Inno siirdus 1944. aasta sügisel koos perega Saksamaale, kus sai üheks eesti pagulaste juhiks. Saksamaal korraldas ta raamatupidamiskursusi, oli käitismajanduslike ainete õpetaja ning koostas eestikeelse raamatupidamisõpiku. 1950. aastal siirdus Inno koos perega USA-sse, kus töötas algul farmis põllutöölisena, kuid sai peagi erialast tööd: algul pearaamatupidaja ja büroojuhatajana firmas, seejärel, nagu märgivad Välis-Eesti allikad, aastail 1965–1974 New Yorgi osariigi majanduskomisjonis raamatupidaja ja revidendina ning arvestuse eriteadlasena. Aastail 1965–1980 oli Inno ajakirja Aja Kaja toimetaja.

Inno eristas **sõna selgitust ja mõiste selgitust** (Inno 1935: 13). Seda on hästi näha sõna „bilanss“ näitel. Selgitades sõna „bilanss“ ja rõhutades, et see on levinud paljudes keeltes, märkis ta, et selle sõna päritolu suhtes arvamused lahknevad (Inno 1935: 13):

„Sõna „bilanss“ tuletatakse väga sageli itaaliakeelsest sõnast „bilancia“ = kaal, tasakaal. Seda tõlgitsust kinnitab tegelik bilanss, mille mõlemad pooled on alati võrdsed ja seega tasakaalus. Seevastu W. Kempin tuletab sõna „bilanss“ prantsuskeelsest sõnast „le bilan“. Viimases „bil“ = arvestus ja „an“ = aasta tagasi, seega oleks selle sõna enam-vähem täpne tõlge „aastaarvestus“, „aastaruanne“. See tõlgitsus tabab juba bilansi

mõistet sisulisest küljest. Kolmandad aga tuletavad seda veel ladina-keelsest „bilanx“, mis tähendab „kahekausiline“ ja millele tuleb lisandada aja jooksul väljalangenud sõna „libra“ = kaal.“

Raamatu kirjutamisel kasutas Inno peamiselt võõrkeelset (saksa-, inglise-, prantsuse- ja venekeelset) erialakirjandust. Kuna tollal oli peamine finantsaruanne traditsiooniliselt bilanss, puudus termin uue, alles kinnistuva aruandeliigi – kasumiaruande – tähistamiseks. Teadaolevalt esimesena tuletas Inno kasumiaruande tähistamiseks uue oskussõna, milleks oli „tulemusbilanss“.

Inno raamatutele oli iseloomulik lõppu lisatud sõnastik. See traditsioon sai alguse kohe esimesest raamatust, kust võib leida uusi või harva kasutatud termineid, mis tänapäeval on igapäevases kasutuses: „haldama“, „hoius“, „konto“ (mitte arve, nagu oldi harjutud), „olem“, „siire“, „tarvik“, „tulu“, „tõhus“, „kasum“, „käive“, „tulem“. Muudest Inno kasutatud oskussõnadest on tänapäeval hästi tuntud „omakapital“. Ei juurdunud aga „kapitalistu“, „kohustu“ (mõlemad passiva tähenduses), „kulum“ (puudujääk), „tulum“ (ülejääk), „võlgumus“ (võlgnevus), „võlgaja“ (võlausaldaja), „võuslema“ (liigkasu võtma), „tagam“ (garanteeriv ese, pant laiemas mõistes). Pikemalt on seletatud „tulundus – tulutaotlus, kasumitaotlus“, „mitte-majandusteadlased hakkasid seda oskussõna kasutama aga hoopis väärast mõistes „majanduse“ asemel, õnneks see kasutus siiski hääbus“ (Inno 1935: 212).

Inno suur, kohati kirklik keelelembus tuleb eriti hästi esile tema kõige mahukamas teoses „Pangatehnika“, mis akadeemik Raimund Hagelbergi arvates on pangandusvaldkonnas „kõige põhjalikum ja asjalikum, mis Eestis tänapäevani tehtud“ (Hagelberg 2007: 57) ning „on leidnud kasutamist isegi tänapäeval“ (Hagelberg, Sõrg 2003: 69). Inno märgib raamatu lõpus toodud sõnastikus (Inno 1938: 456):

„Käesolevas teoses on kasustatud eestipäraseid oskussõnu väga tagasihoidlikult, kui neid rakendatakse loodusteaduslikes, filoloogilises jt. töis. Sellest hoolimata leidub kahtlemata teose lugejaid, kes tulevad ikkagi keele moodsuse etteheidetega. Paraku on see meie majandustegeluse maania, et siin peetakse peeneks tooniks igasugust lohisevust, ebatäpsust, teatud määral sõnade-tegemist ja karjutakse maha iga oskussõna täpsustamine ja kasustamine. Ja seda teevad samad isikud, kes järelemõtlematult ning asjatundmatult on valmis snoobitsema sõnadega ja mõistetega, mille tähendus on jäänud neile tumedaks! Meenutagem vaid meie haritlaskonna

„tulundus“-tõbe, mil sokutati ja veelgi sokutatakse majanduse mõistes igale poole „tulundus“-sõna. Sama iseloomu kannavad ka „tööndus“-tõbi, „hankimis“-tõbi, „protsendi“-tõbi ja palju muudki.⁵

Inno tehtud kriitika vihastas Tallinna Linnapanga pearaamatupidajat **Siegfried Panti**, kes oma retsensioonis Inno raamatu kohta märkis (Pant 1938: 244): „Säärast väljendusviisi on üllatav kohata teaduslikkusele preteenderivas raamatus. See on liig isegi keskmise väärtusega poleemikas, oodatav vahest küll erakonna-agitaatori suust või sulest väljumiseks. Nii võiks väljenduda keskkooli alama klassi õpilane, kes on enam-vähem kätte õppinud kimbu uusi sõnu, üldiselt kirjutab aga üsna vigast keelt; nii võiks ka kirjutada vastutustundetu ja aluseta eneseuhke täiskasvanu ja lõppeks – nii tohib kirjutada inimene, kes tunneb keelt põhjalikult, järelikult kirjutab ise veatult, ainult – säärane inimene ei saa lubada endale seesugust eneseavaldust.“

Inno lõpetab sõnastiku, märkides (Inno 1938: 456):

„Kuna majandusteaduse alal puudub kompetentne oskussõnastik, siis osutub siin kahtlemata vajalikuks ühe või teise oskussõna täpsustamine, et ei tekiks väärarusaamist autori ja lugeja vahel. Neile on lisatud mõned sõnad üldkeelest, milliste tundmine ei ole veel üldine. Loomulikult ei saa olla järgnev sõnastik kuigi täielik ja kõiki rahuldav. Osa sõnu leiab igatahes seletuse nende esimesel rakendamisel; nende avastamiseks on kasutatav asinimestik.“

Inno püüdis sõnavara korrastada, täiendada ja arendada, näiteks terminite kasutust hinnates: „kasvik – intress; lohisevas keeles: protsent“, „käive“ – „lohisevas keeles: läbikäik“. Paraku ei leidnud tema püüdlused mõistmist. Pant (1938: 241): „Milleks valida ja otsida sõnu, kui need rahvusvahelises terminoloogias on juba olemas.“ Ja edasi (Pant 1938: 244): „Allakirjutanu ei ole kompetentne esinema keelelise arvustajana, aga seda sõandab ta oma keeletundmise alusel siiski kinnitada, et „Pangatehnika“ keel ei talu kuigi palju keelelist kriitikat.“ Et millestki kinni hakata, märgib Pant (1938: 244): „Korduvalt kohtame teoses sõna „allkirjastamine“, mis ei tähenda mitte alluvalt kirjastamist (võrd. allosakond, allüürnik jm.), vaid allakirjutamist.“ See kriitika on arusaamatu, sest Inno pole kuskil mõista andnud, nagu võiks allkirjastamine tähendada ka alluvalt kirjastamist.

Samas on mõnel juhul kriitikaks põhjust. Nimelt selgitas Inno terminit „hankima“ järgmiselt: „teisele midagi nõutama, teisele midagi üle andma,

⁵ Inno märgib termini „tulundus“ puhul, et see ei tähenda mitte kunagi majandust.

teisele midagi müüma; mitte: endale nõutama, muretsema“ (Inno 1938: 456). Siin tuleb nõustuda Haljaspõlluga: „hankima“ tähendab ’soetama’ (Haljaspõld 1935). Olgu märgitud, et „hankima“ tähenduses ’muretsema, nõutama’ esines juba Johannes Aaviku 1921. aastal ilmunud „Uute sõnade sõnastikus“ (Aavik 1921). Pärast II maailmasõda ilmunud eestikeelsetes majandusraamatutes (aastail 1945–1955 ilmunud eestikeelne õppekirjandus oli tõlgitud vene keelest, eestikeelseid originaaltrükiseid hakati publitseerima 1960. aastatel) kasutati eranditult venekeelsete terminite eesti vastetena sõnu „hankimine“ ja „hankija(d)“. Henn Saari märgib oma 1977. aastal ilmunud artiklis:

„H a n g e tähenduses ’Lieferung’ ja h a n k i j a ’Lieferant’ leiduvad juba Eesti-õigekeelsuse-sõnaraamatus 1925. Vastuolulisus on tekkinud seetõttu, et aastakümneid tagasi ei leitud venekeelse mõiste p o s t a v i t, s k s l i e f e r n jaoks sobivamat vastet, kui et pööрати sõna h a n k i m a sellesse tähendusse. Vastuolu lahendamiseks pakuti juba 1930-ndate aastate keskel uudistüvisõna *tarnima*. Selle kasutamine on hoogustunud aga alles 1970-ndates aastates seoses asjaomase mõiste tähtsuse kasvuga.“ (Saari 1977: 36)

Tiiu Erelt jt (1985: 117) märgivad, et „tarnijad“ on vististi 1930. aastate keskel Aaviku loodud tehisverb, mis koos tuletistega on tarvitusele tulnud 1970. aastatel. Professor Uno Mereste eestvedamisel hakati alates 1980. aastate algusest eesti majanduskirjanduses „hankijate“ asemel kasutama „tarnijaid“. Paraku toimus 1990. aastatel „hankijate“ „taassünd“. Alates 2016. aastast on termini „tarnijad“ kasutamine seadustatud raamatu-pidamise seaduses.

Inno viimane ettevõtlusega seotud raamat oli sõja ajal ilmunud „Kontoraamistik ja kuluarvestus“ (1942). Raamatu lõpus toodud sõnastik on pigem eesti-saksa lühisõnastik, uusi termineid seal pole. Siiski peab Inno vajalikuks rõhutada: „kasum – mitte kasu ega tulu“, „konto – mitte arve“, „omakulu – mitte omahind“, „tasu – mitte palk“.

6. Kokkuvõtteks

Majanduse oskussõnade loomine on pikaajaline protsess, mida Eestis alustati teadlikult juba 1920. aastatel. Erinevalt nüüdisterminoloogiast pööрати aastail 1920–1940 palju tähelepanu emakeelsele oskussõnavarale. Päris uute (oskus)sõnade tegemise kõrval kasutati terminite moodustamisel

sõnade liitmist. 1940. aastaks oli eestikeelne majandusterminoloogia juba päris hea. Sellest annab tunnistust ka fakt, et tänapäeva majanduskirjanduses on kinnistunud 1930. aastatel käibele tulnud terminid „kasumlikkus“, „brutokasum“, „puhaskasum“, „ärikahjum“, „tulem“, „käibevara“, „käibevahendid“, „põhivara“, „omakapital“, „püsivkulud“, „omahind“, „rahamajandus“, „kapitaalremont“ jmt. Poolehoidu ei ole leidnud aga näiteks „edesraha“, „edis“, „kooperatiivarve“, „laegastama“, „minem“, „oodus“ ja „oodustama“, „tarbvara“, „tulundusteadlane“, „tõht“, „vajak“, „hüvistu“, „võlastu“ jpt.

Terminiloomeviisidest rääkides tuleb tunnistada, et palju tegeldi võõrsõnade ülevõtmise ja mugandamisega. Selliselt saadud terminitest on praegugi kasutusel näiteks „amortisatsioon“, „annuiteet“, „konto“, „rentaabel“ ja „rentaablus“. Käibelt kadunud on „baisse“, „hausse“, „fusioon“, „gratis“, „gratifikatsioon“, „kaveerima“, „kreditiiiv“, „kreposteerima“, „obligo“, „tantjeem“ ja paljud teised võõrsõnad.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1921.** Uute sõnade sõnastik. Sisaldab üle 4000 sõna. Teine parandet ja suuresti täiendat trykk. Tallinn: A. Keisermann'i kirjastus.
- Adamson, J. 1922.** Majandusteadus: keskkoolidele ja eneseharimiseks. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Alver, Jaan, Lehte Alver 2011a.** Majandusarvestus ja rahandus I. Tallinn: Deebet.
- Alver, Jaan, Lehte Alver 2011b.** Majandusarvestus ja rahandus II. Tallinn: Deebet.
- Bogdanow, Aleksandr 1907.** Lühikene majanduseteaduse õpetus. Tartu: Noor-Eesti kirjastus.
- FKPR 1935** = Dr. E. Fählmann kaotas protsessi ka ringkonnakohtus. Päevaleht 15. VI.
- FPR 1935** = Dr. E. Fählmann ja mag. E. Poom ringkonnakohtus. Postimees, 15.VI.
- Graf, Georg 1923.** Raamatupidamise õpetus kirjateel. Tartu: J. Mällo trükk.
- Graf, Georg 1935.** Äriline kirjavahetus ja õigusteaduse käsiraamat. Tallinn: Praktilise raamatupidamise ja kaubandusteaduse väljaanne.
- Hagelberg, Raimund 2007.** Rahaasjadest ja riigi rollist nende korraldamisel. Tallinn: Eesti Pank.
- Hagelberg, Raimund, Mart Sörg 2003.** 200 aastat finantsharidust Tartu Ülikoolist. – Kroon & Majandus 4, 66–74.
- Haljaspõld, Herbert 1930.** Võõrsõnade leksikon. Tallinn: Elu.
- Haljaspõld, Herbert 1933.** Väike võõrsõnastik. Tartu: Noor-Eesti kirjastus.

- Haljaspõld, Herbert 1935.** Ärielu manuaal I. Kaubanduslik terminoloogia koos saksakeelse võtmega. Tallinn: Tarbeteos.
- Haljaspõld, Herbert 1937a.** Entsüklopeediline võõrsõnastik. Tallinn: Raamat.
- Haljaspõld, Herbert 1937b.** Suur võõrsõnade leksikon. Entsüklopeediline võõrsõnastik. Tallinn: Raamat.
- Inno, Karl 1935.** Bilansianalüüs. Ettevõtete bilansside analüüsimise käsiraamat. Tartu: Autori kirjastus.
- Inno, Karl 1938.** Pangatehnika. Käsiraamat eriti krediidiühistule. I. Pangaandamistehnika. Tartu.
- Inno, Karl 1942.** Kontoraamistik ja kuluarvestus. Raamatupidamise organiseerimise probleeme. Tartu: Eesti Kirjastus.
- Jostoff, Johannes 1923.** Kaubanduse korrespondents. Tartu: Noor-Eesti kirjastus.
- Kukk, Aleksander 1940.** Arveasjanduse käsiraamat. I. Kahekordne kirjendamine. Tallinn: Autori kirjastus.
- Kukk, Johan 1929.** Raamatu- ja arvepidamise käsiraamat. Tarvitajate- ja majandusühingute tegelastele. Tallinn: Eesti Ühistegelise Liidu Kirjastus.
- Linnaks, Erik 1983.** Raamatupidamise teooria. Tallinn: Valgus.
- Moss, Eduard-Aleksander 1930.** Kaubandusearitmeetika harjutistega I. Tartu: Tartu linna Tööstus- ja Majandusõpilaste kooli kirjastus.
- Moss, Eduard-Aleksander 1931.** Kaubandusearitmeetika harjutistega II. Tartu: Tartu linna Tööstus- ja Majandusõpilaste kooli kirjastus.
- MHTTÜ 2015** = Majandusharidus ja -teadus Tartu ülikoolis. Toim. Jüri Sepp. Tartu: Eesti Ülikoolide Kirjastus.
- Pant, Siegfried 1938.** Karl Inno „Pangatehnika“. – Ühistegevusleht 11, 238–245.
- Poom, Eduard 1936.** Majandusteadus. E. Poom'ilt Kõrgema Sõjakooli sõja-majanduse ala kuulajatele peetud loengute järgi koostatud autoriseeritud konspekt: koostanud M. Uudla, R. Mägi, A. Pääbus. Tallinn: Sõjaväe Õppeasutised.
- Puura, Nikolai 1929.** Kaubandusaritmeetika. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
- Reichmann, Jaak 1900.** Talu äri raamatud. Jurjew.
- Rittich, N. 1931.** Praktiline raamatupidamine iseõppimiseks. Paide: Oma kirjastusel.
- Saari, Henn 1977.** Hankimise asjus. – Nõukogude Õigus 1, 35–37.
- Scubitz, Friedrich 1903.** Kahekordse Italia Raamatupidamise Õpetus. Jurjew – Tartu: Tartu: J. Kukke trükk ja kirjastus.
- Sõerd, Leonhard 1923.** Eesti keeles tarvitusel olevate võõrakeelsete sõnade sõnastik. Tallinn: Reklam.
- Tamm, Johannes 1921.** Raamatupidamise õpetus. Üldselgitus ja lihtraamatupidamine. Tallinn: Kool.
- Tamm, Johannes 1923.** Raamatupidamise õpetus. Kahekordne raamatupidamine. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.

- Tattar, A. 1902.** Põlluasjanduse raamatupidamise õpetus. Jurjew – Tartu: J. Kukke trükk ja kirjastus.
- Tähiste, Heino 1940.** Äriline kirjavahetus. II trükk. Tallinn: Praktilise raamatupidamise ja kaubandusteaduse kursuse väljaanne.
- UUS 1985** = Tiiu Erelt, Rein Kull, Henno Meriste. Uudis- ja unarsõnu. Tallinn: Valgus.
- VMO 1935** = Valimik majanduslikke oskussõnu. Tallinn: Eesti Tarvitajaühistute Keskühistu Kirjastus.
- ÜK 1935** = Ühiskaubanduse korraldus. Tarvitajate- ja majandusühingute organiseerimise ja asjaajamise käsiraamat. Tallinn: Eesti Tarvitajaühistute Keskühistu Kirjastus.
- ÜPLÕ 1935** = Ülikooliõppejõudude protsess lõppes õigeksmõistmisega. Postimees 29. V.

Jaan Alver
majandusarvestuse instituut
majandusteaduskond
Tallinna Tehnikaülikool
Akadeemia tee 3
12618 Tallinn
jaan.alver@ttu.ee

Lehte Alver
majandusarvestuse instituut
majandusteaduskond
Tallinna Tehnikaülikool
Akadeemia tee 3
12618 Tallinn
lehte.alver@ttu.ee

Economic terms between the two world wars

JAAN ALVER, LEHTE ALVER

The paper provides an analysis of Estonian economic terminology, including accounting terms. The first reputed Estonian bookkeeping publications, which appeared in print in 1900 and 1902, were thin booklets. The first economics and business books followed in 1907. On 1 December 1919, Tartu University opened its doors as Tartu University of the Republic of Estonia with Estonian as the language of instruction. As a result, the real development of Estonian economic terms started in the 1920s, when several business books were published. The 1930s saw further development of terminology. An important characteristic of this period is the publishing of dictionaries of foreign words as well as specialized dictionaries, including those devoted to business/commerce vocabulary. Using the right terminology was quite important, and a number of business books included small dictionaries of terms as appendices. In 1935, the Law of Language for Business Accounting came into force. By the law, from 1 January 1935 it became obligatory to keep books in Estonian. In the article, special attention is paid to Karl Inno, the most talented person in the fields of business economics, accounting and banking in the first Republic of Estonia. Inno demonstrated a thorough approach to the use of terminology throughout his writings. Although he relied on diverse sources in different languages (English, French, German, Russian and of course Estonian, his mother tongue), he was able to avoid literal translations that would carry no meaning in the Estonian language, instead coming up with reasonable Estonian terms, several of which influence their conceptual meaning in an explanatory way. Inno's terminological analysis is impressive not only as that of an accounting/banking specialist, but also in his high-level philological approach.

Keywords: Estonian language, business economics, accounting, terminology

ETNODIALEKTOLOOGILINE UURIMUS VII PIIRKONNA ÕPILASTE MURDETUNDMISEST

SIIM ANTSO

Annotatsioon. Artikkel käsitleb Kuressaare, Jõhvi, Pärnu-Jaagupi, Tartu ja Võru õpilaste murdetundmist. Selleks koguti andmeid etnodialektoloogilise kujutluskaardi katsega, milles õpilastel paluti kaardile märkida kõik neile tuntud murdealad. Artiklis analüüsitakse kõrvutavalt nii seda, milliseid murdeid õpilased nimetasid, kui ka seda, kuidas nad kaardil murrete levikuala kujutasid. Katse tulemustest selgus, et seos elukoha ja murdetundmise vahel on küll olemas, kuid ilmneb pigem tendentsidena. Nii näiteks märkisid Lääne-Eesti õpilased rohkem saarte murderühma murrakuid, Lõuna-Eesti õpilased aga rohkem Setu ja ka Mulgi murret. Siiski olid igas piirkonnas kaks enim märgitud murret saarte ja Võru murre, ehkki ilmnes ka erinevusi. Võru murde puhul erinesid eeskätt Saaremaa ja mandril elavate õpilaste vastused, saarte murret märkisid aga teistest oluliselt erinevalt Võru õpilased.

Võtmesõnad: eesti keel, eesti murded, etnodialektoloogia, sotsiolingvistika, kujutluskaardid

1. Sissejuhatus

Erinevuste märkamine eri piirkondade elanike kõnes on ikka ja jälle tekitanud inimestes tahtmise keelt ja murdeid piiritleda. Keeleteadlased on teinud seda eksplitsiitsete meetoditega, valdavalt on Eesti – ja maailma – dialektoloogia huvi keskmes olnud murdekeele struktuur, mis on võetud ka murdealade eristamise aluseks. Samas on juba Eesti süstemaatilise murdeteaduse algusaastatel olnud huvi ka murdeteadlikkuse vastu. Nii on Andrus Saareste (1932: 35) Eesti murdeliigendust käsitlevas artiklis kirjutanud:

„Jääks nüüd selgitada, missugune on nende tuummaastikkude, nendes kõneldud murrakute iseloom? Kas kõneldakse neist igapäevses naabrusest enam-vähem erineva, iseendas aga ühtlase ilmega murret, mille

eksistentsist kõnelejaskond ja kuulajaskondki on kuidagi teadlikud? Viimase, psühholoogilise momendi tähtsus ses küsimuses pole väike. Seda tuleb siin arvestada samal määral, nagu segakeeltegi puhul ja kahe keele siirdmurrete kuuluvuse määramisel [...].“

Kuigi huvi selle probleemi vastu oli olemas, ei ole Eestis neid andmeid süstemaatiliselt siiski kogutud. Pakilisem ülesanne oli 1920.–1930. aastatel võimalikult palju koguda murdekeelt säilitamiseks. Seetõttu ei ole ka võimalik analüüsida, mida arvas toona näiteks võrulane saarlaste murdepruugist ja kuidas oleks ta oma ja võõrast murdeala piiritlenud.

Selle artikli eesmärk on anda esmane ülevaade sellest, kuidas tunnevad Eesti noored murdeid tänapäeval. Artikkel põhineb magistritööl (Antso 2015), kus analüüsisin etnodialektoloogilist vaatenurgast viie Eesti piirkonna õpilaste murdetundmist. Etnodialektoloogias ei keskenduta mitte kõneleja keelejoonte kogumisele ega analüüsimisele, vaid uuritakse, mida ta teab ja ütleb (või ütlemata jätab) oma kodukoha ning ka ümbritsevate murdealade kohta. Üks levinum etnodialektoloogiline katse on lasta katseisikul joonistada murdekaart. Sellise katse korraldasin ka magistritöö jaoks ning saadud andmete põhjal koostas in statistiliselt üldistatud murdekaardid, mis näitavad, mis murdeid ja kuidas õpilased kaardile paigutasid.

Artikli esimeses osas annan ülevaate etnodialektoloogia mõistestikust ja teooriast. Teises osas käsitlen lähemalt kujutluskaartide meetodit, mille abil etnodialektoloogilisi andmeid kogutakse. Seejärel vaatlen eraldi iga piirkonna katsetulemusi. Esitan piirkonniti nii andmed õpilaste nimetatud murrete kohta kui ka üldistatud kujutluskaardid enim märgitud murrete põhjal. Püüan ka analüüsida võimalikke põhjuseid, miks õpilased just neid murdeid niimoodi märkisid, lõpuks kõrvutan piirkondade andmeid. Etnodialektoloogilises uurimistöös on ilmnenu üldine seaduspära, et elukoht mõjutab oluliselt murdetundmist. Sellepärast püüan artiklis leida piirkondi kõrvutades vastuse ka küsimusele, kas õpilased tunnevad lähemaid murdeid paremini kui kaugemaid.

2. Etnodialektoloogia mõiste

Etnodialektoloogias – tuntud ka kui tajudialektoloogia (ingl *perceptual dialectology*) – analüüsitakse tavakõnelejate murdehinnanguid ja -taju ning ka üldisemalt inimeste suhtumist keele geograafilisse varieerumisse

(Preston 1999: xxv). Seega uuritakse etnodialektoloogilistes töodes keelt kultuuriliste, käitumuslike ja ühiskondlike tegurite mõju taustal. Etnodialektoloogia üks nimekamaid uurijaid Dennis R. Preston (1989: 14–21), kelle töödest lähtuvad pea kõik teised tänapäeva samaainelised uurimused, ühendas oma meetodis elemente nii traditsioonilisest dialektoloogiast, sotsiolingvistikast kui ka kultuurigeograafiast. Prestoni meetodi kõige viljakam ja uudsem osa küllap ongi kultuurigeograafiast tuntud kujutluskaartide (ingl *mental maps*) kasutamine, lastes katseisikul märkida kaardile kõik neile tuntud murdealad (Preston 1999: xxxiv). Nendest katsetest selgub, kuidas mingi keele või murde kõnelejad ümbritsevat (või ka kaugemat) keelemaastikku liigendavad, ja seegi, mida katsealune peab murdeks ja mida mitte. Murdeks liigitamine näitab normikeele ning normist kõrvale kalduva keelekuju eristamist: mõlema kohta on inimestel omad hinnangud, väärtused ja stereotüübid. Normikeelt (näiteks riigi- või ühiskeelt) peavad kõnelejad enamasti korrektseks ning üldjuhul ei tunne selle kõnelejad mis tahes olukorras keelelist ebakindlust (st nad ei tunne end suhtluses teise inimesega alaväärsena). Normikeelest erinevate keelekujude kõnelejad võivad aga tunda end alaväärsena, kui nad vestlevad normikeelt kõneleva inimesega, kuna vestlusolukorra võimusuhe soosib sel juhul valdavalt normikeele kõnelejat. Mõistagi võib see võimusuhe muutuda, kui normikeele kõneleja jääb ümbritsevas keelekeskkonnas ise vähemusse. Normikeele kõnelejad rõhutavad eeskätt oma keele korrektsust, normikeelest erinevate keelekujude kõnelejad aga pigem oma keele meeldivust (nt sõbralikkust vastukaaluks normikeele külmusele). (Niedzielski, Preston 2000: 44; Preston 1999: xxxiv) Inimese keelekasutus ei näita vaid seda, kuidas ta kõneleb, vaid sellega käivad kaasas mitmed stereotüübid, mida kasutatakse inimese käitumise, välimuse või isiksuseomaduste (ülepaisutatud) üldistusena. Inimene ei pruugi olla mingi murdekeelega tuttav ega kokku puutunud, vaid võib tunda seda just stereotüübi või karikatuuri järgi. Seetõttu on etnodialektoloogias selliseid karikatuure ja stereotüüpe suure tähelepanuga analüüsitud (nt *hillbillies* 'USA lõunaosariikide elanikud') (Niedzielski, Preston 2000: 57).

Seega mõjutavad inimese murdetaju ja -hinnanguid nii keelelised kui ka keelevälised tegurid. Inimene ise ei pruugi neid niimoodi eristada, vaid need tegurid võivad toimida ühtse tervikuna. Üks enim uuritud tegur etnodialektoloogias on kauguse ja teabe pöördvõrdeline seos: mida kaugemal inimene mingist murdealast elab, seda vähem ta selle kohta teab (Preston

1999: xxxv). Kuid peale tegeliku kauguse mõjutab inimese keeleteadmisi ka mentaalne või emotsionaalne kaugus sellest murdealast. Nagu sotsiolingvistikas on ka etnodialektoloogias prestiižil oluline koht. Nii näiteks on etnodialektoloogilistes uurimustes leitud, et väga suure prestiižiga keelekuju levikut iseloomustab n-ö kiirgusefekt (ingl *radiation effect*): tavakõnelejad peavad tuntud murdealasid suuremaks, kui need tegelikult on (Fought 2002: 115). Sel moel võib tuntud murdeala nimi kui tähis levida kaugemale ja katta ka teisi murdeid, iseäranis kui need on sellega keeleliselt sarnased.

3. Kujutluskaartide meetod

Kultuurigeograafiast pärit meetodi järgi peegeldab kujutluskaart inimese arusaama sellest, kuidas teda ümbritsevas ruumis orienteeruda (Dictionary). Kujutluskaarti mõjutavad inimese varasemad kogemused ning nendest tulenevad arvamused ja hinnangud. Ruumiinfo, mille alusel inimene oma kujutluskaardi koostab, võib jagada kaheks: otseseks ja vahendatuks. Otsesest infot saab inimene ise mingis kohas olles oma meelte abil; kaudset infot aga mingisuguse teise meediumi vahendusel (kaardid, ajalehed, televisioon, vestlused teiste inimestega jne), niisamuti oma meelte abil. Kuigi viimane kätkeb juba valimit terviklikust ruumiinfost, ei erine Roger M. Downsi ja David Stea sõnul otsese ja vahendatud informatsiooni omandamine ja töötlemine. Kognitiivselt erinevad on hoopis mitmesugused seosed ja assotsiatsioonid, mida mingi paik esile kutsub ning mis on ruumiga nõrgemini seotud. (Downs, Stea 1973: 23–24) Nendest teadmistest lähtudes ei ole objektide mõõtmed ja suunad kujutluskaardil samad, mis kartograafilistel kaartidel. Võrreldes kaht sama kaugel asuvat paika, tunduvad inimestele keskuses või selle läheduses asuvad alad lähemal. Niisamuti on olulised ja tuntud paigad kujutluskaartidel suuremad, kui nad tegelikult on, või täpsemini piiritletud ja kujutatud. (Downs, Stea 1973: 17–18) Kujutluskaarti iseloomustab lünklikkus: esindatud on ainult märgilised ja olulised objektid, millest inimene ruumis orienteerumisel juhindub. Downsi ja Stea sõnul kasutavad inimesed hulganisti n-ö konventsionaalseid ruumisümboleid, millest nad võib-olla ainult kuulu järgi on teadlikud. Niisamuti üldistab inimene kognitiivset ruumitaju: näiteks ühe slummi nägemisest võib piisata, et inimene hakkaks selle põhjal kõiki slumme ühtmoodi käsitama. (Downs, Stea 1973: 20)

Kuid mitte ainult see, mida inimene otseselt või vahendatult kogeb, ei mõjuta tema kujutluskaarti. Uurimustes (Murray, Spencer 1979; Bell, Long 2011) on leitud, et ka inimese joonistusoskusest oleneb kujutluskaardi detailsus. Seega on võimalik, et mõne inimese ruumitaju uurimine jääb puudulikuks, kuna uuritav lihtsalt ei suuda seda piisavalt täpselt paberile kanda, kuigi see võib olla sama detailne kui parema joonistusoskusega inimesel. Mõlemas viidatud joonistusoskuse uurimuses kasutasid autorid vabakäejoonistuse katset: inimestel paluti tühjale paberilehele joonistada mingi piirkonna kaart. Debra Murray ja Christopher Spenceri (1979: 391) sõnul mõjutab joonistusoskus inimeste kujutluskaartide erinevust ainult 10–25%. Prestoni katse puhul aga ei tohiks joonistusoskus nii suureks takistuseks olla, sest inimesel palutakse lihtsalt murdeid märkida (nt ring joonistada), mistõttu peaks piisama kõige algelisemast joonistusoskusest.

Prestoni katsega võivad kaasneda aga teised probleemid. Prestoni katse puhul on oluline aluskaardi valik, kuna vahetu informatsioon, mis inimesel katse ajal silme ees on, mõjutab olulisel määral tema otsuseid. Esimestest katsetest saadud tagasiside põhjal tõdeb Preston kaht vastandlikku probleemi. Kui kaardil on mis tahes riigisisised halduspiirid, seostab osa inimesi neid ka murdepiiridega. Ainult riigipiiriga kaart seevastu võib jätta katsealused nõutuks ning nad ei täidagi kaarti. Alternatiiviks pakub Preston linnade, jõgede või mägedega kaarti. (Preston 1989: 25) Aluskaartide mõju kujutluskaardile on kirjeldanud Alfred Lameli, Christoph Purschke ja Roland Kehrein (2008: 80–83). Nende tehtud katsest selgus, et reljeefkaart tekitas inimestes pigem segadust ning ei aidanud kohalike keelekujude lokaliseerimisele kaasa. Jõgede kaart on võrreldav tühja, üksnes riigipiiriga tähistatud kaardiga ning ei aita keelekujusid kuigipalju paremini paigustada ega aktiveeri keeleväliseid tegureid. Riigisisised halduspiirid mõjutavad aga oluliselt inimese kujutluskaarti ning rõhutavad keelekõsimuse poliitilist mõõdet ja regionaalseid prototüüpe. Kui kaardil on suuremad linnad, märgitakse need kohaliku keelekuju prototüüpideks. Kui aga kaardil on hulk väiksemaid linnu, siis nende prototüüpeid keelealasid ei märgita. Seevastu teises, uuemas uurimuses on leitud, et inimeste kujutluskaardid on vägagi sarnased, olenemata sellest, kas neil on linnade kaart aluskaardiks või mitte (Braber 2015: 19–20). Aluskaardi valik sõltub seega lõppude lõpuks uurimuse eesmärgist. Kui eesmärgiks on võimalikult spontaansed vastused, soovivad Lameli, Purschke ja Kehreini tühja,

ainult riigipiiriga kaarti. Kui aga tahetakse, et inimene võimalikult täpselt keelekujusid lokaliseeriks, siis on parim aluskaart selline, millel on hulk väiksemaid linnu. (Lameli jt 2008: 80–81) Riigisiseste halduspiiridega kaartide kasutamise õigustuseks võib tuua aga seda, et ainult sel moel saab täie kindlusega analüüsida, kas inimene seostab murde- ja keelepiire halduspiiridega.

Üksikutest kaartidest tuleb koostada ühe inimrühma kujutluskaart, et oleks parem võrrelda piirkondi omavahel või hinnata mõne teise muutuja mõju tulemustele. Murdetajupiiride üldistamiseks hindas Preston visuaalselt üksikute piiride koondumist kimpudesse: mida rohkem üksikuid piire ühte kohta kokku langes, seda tugevam murdepiir seal oli. Meetodi poolest on see sama mis isoglosside põhjal murdealade piiritlemine (Preston isegi nimetab neid tajuisoglossideks). (Preston 1989: 26–27) Tänapäeval on uurimustes kasutatud aga märksa võimekamalt tarkvara, mis on vabalt kättesaadav ja sobib igasuguste ruumiandmete töötlemiseks. GIS ehk geograafiline infosüsteem on tarkvara, millega saab ruumiandmeid kujutada, analüüsida ja töödelda (Suurna, Sisas 2010: 8). Oma uurimuses võtsin eeskujuks Chris Montgomery ja Philipp Stoeckle 2013. aasta artikli „Geographic information systems and perceptual dialectology: a method for processing draw-a-map data“, kus autorid kasutasid programmi ArcGIS, et üksikutest kujutluskaartidest teha üldistusi ja neid analüüsida. Montgomery ja Stoeckle on kasutanud kaht visualiseerimis- ja analüüsimisvõimalust. Esiteks on nad kujutanud kuhjatud murdealade üleminekuid järkudena: erineva värviga on tähistatud see piirkond, mida näiteks märkis 40–50% ja 80–90% küsitletutest (Montgomery, Stoeckle 2013: 64). Teiseks on nad kujutanud ja analüüsinud, kuhu kõige rohkem inimeste märgitud murdealade piire kokku langes ehk siis nn tajuisoglosse (Montgomery, Stoeckle 2013: 71). Olen kasutanud samu analüüsivahendeid, lisaks mõõdan oma uurimuses murdealade ja piirkondade omavahelisi kaugusi ning arvutan piirjoonte keskmisi ning traditsioonilise keeleteadusliku ja tajutava murdeala kattumise protsenti.

Katsetulemused annavad informatsiooni nii murrete paiknemise kui ka hinnangute kohta. Hinnangud väljenduvad kahel tasandil. Esiteks selles, kas mingit piirkondlikku keelekuju normi- või oma keelest piisavalt erinevaks pidada, et seda murdeks nimetada. Teiseks ilmneb, kuidas märgitud piirkonna keelt on nimetatud või kommenteeritud. Võimalusi nimetamiseks on mõistagi mitmeid: nii neutraalseid (ilmakaared, kohanimed,

haldusalad, keeleteadusteterminid) kui ka hinnangulisi, mis rõhutavad kultuurilis-lingvistilisi ja regionaalseid stereotüüpe.

Arvatavasti võib mõnele inimesele murrete märkimine tähendada teadmist erinevusest, kuid mitte ilmtingimata keeleteadmisi. Üks võimalus selle uurimiseks on lisada kujutluskaartide ülesandele murrete tuvastamise katse, milles inimesel palutakse kaardile märkida, kust üks või teine murdekõne katkend pärit võiks olla. Hans Ladegaardi (2006: 177) hinnangul võimaldab see eristada, milliseid murdeid inimene kognitiivselt eristab. Ühtlasi on selle katse tulemustel sama alus ning vastused paremini võrreldavad. Natalie Braber (2015: 18–22) tegi 17–18aastaste õpilastega katse, kus ta palus neil helikatkeni põhjal arvata, mis piirkonna aktsent kõnelejal on. Braberi sõnul ei suutnud õpilased kuigi täpselt aktsente identifitseerida. Erandiks olid Liverpooli, Newcastle'i, Birminghami ja Walesi keelekujud, kuna Braberi sõnul on need piirkonnad kultuuris ja meedias märksa rohkem esil kui teised. Prestoni hinnangul olekski üks etnodialektoloogia arenemisvõimalusi selles, et hakataks rohkem ja eraldi uurima keelelisi jooni kui stiimuleid, mis mingi murde taju põhjustavad. Üheks selliseks võimaluseks pakub ta uurida murdekõne imiteerimist ning keele- või kõnenäidete paigutamist kaardile. (Preston 1999: xxxviii)

4. Etnodialektoloogiline murdealade analüüs

Uurimuse jaoks kogusin andmeid viiest piirkonnast: Kuressaarest, Jõhvest, Pärnu-Jaagupist, Tartust ja Võrust. Igas piirkonnas palusin gümnaasiumiõpilastel (sündinud 1993–1998) kihelkonnapiiride ja suuremate linnadega kaardile märkida kõik murdealad, mida nad teavad. Õpilased peaksid moodustama küllaltki ühtlase katserühma. Põhikoolis on nad juba õppinud Eesti murdeid ning on eeldatavasti murretega ka isiklikult (või vahendatult) vähem või rohkem kokku puutunud. Seega peaks neil olema erinevatest allikatest piisavalt teadmisi, et koostada murrete kujutluskaart. Iga piirkonda käsitlevas alapeatükis kirjeldan kõige sagedamini nimetatud murdeid ja esitan need kaardil. Lõpus võrdlen kõikide piirkondade murdealasid, et kinnitada või lükata ümber eespool kirjeldatud kauguse ja teabe pöördvõrdelise seose hüpotees.

4.1. Kuressaare vastused

Kuressaare vastuseid oli 28. Kõik vastanud olid pärit Saaremaalt ning kõigi nende emakeel oli eesti keel. Keskmiselt märgiti Kuressaares 2,5 traditsioonilist (keeleteaduslikult määratud) kohamurret või -murrakut ankeedi kohta standardhällbega 1,6. Kõik märgitud murded¹ koos nende osakaaluga on esitatud tabelis 1.

Tabel 1. Kuressaare õpilaste märgitud murrete osakaal %

Murre	Osakaal %
Saarte	82
Võru	46
Hiiu	21
Muhu	18
Kihnu	14
Setu	14
Ruhnu	7
Sõrve	7
Harjumaa	1

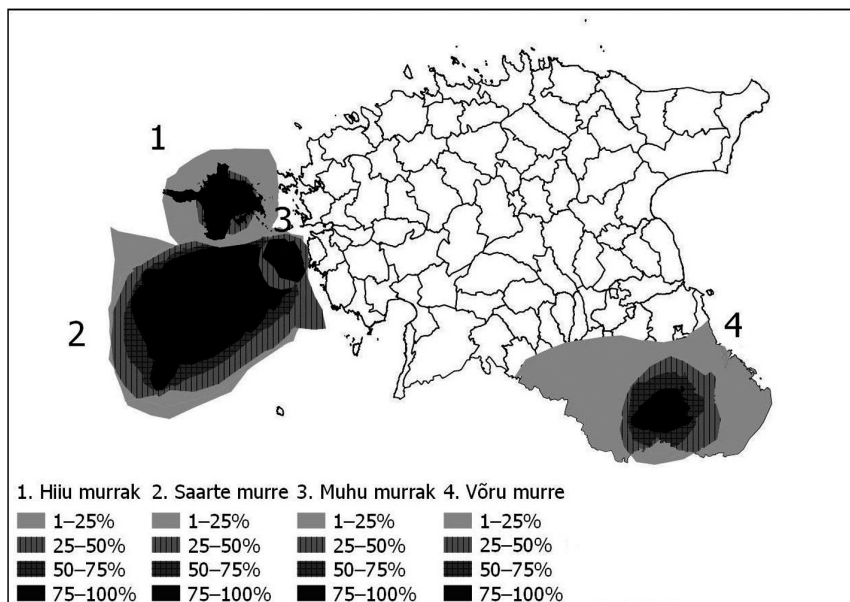
Neli murret või murrakut, mida märkis vähemalt 15% vastanutest², on saarte, Võru, Hiiu ja Muhu. Nende murdealade protsentuaalne ulatus on esitatud kaardil 1.

Saarte murde tuumala paikneb Saaremaal. Võru murde tuum jääb Rõuge kihelkonda. Hiiu ja Muhu murraku tuum katab samuti tervet saart. Paremaks üldistamiseks on kaardil 2 kujutatud iga murde puhul piirkond, mida vähemalt 50% seda murret märkinutest tähistas.

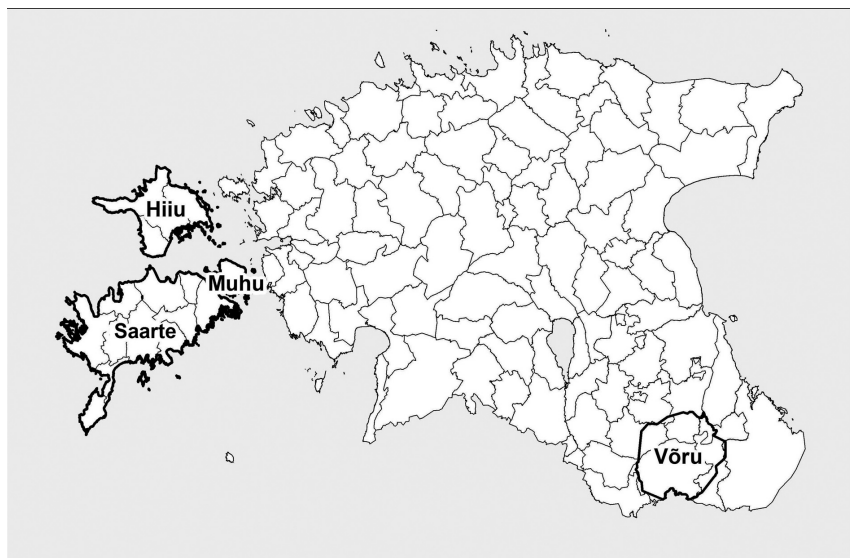
Lähtudes sellest kaardist, katab Kuressaare õpilaste märgitud Võru murdeala umbes 34% samast traditsioonilisest (keeleteaduslikult määratud) murdealast. Saarte murre piirdub kaardil 2 Saaremaaga ning katab seega ligikaudu 68% samast traditsioonilisest murdealast. Umbes 10% õpilasi märkis Hiiumaa saartemurdeliseks ning 30–40% saarte murret märkinud õpilaste arvates kõneldakse ka Muhul saarte murret. Eraldi Muhu murrak jääb õpilaste vastustes Muhu saarele, niisamuti nagu Hiiu murrak vaid Hiiumaale.

¹ Olen tabelites ja kaartidel jätnud murded ja murrakud eristamata, kuna ankeediski oli küsitud vaid murrete kohta.

² 15% lävendi valisin Prestoni eeskujul. Mõistagi on see küllaltki meelevaldne.

Kaart 1. Kuressaare õpilaste enim märgitud murrete ulatus %

Kaart 2. Kuressaare õpilaste enim märgitud murded 50% üksmeele korral

Kaardil 1 on näha, et eri saarte puhul katab õpilaste märgitud piirkond suurematki ala kui ainult saare pind. Saart ümbritsevate vete arvamist murdeala hulka on üsna tõenäoliselt põhjustanud tagasihoidlikum joonistusoskus: saare kontuuride täpse järgimise asemel on õpilasele lihtsam olnud saart ja ümbritsevat piirkonda ringjoonega märkida. Kuid ka vastupidist on märgata: tervet saart ei ole ringiga ümbritsetud, nagu oli näha ka tuumalade kirjeldamisel. Mõistagi võis siingi mõju avaldada joonistusoskus, ent paaril korral oli vastustes näha, et see oli teadlik valik (nt saarte ja Sõrve murde/keele eristamine). Oleks väärt seda teisteski vastustes pelgalt joonistusoskusega põhjendada: nendeski ankeetides võis õpilane tahta näidata, kus täpsemini näiteks Saaremaal saarte murret räägitakse, kus mitte. Õigem olekski seda pidada ikkagi tajutavate murdepiiride kaalutletud väljenduseks, mitte ebatäpseks märkimiseks. Sellest hoolimata tuleb tunnistada asjaolu, et praeguse andmestiku põhjal pole iga kord võimalik eristada teadlikku valikut ja ebatäpset märkimist.

Murdenimetustena kasutati vaid üks kord maakonnanime (Harjumaa). Ruumiandmetega kooskõlas oli saarte murde nimetamine ainsusliku täiendiga saare murdeks, kuna valdavalt piirduski see murre vaid ühe saarega (Saaremaa). Kahes ankeedis kasutati terminit „murrak“: Saare murrak, Seto murrak, ning ühes ankeedis terminit „keel“: Sõrve keel.

4.2. Jõhvi vastused

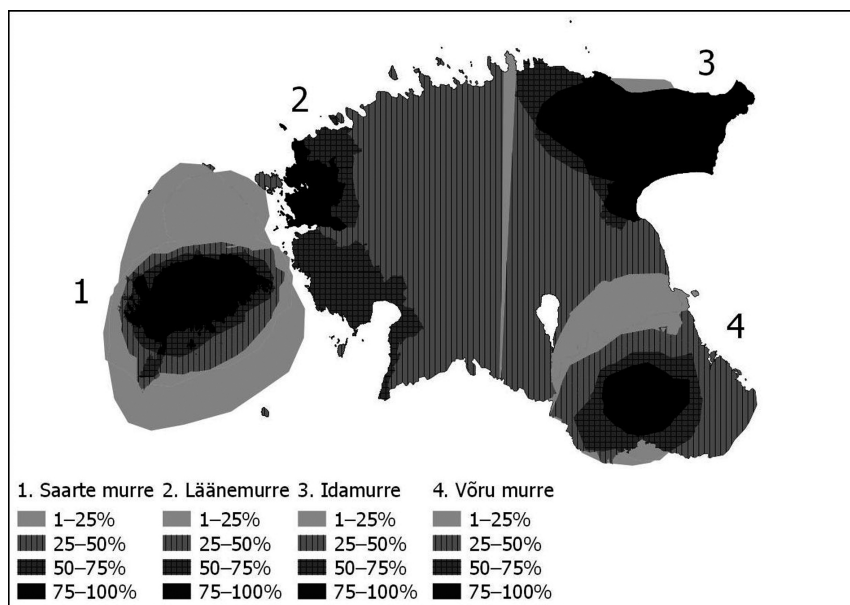
Jõhvi vastuseid oli 23. Enamik vastanuid oli pärit Jõhvist, aga ka Kohtla-Järvelt ja Iisakust. Peaaegu poolte õpilaste (10) emakeel oli vene keel. Keskmiselt märgiti Jõhvis 2,5 traditsioonilist kohamurret või -murrakut ankeedi kohta standardhäälbega 1,0. Kõik märgitud mured on esitatud tabelis 2.

Enim märgitud murretest üsna lähedase osakaaluga olid saarte ja Võru murre. Jõhvi õpilased märkisid aga rohkem lääne- ja idamurret. Kaardil 3 on kujutatud need murdealad, mida vähemalt 15% Jõhvi õpilastest märkis.

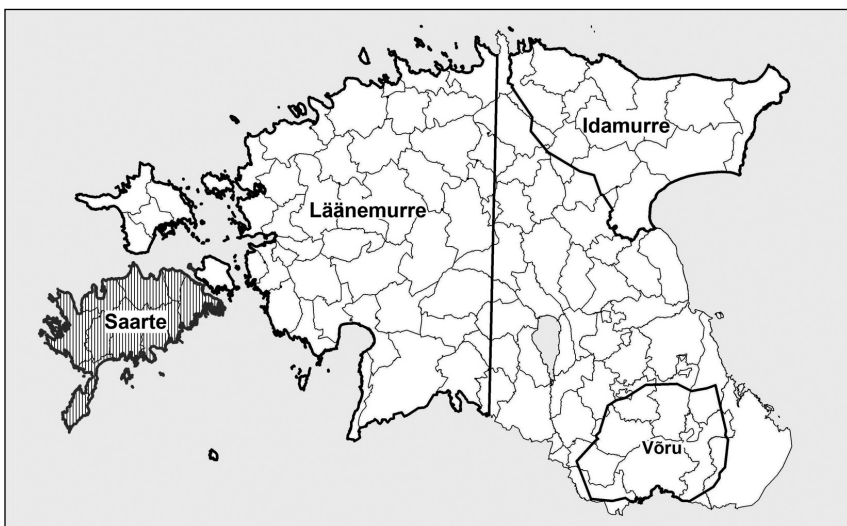
Saarte murde tuumala jääb vastuste põhjal Saaremaa keskele, hajudes Sõrve säärel. Võru murde tuum jaguneb Rõuge, Urvaste, Põlva, Kanepi ja Vastselliina kihelkonna vahel. Läänemurde tuum jääb Ridala, Martna, Noarootsi ja Lääne-Nigula kihelkonda. Idamurde tuum paikneb aga umbkaudu tervel Ida-Virumaal. Kaardil 4 on nende murdealade piirid vähemalt 50% üksmeele korral.

Tabel 2. Jõhvi õpilaste märgitud murrete osakaal %

Murre	Osakaal %
Saarte	59
Võru	50
Ida-	27
Lääne-	18
Hiiu	14
Setu	9
Tartu	9
Vene	9
Kesk-	5
Kihnu	5
Ranniku-	5
Muhu	5
Mulgi	5
Noarootsi	5
Kagu-	5
Ida-Virumaa	5

Kaart 3. Jõhvi õpilaste enim märgitud murrete ulatus %

Kaart 4. Jõhvi õpilaste enim märgitud murded 50% üksmeele korral

Kõige silmatorkavam erinevus kaartide 3 ja 4 vahel on vahest idamurde ulatus. Erinevus tuleneb kahest ankeedist, kus Eesti pind on umbes keskelt jaotatud lääne- ja idamurdeks. Kui võtta aluseks idamurde piirid kaardil 4, siis katab Jõhvi õpilaste märgitud idamurre umbes 44% traditsioonilise idamurde alast. Märksa suurem osa õpilaste märgitud idamurdest jääb aga Lääne- ja Ida-Virumaale. Kuna umbes 72% protsenti Jõhvi õpilaste märgitud murdealast ei jää traditsioonilise idamurdeala alla, on põhjust oletada kas olulisi sisulisi muutusi või erinevusi terminoloogias. Traditsioonilisele idamurde piirkonnale lähedast ala iseloomustasid kaks õpilast kui regiooni, mida suuresti mõjutab vene keel.

Vastuste vähesuse ja mõne vastuse erandlikkuse tõttu ei muutu läänemurde paigutus kaardil 4 kuigivõrd kaardiga 3 võrreldes. Seetõttu hõlmab läänemurre ka näiteks Saaremaad ja Hiiumaad ning Kesk-Eestit ja põhjarannikut.

Samamoodi nagu Kuressaare vastustes hõlmab saarte murre vähemalt 50% seda märkinute arvates ainult Saaremaad. Hiiumaad peab saartemurdeliseks 10–20% märkinutest, Muhu saart aga kuni 40% märkinutest. Võru murre kaardil 4 katab umbes 76% traditsioonilisest ulatusest.

Jõhviski kasutas vaid üks õpilane murdeala nimetamisel maakonna-nime. Sealsed õpilased kasutasid läbivalt terminit „murre“. Saarte murret

on ka Jõhvis valdavalt nimetatud ainsuslikult saare murdeks. Üks kord nimetati saarte murret isegi lihtsalt Saaremaa murdeks. Üks õpilane aga kasutas ka mitmuslikku vormi ning tähistas sellega nii Saare- kui ka Hiiumaal kõneldavat murret.

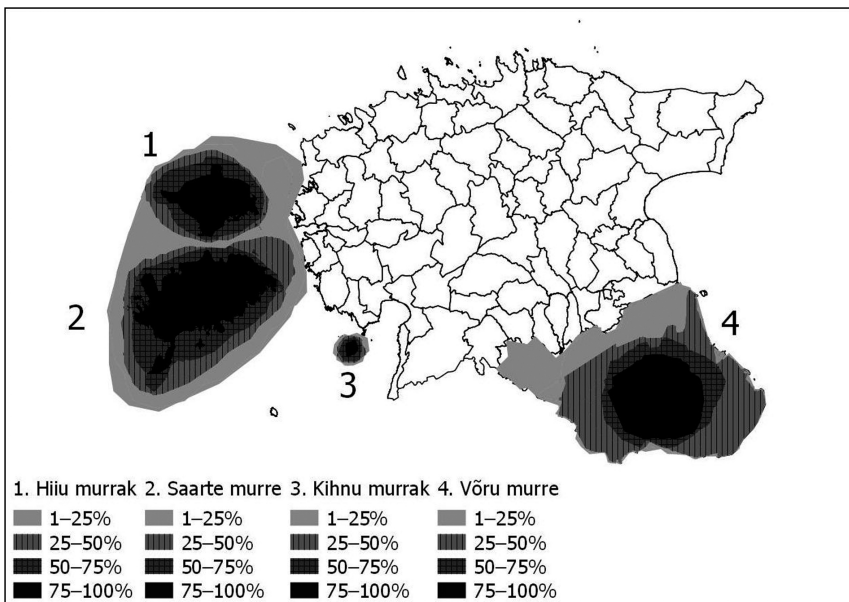
4.3. Pärnu-Jaagupi vastused

Pärnu-Jaagupi vastuseid oli 29. Vastanud olid enamasti pärit Halinga vallast, üksikud ka naabervaldadest. Emakeele kohta andmed puuduvad. Keskmiselt märkisid Pärnu-Jaagupi õpilased 2,8 traditsioonilist koha-murret või -murrakut ankeedi kohta standardhälbega 1,5. Kõik nimetatud murded koos osakaaluga on esitatud tabelis 3.

Tabel 3. Pärnu-Jaagupi õpilaste märgitud murrete osakaal %

Murre	Osakaal %
Saarte	69
Hiiu	41
Kihnu	41
Võru	38
Setu	14
Harjumaa	10
Ida-	7
Mulgi	7
Pärnu/Pärnumaa	7
Ida-Virumaa	7
Kallaste	3
Kesk-	3
Lääne-	3
Lääne-Virumaa	3
Muhu	3
Ruhnu	3
Tallinna	3
Vene	3
Vormsi	3

Üle poole vastanutest märkis saarte murret. Peaaegu võrdse osakaaluga märgiti Hiiu ja Kihnu murrakut ning Võru murret. Murded, mida märkis vähemalt 15% õpilastest, on kujutatud kaardil 5.

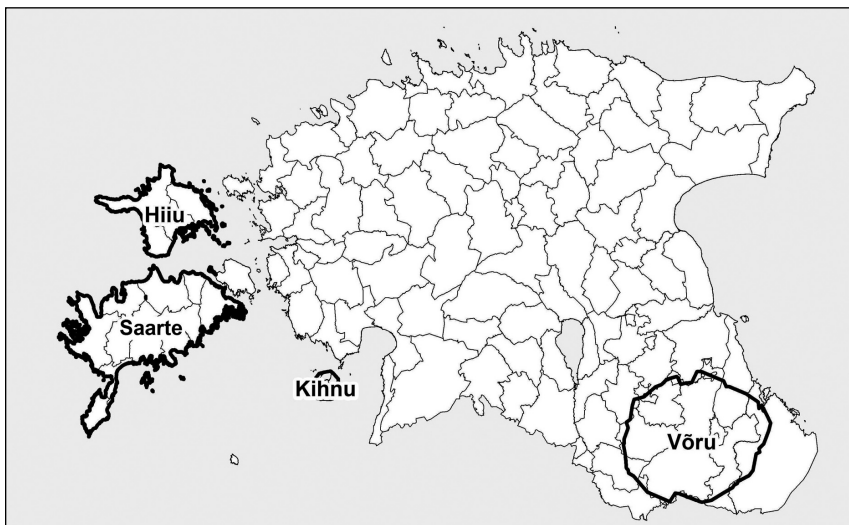

Kaart 5. Pärnu-Jaagupi õpilaste enim märgitud murrete ulatus %

Saarte murde tuum jääb ka sel kaardil taas Saaremaa keskossa, ent hajub taas Sõrve säärel. Nii Hiiu kui ka Kihnu murraku tuum hõlmab tervet saart. Võru murde tuum jääb Rõuge, Urvaste, Põlva, Kanepi ja Vastseliina kihelkonda. Kaardil 6 on need murdealad kujutatud 50% üksmeele korral.

Ka Pärnu-Jaagupi õpilaste märgitud saarte murdeala katab vaid Saaremaad. Kuni 10% saarte murret märkinud õpilastest arvab aga, et ka Hiiu maal ja Vormsil kõneldakse saarte murret. Ligikaudu 30–40% õpilastest peab ka Muhu saartemurdeliseks. Võru murdeala kaardil 6 kattub selle murde traditsioonilise alaga ligikaudu 71% ulatuses.

Neli õpilast nimetasid murdeid maakonna järgi. Saarte murret nimetati läbivalt ainsuslikult saare murdeks. Umbes 28% nimetas saart ka Saaremaa või saarlaste murdeks. Kaks õpilast kasutasid terminit „släng“, üks neist kujul „murre/släng“. Üks õpilane kasutas terminit „keel“: Võru keel.

Kaart 6. Pärnu-Jaagupi õpilaste enim märgitud murded 50% üksmeele korral

4.4. Tartu vastused

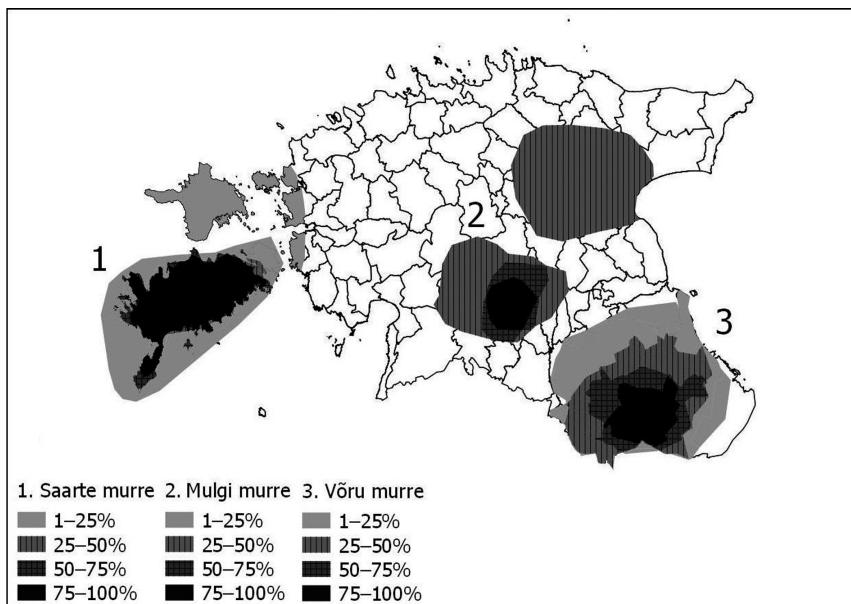
Tartu vastuseid oli 27. Enamik vastanuid oli pärit Tartu linnast või maakonnast. Õpilaste emakeele kohta andmed puuduvad. Keskmiselt märkisid Tartu õpilased 2,3 traditsioonilist kohamurret või -murrakut ankeedi kohta standardhålbega 1,3. Kõik murded, mida Tartu õpilased nimetasid, on koos osakaaluga esitatud tabelis 4.

Tabel 4. Tartu õpilaste märgitud murrete osakaal %

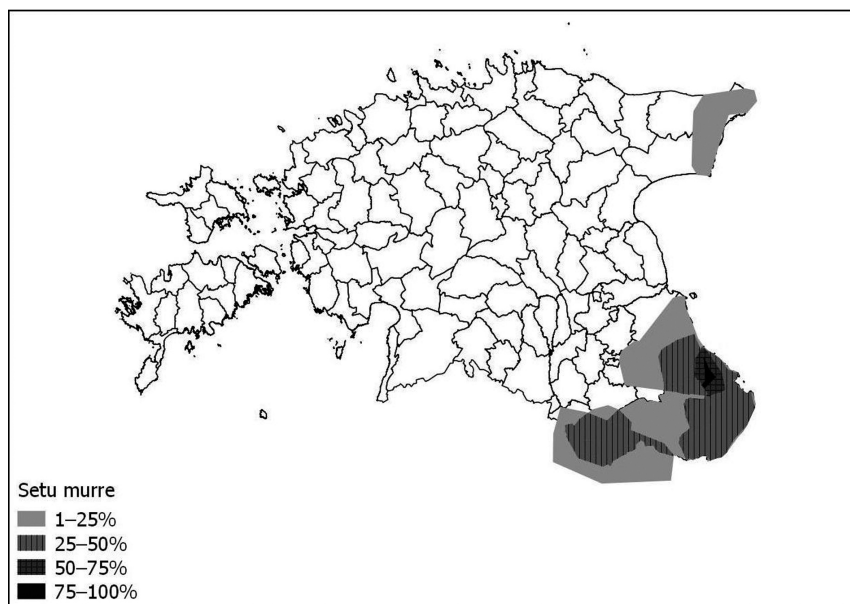
Murre	Osakaal %
Võru	70
Saarte	59
Setu	37
Mulgi	15
Hiiu	11
Kesk-	7
Ranniku-	7

Harju	4
Liivi	4
Lääne-	4
Pärnu	4
Ida-	4

Tartu õpilaste vastustes oli kolm murdeala, mida märkis vähemalt 15% vastanutest: Võru, saarte ja Setu. Võru ja saarte murret märkis üle poole vastanutest. Kaardil 7 on kujutatud murded, mida märkis vähemalt 15% õpilastest. Kuna Võru ja Setu murre suuresti kattusid, siis on Setu murre kujutatud eraldi kaardil 8.

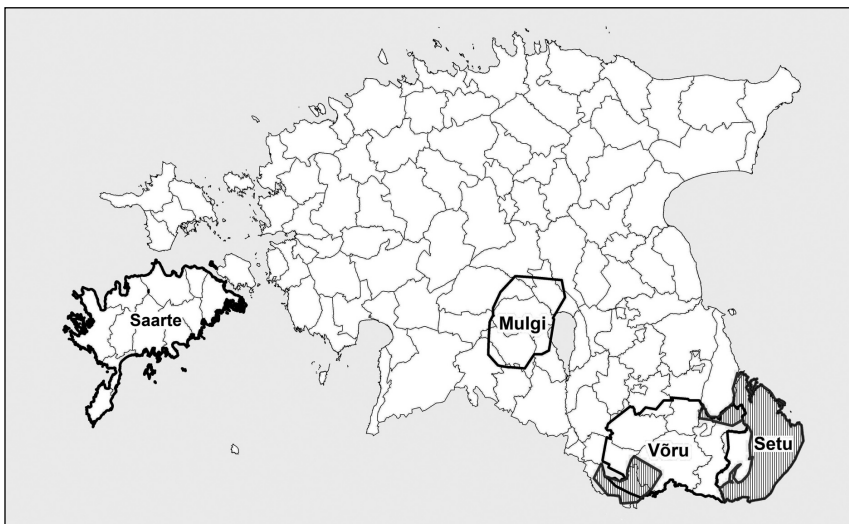
Kaart 7. Tartu õpilaste enim märgitud murrete ulatus %

Kaart 8. Setu murde ulatus Tartu õpilaste vastustes %

Võru murde tuum jääb Rõuge, Urvaste ja Põlva kihelkonda, Setu murde tuum aga enamjaolt Värska ümbrusesse. Mulgi murde tuum asub Viljandi, Paistu ja Tarvastu kihelkonnas. Üks õpilane märkis Mulgi murde ka Jõgevamaale. Saarte murde tuum on taas Saaremaa keskel, hajudes läänes ja Sõrve säärel. Kaardil 9 on kujutatud nende murrete ulatus 50% üksmeele korral.

Kaardi 9 põhjal kõneldakse saarte murret vaid Saaremaal. 10–20% vastanutest peab ka Hiiumaad saartemurdeliseks. 30–40% õpilaste meelest on Muhugi saartemurdeline. Võru murdeala katab umbes 62% selle traditsioonilisest ulatusest. Setu murdeala katab ligikaudu 79% selle traditsioonilisest ulatusest ning Mulgi murre kattub traditsioonilise Mulgi murdealaga umbes 23% ulatuses. Nagu kaardil 9 näha, jaguneb Setu murre kaheks eraldi piirkonnaks: üks, mis paikneb Setumaal ja Värska ümbruses, ning teine, mis asub osalt Hargla ja Rõuge kihelkonnas. Kaardil 9 on samuti näha, et Võru ja Setu murre kattuvad vaid väga vähe. Kui mõlema murde puhul võtta arvesse kogu märgitud ulatus (nagu kaartidel 7 ja 8), siis Võru ja Setu murre ka kattuvad, kuid seda vähema hulga õpilaste arvates.

Kaart 9. Tartu õpilaste enim märgitud murded 50% üksmeele korral

Kahel korral nimetati murret maakonna järgi (Ida-Viru ja Harju murre). Saarte murret nimetati läbivalt ainsuslikult saare murdeks. Umbes 30% nimetas märgitud ala Saaremaa või saarlaste murdeks. Kaheksal korral kasutati terminit „murrak“: Liivi murrak, Mulgi murrak, Põhja-Eesti murrak, Pärnu murrak, Saare murrak, Saaremaa murrak, Setu murrak, Võru murrak.

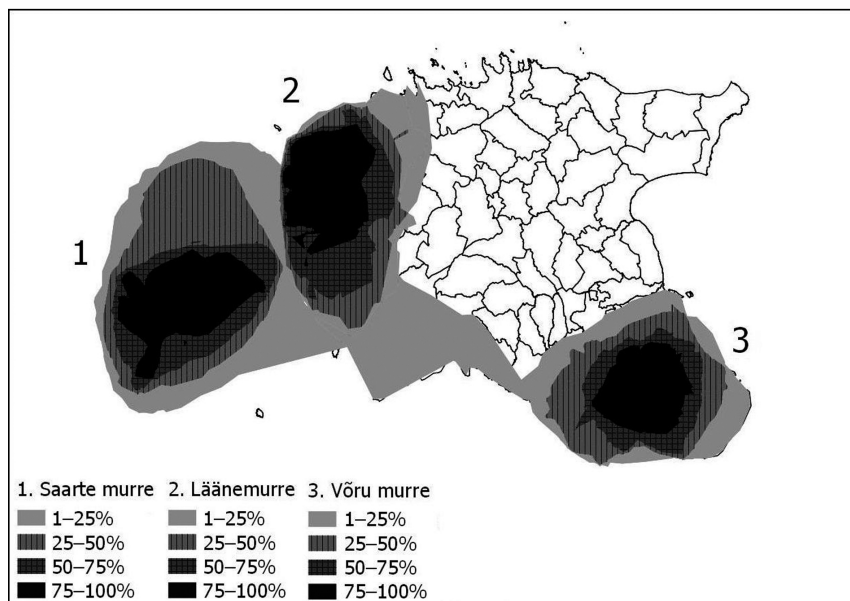
4.5. Võru vastused

Võru vastuseid oli 35. Kõik vastanud olid pärit Võrust või Võrumaalt. Emakeele kohta andmed puuduvad. Keskmiselt märkisid Võru õpilased 3,7 traditsioonilist kohamurret või -murrakut ankeedi kohta standardhääbega 1,5. Tabelis 5 on esitatud kõik nimetatud murded koos osakaaluga.

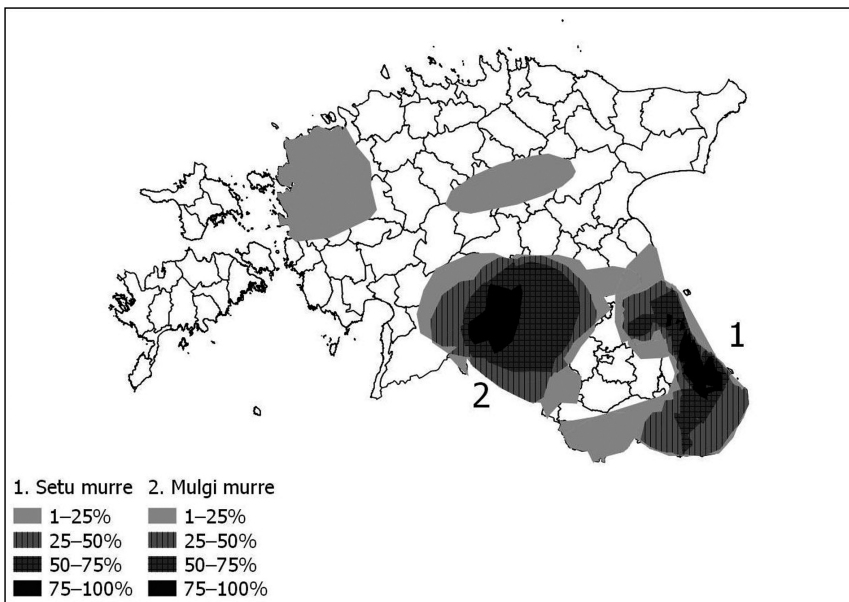
Võru vastustes oli nimetatud viis sagedasemat murret. Kõige rohkem, üle kolmveerandi õpilastest märkis saarte ja Võru murret. Napilt alla poole vastanutest märkis läänemurret. Setu ja Mulgi murret märkis alla poole vastanutest. Kaardil 10 on kujutatud murded, mida märkisid vähemalt 15% õpilastest. Kuna Setu (või Mulgi) murre ja Võru murre vastustes kattuvad, on parem Setu ja Mulgi murre esitada eraldi kaardil 11.

Tabel 5. Võru õpilaste märgitud murrete osakaal %

Murre	Osakaal %
Saarte	89
Võru	77
Lääne-	49
Setu	46
Mulgi	29
Ida-	14
Kihnu	9
Vene	9
Tartu	6
Viljandi	6
Kagu-Eesti	3
Kesk-	3
Kirderanniku	3
Peipsi	3
Tallinna	3

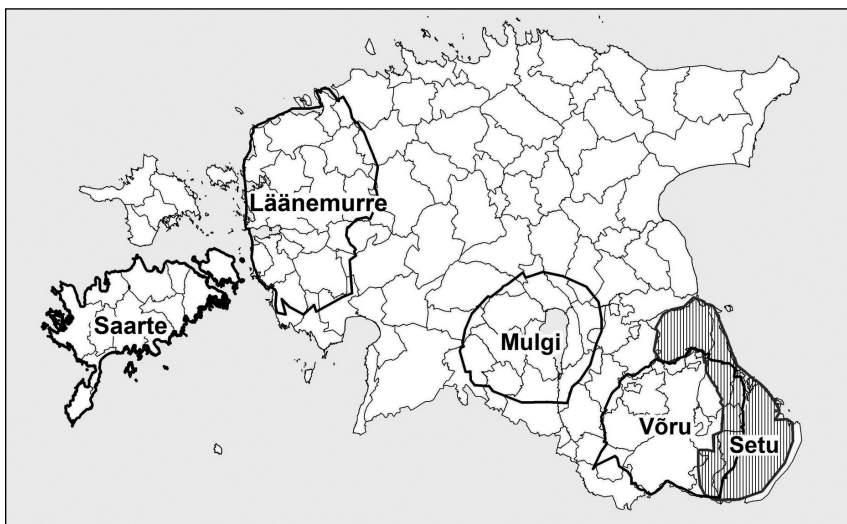
Kaart 10. Võru õpilaste enim märgitud murrete ulatus %

Kaart 11. Setu ja Mulgi murde ulatus Võru õpilaste vastustes %

Nagu näha, on saarte murde tuumala Saaremaal. Läänemurde tuum on jaotunud Ridala, Martna, Kullamaa ja Risti kihelkonna vahel. Mulgi murde tuum jääb Paistu ja Viljandi kihelkonna alale. Paar õpilast märkis Mulgi murret ka Kesk- ja Loo-de-Eestisse. Võru murde tuumala jaguneb Põlva, Kanepi, Urvaste, Rõuge ja Räpina kihelkonna vahele. Setu murde tuum jääb Värskas ja Mikitamäe ümbrusesse. Nende murrete ulatus 50% üksmeele korral on kujutatud kaardil 12.

Kaardil 12 on näha, et Võru vastustes hõlmab saarte murdeala nii Saaremaad kui ka Muhumaad. Seega kattub Võru õpilaste märgitud saarte murdeala selle traditsioonilise alaga umbes 73% ulatuses. Läänemurdeala katab umbes 44% selle traditsioonilisest ulatusest ning Mulgi murdeala kattub traditsioonilise Mulgi murdealaga 68% ulatuses. Võru murdeala katab 79% selle traditsioonilisest ulatusest ning traditsiooniline Setu murdeala ja õpilaste märgitud ala kattuvad 89% ulatuses. Samuti saab täheldada, et lääne-, Mulgi ja Setu murre on õpilastel märgitud oluliselt põhja poole võrreldes keeleteadusliku liigendusega.

Kaart 12. Võru õpilaste enim märgitud murded 50% üksmeele korral

Võru õpilased nimetasid kahel korral Viljandi murret. Kuna sama nime kannavad nii linn, maakond kui ka kihelkond, pole võimalik eristada, mida õpilased seda märkides silmas pidasid. Kuna selle nimega märgitud ala oli suurem linnast ja kihelkonnast, võib oletada maakonna järgi märkimist. Ligikaudu 29% saarte murret märkinud õpilastest kasutas murde nime-tamisel mitmuslikku täiendit „saarte“. Enamasti (kuuel korral üheksast) märkisid õpilased sel puhul saartemurdeliseks nii Saare- kui ka Hiiumaa. Umbes 11% nimetas saarte murret Saaremaa ja elanike (saarlaste) järgi ning märkis ainult selle saare. Üks õpilane kasutas terminit „murrak“: Võru murrak, Setu murrak, Vene-Eesti segamurrak. Üks õpilane nimetas Võru ja Setu murret ka keeleks.

4.6. Piirkondade võrdlus

Üks uurimuse eesmärke oli võrrelda, kuidas piirkonniti murdetundmine erineb. Sellele on võimalik läheneda kaheti: võrrelda mitme piirkonna murdetaju omavahel või mingisuguse teistsugustelt alustelt tehtud liigen-dusega. Selles alapeatükis rakendan mõlemat. Niisiis võrdlen üldistatud kujutluskaarte ka viimatisel murdeliigendusega (Pajusalu jt 2009). See-juures ei ole eesmärk hinnata, vaid võrrelda, kuna üks liigendus ei ole

teisest parem ega halvem. Üks peaks teist seega täiendama ja seletama keele geograafilist varieerumist teisest aspektist.

Esmalt tuleks võrrelda, kui mitut traditsioonilist kohamurret või -murrakut koos standardhälbega piirkonniti märgiti. Tulemused võtab kokku tabel 6.

Tabel 6. Märgitud traditsiooniliste kohamurrete keskmine hulk

Piirkond	Keskmine	Standardhälve
Kuressaare	2,5	1,6
Jõhvi	2,5	1
Pärnu-Jaagupi	2,8	1,5
Tartu	2,3	1,3
Võru	3,7	1,5

Tabelis esitatud tulemused näitavad, et piirkondade keskmised on vägagi ligilähedased. Erandlikud on vaid Võru vastused, kus märgiti keskmiselt märksa rohkem traditsioonilisi murdeid või murrakuid. Küllaltki lähedased on ka standardhälbed. Kõige väiksema hajuvusega on Jõhvi vastused. Kuigi Võru keskmine on märksa suurem, on standardhälve ligilähedane teistele piirkondadele. Seega märgiti Võrus murdeid või murrakuid rohkem ja vastused olid suuresti sama ühtlased kui mujal piirkondades.

Teiseks tuleks hinnata, mis murdeid või murrakuid igas piirkonnas kõige rohkem nimetati ning kuidas neid piiritleti. Uurimuse hüpotees oli, et mida kaugemal mingist murdealast õpilased elavad, seda vähem nad sellest teavad. Selle hüpoteesi näib aga kummutavat juba see, et iga piirkonna kaks enim märgitud murret olid saarte ja Võru. Laura Assmuthi (2005: 46) sõnul on saarlaste ja Saaremaa eripära säilimist põhjustanud peale geograafilise eraldatuse ka nõukogude võim, mis takistas liikumist saarele. Assmuthi sõnul on saarlus Saaremaa elanikele oluline ressurss, mille abil kohalikku elu arendada (kas või turismi kaudu) (Assmuth 2005: 47). Võru murde ja identiteedi säilimise ja edendamise eest on vahest rohkemgi hoolitsetud, olgu selle tõestuseks siis oma kirjakeel, ajaleht, keeleõpe koolides ja mõni muu keelekorralduslik meede või mainekujunduse tahk.

Olulisem murdenime tundmisest on aga see, kuivõrd on märgitud alad vastavuses murde traditsioonilise levilaga. Saarte murde kattuvus traditsioonilise alaga 50% üksmeele korral oli kõigis piirkondades peale Võru ligilähedane 68%-le. Võru õpilaste vastustes oli see aga 73%, kuna

ka Muhu peeti 50% üksmeele korral saartemurdeliseks. Kui jääda vaid murdetasandile, siis järeldub, et kaugus ei ole saarte murdeala puhul määrav tegur. Samas on näha, et läänepoolsetes uurimispiirkondades – Pärnu-Jaagupis ja Kuressaares – on rohkem õpilasi märkinud saarte murde murrakurühmasid: Hiiu, Muhu ja Kihnu ala. Seega murrakurühmade tasandil leiab piirkondlik hüpotees siiski kinnitust. Vastukäivate tulemuste põhjuseks on arvatavasti keeleteadlaste ja tavakõnelejate erinev terminoloogia ja liigendus.

Võru murde ulatus 50% üksmeele korral oli piirkonniti veidi varieitsem, seetõttu on otstarbekas see eraldi tabelina esitada (vt tabel 7).

Tabel 7. Piirkondades märgitud ja traditsioonilise Võru murdeala kattuvus %

Piirkond	Kattuvus traditsioonilise Võru murdealaga %
Kuressaare	34
Jõhvi	76
Pärnu-Jaagupi	71
Tartu	62
Võru	79

Kõige suurem erinevus on nähtavasti mandri ja saarte vahel: Kuressaare õpilaste märgitud Võru murdeala on 50% üksmeele korral umbes 30–40% väiksem. Siiski pole aga näha kauguse ja kattuvuse pöördvõrdelist seost: Võru ja Jõhvi õpilaste puhul on kattuvus ligilähedasem kui Võru ja Tartu puhul. Samuti jäi kõikide piirkondade Võru murde tuumala üldiselt samadesse kihelkondadesse. Seega ei saa väita siin hüpoteesi tõesust.

Kui jätta kõrvale saarte ja Võru murre kui murded, mille tundmist või tajumist kaugus kuigivõrd ei paista mõjutavat, võiks hüpoteesi kontrollimiseks analüüsida vastanute piirkondi teiste sagedasemate murdealade alusel. Piirkondade murdesagedustabeleid analüüsides hakkavad silma mitmed piirkondlikud erinevused. Juba eespool sai mainitud, et Lääne-Eesti uurimispaikades (Kuressaare ja Pärnu-Jaagupi) märkisid õpilased rohkem erinevaid saarte murde murrakurühmi (Hiiu, Kihnu, Muhu). Tartus seevastu märgiti rohkem Setu ja Mulgi murret. Tähelepanuväärne on seegi, et Mulgi murde paigutamisel eksisid nii Tartu kui ka Võru õpilased. Kuigi neid oli vähe, on huvitav, et just selle Lõuna-Eesti murde paigutuse puhul tegid õpilased kõige rohkem vigu. Selle põhjust võib jällegi vaid

ainult oletada (nt kas või see, et Mulgi nime ei leia ühestki tänapäevase haldusüksuse nimest, mistõttu puudub selgem orientiir). Jõhvis märgiti rohkem ida- ja läänemurret. Kuigi kõrvalekaldeid on (nt Võrus ja Jõhvis läänemurde märkimise osakaal), ei saagi loota täiuslikku kauguse ja teabe pöördvõrdelist suhet tänapäeval, mil info ja inimeste liikumine on võrdlemisi vaba, kiire ja lihtne. Seega on siiski silmatorkavad tendentsid eri piirkondade vastustes, mis näitavad, et lähedasemaid murdeid või murakuid teatakse isegi rohkem ja paremini kui mõningaid eneseteadlikuma kõnelejaskonnaga murdeid.

Analüüsis on teisi probleeme: kuidas analüüsida neid märgitud murdealasid, mille nimetus on küll sama mis traditsioonilisel murdealal, kuid mis suures osas omavahel kokku ei lange? Eeskätt puudutab see idamurret Jõhvi vastustes. On näha, et hulk Jõhvi õpilasi liigitavad end idamurde alla. See idamurre kattub aga pigem traditsioonilise kirderannikumurde alaga. Uute keeleandmete kogumine ja analüüsimine või ka lihtsalt täpsustuste küsimine võib seda kodeerimisprobleemi (kas liigitada idamurde või kirderannikumurde alla) hõlbustada. Selles analüüsis olen praegu lähtunud nimetamispehmisest: kodeeritud on siiski nimetuse, mitte maa-ala järgi.

Viimaseks tuleks analüüsida veel haldusüksuste mõju kujutluskaartidele. Maakonna järgi nimetati murdeid vähe (enamasti üks-kaks õpilast, kõige rohkem neli). Nendel puhkudel püüdsid õpilased suuremal või vähemal määral märkida maakonnale vastavat ala. Samuti ei märgitud iga kaardil olnud linna murdeks. See kinnitab Natalie Braberi (2015: 19–20) uuringu tulemust, mille järgi märgitakse kaardile ainult nende linnade keelekujusid, mis inimesel seostuvad murretega. Seega linnad katsekaardil ei juhata inimest, vaid on eelkõige abistavaks orientiiriks.

Kihelkonnapiiride järgimine vastustes erines piirkonniti rohkem. Kuressaares ei joonistanud täpselt mööda kihelkonnapiire üksi õpilane. Jõhvis joonistas mööda kihelkonnapiire umbes iga seitsmes õpilane, Tartus iga kolmas, Pärnu-Jaagupis umbes iga kuues ning Võrus iga seitsmes. Seega üldiselt õpilased ei järginud täpselt halduspiire, mistõttu võib järeldada, et haldus- ja murdepiiride vastavus pole enamiku jaoks selgelt vastavuses.

5. Kokkuvõte

Kujutluskaartide katse eesmärk oli anda üldistav pilt sellest, kuidas inime- või inimrühm liigendab oma ümbritsevat keelemaastikku, lähtudes mingist kontseptsioonist (mis antud uurimuses on murre). Analüüsisist selgus, et õpilaste elukoha kaugus murdealast mõjutab küllaltki palju seda, mida õpilased mingi murde kohta teavad, kuid ei näi päriselt keh- tivat saarte ja Võru murde puhul. Need kaks olid igas piirkonnas enim märgitud murded, seega pärinevad õpilaste teadmised nende kohta mujalt kui ainult vahetust kokkupuutest. Nähtavasti on neil kahel murdel tugev teadvustatus Eesti ühtses info- ja kultuuriruumis. Õpilaste elukoht mõjutas nende murrete puhul aga seda, kuivõrd olid märgitud asend vastavuses nende murrete paiknemisega keeleteaduslikul murdekaardil. Võru murde asukoha märkimisel oli erinevus pigem Saaremaa ja mandriõpilaste vahel: Saaremaa õpilaste märgitud Võru murdeala oli üldiselt väiksem kui mandriõpilaste vastustes. Peaaegu iga piirkonna õpilased märkisid, et saarte murret kõneldakse vaid Saaremaal. Valdavalt märgitigi igale Lääne-Eesti saarele oma murre. Enamasti nimetati seda ainsuslikult saare murdeks, mistõttu tundub, et suuremal osal õpilastel ongi ainuvõimaliku saarte murde positsiooni omandanud Saaremaa. Ainult Võrus märkis rohkem õpilasi ka Muhu saartemurdeliseks.

Kui vaadata piirkondade teisi enim märgitud murdeid peale Võru ja saarte murde, siis tuleb elukoha mõju muredetajale selgemini ilmsiks. Nii näiteks märkisid Lääne-Eesti õpilased rohkem saarte murrakuid, Lõuna-Eesti õpilased aga Mulgi ja Setu murret ning Kirde-Eesti õpilased idamurret. Analüüsis ilmnasid mõned erinevused tava- ja teaduskeele mõistestikus: õpilased nähtavasti ei erista süsteemselt murdeid ja murrakuid; Jõhvi õpilased nimetasid oma kodumurret kirdemurde asemel ka idamurdeks.

Õpilaste kujutluskaardid erinesid keeleteaduslikust murdeliigendusest sellegi poolest, et enamasti ei püüdnud õpilased Eestit katta murdekontiinumiga: murded on justkui keelesaared ühiskeelse Eesti ääres. Ühtpidi on see kujutluskaartide puhul tavaline, kuid niisamuti peegeldab see ikkagi ka praegust Eesti murdekeskkonda.

Kirjandus

- Antso, Siim 2015.** Etnodialektoloogiline uurimus Eesti murdealadest. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas.
- Assmuth, Laura 2005.** Meie ja „teised“: perifeeria identiteedid. – Piirikultuuriq ja -keeled. Piirikultuurid ja keeled. Konvõrents Kurgjärvel, 21.–23. rehekuu 2004. Toim. Karl Pajusalu, Jan Rahman. (= Võro Instituudi toimõndusõq 17.) Võro: Võro Instituut.
- Bell, Scott, Jace Iong 2011.** Sketch mapping and geographic knowledge: what role for drawing ability? – Understanding and Processing Sketch Maps. Proceedings of the COSIT 2011 workshop. Belfast, Maine, USA, September, 2011. Ed. Jia Wang, Klaus Broelemann, Malumbo Chipofya, Angela Schwering, Jan O. Wallgrün. (= IfGI prints 42.) Amsterdam: IOS Press.
- Braber, Natalie 2015.** Language perception in the East Midlands in England. Investigating East Midlands adolescents' perception of language variation in the UK. – English Today. The International Review of English Language 31 (1), 16–26. <http://dx.doi.org/10.1017/S0266078414000509>.
- Dictionary** = Dictionary of Human Geography. 2013. Ed. Noel Castree, Rob Kitchin, Alisdair Rogers. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acref/9780199599868.001.0001>.
- Downs, Roger M., David Stea 1973.** Cognitive maps and spatial behavior: process and products. – Image and Environment. Cognitive Mapping and Spatial Behavior. Ed. Roger M. Downs, David Stea. New Jersey: Transaction Publishers, 312–317.
- Fought, Carmen 2002.** California Students' Perceptions of, You Know, Regions and Dialects? – Handbook of Perceptual Dialectology. 2. Ed. Daniel Long, Dennis R. Preston. Amsterdam: John Benjamins, 117–136.
- Ladegaard, Hans 2006.** Review of Handbook of Perceptual Dialectology (Volume 2). – Journal of Multilingual and Multicultural Development 27 (2), 177–179.
- Lameli jt 2008** = Alfred Lameli, Christoph Purschke, Roland Kehrein. Stimulus und Kognition. Zur Aktivierung mentaler Raumbilder. – Linguistik Online 35 (3), 55–86. http://www.linguistik-online.com/35_08/lameliEtAl.pdf.
- Montgomery, Chris, Philipp Stoeckle 2013.** Geographic information systems and perceptual dialectology: a method for processing draw-a-map data. – Journal of Linguistic Geography 1 (1), 52–58.
- Murray, Debra, Christopher Spencer 1979.** Individual differences in the drawing of cognitive maps: the effects of geographical mobility, strength of mental imagery and basic graphic ability. – Transactions of the Institute of British Geographers 4 (3), 385–391.

- Niedzielski, Nancy A., Dennis R. Preston 2000.** Folk Linguistics. (= Linguistics. Studies and Monographs 122.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110803389>.
- Pajusalu jt 2009** = Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 2., täiend. tr. Toim. Tiit Hennoste. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, Eesti keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Preston, Dennis R. 1989.** Perceptual Dialectology. Nonlinguists' Views of Areal Linguistics. (= Topics in Sociolinguistics 7.) Dordrecht: Foris Publications. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110871913>.
- Preston, Dennis R. 1999.** Introduction. – Handbook of Perceptual Dialectology. 1. Ed. Dennis R. Preston. Amsterdam: John Benjamins, xxiii–xl. <http://dx.doi.org/10.1075/z.hpd1>.
- Saareste, Albert 1932.** Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – Eesti Keel 1–2, 17–41.
- Suurna, Ranel, Eveli Sisas 2010.** GIS ja kartograafia alused. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus. http://www.ekk.edu.ee/vvfiles/0/GIS_loeng.pdf.

Siim Antso
 eesti ja üldkeeleteaduse instituut
 Tartu Ülikool
 Jakobi 2
 51014 Tartu
siimants@gmail.com

A study on the perception of Estonian dialects among students from five regions

SIIM ANTSO

The article examines the dialect perception of students from Kuressaare, Jõhvi, Pärnu-Jaagupi, Tartu and Võru. The data was collected with the draw-a-map task known from perceptual dialectology, specifically from the works of Dennis R. Preston. Students were asked to mark all the dialects they know on an Estonian contour map with parish outlines and the biggest cities. These mental maps allow the analysis of how a person (or a group of people) represents and organises the surrounding world. According to the hypothesis, the closer a person lives to a dialect area, the better he/she should know the boundaries. To analyse the mental maps, I used ArcGIS software similar to that used by Montgomery and Stoeckle (2013) and constructed aggregated mental maps.

The analysis of the mental maps experiment revealed that the students' residence actually does affect their perception of dialects, with the exception of the Võru and island dialects. The latter are probably better known because of their distinct local identity and presence in media. Nevertheless, differences can be found in the mapping of those two dialects. The Võru dialect area marked by students from Saaremaa was generally smaller than the Võru dialect area marked by their inland counterparts. Most students from Võru tagged two islands (Saaremaa and Muhu) under the label *island dialect*, while students from other schools only marked one (Saaremaa).

When analysing other dialects that the students marked more often, local differences in the perception of dialects emerged more greatly. For example, students from western Estonia marked different island dialects more commonly than others. Similarly, students from southern and eastern Estonia marked the Mulgi and Setu dialects and the eastern dialects, respectively, more commonly.

Keywords: Estonian, dialectology, perceptual dialectology, sociolinguistics, mental maps

UUTEST PEREKONNANIMEDEST EESTI-INGERIS JA NENDE PANEKUST 1922. AASTAL

ENN ERNITS

Annotatsioon. Artikkel põhineb osaliselt Emakeele Seltsi kõnekoosolekul 12. mail 2015 Tallinnas peetud ettekandel „Eesti-Ingeri isikunimedest läbi aegade“. Kirjutises antakse kõigepealt lühiülevaade Eesti-Ingeri ehk Narva valla rahvuslikust koosseisust 1920. aastate alguses. Sealsetel luteriusulistel eestlastel ja soomlastel olid sobilikud perekonnanimed enamasti olemas. Neid tahtsid muuta vaid vähesed soomlased ja üksikud eestlased. Õigeusklikel isuritel ja vadjalastel olid vene perekonnanimed, mille asemele tuli võtta läänemeresoomepäraseid. Kirjutises eristatakse tähendusrühmade järgi 1) eestipäraseid, 2) soome- ja isuripäraseid ning 3) muid uusi perekonnanimesid. Keskendutakse nende algupärale, tähendustele ja võimalikele lätetele, samuti seostele endiste venepärase perekonnanimedega.

Võttesõnad: Eesti-Ingeri, läänemeresoomee keeled, onomastika, antroponüümid, perekonnanimed

1. Sissejuhatus

Tartu rahulepingu põhjal liideti Eesti Vabariigiga Narva jõe paremal kaldal asuvad maad ehk osa Narvatagusest (vn *Занаровье*), mis seni oli kuulunud Peterburi kubermangu. 1920. aastal moodustati Narva taga kolm valda: Naroova (pärastpoole Narva), Kose (1939–1945 Piiri) ja Skarjatina (ka Karjati, 1939–1945 Raja). Narva vald oli killuke ajaloolisest Ingerimaast, mistõttu seda nimetati ka Eesti-Ingeriks. Aastatel 1945–1946 viidi nime- tatud ala uuesti Venemaa koosseisu.

1922. aastal asendati Eesti-Ingeris venepäraseid ja ebameeldivana tunduvad perekonnanimed uutega. Sellest andsid lühikesi ülevaateid nimede eestistamist koordineerinud ministeeriumitöötaja Samuel Sommer (1922b, 1923a, 1923b) ja põhiliselt nimekomisjonide tehnilise abijõuna

tegutsenud filoloog Villem Ernits (2013/1922, 2013/1925). Viimane loetles muu hulgas Narva valla külates valitud endisi ja uusi perekonnanimed, tõsi küll, neid lähemalt analüüsimata. Kümmeaasta taha jääb Peterburi arstist keeleteadur ja koduloolase Aleksei Krjukovi (2007: 138, 139) põgus ülevaade Narvataguse isurite eestistatud ja soomestatud perekonnanimedest. Peamiselt varasematele kirjutistele toetudes on kirjeldanud perekonnanimede panemist Narva taga ning võrrelnud seda Setumaal toimunud üliõpilane Kati Nurka oma bakalaureusetöös (2010). Muide, Eesti-Ingerist on tal vaid 22 nimenäidet. Huvipakkuvat teavet nimepanekuga seondunud meeleolude kohta on jaganud Väiküla isuri päritolu kodu-uurija Boriss Jemeljanov (Jõgi). Ta avaldas arhiivimaterjalide põhjal tabelid Väiküla rahva endiste ja 1922. aastal pandud perekonnanimede kohta (Emel'janov 2011: 136–139, 350–354). Just need loendid innustasid siinkirjutajat asjaomast teemat käsile võtma.

Kirjutises käsitletakse kõiki Eesti-Ingeris 1922. aastal võetud perekonnanimesid arhiivis säilitatavate nimepanekuprotokollide põhjal (EAA 5433.1.5). Vaatluse alt jääb välja Narva jõe taha jääv Jaanilinn, mis kuulus Narva linna koosseisu. Põhitähelepanu pööratakse uute perekonnanimede päritolule ja semantikale, samuti seostele endiste perekonnanimedega.

2. Eesti-Ingeri asustusest

Ajaloolase Tiit Rosenbergi (2013: 129) järgi elas 1922. aasta rahvaloenduse andmeil Eesti-Ingeris 2799 inimest: 1765 venelast (63% elanikkonnast), 684 isurit ja ingerisoomlast (24%) ning 350 eestlast (13%). Paraku on andmed Narva valla külade 1920. aasta etnilise struktuuri kohta eksitavad, sest tabel hõlmab ka külasid, mis Eesti-Ingeri koosseisu ei kuulunud, nagu Haavikko (vn *Кейкино*), Kotko (*Орлы*), Mannakka (*Манновка*) ja Tiensuu (*Извоз*); teisalt aga puuduvad Hannike, Kallivere, Vanaküla jt läänemeresoome külad (vrd Rosenberg 2013: 131 ja Üldrahvalugemise 1924: 23).

Nimepaneku seisukohast pakub erilist huvi külates elanud õigeusklike isurite arv, sest neil olid Eesti Vabariigi toonase nimepoliitika seisukohast ebasoovitavad vene perekonnanimed, mis tuli asendada läänemeresoomepärastega. Ent isurite arvu teadasaamine on üsna komplitseeritud. Selle üks põhjusi on erinevad lähtekohad. Tulemused olenevad lähtealusest: kas peetakse silmas geneetilist päritolu või keelt ja kultuuri; kas toetutakse enesemääratlusele või ametniku/uurija hinnangule. 1922. aasta rahvaloenduse

andmed valdade kohta põhinevad inimeste küsitlusel nende tavakeele kohta (rahvaloenduse küsimus *Mis keelt harilikult eraelus kõneleb?*), mistõttu selliseid rahvaloendusi peetakse poliitilisteks ja identiteeti konstrueerivateks, seega tänapäeva mõistes metoodiliselt ebasoovitavateks (Koreinik, Tender 2014: 80, 83). Peale selle pole 1922. aasta rahvaloendusel eristatud isureid ja ingerisoomlasi ega üldse neid esile toodudki, vaid paigutatud muude rahvuste rubriiki (vt Üldrahvalugemise 1924: tabel 5).

Teistsugused andmed pärinevad Villem Ernitsalt, kelle järgi elas Narva vallas 1027 isurit (sh Väikülas 17 isuristunud poolakat), 545 soomlast, 47 eestlast, 2 vadjalast, 1 karjalane ja 216 venelast. Viimaste hulgas eristati üht venestunud leedulast ja kolme täisvenestunud soome perekonda, 16 vene naist isuri perekondades ja 17 isuri naist vene perekondades (V. Ernits 2013/1925: 254). Mõne küla venelaste kohta saab teavet ka 1922. aastal pandud perekonnanimede järgi. Nii registreeriti Karstalas 25 vene, kaks eesti ja kaks soome perekonnanime, Dolgaja Niivas 17 vene ja üks eesti perekonnanimi ning Uuskülas üks vene ja kaks eesti perekonnanime. Nimepanekuprotokollide järgi olid Eesti-Ingeris puhtvene külad Komarovka, Popovka, Zahhonje ja Zaretšje. Kaheksa küla (Uue-Arssi, Lommi, Smolka ehk Tõrvala jt) kohta pole protokollides mingit teavet (vrd Üldrahvalugemise 1924: 23). Selle põhjal võiks oletada, et neis külates ei elanud vene perekonnanimega isikuid.

Villem Ernits esitab andmeid ka Narva valla külade rahvusliku koosseisu kohta (vt tabel 1; vadjalaste arvu pole märgitud; V. Ernits 2013/1925). Külad on järjestatud kahanevalt isurite arvu järgi. Need andmed põhinevad kõrvalseisja hinnangutel rahvuste kohta ajaloolis-geneetilisest seisukohast lähtudes. Kindlasti ei saa Ernitsa esitatud numbreid võtta absoluutse tõe pähe. Näiteks Samuel Sommer (1922b), kes kirjeldas oma artiklis vaid paari Eesti-Ingeri küla, loendas Hannikas 81 inimest, neist 53 isurit ja 28 ingerisoomlast.

Narva valla isurid (eriti noorem põlv) olid toona keele ja kultuuri poolest tugevasti venestunud ning suhtusid noore Eesti Vabariigi tegemistesse kas umbusklikult või lausa vaenulikult. Veendunult peeti endid venelasteks. Täiskasvanud suhtlesid omavahel meelsamini vene keeles, kuigi valdasid isuri keelt, lapsi kõnetati ainult vene keeles. Venestamisele aitasid jõuliselt kaasa kohalikud kooliõpetajad ja papid. Käis agar võitlus vene õppekeele kasutamise eest kohalikes koolides (vt lähemalt E. Ernits 2009: 44 jj).

3. Perekonnanimed 1922. aastani

Luteriusulistel eestlastel ja soomlastel olid üldiselt eesti- või soomepäraseid perekonnanimesid. Vaid mõni eesti nimi võis aja jooksul olla muutunud venepäraseks. Seevastu õigeusklikel vadjalastel ja isuritel olid vene perekonnanimed, mis vaid vähestel juhtudel seostusid läänemeresoomse keelte sõnadega. Venemaa dokumentides käibis sajandeid nimesüsteem, mille järgi isikuid märgiti eesnime ning isanime või hüüdnimega, nt *Ivan Mikitin* ja *Griška Lisitsa* 'rebane'. Kohustuslikke perekonnanimesid hakati XVI sajandil nõudma kõigepealt vürstidelt ja bojaaridelt, seejärel madalamatelt aadlikelt ja suurkaupmeestelt. Talupoegadel ilmusid esimesed perekonnanimed XVI–XVIII sajandil (nt *Ivan Sussanin*), kuid kinnistusid lõplikult alles pärisorjuse kaotamise järel 1861. aastal. Ometi polnud Venemaa 1896. aasta rahvaloenduse järgi perekonnanimesid veel üle poolel elanikkonnast (Istorija; Russkie familii). Perekonnanimed said talumehed sõjaväeteenistusse kutsumisel. Need moodustati sagedasti vana isa eesnime järgi (Emel'anov 2011: 134, 349) ja ei kandunud üle lastele. Ent Narva vallas leidis ka teistsuguseid perekonnanimesid.

Tabel 1. Läänemeresoomlaste arv Narva valla külades¹

Küla (eesti ja vene nimi)	Isurid	Ingeri-soomlased	Eestlased
Väiküla (Венкуль, Венекюля, Наровское)	483	–	4
Vanaküla (Илькино)	173	44	1
Saarküla (Саркюля)	142	–	14
Kallivere (Фитинка)	105	233	2
Hannika (Ханике)	43	88	–
Räkälä (Рякяля)	23	7	–
Väike-Ropsu (Малая Ропша)	22	13	–
Uus-Vüödermaa (Новая Фёдоровка)	18	66	20
Karstala (Каростель)	17	–	–
Kullaküla (Мертвицы)	1	134	6
Kokku	1027	585	47

¹ Ruumi kokkuhoiu mõttes pole kirjutises viidatud nimepanekuprotokolli lehtedele, vaid on piiratud perekonnanime ette kirjutatud külanimelühendiga, mille järgi saab arhiiviallika kirjele lisatud loendist teada vajaliku küla kohta käivate protokollide lehenumbri. Külanimesid kirjutatakse eri allikates isemoodi.

Osaliselt saab nende saamislugu selgitada. Näiteks osa Väiküla nimesid saab seostada vene keele üldsõnadega, nagu nt nime *Kalašnikov* sõnaga *калaчник* ~ *калaшник* 'kalatšide küpsetaja või müüja'. Aleksei Krjukov (2007: 128) nimetab seda nime isuritel kunstlikuks vene nimeks, sest see ei kajasta kohalikku tegevusala. *Purvinski* on ilmselt poola nimi (õigemini *Purwiński*), mistõttu see pärineb isuristunud poolakalt (vt eespool).

Väike osa Eesti-Ingeri venepäraseid perekonnanimesid oli läänemere-soome algupära. Krjukovi (2007: 127, 139) arvates võiksid selliste hulka kuuluda *Bušišin* (< ? sm *pussi*), *Pillin* (< *Pillin omat*), *Pjassin* (< *Pässin omat*), *Timoivov* (< isikunimi *Timoi*) jt.

4. (Uute) perekonnanimede panekust

Eesti Vabariigi alguses loodi uute perekonnanimede võtmiseks või seniste muutmiseks seaduslik alus. 17. detsembril 1919 seadustati Eesti kodanikel halvakõlaliste ja -sisuliste või võõrapärase kõlaga perekonnanimede muutmise võimalus (Seadus 1920). 4. aprillil 1921 võttis Eesti Vabariigi valitsus vastu seaduse „Petserimaa ja Naroowa taguste waldade elanikkude perekonnanimede kohta“, milles kohustati nende valdade kodanikke, kellel on üksnes ees- ja isanimi, võtma perekonnanime, mis kinnistuks ka abikaasale ja kõigile alla 18aastastele ning nõusoleku korral ka täiskasvanud lastele. Lisaks anti võimalus võtta võõrapärase nime („kelle nimedel võõrakeelne kõla on“) asemele uus (Seadus 1921).

Sama aasta 29. juunil anti välja määrus asjaomase seaduse rakendamise kohta (Määrus 1921). Selles nähti ette luua kolmeliikmelised komisjonid, mille koosseisu pidid kuuluma esimehena siseministeeriumi esindaja, vallavanem või selle abi ning vallasekretär. Samas määrukses oli kirjas komisjoni tööülesanded, perekonnapea kohustused perekonnanime saamisel, samuti meetmed nende vastu, kes pole määratud ajaks perekonnanime võtnud.

Nimepaneku põhimõtetes lepitati täpsemalt kokku juba enne Setumaal tegutsema asumist. 19. septembril 1921 kehtestati nimepanekukomisjonide ühisistungil järgmised juhised: 1) igauks valigu perekonnanimi oma emakeele sõnade hulgast, 2) valla piirkonnas olgu igal perekonnal (v.a lähisugulased) erinev perekonnanimi, 3) perekonnanimed olgu

võimalikult lühikesed ja hea kõlaga, 4) jäetagu võtmata Eestis väga sagedasti esinevad või tuntud isikute perekonnanimed (Sommer 1922a). Uue perekonnanime panemise põhjuseks võis olla ka asjaolu, et külas elas mitu samanimelist peret, kes ei olnud omavahel (enam) sugulased; samasugused nimed võisid raskendada ametlikku asjaajamist. Näiteks elas Väikülas toona üle tosina Reškini-nimelise perekonna rohkem kui poolesaja liikmega, ka Jemeljanoveid oli viis perekonda (Emel'anov 2011: 354).

Perekonnanimede panekul sai oluliseks abivahendiks valimik „15 000 uut sugunime“ (VTU), mis valmis Akadeemilise Emakeele Seltsi kui nimede eestistamise käivitaja hoogsa tegutsemise tulemusel valminud nimede vahetamist õhutava, seletusi ja näpunäiteid jagava albumi „Eestlasele eesti nimi“ (EEN) lisana (vt lähemalt Henno 2001).

Petserimaal kestis nimepanek 1921. aasta lõpuni. Samal aastal moodustati Narva-taguste valdade rahvale perekonnanimede panekuks kolm komisjoni, mille esimeheks määrati Narva ja Karjati vallas Samuel Sommer ning Kose vallas Villem Ernits (Nurka 2010: 13). Protokollide järgi tegutses kõigis kolmes vallas esimehena küll ainult Sommer (EAA.5433.1.8; EAA.5433.1.9). 1922. aasta jaanuaris käis Sommer kõikides vallavalitsustes, jagades kohalikele komisjoniliikmetele (vallavanem või selle abi ja vallasekretär) juhtnööre perekonnanimede panekuks. Kõigepealt tuli igas vallas koostada nimekiri isikutest, kellel polnud püsivat perekonnanime või kes soovis seda muuta. Rahvast pidi aegsasti teavitama, et neil jääks endale sobiva nime valimiseks rohkem aega (Nurka 2010: 22–23). Nimepanek ei läinud nõnda libedalt, nagu lühidalt mainib Kati Nurka (2010: 26). Boriss Jemeljanovi teosest selgub, et Narva vallas, mille keskus asus toona Väikülas Ivan Hitrovi tühjas majas, oli rahvas sinna 4. veebruaril 1922 kella 11-ks kokku kutsutud ilma põhjust teatamata, mistõttu hädapärast 100 inimest mahutav maja kihanud kui „ülesärritatud herilasepesa“ (Emel'anov 2011: 133–136).

Koosoleku avas väikese hilinemisega vallavanem Konstantin Reškin ja sõna sai Samuel Sommer, kes teatas eesti keeles, et Eesti Vabariigi valitsuse määruse kohaselt on Petserimaa ja Narvataguse perekonnanimede korrastamiseks loodud riiklik komisjon. Sommer luges ette asjakohased dokumendid ning ütles seejärel, et sobiva nime valimiseks antakse veidi aega. Kohalikud kooliõpetajad Andrei Tšuvirin ja Aleksandr Jakovlev protesteerisid nimepaneku vastu, väites, et Väikülas on perekonnanimed

juba ammu olemas. Boriss Jemeljanov kirjutas selle kohta järgmist (Emel'anov 2011: 136)²:

„Samuel Sommer ei jäänud nende esinemisega sugugi rahule. Ta läks isegi endast välja ja lausus ägeduses, et ta näeb enda ees mässajate kampa. Ta lisas, et Väiküla elanikud pole mingid venelased, ja seepärast ei saa nad, isurid, vere poolest eesti rahva vennad, kanda võõra kõlaga nimesid, ning kas nad tahavad või ei taha, antakse neile kõigile uued perekonnanimed kas või sundkorras, ja ei mingil juhul vene nimesid. Edasi tuletas Sommer õpetajatele Tšuvirinile ja Jakovlevile meelde, et nad on riigiteenistujad ja neile on täiesti mõeldamatu astuda valitsuse otsuse vastu. Ühtlasi andis ta mõista, et kuigi Eesti on territooriumi poolest väike riik, leidub mässajate jaoks ikkagi „kaugaid paiku“.

Selline asjade käik halvas talupoegade tahte, olid nad ju liiga inertsed, tumedad, harimatud ja organiseerimatud selleks, et üksmeelselt kogukonnaga seista oma vanaisadelt ja vanavanaisadelt saadud perekonnanimede allesjätmise eest.

Ja nad andsid alla.“

Algas nimepanek, mis kestis õhtuni. Perekonnanime jätsid endiseks vaid eespool mainitud kooliõpetajad (peale nende ka vadja päritolu kooliõpetaja Dmitri Tsvetkov), vallavanem, kingsepp ja hobusekarjus. Nagu mainib Jemeljanov, siis uued perekonnanimed ei juurdunud: isegi pool sajandit hiljem kasutas külarahvas omavahel suheldes endisi venepäraseid perekonnanimesid (Emel'anov 2011: 139).

Asjaomane komisjon tegutses Narvataguse külades põhiliselt 1922. aastal, vaid üksikjuhtudel jätkus töö ka järgmisel aastal. Perekonnanimede panek protokolliti ja igale kodanikule alates 15. eluaastast anti tunnistus nime võtmise või muutmise kohta (Sommer 1923a). Nimepanekukomisjon edendas ka ühiskondlikku elu. Sommeri ja Ernitsa algatusel rajati Eesti-Ingeris haridusselts, karskusühinguid ja iga õppeasutuse juurde asutati pühapäevakool. Karskuspropagandat tegi peamiselt Ernits (vt Sommer 1922b, 1923b).

Sommeri (1923a) andmeil võtsid Narva vallas uue perekonnanime 949 ingerlast ja 67 venelast ning oma nime muutsid 78 ingerlast ja 19 eestlast. Soomlastel ja eestlastel olid enamasti sobivad perekonnanimed olemas,

² Enn Ernitsa tõlge.

mistõttu uute nimede saajad olid isurid; nime soovisid muuta mõned soomlased ja eestlased. Laias laastus on Sommeri esitatud arv kooskõlas Ernitsa loendustulemustega. Sommer (1923b) avaldas ka arvandmed Eesti-Ingeris võetud ja vahetatud perekonnanimede kohta (vt tabel 2). Tema statistiliste tabelite koostamise alused pole teada. Näiteks pole mõistetav, kuidas ta eristas eesti, soome ja isuri (ingeri) nimesid, sest eriti viimastel pole sageli võimalik vahet teha, lisaks langevad nad kohati kokku eesti omadega. Selle tõttu käsitletakse artiklis uusi perekonnanimesid kolme eraldi rühmana: eestipärased, soome-isuripärased ning muud algupära nimed.

Tabel 2. Eesti-Ingeris võetud ja vahetatud perekonnanimede arv

Perekonnanimed	Eesti	Isuri	Soome	Vene	Kokku
Võetud	175	46	15	131	367
Muudetud	6	5	8	–	19
Kokku	181	51	23	131	386

Eeltoodust ilmneb, et nimepanekuseadus andis ainult võimaluse muuta oma nime, ent tegevust alustanud nimepanekukomisjon tegi vene nimedega isuritele nimevahetamise kohustuslikuks, kusjuures enamiku (71%) uutest läänemeresoome perekonnanimedest moodustasid eestipärased nimed. Seevastu venelased said vene nimed.

5. Eestipärased perekonnanimed

Eesti-Ingeri uute perekonnanimede seas on eestipäraseid kõige rohkem. Suur osa nimesid pärineb VTUst. Tähtsuse järgi seondub enim nimesid loodusega, neist domineerivad nominatiivsed taimede või nende osade nimetused: Saa, Väi *Kask*, Saa *Kuusk*, Van *Käbi*, Kal, Saa *Leht*, Han *Lepp*, Saa *Lill*, Väi *Mänd*, Räk *Paju*, Väi *Sammal* (VTU: 54), Kul? *Sirel* (vrd *Sireli*, VTU: 55), Van *Tamm*, Kal *Vaher* ja Van *Õun*. Genitiivne perekonnanimi on vaid Väi *Roosi* ja ehk ka Van *Pihli* (vrd *pihl* 'pihlakas', *pihline* 'pihlakane', VMS II: 199). *Roosi* pole saadud eesnimest, mida kinnitavad *Roosi*-tüvelised liitsõnad. Liitsõnalised ongi valdavalt *Roosi*- ja *Lille*-osist sisaldavad nimed, nagu Han, Kal *Lillepuu*, V-Rop *Lillepärg*, Väi *Roosilill*, Kal *Roosioks* ja Van, Väi *Roosipuu*, lisaks veel Van *Õunapuu*. Liite *-as* kasutamine on tänapäevasest erinev ja vajaks eraldi uurimist; ühelt poolt on registreeritud Väi *Maasik*, Väi *Pihlak* ja Kar *Toom* (vrd

Toome, VTU: 59), teisalt aga *Jalakas*, *Kadakas*, *Van Maasikas*, *Kal Pihlakas*, *Pohlakas* (vrd *pohlakas* 'pohl', VMS II: 229), *Kal Toomingas* ja *Van Toomikas* (vrd *Toomik*, VTU: 59; *toomik* 'toomingas', VMS II: 525). Murdeline nimekuju on kahtlemata VTU soovitusnimi *Han Vahter* (VTU: 63; VMS II: 629). Taimenimetustest lähtunud perekonnanimede hulgas on valdavad puunimetused. Loodusnimetustega seondub veel Väi *Kivi*.

Arvukuselt teisele kohale jäävad looduskogumite või -kohtade nimetustest saadud perekonnanimed. Neid on üle kolmandiku võrra vähem kui taimenimetustest lähtuvaid, nt *Van Allikas*, *Kar Järv*, Väi *Kaasik*, *Uusküla*, *Van, Kalju*, *Kal Kivistik*, *Räk Kuusik*, *Van Lepik*, *Saa Meri*, *Uusküla*, *Van Mets*, *Saa, Van Mägi*, Väi *Pöld*, *U-Vüö Rand* ja *Van Salu*. Murdesõnast pärineb Väi *Vahtrik* (vrd *vahtrik* 'vahtramets', VMS II: 630). Liitsõnalised on järelosist -soo sisaldavad Väi *Kivisoo*, *Kar Marjasoo* (vrd VTU: 35 *Marjassoo*) ja *Kar Suursoo* (VTU: 56; Emel'anov 2011: 353 annab ekslikult *Sursoho*, selles teoses on teisigi nimevääratusi). *Suursoo* on saadud endisest perekonnanimest *Sursov* (< ingerisoom *Suursoho*); nimepanekuprotokolli allkirjastas Peeter Madise poeg kirillitsas *Surso* kujul. See osutab alge eesti nime venepärastumisele. Omastavalised on *Saa Liiva* ja Väi *Metsa*. Liiteta on Väi *Allik*.

Veidi vähem kui looduskogumite nimetusi on uuteks perekonnanime-deks loomanimetusi (sh kalade, lindude, imetajate ja erandina ka paari putukaliigi nimetused): Väi *Kala*, Väi *Karu*, *Saa Kaur*, Väi *Kotkas*, *Saa, Van Luik* (< *Lukina*; vrd *Luige*, VTU: 33), *Van Luts*, *Saa Lõhe*, *Saa Part*, *Kal Siig* (VTU: 54), Väi *Sääsk*, *Kar Tetre*, *Van Tui*, *Kal, U-Vüö Tuvi*. Neist *Tetre* (vrd Kuusalu *tetretähtiline*, Lüganuse *tetretäppiline* 'tedretähniline' ja ingerisoom *Tetri*) ja *Tui* (vrd *tui* 'tuvi') näikse olevat murdelist algupära (VMS II: 502, 570). Dolgaja Niiva, Väi *Põdra* (< *Patrakejev*; ka VTU: 49) on vormi poolest omastavaline perekonnanimi, ent Väi *Pässi* ja *Han Kotka* (viimane pole igatahes isuri keelest, milles 'kotkas' on *kokko*, IMS: 186) puhul on raske öelda, kas see on eesti nime genitiivne kuju või isuri-soome nominatiiv. Nime *Pässi* puhul tuleks ehk lähtuda tõigast, et ta on saadud vene nimest *Pässina* (tänapäevaselt translitereerituna *Pjassina*), mis omakorda lähtub, nagu eespool mainitud, läänemeresoom *sonast*. *as*-liiteta on *Kal Kajak* (VTU: 13).

Huvipakkuv on Väi *Mägar* (< *Makar*; vrd *mägar* 'mingi putukas; mäger'; VMS I: 54), mis leidub ka soovitatud perekonnanimede hulgas (VTU: 38). Jemeljanov mainis Väikülas üht Sambla perekonna järeltulijat,

kes võttis endale nimeks *Merikotkas* (pärit VTU: 36), ent nimepaneku-protokollis on see maha kriipsutatud (Emel'anov 2011: 136, 352, 434; EAA 5433.1.5. L 76). Kas seda nime taotleti siis hiljem uuesti? Vanakülas oli ühe perekonna nimeks registreeritud *Poder*, mis pole ei eesti ega isuri-soome nimi. Tegu on eesti sõna soome- või isuripärase hääldusega. Hiljem ongi võetud kasutusele *Pöder*.

Veelgi vähem on mitmesuguste esemete nimetustega sarnanevaid perekonnanimesid, nagu Kal *Kangas*, Väi *Kannel*, Väi *Kivala* (vrd *Kivalo*, VTU: 21; *kival* 'sikuska vars', VMS I: 238), Väi *Kubik* (< *Gubikov*), Väi *Lennuk* (vrd *Lennok*, VTU: 31; seda on kasutatud ka Karjati vallas), Väi *Pill*, Väi *Puur*, Väi *Raud*, Kal *Rull*, Saa *Sirp* (VTU: 55) ja Kal, Väi *Veski*. Omastavaliste perekonnanimedena võib käsitada nimesid Väi *Kuuli* ja *Kuulu* (< *Gulin*; Jemeljanov *u*-list nime ei maini), Väi *Pilli* (< *Pillin*; vrd ka *Pilliaasa* jt, VTU: 47), Väi *Pussi* (< *Buššin*) ja Van *Saia*, mis kõik olid algselt soomepäraseid.

Teisi tähendusrühmi leidub Eesti-Ingeri uute perekonnanimede seas veel vähem. Kohanimedega ühtivad Väi *Rootsi*, Väi *Sakala* (< *Sokolov*), Väi *Tuudar* (vrd kohanimi *Tuutari*) ja Väi *Viru* (VTU: 65). Loodusnähtusi väljendavad Kar *Kaja*, Väi *Lain* (ka VTU: 29; 1938. aastal muudeti *Laine*'ks, Emel'anov 2011: 139), Väi *Lumi* (ka is), Van *Tuisk* (vrd *Tuisu*, VTU: 59); elukutset Väi *Kalamees*, Väi *Kalanik* (< *Kalašnikov*; vrd Kodavere *kalanik* 'kalur', VMS I: 161; vdj *kalanikka* 'kalamees; kalakaupmees', VKS: 367–368), Kal *Kangur*, Han *Kapral*, Väi *Leitnant*, Väi *Timmer* (Vaivara *timmer* 'puusepp', VMS II: 511; vrd *Timbre*, VTU: 58); omadust Väi *Rikas*, Väi *Talts* (vrd *talts* 'taltsas', VMS II: 484), Väi *Valge*; eesnime Väi *Mark* (vaevalt et võõrapellatiiv), Väi *Markus*, Väi *Vilma*; tuntud isikute perekonnanimesid Saa *Laidoner* ja Kar *Luterus* (< *Ljutrus-Ljuters*; vrd *Luther*); vaimolendeid Van *Kolli* (< *koll*; vrd ka sm *kolli* 'suguti'), Väi *Päär* (vrd *päär* 'kratt', VMS II: 289; *Päärumäe*, VTU: 49).

Esineb perekonnanimesid, mida on alusnime järgi ühel või teisel põhjusel raske rühmitada. Neist osa saab pidada eesti sõnadeks, nagu Saa *Kalm*, Väi *Kurs* (vrd *kurss* 'suund; lattu; kurt', VMS I: 322), Kal *Soiu* (vrd *soiguma*), Kal *Sork* (vrd *sork* 'sõrg, hark; sörk; rott', VMS II: 434; vrd *Sorgu* VTU: 56), Väi *Sulp* (vrd *sulp* 'loomasööt; puderjas mass'; vt ka osa 6) ja Van *Vader*. Nime Van *Lemming* saab ühendada samakõlalise murdesõnaga tähenduses 'laps' (VTU: 31; VMS I: 425). Ülejäänud näikse eesti keele seisukohalt olevat tehistuletised, nagu Saa *Kanger*, Kar *Kudep*,

V-Rop *Naabel* (ka VTU: 39, seepärast on viimane paigutatud eestipäraste nimede sekka; vrd siiski sks *Nabel* 'naba'), Kar *Sildus* (vrd siiski kohanimi *Sildusniit*, Saar 2009: 72), Van *Siller*, Saa *Sõstrand*, Kal *Vaimel* ja Väi *Venela* (VTU: 64). Huvitaval kombel esineb nende hulgas vaid kaks VTU nime. Suuremalt jaolt isuri elanikkonnaga Vanaküla ainuke eestlane Aleksander Kiibats (vrd *kiibats* 'köhn', VMS I: 216, samuti ingerisoomes *Kipatsa*) võttis endale uueks perekonnanimeks *Vennane* (vt ka osa 6).

6. Soome- ja isuripäraseid perekonnanimesid

Soome-isuripärastest perekonnanimedest võeti kõige sagedamini loomanimetustest lähtuvaid perekonnanimesid. Nende seas on vähi-, kala- ja eriti linnunimetusi, kuid huvitaval kombel puuduvad imetajate omad: Kar, Saa *Habukka* (varasemast perekonnanimest *Habukin*; vrd vps *habuk* 'kull', kuid sm, is *haukka* < **haʃukka*, IMS: 50; IKH: 32), Väi *Hauki* (vrd sm, is *hauki* 'haug'), Van *Joutse* (vrd sm, is *joutsen* 'luik', IMS: 107), Han *Kajava* (vrd sm 'kajakas', is *kajjava* jt, IMS: 125), Kal *Krabu* (vrd is Soikkola *kraBu* 'vähk', IMS: 204; sm *Krapu* 'Vähi tähtkuju'), Kul *Lohi* (vrd sm, is *lohi* 'lõhi', IMS: 272), Kar *Metso* (vrd is Alam-Lauga *metso* 'metsis', IMS: 307), Han *Sirkkune* (vrd is *sirkku* 'varblane', IMS: 528; vrd sm *Sirkka*, SSN: 731), Van *Varkki* 'tõmmuvaeras', Kal *Varonen* (vrd sm *varoi* 'vares', SSN: 841). Tuleks silmas pidada, et algselt *oi*-lõpulised sõnad (nt sm kirjakeele ja Soikkola murde *metsoi*) esinevad *o*-listenasuri keele Alam-Lauga murdes, mille alale jäävad Eesti-Ingeri külad, ning ingerisoomes murrakutes, samuti vadja keeles (Laanest 1966: 87).

Krabu sõnasisene *b* võib olla sünenenud nimekomisjoni eestipoolse mõju tagajärjel, sest Alam-Lauga murdes on, nagu soome keeleski, sõnasisesed klusiilid erinevalt teistest isuri murretest tugevad (Laanest 1966: 20–21). Nii saab ka nime *Hauki* (samuti *Joki*, vt allpool) puhul lähtuda nii soome kui ka isuri keelest.

Eelmise rühmaga võrreldes on kolmandiku võrra vähem taimede või nende osade nimetustega seonduvaid perekonnanimesid, nagu Van *Koivune* (vrd sm, is *koivu* 'kask'; IMS: 185), Van *Lehtine* (vrd sm, is *lehti* 'leht', IMS: 257–258)³, Kal *Mansik* (lõpu poolest eestipärane; vrd sm *mansikka*, is *mantšikka* ~ *mantsikka* 'maasikas'), Han *Pajune* (VTU: 45;

³ Esialgu sai selle perekonnanime tuntud vadja keelejuhi Darja Lehti (varem Loginov) pere Vanakülalt.

vrđ ee, sm, is *paju*, IMS: 377), Väi *Pähen*, Han *Tammi* (vrđ sm, is *tammi* 'tamm : tamme'; vrđ siiski ka ee *tamm* : *tammi*). Nimekuju *Pähen* puhul võidi eeskujū saada eesti soovitusliku perekonnanime *Pähensaare* algusosast (VTU: 49), vrđ ee *pähes*, *pähkes* (VMS II: 282), sm *pähkinä*, is *päähkänä* 'pähkel' (IMS: 453).

Eelmise rühmaga võrdselt on looduskogumeid ja -kohti tähistavatest sõnadest lähtuvaid perekonnanimesid, nagu Van *Ahone* (VTU: 2; vrđ sm *aho* 'sööt : söödi; lagendik' ja *Ahonen*, SSN: 261), Väi *Joki* (< is, sm *joki* 'jõgi'), Räk *Kosteinsalo* (vrđ sm *Kostamo*, SSN: 428), *Muurmetsä* (vrđ sm *Muurijoki*, *Muurimäki*, SSN: 541), Van *Pekkinen* (Soomes osaliselt sõnast *pekki* 'oja', osaliselt nimest *Pekka*, SSN: 604) ja Van *Tammikko* (< sm *tammikko* 'tammik'; vrđ is *tammizikko*, IMS: 572). Soome *Joki* muudeti 1938. aastal eestipäraseks nimeks *Jõgi* (Emel'anov 2011: 139). *Kosteinsalo* panekule võis kaasa aidata eesti soovitusliku *Kostsaare* algusosa (VTU: 23). Siia rühma võib paigutada ka Kul *Kaulio*, mida peetakse sõna *kaula* 'kael' tuletiseks tähenduses 'ümbrusest kitsam või madalam koht maastikul' (SSN: 389).

Esemete ja materjalide nimetusi kajastavad Van *Kauppa* (vrđ sm, is *kauppa* 'kaup', IMS: 146), Van *Padanen* (vrđ sm, is Alam-Lauga *pata*, is Soikkola *paDa* 'pada', Laanest 1966: 20), Kar *Silkki* (vrđ sm *silkki* 'siid', kuid is *sulkku*, IMS: 550), Kar *Säkki* (< *Säkkina*, vrđ sm, is *säkki* 'kott : koti'). Võimalik, et *Padanen* (vrđ ka ingerisoomes Väi *Patanen*) on tekkinud nimekomisjoni liikmete mõjul (nagu *Krabu*).

Hüüd- ja eesnimedega saab ühendusse viia perekonnanimed Han *Pesone* (vrđ sm *Pesonen* < isikunimi, SSN: 610), Väi *Peto* (Emel'anov 2011: 355; vrđ is *Pet'aa*, IMS: 403) ja Väi *Timmo* (< *Timojev*). *Peto* nime võtnud Tšuviriniđ pärinesid Pjotriks ristitud vendadest (Emel'anov 2011: 355). Kohanimede ja rahvusenimetustega liituvad Väi *Hämäläinen* ('hämelane'; ka SSN: 330), Kar *Suomalainen* ('soomlane') ja *Räkälä* (koduküla järgi).

Mõne perekonnanime klassifitseerimine on erinevatel põhjustel raske-
kendatud. Kal *Elone* oli XX sajandi alguses rootsipärase nime soomes-
tamisel soovitud perekonnanimesid, mis esines kujul *Elo*, *Elonen* jt, kusjuures sm *elo* tähendab 'elu; küps vili' (vrđ ka is *elo* 'elu', SSN: 277). Tõsi küll, esialgu pandi Eesti-Ingeris perekonnale nimeks *Ilonen* (vrđ sm, is *ilo* 'rõõm', IMS: 92), mida hiljem muudeti ilmselt populaarsuse tõttu Soomes. Rühmitamata jääb ka V-Rop *Pelkonen* (ka SSN: 604). Nime

Van *Vennane* (vt osa 5) puhul pole selge, kas see pärineb eesti (vrd **ven-nane* < *vend*) või isuri keelest (vrd *vennäin* 'niine-', IMS: 653). Ainuke loodusnähtuse nimetusest saadud perekonnanimi on U-Vüö *Myrsky* (vrd sm *myrsky*; vrd is *mürskü* 'torm', IMS: 324). Otsetõlkeline on Väi *Hauki*, vrd sm *hauki* 'haug' (< *Šišukin*, vrd *уйка* 'haug').

Nagu esitatust ilmneb, võttis osa elanikke soomepärase *nen*-liitega, teised aga eesti- resp. isuripärase *ne*-liitega perekonnanime. Erinevalt teisest murretest ei esine Alam-Lauga murdes *nen*-lõpulisi sõnu (Alam-Lauga *punaine* 'punane', *venäläine* 'venelane'); *nen*-sõnades esineb *n*-hääliku apokoopi ka ingerisoomes murrakutes ja vadja keeles (Laanest 1966: 65).

Huvitav on eestipäraste perekonnanimede seas mainitud *Sulp* (vt osa 5), mille Jemeljanov avaldas kujul *Шульпо* ning mille kohta nimesaanu andis protokollis allkirja *Шульнь* (Emel'anov 2011: 353; EAA 5433.1.5. L 83). Võimalik, et *š*-line variant on tekkinud is *šulppia* 'sulistada, pladistada' (IMS: 550) mõjul.

Järgnevalt soome perekonnanimedest, mis nende kandjatele ühel või teisel põhjusel ei meeldinud. Need on Kul *Harakka* (sm 'harakas'), Han *Hussu* (tähendus teadmata)⁴, Han *Mustonen*, Van *Pekki*, Kal *Pohjalainen* (vrd sm *pohjalainen* 'põhjamaalane'), V-Rop *Pukonen* (< *Puukkonen*; vrd sm *puukko* 'pussnuga') ja Kal *Voipä* ('võipea'). Need vahetati peamiselt kas soome või eesti nimede vastu, vaid ühel juhul valiti saksapärase nimi *Auer* (Han). Ainult *Pekki* piirdus oma perekonnanime täiendamisega liite *-nen* abil (*Pekkinen*), ülejäänud eelistasid muutüvelisi soome perekonnanimesid, millest oli juttu juba eespool: *Ilonen* (> *Elone*), *Kosteinsalo*, *Lohi*, *Mansik*, *Pelkonen*, *Pesone*, *Sirkkune* ja *Varonen*. Vaid üks perekond (*Voipä*) võttis soome nime *Ilonen*, kolm perekonda otsustasid eesti perekonnanimede *Jalakas*, *Kangur* ja *Leht* kasuks; eestipärase nime *Lillepärg* sai ka V-Rop *Pukonen* (vt ka osa 5).

7. Muud perekonnanimed

Peale uute eesti- ja soome-isuripäraste perekonnanimede leidub veel nimesid, millel on sarnasust vene keele ning erandjuhul ka mõne muu keele sõnadega. Selliste hulka kuuluvad eriti need perekonnanimed, mis on moodustatud endiste vene perekonnanimede põhjal, nagu *Hitro*, *Hovaski*,

⁴ *Husso* esineb tänapäeva Soomes perekonnanimena üle poolel tuhandel isikul, samuti käibib samakujulise toponüümina (*Husso*).

Kalasnik jt (vt osa 8). Seevastu osal võõrapärastel perekonnanimedel puudub side endiste nimedega: Väi *Kalina* (vrd vn *калина* 'lodgepuu'), Saa *Munti*, Väi *Voro* (vaevalt et sm *voro* 'varas' < vn *вор* 'varas'), Saa *Ukleika* (vrd vn *уклейка* 'viidikas'). Perekonnanimi Väi *Ura*, mis sarnaneb häälikuliselt ka soome sõnaga *ura* 'uure; karjäär', on teadupoolest saadud hüüdnimest (Emel'anov 2011: 355) ja seondub ehk vene hüüdsõnaga *ypa* 'hurraa'. Väi *Buikis* ei erine oluliselt endisest läti perekonnanimest *Buikis* (vrd *buķis* 'nõu soola peenestamiseks ja säilitamiseks?', ME: 347). Häälikuliselt eestipärasena tunduv Kul *Kirilavits* lähtub venestunud poolaka perekonnanimest *Kiriloviš* (poola *Kirilowicz*). Han *Auer* näib pärinevat saksa keelest (vrd sks *Auerhahn* 'metsisekukk' ja *Auerochs* 'ürgveis' aligusosa, mis esineb perekonnanimena ka mujal). Alamsaksa keelega saab ehk ühendada Dolgaja Niiva nime *Beek* (vrd *beek* 'oja', KPW: 10).

8. Vene perekonnanimede asendamise võtetest

Mille vastu venepärased nimed vahetati? Enamik perekondi võttis täiesti uue läänemeresoome nime, nt Väi *Ahonen* (varem *Krapov*), *Mägi* (endine *Habukin*), *Vaher* (varem *Jegorov*), Saa *Kask*, Kal *Siig* jne. Sageli (eriti Väikülas) moodustati uusi perekonnanimesid otse vene nimede põhjal.

Osa isikuid sai sobiliku perekonnanime vene nime kohendamise teel, kusjuures ära jäeti lõpu *-n* ja *-(o)v*, sõnaalguline heliline häälik ning võõrtähed, nt Väi *Hitro* < *Hitrov* (vrd *хитрый* 'kaval'), Väi *Hovaski* < *Hovaskin*, Väi *Kalasnik* < *Kalašnikov*, Kar *Pahval* < *Bahvalov*, Väi *Pampus* < *Pampussov*, Väi *Reski* ja *Räski* < *Reškin*, Väi *Suveri* < *Tšuvirin*. Seevastu osal uutel perekonnanimedel, nagu eespool mainitud *Kalina*, *Munti* jt, puudub side endiste nimedega.

Üle tosina uue perekonnanime moodustati vene nimekuju eestipärastamise, harvem isuri- või soomepäristamise teel, mistõttu uus ja vana nimi on kõlaliselt sarnased, nt Väi *Kuuli* < *Gulin*, Väi *Kalamees* ja Väi *Kalanik* < *Kalašnikov*, Han *Kapral* < *Kapralov*, Väi *Kubik* < *Gubikov*, Saa *Luik* < *Lukina*, Kar *Marjasoo* < *Morozov*, Väi *Pohlakas* < *Poljakova*, Väi *Põdra* < *Patrakejev*, Väi *Sakala* < *Sokolov*, Väi *Sammal* < *Samsonov*, Väi *Terkki* < *Derkin*. Seevastu uute perekonnanimede Saa *Habukka* (< *Habukin*), Väi *Pilli* (< *Pillin*), Väi *Pussi* (< *Buššin*), Väi *Pässi* (< *Pässina*), Kar *Silkki* (< *Silkina*), Kar *Säkki* (< *Säkkina*), Väi *Timmo* (< *Timojev*) alusnimed olidki läänemeresoome algupära. Nimepanekuprotokollide

järgi elas muide Väikülas peale kolme Timojevite perekonna ka üks perekond Timoivoveid; Jemeljanovi loendites (Emel'anov 2011) esineb millegipärast üksnes viimane nimi ning seegi pärineb eesnimest *Timoi* (vt IMS: 586). Pole võimatu, et Väiküla vene perekonnanimedest on tuletatud ka *Maasik* < *Menštšikova* (is ja sm *man(t)sikka* ~ *mantšikka* 'maasikas' vahendusel), *Rikas* < *Grigorjev* ja *Venela* < *Jemeljanov*.

Otsetõlkelised on Väi *Hauki* < *Shtshukina* (*Štšukina*) (vrd vn *ушка* 'haug') ja *Valge* < *Belov* (vrd vn *белый* 'valge'). Selline on ilmselt ka Väi *Pähen*, mis võib olla tekkinud Reškini nime seostamisel vene apellatiiviga *опеуек* 'pähklike'. Väi *Mark* ja *Markus* näivad pärinevat nimesaajate isanimest *Mark*, Väi *Mägar* aga isanimest *Makar* (nimepanekuprotokollis esialgu *k*-ga, hiljem kirjutatud *g*-ga).

9. Lõpetuseks

Eesti-Ingeri etnilise olukorra uurimine on keerukas. Perekonnanimede vallas muutus see nimepaneku ja -vahetusega veelgi keerukamaks, sest isurid said enamasti kas eesti (enamjaolt) või soome nime, vaid üksikud jäid endise venepärase nime juurde. Eestlastel ja soomlastel olid perekonnanimed olemas. Nad vahetasid välja vaid neile vastumeelsed nimed, kusjuures mõned eestlased muutsid senised venepäraseid perekonnanimed eestipäraseks. Soomlased võtsid enamasti uued soome, mõnel juhul ka eesti nimed.

Varem vene perekonnanimesid kandnute uued nimed kujutavad endast eesti või isuri ja soome apellatiive, eesti tehisnimesid, endiste perekonnanimede tõlkeid või moondeid. Eestipäraste perekonnanimede allikaks on paljudel juhtudel olnud VTU, ent selle võimaluste kasutamist Eesti-Ingeris võib hinnata siiski tagasihoidlikuks.

Nii eesti- kui ka soome-isuripäraseid perekonnanimed kajastavad suuremalt jaolt loodust, sh taimi, loomi, looduskogumeid ja -nähtusi. Eri keelte nimede jagunemist ei tasu statistiliselt võrrelda, sest muudetud soome-isuri nimesid on suhteliselt vähe ning neid on võetud sageli teistel motiividel kui eestipäraseid nimesid.

Külanimede lühendid

Han – Hannika; Kal – Kallivere; Kar – Karstala; Kul – Kullaküla; Räk – Räkälä; Saar – Saarküla; U-Vüö – Uus-Vüödermaa; Van – Vanaküla; V-Rop – Väike-Ropsu; Väi – Väiküla

Arhiivimaterjalid

- EAA 5433.1.5. Narva valla elanike perekonnanimede panemise protokollid. 1921–1922. Külad tähestikjärjestuses ning protokollilehed: Dolgaja Niiva 99–103; Hannika 49–51; Kallivere 63–66, 105; Karstala 67–70, 73–74; Komarovka 96–98; Kullaküla 55–56; Popovka 89–90; Räkälä 61–62; Saarküla 71–74; Zahhonje 94–95; Zaretšje 91–93; Uusküla 104; Uus-Vüödermaa 87–88; Vanaküla 57–60; Väike-Ropsu 52–54; Väiküla 75–86.
- EAA.5433.1.8. Piiri (Kose) valla elanike perekonnanimede panemise protokollid. 1921–1923.
- EAA.5433.1.9. Raja (Skarjatina) valla elanike perekonnanimede panemise protokollid. 1921–1922.

Kirjandus

- EEN** = Eestlasele eesti nimi. 1921. (= Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused 2.) Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts.
- Emel'anov 2011** = Борис К. Емельянов (Йыги). Пласты истории села Венкуль, сиречь Наровского, с незапамятных времен по настоящее время. Санкт-Петербург: Реноме.
- Ernits, Enn 2009**. Vadja haritlane Dmitri Tsvetkov. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Ernits, Villem 2013 (1922)**. Kirjad Eesti-Ingerist. – Villem Ernits. Noorpõlve ideaalid. Koost. Hando Runnel. Toim. Katre Ligi. (= Eesti mõttelugu 113.) Tartu: Ilmamaa, 244–253.
- Ernits, Villem 2013 (1925)**. Eesti-Ingeri eesti-soome kultuurisünteesi katse-lavana. – Villem Ernits. Noorpõlve ideaalid. Koost. Hando Runnel. Toim. Katre Ligi. (= Eesti mõttelugu 113.) Tartu: Ilmamaa, 254–257.
- Henno, Kairit 2001**. Emakeele Selts nimede eestistamise käivitajana. – Keel ja Kirjandus 2, 73–91.
- IKH** = Arvo Laanest. Isuri keele Hevaha murde sõnastik. 1997. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- IMS** = Inkeröismurteiden sanakirja. 1971. Toim. R. E. Nirvi. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Koreinik, Kadri, Tõnu Tender 2014.** Eesti keeltest rahvaloendustel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 59 (2013). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 77–102. <http://dx.doi.org/10.3176/esa59.04>.
- KPW** – Johannes Sass. Kleines plattdeutsches Wörterbuch mit Regeln für die plattdeutsche Rechtschreibung. 17. Auflage, 1997. Wachholtz Verlag.
- Krjukov 2007** = Алексей В. Крюков. О фамилиях води и ижор. – Финно-угорская топонимия в ареальном аспекте. Материалы научного симпозиума. Петрозаводск, 122–142.
- Laanest 1966** = Арво Лаанест. Ижорские диалекты. Лингвогеографическое исследование. Таллин: Институт языка и литературы.
- ME** = K. Mühlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. 1, 1923. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīgā: Izdevusi Izglītības ministrija.
- Määrus 1921** = Määrus Petserimaa ja Naroowa taguste waldade elanikkude perekonnanime seaduse („RT“. nr. 26 – 1921 a.) teostamise kohta. – Riigi Teataja 58, 350–351.
- Rosenberg, Tiit 2013.** Maareformist Eesti Vabariigi Virumaa Narva-tagustes valdades 1920–1940. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2012. Peatoim. Heiki Valk. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 129–142.
- Saar, Evar 2009.** Võrumaa kohanimed. (= Tartu Ülikooli doktoritöid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Seadus 1920** = Perekonnanime muutmise seadus. – Riigi Teataja 2/3, 15.
- Seadus 1921** = Seadus Petserimaa ja Naroowa taguste waldade perekonnanime kohta. – Riigi Teataja 26, 163.
- Sommer, Samuel 1922a.** Perekonnanime üle Petserimaal. – Postimees 8. II.
- Sommer, Samuel 1922b** = –m– Kuidas meie Naroowa wallas perekonnanime panemisel tegewad olime. – Postimees 25. II.
- Sommer, Samuel 1923a.** Perekonnanime panemisest Naroowa tagustes waldades, Narwa-Jõesuus ja Narwas [1]. – Postimees 13. VIII.
- Sommer, Samuel 1923b.** Perekonnanime panemisest Naroowa tagustes waldades, Narwa-Jõesuus ja Narwas [2]. – Postimees 14. VIII.
- SSN** = Suuri suomalainen nimikirja. 1985. Kustaa Vilks, Pirjo Mikkonen, Sirkka Paikkala. Helsinki: Suuri Suomalainen Kirjakerho.
- VKS** = Vadja keele sõnaraamat. Vad'd'aa tšeelee sõna-tširja. Словарь водского языка. 2013. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- VMS** = Väike murdesõnastik. I–II, 1982–1989. Toim. Valdek Pall. Tallinn: Valgus.
- VTU** = 15.000 uut sugunime (Lisa albumile „Eestlasele Eesti nimi“). 1921. (= Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused 4.) Tartu.
- Üldrahvalugemise 1924** = 1922 a. üldrahvalugemise andmed, IV, Viru maakond. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo.

Võrgumaterjalid

Husso = Husso: Sukunimi-info. <http://www.tuomas.salste.net/suku/nimi/husso.html> (30.12.2015).

Istorija = История появления фамилий. <http://geno.ru/istoria-poyavlenia-familii/> (9.12.2015).

Nurka, Kati 2010. Perekonnanimede panek Petserimaal ja Narva-tagustes valdades 1921.–1923. aastal. Bakalaureusetöö. Juhendaja Aigi Rahi-Tamm. Tartu. <http://www.eki.ee/nimeselts/txt/bo04282.pdf> (20.04.2015).

Russkie familii = Русские фамилии. <http://kakzovut.ru/russkie-familii.html> (19.12.2015).

New family names in Estonian Ingria and their giving in 1922

ENN ERNITS

Estonian Ingria was a small part of the historical Ingria, which belonged to the Republic of Estonia from 1920–1946. Ingrians, Ingrian Finns, Estonians, Russians and a few Votes inhabit this territory. The Lutheran Finns and Estonians have family names of their native languages. Among them, a new surname was given only to a small number of people who considered their names unpleasant. The Finns chose mostly characteristically Finnish names, in some instances Estonian names and only in one case a German-sounding name. The Ingrians, who had hitherto had Russian family names, got Finnic names: either an Estonian (more frequently) or a Finnish/Ingrian name in 1922. The new family names represent Estonian, Ingrian or Finnic common nouns, Estonian artificial names, and translations and transformations of former surnames.

The Estonian and Finnish/Ingrian family names are mostly related to nature. The majority of the Estonian-sounding names are connected to designations of plants or their parts: *Kask* (cf. *kask* ‘birch’), *Kuusk* (‘fir’), *Käbi* (‘cone’), *Leht* (‘leaf’), *Lill* (‘flower’), *Sammal* (‘moss’), *Õun* (‘apple’), and others. Among them, the tree names are the most common. *Lillepärg* (‘garland of flowers’), *Roosioks* (‘rose-spray’), and *Õunapuu* (‘apple-tree’) are compounds. *Allikas* (‘fountain’), *Järv* (‘lake’), *Kaasik* (‘birch wood’), *Kalju* (‘rock’), *Mägi* (‘mountain’) and others denote natural complexes and natural places. *Kivisoo* (‘stone marsh’) and *Marjasoo* (‘berry marsh’) are compounds. *Kala* (‘fish’), *Kaur* (‘loon’), *Kotkas* (‘eagle’), *Põdra* (‘elk’, gen.), *Sääsk* (‘mosquito’) and others are derived from designations of animals. Family names comparable to names of diverse things and materials, like *Kangas* (‘woven material’), *Lennuk* (‘airplane’), *Raud* (‘iron’), and *Sirp* ‘sickle’, are not frequent. The names of countries (e.g. *Rootsi* ‘Sweden’), natural phenomena (*Tuisk* ‘snow-storm’), professions (*Kalamees* ‘fisherman’) et al. are rare.

Among the Finnish/Ingrian family names, those which denote animals are the most frequent. These include *Hauki* (cf. Fin., Ing. *hauki* ‘pike’), *Joutse* (Fin., Ing. *joutsen* ‘swan’), *Kajava* (Fin. *kajava*, Ing. *kajjava* ‘gull’), *Lohi* (Fin., Ing. *lohi* ‘salmon’), *Varonen* (Fin. *varoi* ‘crow’) and others. The family names *Koivune* (cf. Fin., Ing. *koivu* ‘beach’), *Lehtine* (Fin., Ing. *lehti* ‘leaf’), *Mansik* (Fin. *mansikka*, Ing. *mantšikka* ~ *mantsikka* ‘strawberry’) etc. are comparable to designations

of plants and their parts. *Ahone* (cf. Fin. *aho* ‘fallow; treeless plain), *Joki* (Fin., Ing. ‘river’), *Tammikko* (Fin. ‘oak grove’) and others denote natural complexes and places. The names of things and materials are reflected by the family names *Kauppa* (Fin. ‘goods, wares’), *Padanen* (Fin., Ing. *pata* ‘pot’), *Silkki* (Fin. ‘silk’) and others. The other name types, like *Timmo* (a first name), *Suomalainen* (‘Finn’) et al., are very rare.

Some new family names resemble former Russian surnames, like *Hitro* (from *Hitrov*, cf. Rus. *хитрый* ‘sly’), *Pahval* (from *Bahvalov*), and Russian common nouns, e.g. *Kalina* (cf. *калина* ‘guelder-rose’). The Estonian and Finnish/Ingrian surnames are partly derived also from Russian family names: *Kalamees* from *Kalašnikov*, *Marjasoo* from *Morozov*. Exceptionally, some last names are borrowed from other languages (German, Latvian, Polish).

Keywords: Estonian Ingria, Finnic languages, onomastics, anthroponyms, family names

Enn Ernits
Zoomeedikum
Eesti Maaülikool
Kreutzwaldi 62
51014 Tartu
enn.ernits@emu.ee

ÜLDKÜSIMUSE VORM JA FUNKTSIOONID LÄBI NELJA SAJANDI JA KUUE TEKSTILIIGI¹

TIIT HENNOSTE, HELLE METSLANG,
KÜLLI HABICHT, ANNI JÜRINE,
KIRSI LAANESOO, DAVID OGREN

Annotatsioon. Artikkel käsitleb üldküsimuse vormivahendeid ja funktsioone ning vormi, funktsiooni ja tekstiliigi seoseid kirjalikus eesti keeles: XVII–XVIII sajandi usulistes ja õpetlikes tekstides ning tänapäeva ilukirjandus- ja ajakirjandustekstides, netikommentaaries ja -dialoogides.

Üldküsimuse põhiline funktsioon on oma arusaamale kinnituse küsimise soov (oletus- ja kahtlusküsimus), mida täidab üle poole küsimustest. Infosoov (baasküsimus) annab kõigis tekstiliikides alla 1/3 küsimustest, lisaks esinevad nn kooliküsimused, direktiivid ja retoorilised küsimused. Üldküsimuse vormivahendid jagame primaarseteks (küsimarkerid ja sõnajärg) ja sekundaarseteks (küsimust markeerivad sidesõnad (ja mõned muud sidendid) ning epistemiilised üldlaiendid). Infosoovi vormistajana eelistatakse tänapäeva tekstides lausealgulisi küsipartikleid ja inversiooni ning oletusküsimuse vormistamisel lauselõpulisid küsimarkereid, sekundaarseid vormivahendeid või markeerimata lauseid. Küsimuse peamine funktsioon ning funktsioonide ja vahendite seos ei olene tekstide sünniajast, tekstiliikidest ega suhtluse tegelikkusest või fiktsionaalsusest. Vahendite eelistust ei muuda ka tekstide suhe normingutega ega erinevad suhted kontaktkeelttega.

Võtmesõnad: kirjakeel, uus meedia, üldküsimus, küsimuse funktsioonid, eesti keel

¹ Kirjutise valmimist on toetanud projekt EKKM14-340 „Eesti keele akadeemiline grammatika“ ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute tippkeskus); see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga PUT475 „Kirjakeele morfosüntaksi varieerumise integreeritud mudel: pilootuuring eesti keele näitel“.

1. Sissejuhatus

Artiklis käsitleme üldküsümuse vormivahendeid ja funktsioone ning nende seoseid kirjalikus eesti keeles läbi nelja sajandi ja kuue tekstiliigi. Analüüsime seda, milliseid vormivahendeid on üldküsümuse moodustamiseks kasutatud, milliseid funktsioone täidavad üldküsümused eri tekstiliikides ja kuidas seostuvad omavahel küsimuse vorm ja funktsioonid. Lõpuks peatume ka küsimuste vormi ja funktsiooni varieerumise võimalikul seosel küsimuste tegelikkuse ja fiktsionaalsuse, kirjakeele normingute ning kontaktkeeltega.

Üldküsümus – küsimuste liik, mis eeldab kas jaatavat või eitavat vastust – on olnud viimasel ajal populaarne uurimisobjekt nii rahvusvahelises kui ka eesti lingvistikas (nt Romero, Han 2004; Reese 2007; Miestamo 2009; Stivers, Enfield 2010; Heritage 2012; Metslang jt 2011, 2015). Üheks põhjuseks on asjaolu, et sellel on eri keeltes mitmeid vormivariante, mis seostuvad eri funktsioonidega. Küsimuste vormi ja funktsioonide seoseid on empiirilise materjali põhjal uuritud ennekõike suulises keeles (vt nt Nijmegeni Max Plancki Instituudi projektide kohta Enfield jt 2010; Dingemanse jt 2014). Kirjaliku keele kohta leidub vaid üksikuid uurimusi (nt Hyland 2002; Marley 2002), enamasti on piirdutud tähelepanekutega grammatikaülevaadetes. Eesti keele kohta on olemas sissevaated suuliste küsimuste vormi ja funktsioonidesse (Hennoste jt 2013) ning käsitlus kirjalike küsimuste vormivahendite kasutussageduse ja kasutuse muutumise kohta (Metslang jt 2011). Samas puuduvad kirjaliku eesti keele kohta tekstikorpustele toetuvad funktsioonide ja vormi seoste uuringud. Muude vaatenurkade kõrval ka funktsioone arvestav küsilauseste käsitlus pärineb korpuste-eelsest ajast (Metslang 1981).

2. Üldküsümuse vorm ja funktsioonid

Siinses artiklis jagame üldküsümuse vormivahendid kahte rühma (vt tabel 1). Esimese rühma moodustavad primaarsed vormivahendid, mille hulka kuuluvad küsimarkerid ja küsimusi vormistavad sõnajärjed. Küsimarkerid jaotame kolmeks: lausealgulised küsipartiklid (*kas*, *ega*, *eks* jt), lauselõpulised küsipartiklid (*või*, *vä*) ja küsijätkud (*eks ole*, *kas pole*, *jah*, *ah*, *mis* jms). Sõnajärgjega vormistatud küsimused jagunevad samuti kolmeks. Esimene võte on inversioon, milles verbi ja tüüpiliselt lause alguses paikneva lauseliikme (aluse, valdajamääruse vm) kohad

on vahetatud (**Oled sa** viimasel ajal Juhanit näinud?). Teine sõnajärjega seotud võimalus on verbi paiknemine lause alguses ilma inversioonita, sest puudub lauseliige, mis võiks verbiga kohad vahetada (**Oled õhtul** kodus?), kolmas viis on verbi paigutamine lause lõpu (*Sul jalgratas on?*) (Metslang 1981: 26–28). Tõenäoliselt on sõnajärjenihkega malli kujunemises oma roll ka verbi fokuseerimisel: fookuse positsiooni, lause lõpu või algusse (vt Lindström 2016) paigutub üldküsümuse sisuline kese, finiiitverb.

Teise rühma kuuluvad sekundaarsed vormivahendid, mis võivad küsimusele viidata, kuid ei ole otseselt küsivahendid (vt Metslang jt 2014, 2015). Siia kuuluvad küsivust markeerivad või mõjutavad lausealgulised sidendid (*aga, ja, nii et, et kas, et, või, nt **Ja** ta oli sellega nõus?*) ning episteemilised üldlaiendid (*äkki, viimaks, ju, siis, ehk jms, nt **Äkki** ta on nõus?*). Samuti loeme küsimusteks küsimärgiga lõppevad väitlauseid (nende all ka lausefragmendid ja fraasid), milles muid küsivaid vormivahendeid ei leidu (*Sa oled õhtul kodus? Täna kell kuus?*), kuivõrd küsimärk on kirjutatud keeles ühemõtteline küsimuse vormistamise vahend.

Konkreetses lauses võib esineda nii primaarne kui ka sekundaarne vormivahend, nii üks vahend kui ka mitme eri vahendi kombinatsioon (nt sidesõna ja sõnajärg: **Ja on ta** nõus?; lausealguline küsipartikkel ja episteemiline üldlaiend: **Kas sa** oskad **ehk** ise midagi küsida? (ILU)).

Tabel 1. Artiklis käsitletud üldküsümuse vormivahendite tüübid

Primaarsed vormivahendid	Küsi- markerid	Lausealgulised küsipartiklid (alguspartiklid)
		Lauselõpulised küsipartiklid (lõpupartiklid)
		Lauselõpulised küsijätkud
	Sõnajärg	Inversioon
		Verb lause algul
		Verb lause lõpus
Sekundaarsed vormivahendid		Sidendid
		Episteemilised üldlaiendid
Väitlause		Küsimärk

Uurimustes on esile toodud erinevaid üldküsümuste funktsioone. Siinses käsitluses lähtume Tartu Ülikooli eesti kirjakeele morfosüntaktilise varieerumise tööühma Kimovar (<http://www.kimovar.ut.ee/>) tüpoloogias, mis toetub Nijmegeni Max Plancki psühholingvistika instituudi tööühma käsitluste eeskujul arendatud eesti suuliste küsimuste funktsioonide

tüpoloogiale (vt Stivers, Enfield 2010; Hennoste jt 2013: 8–10). Selle tüübiga kategooriad on identifitseeritud tegelike tekstide kvalitatiivse analüüsi alusel. Kategooriad ei moodusta suletud süsteemi, vaid avatud loendi, millesse kuulub ka kategooria „Muu“. Sellesse paigutatakse juhtumid, mis ei mahu olemasolevatesse kategooriatesse. Me ei esita siinkohal kogu funktsioonide tüübiga, vaid üksnes analüüsi käigus uurimismaterjalist leitud tüübid, mida artiklis käsitletakse (vt tabel 2).²

Tabel 2. Artiklis käsitletud üldküsimuse funktsioonide tüübid

Pärisküsimus	Infosoov	
	Kinnituse soov	Oletusküsimus
		Kahtlusküsimus
Kooliküsimus	Infosoov	
	Kinnituse soov	Oletusküsimus
		Kahtlusküsimus
Direktiiv		
Retooriline küsimus		

Esimese rühma moodustavad nn pärisküsimused, mille puhul küsija on vähemteadja või mitteteadja positsioonis ning soovib täita lünka oma teadmistes. Need küsimused jagunevad kaheks: infosoov, milles küsija ei paku ise võimalikku vastust (*Kas sul kodus peeti on?*), ja kinnituse soov, milles küsija pakub oma arvamuse, arusaama vms, oodates sellele kinnitust. Kinnituse soov jaguneb kaheks alltüübiks. Oletusküsimuse korral langeb eeldatav kinnitus eituse-jaatuse poolest küsilause vormiga kokku (*Nii et päike ei läinudki looja? – Ei.*). Kahtlusküsimuse korral on oodatav kinnitus eituse-jaatuse poolest küsilause vormile vastupidine (*Kas ta viitsib seda tööd teha? – Ei.*).

Teise rühma moodustavad nn kooliküsimused, mille puhul küsija on tegelikult teadja, kes kontrollib vastaja teadmisi. Sellistele, siinses materjalis vaid vanades usutekstides kasutatust leidnud küsimustele on tekstis enamasti lisatud ka oodatav vastus, nt *Salgkat sinna erra sedda Kurrati? Ja. Entsagest du dem Teuffel? Ja.* (Stahl 1632). Ka need jagame kolmeks all-liigiks samal viisil nagu pärisküsimused. Kolmanda rühma moodustavad küsivormis direktiivid (*Tuled ehk kaasa?*). Neljas rühm on

² Omaette teemaks on eitavas vormis üldküsimuste eripära, mis jääb siinsest artiklist välja (vt nt Metslang 1981: 35–36; Quirk jt 1985: 808–810).

retoorilised küsimused, millega esitatakse seisukohti, väiteid jms ning mis tavaliselt ei oota partneri reageeringut (*Kas mina ei olegi perekonnaliige?*).

Küsimuste ja väidete paigutumist küsivuse-väitvuse skaalal võib näha kontiinumina, mille ühes otsas on väitlausega vormistuv otsene väide ja teises otsas retooriline küsimus, mis on oma jaatavale või eitavale vormile sisult vastupidine väide.

- 1) Väide: *Mari on tark laps* (reaktsiooniks võib olla nõustumine jaatavas vormis väitega);
- 2) oletusküsimus: *Mari on tark laps?* (ootab kinnitust küsija hinnangul tõenäolisemale jaatavale vastusele: *Mari on tark laps.*);
- 3) infosoov: *Kas Mari on tark laps?* (ootab jaatavat või eitavat vastust, esitamata kumbagi tõenäolisemana);
- 4) kahtlusküsimus: *Kas Mari ikka on tark laps?* (ootab kinnitust küsija hinnangul tõenäolisemale eitavale vastusele: *Mari ei ole tark laps.*);
- 5) retooriline küsimus: *Kas meie Mari on see kõige targem laps maailmas?* (väidab, et ei ole; reaktsiooniks võib olla nõustumine eitavavormilise väitega).

Oletusküsimus jääb seega väite ja infosoovi vahele, kahtlusküsimus infosoovi ja retoorilise küsimuse vahele.

3. Materjal ja meetod

Uuritavad tekstid kuuluvad kuude ajaga piiritletud liiki: 1) XVII–XVIII sajandi usulised tekstid, 2) XVIII sajandi õpetlikud tekstid, 3) XX–XXI sajandi ilukirjandustekstid, 4) XX–XXI sajandi ajakirjandustekstid, 5) XXI sajandi netikommentaarid ja 6) XXI sajandi netidialoogid.

XVII–XVIII sajandi tekstidest on Tartu Ülikooli vana kirjakeele kor-pusest uurimiseks valitud vaimulik kirjandus (jutlused, kirikuraamatud, piiblitõlked) ja XVIII sajandi õpetlik jutukirjandus, mis sisaldab tõlke-mõjulisi poolilmalikke moraalset ja tervislikku eluviisi juurutavaid tekste. Eelduseks oli, et valitud tekstid pakuksid representatiivset läbilõiget materjalist. Valimis on esindatud olulisemad autorid ja mõjukad tekstid, mis võisid kujundada omaaegset keelekasutust üldisemalt.³

³ Vaimuliku kirjanduse tekste esindavad valimis Georg Mülleri jutlused (1600–1606); Heinrich Stahli „Hand- vnd Haußbuch“ I osa (katekismus) (1632); Christoph Blume

XX–XXI sajandi trükitekstide keelest võtsime uurimiseks Tartu Ülikooli eesti keele koondkorpuse 1990.–2000. aastate ilukirjanduse ja ajakirjanduse materjali. Mõlemad tekstikogumid on valitud omas žanris suhteliselt ühtlasest materjalist. Ilukirjandustekstide materjal pärineb allkorpuse „Eesti ilukirjandus 1990“⁴ realistliku proosa tekstidest. Ajakirjandustekstide materjal pärineb ühiskondlik-poliitilise ajakirja Luup tekstidest, mis esindavad ilukirjanduse materjaliga sama aega.⁵

Netikeelest valisime analüüsimiseks 2000.–2010. aastate netidialoogid ja -kommentaariid. Dialoogid pärinevad Tartu Ülikooli koondkorpuse netidialoogide allkorpusest ning kommentaariid Delfi ja Postimehe netiportaali kommentaariumidest. Dialoogid on argivestlused tuttavate ja sõprade vahel. Need on sisult suhteliselt sarnased, sisaldades nii infovahetust kui ka sotsiaalsele suhtlusele orienteeritud dialoogi (ingl *small talk*). Tekstid valisime selliselt, et sama isik ei oleks esindatud kaks korda. Kommentaariumitekstid on anonüümsed kommentaariid mõne portaalis avaldatud lähteteksti kohta. Valimisse on võetud eriteemalised kommentaariid, et vältida konkreetse teema ja sellega seostuvate küsimuste ülesesindatust.⁶

Igast tekstiliigist võtsime analüüsimiseks 100 juhuslikku korpusest küsimärgi alusel otsitud üldküsilauset, kokku 600 näidet.

Analüüsitud tekstid erinevad omavahel kuue parameetri poolest.

Esimeseks eristajaks on tekstide **vanus**. Vana kirjakeele tekstid pärinevad XVII ja XVIII sajandist, ülejäänud tekstid on tänapäevased. Valitud netitekstid on sealjuures uusimad tekstiliigid, mida varasemas keeekasutuses ei esinenud.

teosed „Geistliche Wochen-Arbeit“ (1666), „Geistliche Seelen-Ergötzung“ (1667) ja „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude“ (1667); 1715. a uus testament (Pauluse kiri roomlastele); 1739. a piibel (Saalomoni õpetussõnad). Õpetliku jutukirjanduse tekstigrupi kuulusid Anton Thor Helle 10 dialoogi (1732); pietistlik jutukogu „Wiis head jutto“ (1740); August Wilhelm Hupeli „Lühike õppetud ...“ (1766–67) ja „Arsti ramat“ (1771), Friedrich W. Willmanni „Juttud ja teggud“ (1782); Friedrich Gustav Arweliuse „Üks kaunis Jutto ja Õppetusse-Ramat“ (1782).

⁴ http://www.cl.ut.ee/korpused/segakorpus/eesti_ilukirjandus_1990/ (autorid nt Ene Mihkelson, Olev Remsu, Aarne Ruben, Veiko Belials, Arno Kasemaa, Rein Pöder, Lehte Hainsalu, Piret Bristol, Leo Kunnas, Aarne Biin, Reet Kudu).

⁵ <http://www.cl.ut.ee/korpused/segakorpus/luup/>.

⁶ Kommentaariiteemade seas on poliitika, olümpiakomitee esimehe valimine, juuste pikkus, laste ohtlik mäng raudteel jm.

Teiseks erinevad tekstid omavahel küsimuste **suhetelt tegelikkusega**. Netitekstides peavad osalejad tegelikku reaalasjas dialoogi, trükitekstides tegelik dialoog kirjutaja ja lugeja vahel puudub.

Kolmandaks, **suhtluse iseloom** on netitekstide kahes alaliigis erinev. Netidialoogis kehtib suulisele dialoogile omane naabruspaari põhimõte (vt selle kohta Schegloff 2007: 13–21). Küsimus ja vastus moodustavad naabruspaari, milles küsimus kui paari esiliige tekitab vastuse ehk järelliikme ootuse. Kommentaariumis võib toimuda samuti suhtlus kommenteerijate vahel, kuid tavalisem on olukord, milles inimene esitab kommentaari (sh küsimuse kujul) ning seejärel rohkem sõna ei võta. Küsimused võivad seal olla suunatud ka teisele kommenteerijale, kuid kommentaariumi-suhtluses puudub vastuse ootuse norm.

Neljandaks, trükitekstides esineb **kahesugust dialoogi**. Üks dialoog on tekstimaailmas osalevate inimeste vahel (ilukirjanduse ja õpetlike lugude tegelased, olemuslugude ja intervjuude suhtlejad). Siin erinevad omavahel ajakirjandus ja fiktsionaalsed tekstid, milles suhtlevad väljamõeldud tegelased. Teine dialoog on teksti autori ja potentsiaalse lugeja vahel, milles autor saab esitada lugejale suunatud küsimusi ja lugeja võib nendele omaette vastuseid otsida.

Viiendaks, valitud tekstiliigid erinevad suhete poolest kirjakeele **normingutega**. Netikeele tekstides puudub kirjakeele normingute järgimise surve. Sealne tegelik keelekasutus on kõikuv. Osa kirjutajaid järgib norminguid, osa kaldub neist kõrvale. Tänapäevased trükitekstid järgivad üldiselt kirjakeele norminguid ning normingupärasuse eest kannavad hoolt keeleteoimetajad ja korrektorid. Sealjuures on ilukirjandus vähem norminguline, eriti dialoogis on lubatud kõrvalekalded (*licentia poetica*) ning autor võib seal imiteerida näiteks suulist argikeelt. Vana kirjakeele tekstides kehtivad oma aja tõkelise (vaimuliku) kirjakeele tavad.

Kuuendaks, eri tekstiliigid on seotavad erinevate **kontaktkeeltega**. Vana kirjakeele tekstid on saksa keele mõjuväljas. Netisuhtluse keeles on märgitud tuntavat inglise keele mõju, kuigi otseseid võrdlevaid uuringuid pole tehtud. Praegusaja trükitekstid on eeldatavasti suhteliselt mõjuvabad, keeleteoimetamine on pidanud oma rolliks võõrmõjude vähendamist.

Analüüsi käigus jagasime leitud küsilauseid esmalt töörihma tüpoloogia alusel vormitüüpidesse (aluseks küsimarkerid, sõnajärg, sekundaarsed vormivahendid, küsimärk) ning seejärel analüüsisime iga küsimust eraldi

ja määrasime tema funktsiooni. Kvalitatiivsele analüüsile järgnes materjali kvantitatiivne analüüs.

Meie uurimisküsimused koonduvad nelja rühma.

Esiteks, milliseid vormivahendeid vaadeldavates tekstiliikides üldküsimuse vormistamiseks kasutatakse?

Teiseks, erinevad tekstiliigid vajavad ja kasutavad eri funktsioonidega küsimusi. Milliste funktsioonidega küsimused on eri tekstides esindatud?

Kolmandaks, kuidas seostuvad küsimuste funktsioonid ja vormivahendid?

Neljandaks, valitud tekstid esindavad eri ajajärke, erinevat suhet tegeliku dialoogiga, kirjakeele normingute ja kontaktkeeltega. Kas need tegurid mõjutavad keelevahendite kasutust ning kui mõjutavad, siis kuidas?

4. Üldküsimuse vormivahendid ja nende kasutus eri tekstiliikides

Selles osas vaatame üldküsimuse vormivahendeid ja nende kasutust eri tekstiliikides. Eesti kirjaliku keele üldküsimuse vormivahendid on mitmekesised (vt tabel 3 lisas).

Esimese suure küsimarkerite rühma moodustavad lausealgulised küsipartiklid (164 kasutust kõigist vormivahenditest ehk 27%). Sealjuures erinevad partiklite nomenklatuuri poolest vana kirjakeel ja tänapäeva keel.

Vanades vaimulikes tekstides on põhilised alguspartiklid *kas* ja *eks* 'kas ei', mille esinemiskordade hulk valimis on sarnane (*kas* esineb 22 ja *eks* 17 korda). XVII sajandi algusest pärinevates Georg Mülleri jutlustes leidub ka omapäraselt vormistatud sage küsilause tüüp, mida alustab kahe sõnaline partikkel *eb siis*, nt ***Eb sÿß se|sinane Lapsukene se|sama Ißandt olle, kæ nente Pilwede sees murriseb?*** (Müller 1601). See võib olla eelastmeks XVII sajandi keskel põhjaeestilistes kiriklikes tekstides kasutatud eitavale küsipartiklile *eps*, nt ***eps hohlet Sa teps miño Waiwa perra?*** (Blume 1666). Omapärasest vormivahenditest võiks nimetada ka Anton Thor Helle dialoogides esinevat rahvapärast küsipartiklit *jooks* 'kas juba', nt ***P. Jooks loewad kokko? Lesen sie schon zusammen?*** (Thor Helle 1732). Alguspartiklite alla oleme liigitanud ka XVII sajandi vaimulikes tekstides kasutatud arhailise lausealgulise küsisõna *onks*. XVIII sajandi tekstides lüheneb see kujule *ons*, vrd ***Onks sesinnane Peh-Tük wanna Testamenti seês allustut?*** (Blume 1667); ***Ons*** nüüd se / mis hä on / mulle surmaks sanud? *Ei mitte.* (UT 1715).

XVIII sajandi jutukirjanduses on ülekaalukalt sagedasimad alguspartiklid *eks* ja *kas*, partiklid *jooks* ja *ons* esinevad seal harva. Tänapäevane partikkel *ega* ei esinenud kummaski vana kirjakeele valimis ühtki korda.

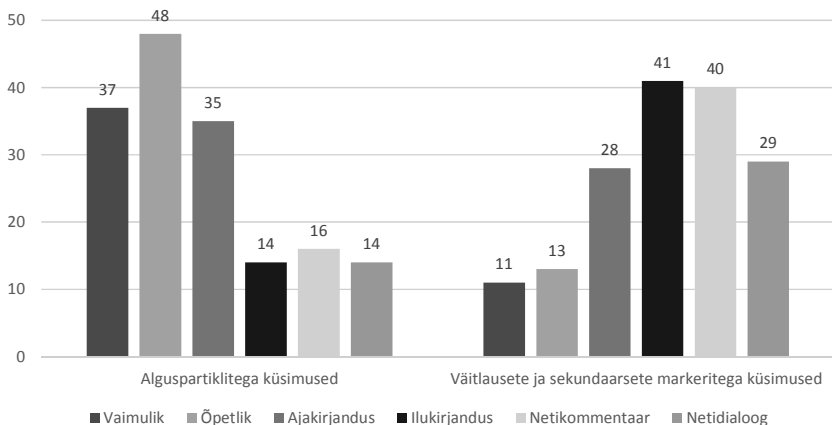
Tänapäeva tekstides valitseb alguspartiklite hulgas *kas*, harva leidub ka partiklit *ega*, nt *Kuule, Sergei, ega see ometi mõni salakaup ole?* (ILU). Kokkuvõttes näeme, et alguspartiklite mitmekesisus on tänapäeva keeles radikaalselt vähenenud.

Analüüsitud tekstid jagunevad lausealguliste küsipartiklite kasutus-sageduse alusel kaheks (vt joonis 1). Ühele poole jäävad vana kirjakeel ja tänapäeva ajakirjandus ning teisele poole ilukirjandus ja netikeel. Esimeses rühmas leidis alguspartiklitega küsimusi 35–48%, teises rühmas 14–16% kõikidest küsimustest.

Teise suure rühma moodustavad küsimused, mis on vormilt väitlaused (97 kasutust 600-st ehk 16%) või markeeritud ainult sekundaarse vormivahendiga (67 kasutust, koos väitlausetega 164 kasutust ehk 27%). Siin näeme vahet vana ja tänapäevase kasutuse vahel (vt joonis 1). Vanas kirjakeeles on väitlauseline vormistus väga harv (14 kasutust ehk 7%, koos sekundaarsete vormivahenditega 24 ehk 12%). XVIII sajandil epistemiilised üldlaiendid ning sidesõnalisel vahendid alles hakkavad kujunema üldküsilause vormivahenditeks.⁷ Uue aja tekstides on see rühm oluliselt suurem (82 väitlauselist küsimust ehk 20%, koos sekundaarsete vahenditega 140 kasutust ehk 35%).

Lõpupartikkel *või* (eri variantidena) ja küsijätkud esinevad üksnes tänapäeva keeles, kokku 25 korda (6%). Nende kasutusel erineb teistest netidialoogide keel, milles *või* on ainsana sage vormivahend (14% valimist, nt *sa loengus v* (DIA)). Küsijätkud esinevad kõigis valimites väga harva (kokku 8 näidet), kusjuures 6 neist on netikeeles (*aga sul ikka need kursused käivad selle sõiduteemalised eks?* (DIA)). Algs- ja lõpumarkerite (*kas* + *või*) kombinatsioon on samuti sagedasem netikeeles, eriti netidialoogides, mis on kooskõlas lõpupartikli *või* suure sagedusega selles tekstiliigis (*kas see on mingi skisovärk ka või?:D* (DIA)). Lõpumarkerite suure hulga tõttu erinevad netidialoogid teistest tekstiliikidest ka lõpu- ja algusmarkerite suhtelt: seal on alguspartikleid (14%) ainsana kokkuvõttes vähem kui lõpumarkereid (18%).

⁷ Helle Metslang, Karl Pajusalu, Külli Habicht, Emergence of polar questions in discourse: from epistemic modality to interrogativity. Ettekanne Societas Linguistica Europaea 46. aastakonverentsil 19.09.2013 Splitis.

Joonis 1. Kesksete vormivahenditega üldküsimuste jaotumine tekstiliigiti %⁸

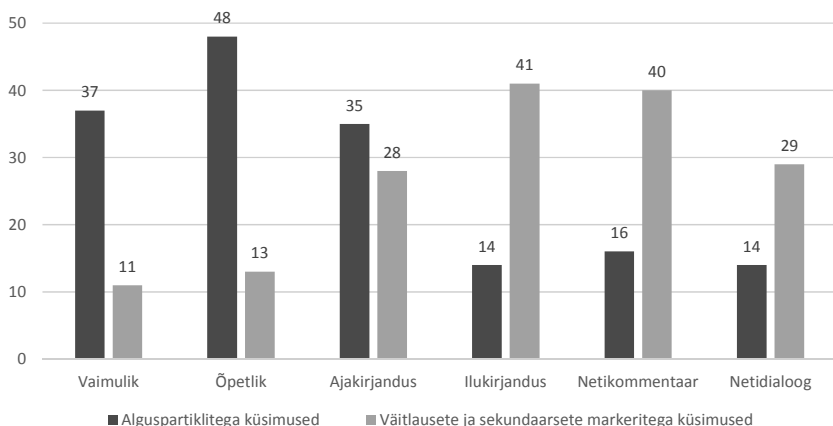
Sõnajärge on üldküsimuse vormistajana kasutatud 58 korda (14%). Silma torkab see, et saksa keele eeskujuline inversioon on ainsana sage vaimulikus kirjanduses (24 kasutust kogu materjali 34 inversioonijuhust), nt *Tahat siña Ristitut sada? Wilt du Getauffet sein?* (Stahl 1632). Inversiooni kasutus väheneb juba õpetliku jutukirjanduse tekstides ning esineb edaspidi vaid marginaalselt (vt lisast tabel 3). Lausealguliste partiklite ja inversiooni suhtelt erinebki teistest vaimulik kirjandus, kus leidub 37 partikliga vormistatud küsimust ja selle kõrval koguni 24 inversioonijuhtu.

Üldistavalt võib öelda, et küsimuse vormivahendite kasutuse poolest erinevad selgelt vana ja tänapäeva keel. Vanas keeles valitsevad lausealgulised partiklid ja puuduvad lauselõpulised markerid. Ühtlasi näeme, et alguspartiklite nomenklatuur on vanas keeles mitmekesine ja tänapäeva keeles kitsas. Lause lõpuliste markerite nomenklatuuriga on vastupidi: need puuduvad vanas kirjakeeles ja neid on tänapäeva keeles üsna mitmesuguseid (*või, jah, eks, onju, eksle*). Sealjuures on näha, kuidas uusimas keelevariandis ehk netikeeles on lauselõpuliste markerivariantide hulk suurenenud, nt *või* ja *vä* kõrvale on tulnud kujud *ve*, *v*, *w*, kusjuures lühivariandid *v* ja *w* on eriti tavalised netidialoogide keeles.

⁸ Kõiki vormivahendeid vt tabel 3 (lisas).

Väitlausena ja sekundaarsete vahenditega vormistatud üldküsimus on väga sage tänapäeva keeles ning harv vanas keeles.

Kesksete vormivahendite esindatust tekstiliikide kaupa näitab joonis 2.

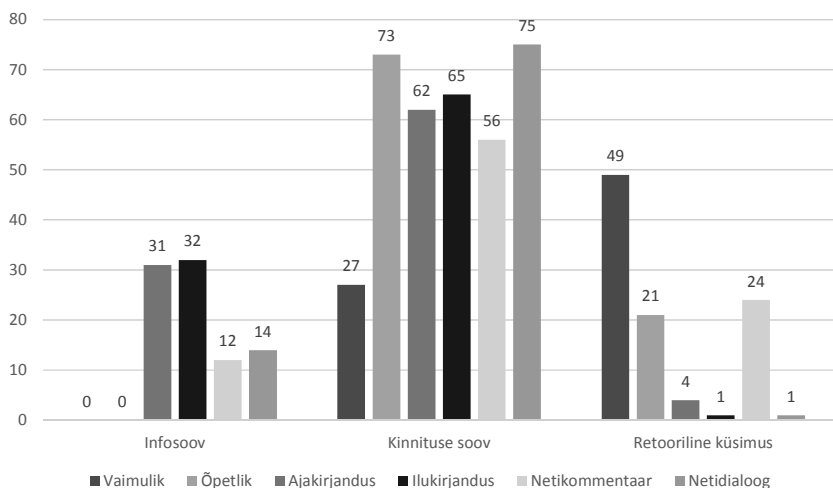

Joonis 2. Kesksete vormivahenditega üldküsimuste esinemine tekstiliigiti %

Samas ei erine üksnes vana ja tänapäeva keel. N-ö keeleõpikulik üldküsimuse märgistus (alguspartikkel või inversioon) on valitsev ainult 300–400 aasta tagustes tekstides (111 kasutust 200-st). Uuemat ajal leidub seda teistest rohkem ajakirjanduses (38%), muudes tekstiliikides jääb nende vahendite kasutus 16–20% vahemikku.

5. Üldküsimuse funktsioonid ja nende seosed tekstiliikidega

Selles osas kirjeldame erineva funktsiooniga üldküsimuste kasutust eri tekstiliikides (vt ka tabel 4 lisas). Analüüs näitab, et üldküsimuse põhiline funktsioon kõigis tekstiliikides peale vanade vaimulike tekstide on kinnituse soov (oletus- ja kahtlusküsimused), mis moodustab 56–75% kõigist küsimustest (vt joonis 3).

Joonis 3. Kesksete funktsioonidega üldküsimuste jaotumine tekstiliigiti %

Kui üldiselt on suurem oletusküsimuste osakaal, siis vana kirjakeele vaimulikes ja õpetlikes tekstides on ülekaalus kahtlusküsimused, nt *Eks need keik polle jo ramato mehhed? Können diese alle nicht schon lesen?* (Thor Helle 1732). Põhjus võib olla selles, et kahtlusküsimus on olemuselt lähedasem vanades tekstides olulisele retoorilisele küsimusele. Mõlema puhul eeldatakse küsimuse vormile eituse-jaatuse (polaarsuse) skaalal vastandlikku vastust või tõlgendust.

Oletusküsimusi vaimulikes tekstides ei leidu, need lisanduvad alles XVIII sajandi õpetlikus jutukirjanduses. Samas suureneb õpetliku jutu- kirjanduse tekstides ka kahtlusküsimuste osakaal (27%-lt 53%-le) ning väheneb retoorilise küsimuste oma (49%-lt 21%-le).

Tänapäeva tekstides on oletusküsimus peamine üldküsimuse funktsioon olenemata tekstiliigist, nt „*Ehk on asi vaid selles, et su eesti helilooja oli nõukogude ajal elav klassik, aga nüüd peaaegu põlualune?*“ (ILU), „*Puškin, eks?*“ (ILU), *nüüd jääd kauemaks Tartu jah?* (DIA). Selle kõrval leidub ka kahtlusküsimusi, nt *Kas Eesti riigi püha kohus ei ole aidata kaasa soolise diskrimineerimise vähendamisele tööturul?* (AJA). Netisuhtluses erinevad omavahel dialoogid ja kommentaarid. Kommentaarides on oletusküsimusi oluliselt vähem kui dialoogides (vastavalt 38% ja 61%). Samas on seal küsimusi, mis jäävad retooriliste küsimuste ja kahtlusküsimuste

piirile ning väljendavad tihti kirjutaja iroonilist või mõnitavat suhtumist, nt küsimus *Kas keegi käib veel valimas?* (KOMM).

Infosoovide osakaal jääb kõigis tekstiliikides alla 32%. Sealjuures on neid rohkem ilu- ja ajakirjanduses (31–32%), teistes liikides jääb nende kasutus 0–14% vahele (joonis 3). Infosoovide puudumine vana kirjakeele tekstivalimis võib tuleneda usulise ja õpetlik-moraliseeriva tekstiliigi retoorilis-pragmaatilisest eripärast. Sellistes tekstides vahendatakse pigem hoiakuid või soovitakse vastajalt kinnitust ja neis ei esine päris infodialoogi. Infoküsimusi väljendavad nendes tekstides eriküsilauseid.

Ajakirjandustekstide peamine funktsioon ongi info vahendamine, nt *Kas ühiskonnas võib täheldada usulise tervenemise märke?* (AJA). Ilukirjandusdialoogide infosoovide sagedasemaid ülesandeid on juhatada sisse uusi allteemasid, nt „*Kas siin „Družba“ ketid ja noad ka käiku lähevad? „jõudsin küsida, enne kui taipasin, et küsin vale inimese käest.*“ (ILU).

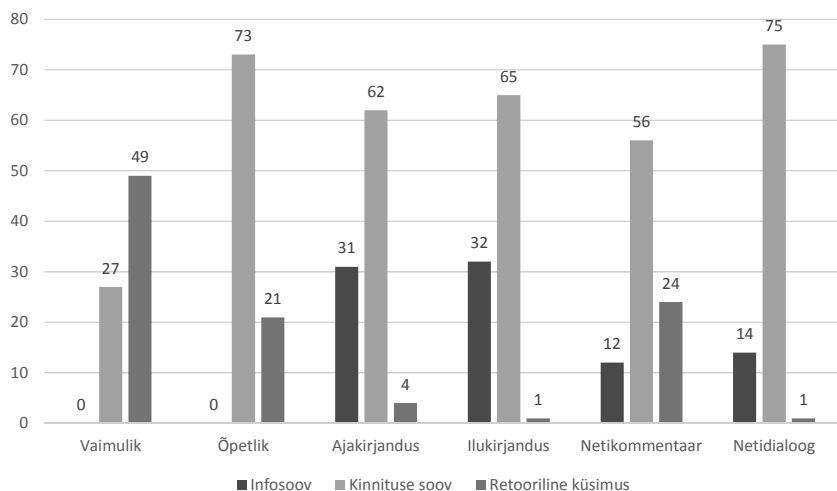
Nn kooliküsimused (katekismuseküsimused) esinevad ainult vaimulikes tekstides. Need ei moodusta päris puhtaid tüüpe, kuid ka neist viitab veidi suurem osa (15%) oletusküsimustele ja väiksem hulk (9%) kaldub infosoovide poole, nt *Ons nüüd se / mis hä on / mulle surmaks sanud? Ei mitte.* (UT 1715).

Küsimuste vormis direktiive kasutatakse tänapäeval rohkem netisuhtluses (kommentaaries 8% ja dialoogides 11%). Netidialoogides on valdavad konkreetsed ettepanekud või pakkumised, millele oodatakse kinnitust, nt *kas lepime kohe mingi aja kokku?* (DIA), *Aga täna õhtul lähme välja ka eksju* (DIA). Kommentaarides on samuti valdavad ettepanekud ja pakkumised, nt *saad 60 EUR-i kuus. Teeme ära?* (KOMM), *Järsku võtaks ikka aluseks ka rongi kiiruse ja mõned ilmaolud ka* (KOMM). Need erinevad siiski dialoogide direktiividest. Esiteks on osa neist suunatud kogu kommenteerivale seltskonnale või abstraktsele adressaadile. Teiseks sisaldavad viis neist ka etteheidet, nt *Äkki lähed magad kaineaks ennast?* (KOMM). Samasugused direktiivsed etteheidet sisaldavad küsimused esinevad ka õpetlikus jutukirjanduses, nt *Eks sa woiks mitte ärrajoosta, kus so jallad ollid? 'Kas sa ei oleks võinud ära joosta ..'* (Willmann 1782).

Vana kirjakeele mõlemale tekstiliigile on omane retooriliste küsimuste suur osakaal (vt joonis 4), nt *Kas siis nende uskмата Meel Jummal Usko peaks tühjaks teggema?* (UT 1715). Õpetlikus jutukirjanduses võib võrreldes vaimulike tekstidega näha retooriliste küsimuste osakaalu vähenemist, mis osutab vaimuliku tekstiliigi eeskujul nõrgenemisele kirjakeeles ja näitab

dialoogide ilmselt teadlikku lähendamist reaalsele suhtlusolukordadele. Palju retoorilisi küsimusi leidub ka netikommentaaries, kuid netidialoogides need peaaegu puuduvad.

Retoorilised küsimused esitavad küsimuse vormis seisukohti, arvamusi, hinnanguid. Tüüpiliselt on need pööratud polaarsusega küsimused, milles seisukoht ja seda väljendav vorm on grammatiliselt vastupidised (vt Laanesoo 2012). Jaatavas vormis lause *Pärast poos bursuid üles ja kas proletariaat sai õnnelikuks või?* (KOMM) esitab arusaama, et proletariaat ei saanud õnnelikuks. Kommentaariumides esitatakse ennekõike oma arvamusi, selle tõttu on seal rohkesti ka retoorilisi küsimusi.

Joonis 4. Kesksete funktsioonidega üldküsimuste esinemine tekstiliigiti %

Niisiis valitseb kinnituse soov kõigis tekstiliikides nii vanas kui ka tänapäevases keeles. Infosoov ehk küsimuse baasfunktsioon on üldküsimuse jaoks sekundaarne roll. Sealjuures on selle sagedus nt netikeele näidetes sama suurusjärku direktiivi vormistamise rolliga (infosoovi osakaal 12% kommentaarides ja 14% dialoogides, direktiivi osakaal vastavalt 8% ja 11%) (vt joonis 4).

6. Üldküsimuse vormi ja funktsioonide seosed

Selles osas toome välja küsimuse vormivahendite ja funktsioonide seosed tekstiliikide kaupa. Alguses vaatame seoseid funktsioonist ja seejärel vormivahenditest lähtudes.

Infosoovid esinevad ainult tänapäevastes tekstides. Ilukirjanduses ja ajakirjanduses on nende valitsev vormivahend lausealguline küsipartikkel (40 kasutusjuhtu 63 infosoovist), valdavalt *kas*, nt „**Kas** sa minu šifreeritud sõnumid said kätte?“ kõlas *Luige esimene küsimus* (ILU). Selle kõrval võib *kas* esineda koos muude primaarsete vahenditega, ennekõike sõnajärgiga, nt **Kas õnnestus Kalevil mõnele neist parandada tema valdusest tasapisi ära nihkunud taevanaba?** (AJA). Partikli kõrval viitavad infosoovile ka inversioon ja verb lause alguses (kokku 8 kasutust), nt „**Said sa aru?**“ (ILU), ning alguspartikli ja verbi asukoha muutmise kombinatsioonid (12 kasutust), nt **Kas võib see tähendada, et mingi osa Kalevipoja tembutustest hoopis vene muinaskangelase Dobrõnja Nikitiitshi arvele kanda võib?** (AJA), **Kas julgeoleku ohvitseri meenutamine temas ka enam kaitsetuse ja hirmu elamusi esile ei kutsu?** (ILU).

Netitekstides on infosoovid väljendatud samuti enim lausealgulise küsipartikliga (13 kasutust 26-st, nt **kas sul 2. küsimus on vastatud?** (DIA)), mille kõrval on palju ja hajuvalt ka muid vahendeid.

Väitlased, lauselõpulised küsimarkerid ja sekundaarsed vormivahendid esinevad selles rollis mõlemas tekstirühmas vaid harva ja hajali.

Kahtlusküsimused esinevad kõigis tekstiliikides. Vanades tekstides vormistatakse need valdavalt lausealgulise küsipartikliga (49 kasutust 80-st), nt **Kas teie sedda woite pühvast kirjast töeks tehha?** (Viis head juttu 1740). Kui lisada kasutusjuhud, milles on alguspartikkel koos mõne sekundaarse vahendiga, siis saame kokku 71 kasutust ehk 89% kõikidest vanade tekstide kahtlusküsimustest.

Tänapäeva trükitekstides on kahtlusküsimused vormistatud samuti valdavalt alguspartikliga. Kahtlusele võib seejuures viidata leksikaalsete vahenditega, nagu *hetkegi*, *midagi*, *ometi*, üldse: „**Kas sa ei kõhelnud hetkegi, kui ma sind tšaihanaasse saatsin?**“ (ILU), „**Ega ometi mulle?**“ *üritas Elli nalja teha* (ILU).⁹ Teiseks kahtlusküsimuse tüüpiliseks vormivahendiks

⁹ Siinsesse artiklisse ei mahu lausete struktuurijoonte, nagu eituse ning eitus- ja jaatuslembese leksika käsitus. Üldiselt on täheldatud, et eitavavormilised küsimused kalduvad olema kinnitust küsivad. Uuritud tänapäevastes trükitekstides on eitavavormilised küsilauseid valdavalt kahte tüüpi: alguspartikliga kahtlusküsimu-

on küsipartikli ja sekundaarse vormivahendi kombinatsioon, nagu *kas tõesti* või *kas aga*: **Kas tõesti** on ajakirjandus järjekindlalt Mõisa mõtteid moonutanud? (AJA). Intervjuudes esitatava kahtlusküsimuse tüüpiliseks vormiks on lause, mis algab partikliga *kas*, aga lause lõpus toob kahtluse esile fokuseeritud eitav verbivorm: **Kas** teised majandussektorid väljaspool transiiti **ei ahvatle**? (AJA).

Netitekstides on kahtlusküsimused erinevalt trükitekstidest vormistatud paljude vahenditega, millest ükski statistiliselt esile ei tõuse.

Oletusküsimused esinevad vanades tekstides ainult õpetlikus jutukirjanduses, kus põhiliseks vormistajaks on samuti lausealguline küsipartikkel (16 kasutust 20 küsimusest), kuid erinevalt kahtlusküsimustest on siin suhteliselt rohkem sekundaarseid vormivahendeid (12 kasutusjuhtu), nt **Kas** teie **siis** ramatust moistate luggeda ja laulda? *Versteht ihr dann auch ausm Buche zu singen und zu beten?* (Thor Helle 1732).

Tänapäeva trükitekstides on oletusküsimuste vormistamiseks mitu sagedast viisi. Põhiline vormivahend on väitlause (34 kasutust 83-st). Ilukirjanduses on selleks tüüpiliselt eelnevat eriküsimust täpsustav sõna või fraas, nt *[Kes sellest rääkis?] Tuhkna?*¹⁰ Ajakirjandustekstides on sellised küsimused enamasti täislaused, nt *Noortevanglast tulevad n-ö suuremad kiskjad?* (AJA). Teise suurema rühmana tulevad esile sekundaarsed vahendid (22 kasutust). Sealjuures võib selline marker paikneda nii lause alguses, nt **Äkki** lihtsalt ei näidata kasumit? (AJA), kui ka lause sees, nt *Neid, kellel „sellist masinat“ laua peal pole, on ju enamus?* (AJA). Esimesel juhul on küsilause vormistus lähedane küsipartikliga markeerimisele, teisel juhul sarnaneb lause pigem puhta väitlausega. Kolmas tavalisem vormivariant on sõnajärje muutmine koos sekundaarse vahendi kasutusega, nt *Enam kui kord oli mõnigi poistest ligi astunud, tasakesi pärides: „Vahest on sul mõni tukk veel alles?“* (ILU) (vt joonis 5).

sed, nt *Kas Eesti riigi püha kohus ei ole aidata kaasa soolise diskrimineerimise vähendamisele tööturul?* (AJA), ja sekundaarse vahendiga või väitlausekujulised oletusküsimused, nt *Aga niisugust riiki enam justkui ei eksisteeri?* (ILU). Eelistust aitavad väljendada eitus- või jaatuslembesed sõnad, intensiivistavad ja episteemilised üldlaiendid, hinnanguline leksika, eitava verbivormi fokuseerimine lause lõpus, nt *Kas härral tõesti südant sees ei ole?* (ILU), „*Kuule, Sergei, ega see ometi mõni salakaup ole?*“ (ILU). (Vt Metslang 1981: 35–42.)

¹⁰ Vt selliste eriküsimuse ja üldküsimuse paaride kohta suulises suhtluses Rumm 2015: 57–70.

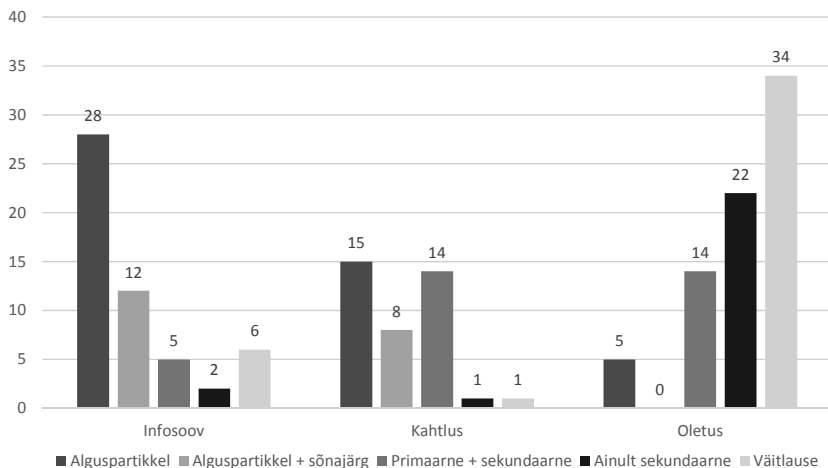
Netitekstides on oletusküsimused vormistatud samuti paljude vahenditega. Nende seas tõusevad esile väitlauseid (23 kasutust, nt *sa tuled ka homme?* (DIA)), sekundaarsed vahendid (14 kasutust, nt *ise lähed suusatama ju?* (DIA)) ning lauselõpulised küsipartiklid ja küsijätkud (16 kasutust: *aga sul ikka need kursused käivad selle sõiduteemalised üks?* (DIA)). Kokku annavad need 53 kasutust 99-st (vt joonis 6).

Kokkuvõttes näeme, et oletusküsimused on tänapäeva tekstides vormistatud ennekõike väitlausestena ja sekundaarsete vahenditega. Netidialoogides tõusevad uue sagedase vahendina esile lauselõpulised küsipartiklid (16 kasutust, vrd trükitekstide 3 kasutust) (vt joonised 5 ja 6).

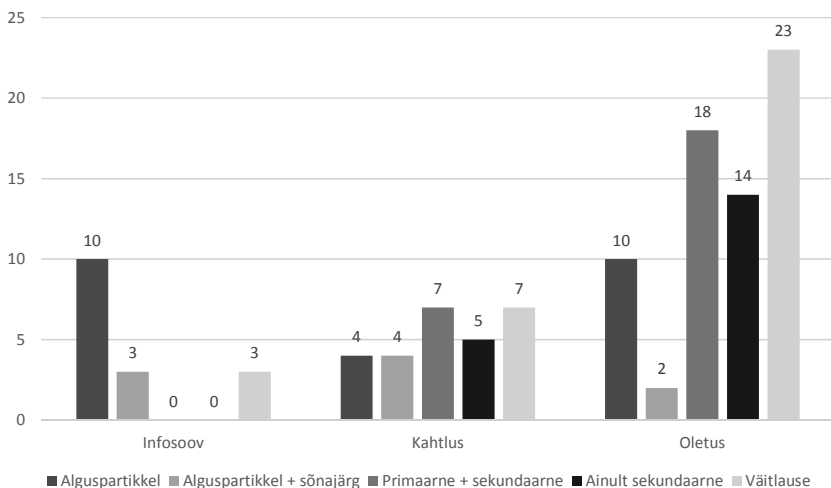
Retoorilised küsimused on vanades tekstides moodustatud mitmete vahenditega. Kasutusel on inversioon üksi ning koos sekundaarsete vahenditega (26 kasutust), küsipartikkel üksi ning koos sekundaarsete vahenditega (22 kasutust), harvemini ka väitlause (10). Sealjuures erinevad vaimulikud ja õpetlikud tekstid retooriliste küsimuste vormistamisel. Varases vaimulikus kirjanduses on retooriline küsimus kõige sagedamini vormistatud inversiooniga (17 küsimust 24-st, nt *Peax Jumal mittekit toiwtutama, ninck eb mittekit tegkema?* 'Kas Jumal ei peaks midagi töötama ega midagi tegema?' (Müller 1605)), samal ajal kui õpetlikus jutukirjanduses on inversioon taandunud teisejärgulisse rolli ja keskseks on tõusnud lausealguline küsipartikkel (12 juhtu 21-st, nt *Kas see kange kibbe wiin ning selle kurri hais sulle ni wägga maggus on?* (Hupel 1766)). Tänapäevastes tekstides on retoorilisi küsimusi väga vähe ning nende vormistus on ebaühtlane.

Direktiive leidub vanades õpetlikes tekstides (6 kasutust), kus neid vormistab lausealguline küsipartikkel, nt *[Oh sinna sallalik!] üks sa nenda pead walletama?* (Willmann 1782). Ilukirjanduses ja ajakirjanduses esinevad vaid üksikud üldküsimuse vormis direktiivid. Netitekstides esineb direktiive rohkem (kokku 19 kasutust). Üheksal juhul on direktiiv seal vormistatud üksnes sekundaarse vahendiga (*mõtlesin, et võiks kinno minna äkki?* (DIA)) ning viiel juhul primaarse ja sekundaarse vahendiga. Seega võib öelda, et direktiivide vormistust netitekstides iseloomustab suur sekundaarsete vahendite hulk.

Kooliküsimused esinevad vaid vaimulikus kirjanduses (24 kasutust), kus need on samuti enamasti vormistatud lausealgulise küsipartikliga (10) või küsipartikli ja sekundaarse vahendiga (5), muudest vahenditest on sagedasem inversioon (6 korda). Olgu näiteks alguspartikliga *kas* ja

Joonis 5. Üldküsümuse kesksed funktsioonid ja vahendid aja- ja ilukirjandustekstides %

Joonis 6. Üldküsümuse kesksed funktsioonid ja vahendid netitekstides %

sekundaarse vahendiga *siis* vormistatud kooliküsimus, millele on lisatud ka oodatav vastus: ***Kas siis meie Käsko tühjaks teme Ussu läbbi? Ei mitte / waid meie kinnitame Käsko.*** (UT 1715).

Vormivahendite poolelt vaadates saame öelda, et vanades tekstides on küsipartikkel analüüsitud materjalis ennekõike kahtlusküsimuse vormistamise vahend (49 kasutust 85-st), kuigi see on piisavalt sagedane ka mujal. Infosoove ei leidu vana kirjakeele materjalis ilmselt nende tekstide retoorilise eripära tõttu. Inversioon on valdavalt retooriliste küsimuste vahend (17 kasutust 24-st), samuti väitlause.

Tänapäeva trükitekstides täidab lausealguline küsipartikkel primaarselt infosoovi vormistaja rolli, lauselõpulised markerid, sekundaarsed vahendid ning primaarse ja sekundaarse vahendi kombinatsioonid on valdavalt kinnituse soovi vormistajad.

Netitekstides on lausealgulise küsipartikli kasutus osalt erinev, täites seal nii info- kui ka kinnituse soovi vormistaja funktsiooni. Samas väitlased, sekundaarsed vahendid ning lauselõpulised küsimarkerid vormistavad valdavalt kinnituse soovi.

Mõlemas tänapäevases tekstirühmas paistab silma see, et sekundaarsed vahendid seostuvad ennekõike oletusküsimustega (vähem ka kahtlusküsimustega) ja peaaegu üldse mitte infosoovidega. See võimaldab ettevaatlikult järeldada, et sekundaarsed vahendid, eriti episteemilised üldlaiendid, annavad kinnitust ootava varjundi ka küsimusele, mis on vormistatud lausealgulise küsipartikli kui prototüüpse infosoovi vahendiga.

7. Kokkuvõttev arutlus

Analüüs näitab, et üldküsimuse vormivahendite kasutuse ja nomenklatuuri poolest erinevad selgelt vana ja tänapäevase kirjaliku keele tekstid. Vanas keeles esinevad üksnes lausealgulised küsipartiklid, mille nomenklatuur on mitmekesine (*kas*, *eks*, *eb siis*, *eps*, *jooks*, *onks*, *ons*). Tänapäeval on alguspartiklite nomenklatuur väike (*kas*, *ega*). Lause lõpuliste küsimarkerite nomenklatuur on käitunud aga vastupidi: need puuduvad vanas keeles, samal ajal kui tänapäeval leidub väga erinevaid lõpumarkereid (*või/vä/ve/v/w*, *jah*, *eks*, *onju*). Lisaks on väitlausealise ja sekundaarsete vahenditega üldküsimuse vormistus vanas keeles väga harv ja tänapäeva keelekasutuses väga sage. Kokkuvõttes paistab üldküsilause vormistuses välja kaks suundumust. Esiteks on näha markerite liikumist lause algusest

lause lõppu. Teiseks kujunevad ja lisanduvad kasutusse sekundaarsed vahendid (Metslang jt 2015).¹¹

Analüüsitud tänapäevased tekstiliigid erinevad oma suhetelt kirjakeele normingutega. Küsimuse vormivahendite kohta leidub õigekeelsusallikates või õpikutes vaid üksikuid otseseid soovitusi (nt Erelt 2006: 69). Siiski on keelehooldepraktikute kirjutamata reeglilikult olnud arusaam, et üldküsimuse põhiline või alati sobiv vormivahend on *kas*-küsimus. See on näiteks ainuvaldav norminguid järgivates õigustekstides ja riigikogu stenogrammides (Metslang 2010). Otseselt suulise argikeelega on keeledebattides seostatud lõpupartiklit *või/vä*, mis on ilukirjanduses kasutusel vähemalt XIX sajandi lõpust alates.¹² Nii väidab Henn Saari, et *kas* sobib kõigisse üldküsimustesse ja *või*-küsimus on lõdvema ja lohakama tavakeele vahend (Saari 1976: 3–5). Talle vaidleb vastu tõlkija Henrik Sepamaa, kes toob näiteid kirjandusklassikute A. H. Tammsaare, August Kitzbergi ja Eduard Vilde ilma *kas*-sõnata vormistatud küsimuste kohta (Sepamaa 1978).

Analüüsitud materjal kinnitab toodud seoseid. *Kas* esineb oluliselt sagedamini kõige rangemalt kirjakeele reegleid järgivates ajakirjandustekstides (35%), samas kui ilukirjanduses ja netikeeles on selle sagedus 14–16%. *Või* sagedus oli ainsana suur argises netidialoogis, mujal esines see vaid marginaalselt. Samas ei saa *või* kasutust siduda ainult argikeelega. Kuna seda tarvitatakse laialt ka institutsionaalses suulises suhtluses, siis võib selle kasutust siduda pigem suulise keelega üldiselt (vt Hennoste jt 2013: 14).

Verbiga algavat, kuid ilma inverteeruva elemendita küsimuse vormi on võinud soodustada peale eesti keelele omase pronoomeni väljajätu (nn *pro-drop*) ning ökonoomiatendentsi ka võitlus inversiooniga kaasneva „memetamise-tetetamise“ vastu (nt Saari 1976: 5), nt *Olete rahul?* (AJA), selmet küsida *Olete te rahul?*. Verbiga algavat küsimust leidub ennekõike ajakirjandustekstide ja netikommentaaride küsimustes, kus puudevaks aluseks on sageli mitmuse teise isiku pronoomen.

¹¹ Vt ka Helle Metslang, Karl Pajusalu, Külli Habicht, Emergence of polar questions in discourse: from epistemic modality to interrogativity. Ettekanne Societas Linguistica Europaea 46. aastakonverentsil 19.09.2013 Splitis.

¹² Näiteks Oskar Lutsu „Kevade“ Tali ja Tõnissoni dialoog: „Jaa, aga kui ma võru ei too, siis ... siis hakkab tema ise Teelega plaani pidama.“ „.. Veidi aja pärast Tõnisson küsis: „Ah Toots *või*?““ (Oskar Luts, Kevade. Tallinn: Eesti Raamat, 1986, lk 20).

Teiseks jälgisime eri funktsiooniga üldküsümuse kasutust erinevates tekstiliikides. Analüüs näitab, et kirjalike tekstide üldküsümuse valitsev funktsioon on kinnituse soov (oletus- ja kahtlusküsümused), mis moodustab 1/2–3/4 kõigist küsimustest. Grammatikates küsimuse keskse rollina nimetatud infosoovi sagedus jääb kõigis tekstiliikides alla 1/3. Sealjuures on rohkem infosoove ilu- ja ajakirjanduses (31–32%), teistes liikides jääb nende osakaal 0–14% vahemikku.

Nõnda sarnaneb kirjaliku keele üldküsimus funktsioonidelt suulise keele üldküsimusega. Nt eesti suulises institutsionaalses suhtluses moodustavad kinnituse soovid 56% üldküsimustest, samal ajal kui infosoovi on 15% (Hennoste jt 2013: 14–15).¹³ Seda ei saa siiski pidada eesti keele erijooneks, sest sama kehtib näiteks indoeuroopa keelte argisuhtluses, mida on uuritud Max Plancki instituudi projektis. Inglise keeles moodustab kinnituse soov 70% ning infosoov 27% üldküsimustest (Stivers 2010: 2776).

Seega võime öelda, et kirjalik eesti keel järgib üldküsimuste funktsioonides tegelikku suulist dialoogi. Keskne funktsioon ei sõltu sealjuures tekstide loomise ajast, tekstiliikidest ega küsimuste seostest tegelikkusega. Eriti oluline on, et küsimuste keskset rolli ei muuda see, kas tegemist on tegeliku dialoogilise suhtlusega (nagu suulises suhtluses ja netidialoogis) või autori loodud tegelaste suhtlusega (nagu ilukirjanduses).

Erinevused kirjalike tekstiliikide vahel ilmnevad ennekõike üldküsimuse abil vormistatud retooriliste küsimuste ja direktiivide kasutuses. Retooriliste küsimuste osakaal on suur vana kirjakeele vaimulikus ja õpetlikus jutukirjanduses ning netikommentaaries. Direktiivide osakaal on suur õpetlikes tekstides, netikommentaaries ja netidialoogides. Kahte rolli koos vaadates on omavahel sarnased XVIII sajandi õpetlikud tekstid ja tänapäeva netikommentaariid. Mõlemas esitatakse palju direktiive ja seisukohti küsimuste abil. See teema vajab aga edasist täpsemat uurimist.

Kolmandaks uurisime korrelatsiooni üldküsimuste funktsioonide ja vormi vahel.

Siin võrdlesime infosoove ja kinnituse soovide kahte alaliiki, kuna muude funktsioonidega küsimusi on osas tekstiliikides väga vähe. Analüüs näitab, et tänapäeva eesti kirjalikus keeles valitseb üldküsimuse funktsioonide ja küsivahendite suhetes ühtsus.

¹³ Hennoste jt 2013 kasutab siinsest erinevat terminoloogiat. „Kinnituse soov“ on selles „vastust pakkuv küsimus“ ja „infosoov“ on „suletud kas-küsimus“.

Infosoovi vormistajana eelistavad kõik neli tänapäevast tekstiliiki lausealgulist küsipartiklit ja inversiooni ning küsipartikli ja verbi ümberpaigutamise kombinatsiooni. Samal ajal kasutavad kõik tekstiliigid selles rollis vähe või väldivad lauselõpulisid küsimarkereid, ainult sekundaarseid vahendeid või väitlauseid.

Ka oletuse vormistamisel käituvad tekstiliigid ühtmoodi. Ennekõike on siin kasutatud vormivahendeid, mida infosoovide vormistamisel on välditud: väitlauseid, sekundaarseid vahendeid ning lauselõpulisid küsimarkereid. Sealjuures erineb teistest netidialoogide keeakasutus, kus ainsana on lauselõpulist markerite kasutamine sage.

Kahtlusküsimuse väljendamiseks on trükitekstides ja netikommentaaries eelistatud infosooviga sarnaseid vahendeid. Netidialoogide kahtlusküsimustes on kasutatud hajali paljusid vormivahendeid.

Kokkuvõttes näeme, et üldküsimuste funktsioonide ja vormivahendite seos on olnud püsiv. Vahendite eelistust ei ole muutnud tekstide suhe normingutega, küsimuste tegelikkus või fiktsionaalsus, naabruspaari põhimõtte järgimine või mittejärgimine ega erinevad suhted kontaktkeeltega.

Eesti suulise keele analüüse ei saa üheselt siinsete tulemustega võrrelda, sest nendes ei ole eristatud oletus- ja kahtlusküsimusi ega eraldi välja toodud sekundaarseid vahendeid. Üldiselt aga kehtib eesti suulises institutsionaalses dialoogis sama funktsioonide ja vahendite seos. Seal on infosoovid vormistatud valdavalt partikli *kas* abil ning kinnituse soovid valdavalt väitlause, partiklite *jah* ja *või* abil (Hennoste jt 2013: 13, 16).

Analoogiline suhe kehtib ka inglise keeles, kus infosoove väljendab peaaegu üksnes inversioon ning kinnituse soove väitlause, harva ka küsi-jätk (Stivers 2010: 2776). Samas ei kehti see eristus kõigis keeltes, nt taani ja hollandi keeles eelistatakse küll infosoovi väljendamiseks inversiooni, kuid kinnituse soovide tarvis kasutatakse suure sagedusega mitmeid erinevaid vahendeid (vt Englert 2010; Heinemann 2010). Ka nendes analüüsides ei eristatud oletus- ja kahtlusküsimusi. Seega on võimalik, et vormilised erinevused peegeldavad siin tegelikult valimisse sattunud küsimuste funktsionaalseid erinevusi.

Vaadates vahendi ja funktsiooni suhteid vahendite poolelt, saame järgmise pildi. Lausealguline küsipartikkel täidab tänapäeva trükitekstides primaarselt infosoovi vormistaja rolli. Samas on lõpumarkerid, sekundaarsed vahendid ning primaarse ja sekundaarse vahendi kombinatsioonid valdavalt kinnituse soovi vormistamise rollis.

Netitekstides vormistab lausealguline küsipartikkel nii info- kui ka kinnituse soovi. Võib oletada, et aliguspartikli funktsioon infosoovi vormistajana on hakanud hajuma. Lauselõpulised küsipartiklid, sekundaarsed vahendid ning primaarse ja sekundaarse vahendi kombinatsioonid on seevastu peaaegu ainult või valdavalt kinnituse rollis.

Oluline erinevus tuleb esile ka sekundaarsete vahendite kasutuses kas üksi või koos primaarsete vahenditega. Mõlemas tänapäevases tekstirühmas paistab silma see, et sekundaarsed vahendid seostuvad ennekõike oletusküsimustega (vähem ka kahtlusküsimustega) ega seostu peaaegu üldse infosoovidega. See võimaldab arvata, et sekundaarsed vahendid, eriti episteemilised üldlaiendid, annavad kinnitust ootava varjundi küsimusele, mis on vormistatud lausealgulise küsipartikli kui prototüüpse infosoovi markeriga.

Vanades tekstides ei esine puhtaid infosoove ning puuduvad lauselõpulised küsimarkerid ja sekundaarsed vahendid. Seal täidavad lausealgulised küsipartiklid valdavalt kinnitust ootava küsimuse rolli. Inversioon on aga vaimulikes tekstides põhiliselt retooriliste küsimuste vormistamise vahend.

Keeled on alati laenanud vormivahendeid ja saanud mõjutusi nende kasutamisel. Siin analüüsitud tekstid erinevad oma suhetelt kontaktkeeltega. Vana kirjakeele tekstid on mõjutatud saksa keelest. Netitekstides on viidatud inglise keele mõjule, eriti spontaanses argises netikeeles, kuigi täpseid uurimusi ei ole. Samal ajal võib oletada, et ilukirjandus- ja ajakirjandustekstid on võõrkeelte mõjust vabamad, sest keeleteoimetamine taandab teadlikult võõrmõju. Analüüs kinnitab osalt võimalikke kontaktkeelte mõjusid.

Saksamõjuline inversioon on sage ainult vanimas vaimulikus kirjanduses ning seostub seal ennekõike retoorilise funktsiooni ja katekismuslike kinniskonstruksioonidega. Juba XVIII sajandi õpetlikus kirjanduses taandub inversioon minimaalseks ja püsib sellisena ka XXI sajandil. Oletasime, et inversioon tõuseb uuesti esile netikeeles, kuid analüüs seda ei kinnita. Siinne materjal kinnitab pigem varasemat (Metslang 2010) järeldust, et saksa ega inglise keele mallid (inversioon, mille abil vormistatakse ennekõike infosoove) ei pääse eesti keele üldküsimuse vormistuses esile.

Inglise keeles on kinnitust ootava küsimuse vormistamiseks kasutusel erinevad lauselõpulised küsijätkud, eesti keeles on nende kasutus marginaalne ning põhiosa neist esineb netikeeles. Kuigi esinemiskordi on väga

vähe, võib siin ehk oletada inglise keele mõju suurenemist. Küsijätkude kasutamist võib toetada omakeelne lõpupartikkel *või*.

Lühendid

AJA – ajakirjandustekstid; DIA – dialoogitekstid; ILU – ilukirjandustekstid; KOMM – netikommentaariid; UT – uus testament

Kirjandus

- Dingemanse jt 2014** = Mark Dingemanse, Joe Blythe, Tyko Dirksmeyer. Formats for other-initiation of repair across languages: An exercise in pragmatic typology. – *Studies in Language* 38 (1), 5–43.
- Enfield jt 2010** = Nick J. Enfield, Tanya Stivers, Stephen Levinson. Question-response sequences in conversation across ten languages: An introduction. – *Journal of Pragmatics* 42 (10), 2615–2619. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2010.04.001>.
- Englert, Christina 2010**. Questions and responses in Dutch conversations. – *Journal of Pragmatics* 42, 2666–2684. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2010.04.005>.
- Erelt, Mati 2006**. Lause õigekeelsus. Juhatused ja harjutused. Tartu.
- Heinemann, Trine 2010**. The question-response system of Danish. – *Journal of Pragmatics* 42, 2703–2725. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2010.04.007>.
- Hennoste jt 2013** = Tiit Hennoste, Andriela Rääbis, Kirsi Laanesoo. Küsimused eestikeelses infodialoogis II. Küsimused ja tegevused. – *Keel ja Kirjandus* 1, 7–28.
- Heritage, John 2012**. Epistemics in action: Action formation and territories of knowledge. – *Research on Language & Social Interaction* 45 (1), 1–29.
- Hyland, Ken 2002**. What do they mean? Questions in academic writing. – *Text & Talk* 22 (4), 529–557.
- Laanesoo, Kirsi 2012**. Pööratud polaarsusega retoorilised küsimused argivestluses. – *Keel ja Kirjandus* 7, 499–517.
- Lindström, Liina 2016**. Infostruktuur. – *Eesti keele süntaks*. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu 3.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus. (Ilmumas.)
- Marley, Carol 2002**. Popping the question: questions and modality in written dating advertisements. – *Discourse Studies* 4 (1), 75–98.
- Metslang, Helle 1981**. Küsilause eesti keeles. Tallinn: ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.

- Metslang, Helle 2010.** Isepäine üldküsilause. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 119–137.
- Metslang jt 2011** = Helle Metslang, Külli Habicht, Karl Pajusalu. Developmental paths of interrogative particles: the case of Estonian. – *Folia Linguistica Historica* 32, 149–187.
- Metslang jt 2014** = Helle Metslang, Karl Pajusalu, Külli Habicht. Koordinatiivsed partiklid lause perifeerias. – Emakeele Seltsi aastaraamat 59 (2013). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 139–161. <http://dx.doi.org/10.3176/esa59.07>.
- Metslang jt 2015** = Helle Metslang, Karl Pajusalu, Külli Habicht. Conjunctive markers of polar questions in Estonian. – *New Trends in Nordic and General Linguistics*. Eds. Martin Hilpert, Jan-Ola Östman, Christine Mertzlufft, Michael Rießler, Janet Duke. Berlin, Munich & Boston: De Gruyter, 283–306. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110346978.283>.
- Miestamo, Matti 2011.** Polar interrogatives in Uralic languages. A typological perspective. – *Linguistica Uralica* XLVII (1), 1–21.
- Quirk jt 1985** = Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.
- Reese, Brian Jon 2007.** *Bias in Questions*. The University of Texas at Austin.
- Romero, Maribel, Chung-hye Han 2004.** On negative yes/no questions. – *Linguistics and Philosophy* 27 (5), 609–658. <http://dx.doi.org/10.1023/B:LING.0000033850.15705.94>.
- Rumm, Andra 2015.** Avatud küsimused suulises argivestluses. Magistritöö. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/46889/Rumm_2015.pdf. (12.03.2016)
- Saari, Henn 1976.** Keelehääling. Tallinn: Valgus.
- Schegloff, Emanuel A. 2007.** *Sequence Organization in Interaction. A Primer in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511791208>.
- Sepamaa, Henrik 1978.** Pisut *kas*-küsimusest. – *Keel ja Kirjandus* 5, 300.
- Stivers, Tanya 2010.** An overview of the question-response system in American English conversation. – *Journal of Pragmatics* 42, 2772–2781. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2010.04.011>.
- Stivers, Tanya, Nick J. Enfield 2010.** A coding scheme for question–response sequences in conversation. – *Journal of Pragmatics* 42, 2620–2626.

Korpused

- Eesti keele koondkorpus. <http://www.cl.ut.ee/korpused/segakorpus/> (25.03.2015).
- Vana kirjakeele korpus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/> (25.03.2015).

Forms and functions of polar questions across four centuries and six text types

TIIT HENNOSTE, HELLE METSLANG,
KÜLLI HABICHT, ANNI JÜRINE,
KIRSI LAANESOO, DAVID OGREN

The article deals with the various forms and functions of polar questions in written Estonian, as well as the relationships between form, function and text type. The analysis is based on material from 17th and 18th-century religious and didactic texts, modern fiction and journalistic texts, internet comment sections and Instant Messaging dialogues. 100 questions from each text type were used in the study. We divide the means of forming polar questions into primary (question markers and word order) and secondary (question-marking conjunctions and epistemic modal particles) means, as well as declarative sentences with question marks.

The main ways of forming polar questions are sentence-initial question particles (chiefly *kas*) and declarative sentences or questions featuring only secondary question markers. Each of these groups accounts for 27% of all questions. Sentence-final markers are common only in online dialogues, and inversion appears frequently only in old religious texts. Polar question markers and their usage differ between old and modern texts. Verbal markers have moved from the beginning of the sentence to the end, and the proportion of questions formed by secondary question markers has increased.

The primary function of polar questions in all text types except for old religious literature is to ask for confirmation of one's understanding (questions expressing assumptions or doubts); this function accounts for 56–75% of all questions. The proportion of information-seeking questions is 31–32% in fiction and journalistic texts and between 0–14% in other text types. Moreover, all text types featured examples of directives and rhetorical questions, and old religious texts featured “testing” questions (where the questioner knows the answer and is testing the conversation partner's knowledge).

In modern texts, requests for information are expressed primarily by sentence-initial particles and word order. Information-seeking questions did not appear in older texts. Questions expressing doubt were formed in all printed texts by markers similar to those used to request for information; in internet texts, the usage of different markers was more variable.

Questions expressing assumptions are in modern texts expressed primarily by declarative sentences and secondary markers, as well as sentence-final question markers in internet texts. In old written texts, such questions are formed by sentence-initial particles, which are often accompanied by secondary markers. Overall, secondary markers are closely associated with questions expressing assumptions, but are hardly ever found in information-seeking questions. The analysis reveals that the primary function of polar questions and the relationships between form and function do not depend on the time period, text type, or the reality/fictionality of the interaction. The preferences for particular means of question formation were not affected by prescriptive norms or language contact.

Keywords: written language, polar questions, functions of questions, registers, Estonian language

Tiit Hennoste
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
tiit.hennoste@ut.ee

Helle Metslang
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
helle.metslang@ut.ee

Külli Habicht
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
kulli.habicht@ut.ee

Anni Jürine
maailma keelte ja kultuuride kolledž
Tartu Ülikool
Lossi 3
51003 Tartu
anni.jurine@ut.ee

Kirsi Laanesoo
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
kirsi.laanesoo@ut.ee

David Ogren
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
ogren@ut.ee

Lisad

Tabel 3. Üldküsümuse vormivahendid tekstiliigiti

		Vaimulik
Ainult üks primaarne vormivahend	Küsi­partikkel lause alguses	37
	Küsi­partikkel lause lõpus	
	Küsi­jät­k lause lõpus	
	Inversioon	24
	Verb lause alguses	
	Verb lause lõpus	
Kahe primaarse vormivahendi kombinatsioon	Marker lause alguses + lause lõpus	
	Marker lause alguses + lause lõpus + verb lõpus	
	Marker lause alguses + inversioon	1
	Marker lause alguses + verb algusmarkeri järel	7
	Marker lause alguses + verb lause lõpus	
	Partikkel lause lõpus + verb lause alguses	
	Küsi­jät­k lause lõpus + verb lause alguses	
Primaarne ja sekundaarne vormivahend	Primaarne marker + sekundaarne vahend	14
	Sõnajärg + sekundaarne vahend	6
	Primaarne marker + sõnajärg + sekundaarne vahend	
Ainult sekundaarsed vormivahendid	Episteemiline üldlaiend	
	Sidesõna	2
	Mitu sekundaarset vahendit	
Väitlause		9
	Kokku	100

Tabel 4. Üldküsümuse funktsioonid tekstiliigiti

	Vaimulik	Õpetlik	Ajakirjandus
Infosoov			31
Oletusküsimus		20	37
Kahtlusküsimus	27	53	25
Retooriline küsimus	49	21	4
Direktiiv	0	6	3
Kooliküsimus oletusküsimusena	15		
Kooliküsimus infosoovina	9		
Kokku	100	100	100

Õpetlik	Ajakirjandus	Ilukirjandus	Neti- kommentaar	Netidialoog	Kokku
48	35	14	16	14	164
		1	2	14	17
		2	2	4	8
2	2	6			34
	7	1	3	6	17
		1	2	4	7
		2	2	5	9
			1		1
	1				2
	6	2	7	1	23
	6	6	5	0	17
		1		2	3
			1	2	3
31	7	8	9	13	82
1	7	12	5	5	36
5		3	4	1	13
3	6	8	7	7	31
2	3	8	8	5	28
3	1			4	8
5	19	25	26	13	97
100	100	100	100	100	600

Ilukirjandus	Netikommentaar	Netidialoog
32	12	14
46	38	61
19	28	14
1	14	
2	8	11
100	100	100

EESTLASTE HÜÜDNIMEDEST¹

ANNIKA HUSSAR,
MARIKO FASTER

Annotatsioon. Artikkel annab ülevaate hüüdnimede liigitamise võimalustest, nende tagamaadest ja toimimisest. Hüüdnimed jagunevad primaarseteks ja sekundaarseteks. Primaarsed on inimese välimuse, käitumise või muu tunnuse järgi antud nimed. Sekundaarsed nimed tuletatakse ees- või perekonnanimest. Hüüdnimed võivad olla ka kollektiivsed. Hüüdnimede analoogiad on lisanimed, väikse rahvagrupi nimed ja kasutajanimed. Artiklis vaadeldakse hüüdnimede tekke põhjusi, hüüdnimede moodustamist, püsivust, kasutajaringi ja kasutuse avalikkust ning tuuakse palju näiteid eestlaste kasutatud ja pandud hüüdnimedest.

Võtmesõnad: hüüdnimed, isikunimed, mitteametlikud nimed, onomastika

1. Sissejuhatus

Hüüdnimed on nimed, mida on Eestis ühelt poolt üsna palju ja teisalt väga vähe uuritud. Hüüdnimedest on palju kirjutanud ning ettekandeid teinud kooliõpilased, samuti on kõrgkoolides hüüdnimed olnud seminari- ning lõputööde teemaks; tööde valmimisega on kogutud hulgaliselt nimenäiteid koos nende lugudega. Näiteid peetud ettekannete ning koostatud üliõpilastööde kohta leiab nimeseltsi lehelt onomastika bibliograafiast (NSO 2011). Hüüdnimed on populaarne teema internetifoorumites ja isegi ajakirjanduses – aeg-ajalt võetakse arutada avalikkuses tuntud isikute hüüdnimesid (Vahter 2014) ning alles hiljuti otsisid soomlased hüüdnimesid² eestlastele (Delfi 2015). Hüüdnimed ja nimemugandid on huvi pakkunud nii keele- kui ka rahvaluuleteadlastele (vt nt Peegel 1959;

¹ Artikli valmimist on toetanud riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu“ projekt „Kagu-Eesti vanad isikunimed“ (EKKM 14-376) ja „Eesti perekonnanimeraamat“ (EKKM16-431).

² Tegelikult otsiti **nimetusi** – koondavaid sõnu, millega võiksid soomlased eestlasi kutsuda, nii nagu eestlased tarvitavad soomlaste kohta nimetust *pödrad* või *Pekkad*.

Simm 1983; Piho 1997; Hussar, Päll 2007; Aabrams 2013; Kõiva 2014). Samas süstemaatilist ülevaadet eesti hüüdnimedest seni pakutud pole ning suur osa materjalist on põhjalikumalt läbi uurimata.

Hüüdnimeks saab pidada mitteametlikku individuaalnime, mida kasutatakse peamiselt suulises pruugis harilikult ilma muid nimesid (nt ees- või perekonnanime) lisamata; hüüdnimi võib olla neutraalne, austav, iseloomustav, hellitav, halvustav, pilkav jne (NST 2003). Samamoodi nagu hüüdnimed toimisid enne perekonnanimede kasutuselevõttu XIX sajandi alguses lisanimed. Lisanimed olid samuti omamoodi hüüdnimed, mida anti inimesele tema ameti, välimuse, iseloomu, elukoha vms järgi. Näiteks *Saru mõlder Tiit* ja *Ritsiku kõrtsi Johan* XVIII sajandi algusest on antud ameti ja elukoha järgi (EAA.567.3.168). Nii tol ajal oli kui ka tänapäeval on mitmel pool Eestis tavaks kutsuda elanikke talunime järgi, nt *Posu Endla*, *Matsimäe Heldur*, *Jahviga-raas* 'rahvas', *Peede-poisiq* 'poisid', *Uiõmatu Mare*. Siin toimibki talunimi lisanimena.

Siinne töö seab eesmärgiks anda ülevaade hüüdnimede liigitamise võimalustest, nende tagamaadest ja toimimisest. Näited on kogutud tegelikust kasutusest, osaliselt ka trükitud allikatest. Materjal lubab esitada võimalikud nimerühmad, ent kuivõrd tähelepanekud on pärit eri aegadest, ei saa teha üldistusi, mis liiki hüüdnimed domineerivad või on domineerinud varasematel aegadel. Siiski saab järeldusi teha nimeandmis-printsipiide kohta.

Materjal pärineb põhiliselt mõlema autori eri aegadel tehtud tähelepanekutest. Materjal on kogunenud perekonnaringist, suguvõsast, õpingukaaslastelt ja sõpradelt nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestist. Palju näiteid pärineb Läti piiri äärest, mis näib olevat hüüdnimede poolest eriti rikas kant. Informandid olid artikli autorite eakaaslased, aga huvitavat materjali kogunes ka vanematelt ja nooremalt. Kahes Kagu-Eesti koolis küsitleti hüüdnimede kohta õpilasi ja korraldati nendega vestlusringe. Mõned näited on saadud ajakirjandusest, internetifoorumitest jm.

Selle artikli eesmärk ei ole arutleda, mis on hea või halb hüüdnimi, vaid näidata, kuidas ja mille alusel on üldse võimalik hüüdnimesid anda.

Artikkel ei tegele nimede kirjaپiltidega, ehkki ka neis võib olla erijooni võrreldes ametlike nimedega, nt pruugitakse hüüdnimede kirjapanekul palju võõr- ja võõrsõnatahti (*Birgit* > *Birx*, *Eeva* > *Ehwa*, *Regina* > *Rexxu*,

Palju inimeste staatusest ja funktsioonist tulenevaid nimetusi on käibel vanglaslängis (vt Ilm, Tender 2003). Nime ja nimetuse piiri on mõnikord raske tõmmata.

Ruth > *Rutzu*; *Argo* > *Arx*, *Eigo* > *Eikz*, *Raido* > *Rax*; *Cucky*, *Summy*). Kui tegemist on kirjalike kogumisnäidetega, on kasutatud originaalkirjapilti.

2. Terminid

Segadust, ebaühtlust ja variante hüüdnimesid puudutavas terminoloogias on palju, nii teistes keeltes (Brylla 2016: 237–238) kui ka eesti keeles. Siinsete eestikeelsete terminite võõrkeelsed vasted on leitud kirjandusest ja internetist (Koß 2006; Ainiala jt 2008, 2012; LKOT; LOST).

Eesti keeles kasutatakse terminit **hüüdnimi** väga laialdaselt, see on justkui katustermin, mis hõlmab kõiki hüüdnimede liike. Eesti keeles on kasutusel ka kitsamaid termineid (vt allpool). Soome keele samatähenduslikku terminit *lempinimi* kasutatakse samuti küllaltki laialt ja selle tähendussisu on pigem positiivne.

Hüüdnimed on **mitteametlikud isikunimed** (sm *epävirallinen henkilönimistö*, ingl *unofficial anthroponymy*), mis oma funktsiooni poolest on lisanimed. Inglise keeles mõistetakse hüüdnimesid (*nicknames*) kui lisanimede ühte liiki; selle tähendus on piiratud iseloomustamise, kirjeldamisega (Brylla 2016: 237). Eesti keeles kasutatakse terminit *lisanimi* harilikult ainult kitsas ajaloolises tähenduses.

Hüüdnimed jagunevad primaarseteks ja sekundaarseteks.

Primaarsed hüüdnimed on saadud viidates nt inimese välimusele, iseloomule, tekkimise situatsioonile vms, nt *Härjapõlvlane* – lühike inimene, *Koi* – ahne inimene. Primaarse hüüdnime mõistele vastab inglise keeles *nickname*, saksa keeles *Spitzname* ja vene keeles *прозвище*, kõnekeeles ka *кличка*.

Sekundaarsed hüüdnimed (sm *sekundaarit lisänimet*, ingl *secondary bynames*) on ees- või perekonnanime mugandid, nt *Merike* > *Meki*, *Stefani* > *Steff*, *Sulev* > *Sull*, *Õispuu* > *Õieke*. Saksa keeles vastab sellele *Rufname*.

Mõned hüüdnimed võivad olla kandjale ebameeldiva varjundiga ja andjal loodudki eesmärgiga solvata. Leebemaid ja naljakamaid neist nimetatakse **pilkenimedeks**, õelamaid **sõimunimedeks**. Mõlemaid nimetatakse soome keeles *haukkumanimi*, inglise keeles *name of abuse*, *name of ridicule* või *pejorative byname*. Hüüdnimesid antakse ka kellegi selja taga ja nime kandja ei tea neist midagi. Soome keeles on selja taga antud nimede jaoks oma termin *seläntakaisnimi*.

Hüüdnimed, mida kasutatakse hellitlevalt, eriti laste kohta ja armastajate vahel, on **hellitusnimed**. Inglise keeles nimetatakse neid *diminutive name* või ka *term of endearment*, vene keeles *уменьшительное имя*. Hellitusnime, mida armastajad annavad üksteisele, nimetatakse inglise keeles ka terminiga *pet name*.

Lisanimi on isiku individuaalnimi, mille ta saab eesnimemele lisaks, et eristada teda teistest samanimelistest. See ei ole ametlik ega päritav. Lisanimeks võib olla kohanimi, ametinimetus vm. (NST 2003) Inglise keeles kasutatakse terminit *by-name* või *cognomen*, soome keeles *lisänimi*, saksa keeles *Beiname*.

Veel võiks vahet teha hüpokorismil ja hüpokoristilisel lisanimel. **Hüpokorism** (sm *hypokorismi*, ingl *hypocoristic*, sks *Kosename* ehk *Hypokoristicon*) on peamiselt põhinemest saadud mugandus (*Johannes* > *Jaan*, *Juhan*, *Hannes* jt). **Hüpokoristlik lisanimi** (sm *hypokoristinen lisänimi*, ingl *hypocoristic by-name*) põhineb hüpokorismil või perekonnanimel.

3. Hüüdnimede tekke põhjused

Hüüdnimed tekivad eeskätt suulises keelepruugis ja nende tekkimisel on palju ühist slängiga. Hüüdnimed tekitavad tähelepanu, paha- või heameelt nii nime kandjale kui ka andjale, on uudsed, nutikad, naljakad, näitavad kuulumist mingisse gruppi jne (vrd Ilm, Tender 2003: 16–17).

Kui siduda hüüdnimed analoogsete varasemate nimede, lisanimedega, siis nende puhul oli oluline eristamistarvidus. Samal põhjusel tekivad hüüdnimed ka tänapäeval. Näiteks samanimelisi isa-poega kutsutakse *Suur Jaan* ja *Väike Jaan*; klassi- või töökollektiivis esinevat mitut samanimelist võidakse nummerdada tööleasumise järjekorras, nt *Annika 1*, *Annika 2*, *Annika 3*, ametit täiendina kasutades, nt *Tuuli* ja *Sekretäri-Tuuli*, või perekonnanime esitähiti kasutades, nt *Jüri Vi* ja *Jüri Va*; sõpruskonnas või perekonnas on kahe samanimelise naise eristamiseks kasutatud mehe nime – *Aini Kaire* ja *Kalevi Kaire*, *Jaani Krista* ja *Kalevi Krista*.

Hüüdnimesid on saadud ning võetud kuhugi kuuluvuse, kollektiivi-kuuluvuse tähistamiseks. See tähistab hüüdnime kandja jaoks, et teda koheldakse võrdselt, võetakse omaks (see võib olla üks sarjanimede tekkimise aluseid).

Kollektiivi kuulumisel on oluline osa hüüdnimede tekkimisel, just seepärast ilmselt on hüüdnimed tähtsad noortekollektiivides, klassides,

trennirühmades jm huvialaringides. Hüüdnimede oluliseks rolliks on peetud koostöövaimu, ühtsustunde tugevdamist; rühma sees ühtsus kasvab ning teisalt eristutakse selgemalt teistest rühmadest (nt lapsed ja noored täiskasvanutest) (Ainiala jt 2008: 249). Hüüdnimesid kasutatakse sageli olukorra pehmendamiseks ja sellega rõhutatakse kõnesituatsiooni mitte-ametlikkust (Ainiala jt 2008: 250).

Varasemaid hüüdnimenäiteid eesti ajakirjanduses on toodud kurjategijate, prostituutide ning vangide kohta (Sakala 1938). Juba 1914. aastast on teada, et slängile lisaks tarvitavad „eestlastest vargad .. veel perekonnanimede asemel mitmesuguseid varjunimesid ja hüüdnimesid“ (Tšernõš 1988: 161) ning on neid andnud ka oma ülemustele, nt vangla-ülem *Viuhhabe* < perekonnanime Villmann ja nime kandja musta habeme järgi (Ilm, Tender 2003: 53). Üks slängi funktsioone on samuti „üldtuntud autoriteetide ja normide kõigutamine“ (Ilm, Tender 2003: 17).

Artiklis „Allilma tuntakse hüüdnimedest“ nimetatakse, et sõprade ning ühistegevuse kaudu tuttavaks saanute vahel on kombeks kasutada hüüdnimesid. Põhjusena tuuakse omavahelise suhtlemise pehmendamine ning ametlikkuse vähendamine. Artikli näited tuuakse kuritegelikust maailmast ning nenditakse, et politseinikel on kurjategijate jaoks kahesugused nimekirjad, kusjuures paljusid kurjategijaid tuntakse ainult hüüdnimega. Nimesid on nad saanud nii rahvalt kui ka omavahel andnud. Niiviisi võivad nimed väljendada nii põlgust, tabavat iseloomustust kui ka ülistamist. Värvikamate nimenäidetena tuuakse *Bandiit*, *Punane Surm*, *Varaste Kuningas*, *Linna Pruut*, *Ratsa-Roosi* jne. (Sakala 1938)

Ametiringiga seotud hüüdnimedele viidatakse ka mujal – hüüdnimed tekivad hõlpsasti neis kooslustes, kus inimesed pikka aega või tihedalt koos peavad viibima, nt meremehed, sõdurid, sportlaste meeskonnad jne (Ainiala jt 2008: 256–257). Näiteks Võrumaalt on teada ühe metsavendade grupi pärisnimed, aga ka hüüdnimed, kusjuures mõnda grupi liiget tunti ainult hüüdnimega. Hüüdnimed olid näiteks *Švejki*, *Alfa*, *Poja*, *Tarzan* (ka *Esä*), *Churchill*, *Võmm*, *Pitka* (ka *Orlov* või *Orlobi*), *Vanapagan*, *Pikk*, *Fell*, *Aadi*, *Grenader*, *Füürer* jt. (Järlik 2016: 12–13) Hüüdnimesid on metsavennad mugandanud eesnimedest, aga andnud ka välimuse, ehk isegi käitumise põhjal ning poliitikute ja kirjanduslike tegelaste järgi. Hüüdnimede tekke põhjuseks oli ilmselt oma pärisidentiteedi varjamine.

Hüüdnimede eesmärk võib olla väljendada tõrjutust, usaldusringist väljapoole jätmist. Halvustavad hüüdnimed võivad olla hoiatuseks sellisesse olukorda sattumise eest, paljud hüüdnimed ongi kui sõnumid nii nime saajale kui ka teistele ühiskonna liikmetele – nimed annavad märku kehtivatest normidest ning väärtushinnangutest (Ainiala jt 2008: 249). See võiks olla üks pilkenimede, halvustavate nimede tekke põhjusi. Näiteks õpetajate kohta käivad hüüdnimed, sh neutraalsed, võivad tekkida sel põhjusel. Selliste nimede kasutamist tajutakse mitteaktsepteeritavana ning paljud neist jäävad seetõttu varju.

Kui ametliku nime panevad lapsele vanemad, siis ka mitteametlikud nimed saadakse enamjaolt teistelt, olgu need vanemad, sõbrad, tuttavad (McClure 1981: 63). Näiteks on teada juhtum, kui ühele poisile pandi ebameeldiv hüüdnimi ja sellest hetkest alates hakkas ta ka ise teistele hüüdnimesid andma. Peaaegu mitte keegi ei jäänud külas ilma hüüdnimeta ja mõned neist on käibel juba 15–20 aastat.

Leidub küllalt ka näiteid, kus hüüdnime on valinud kandja endale ise. Põhjuseks võib olla sulandumissoov (teistel on hüüdnimi) või ka soov vältida ametlikku, mittemeelepärast nime.

Ise valitud on tavaliselt ka kasutajanimed (netinimed; foorumites varjunimena kasutatavad nimed, mängukeskkondade kasutajanimed, e-posti aadressis kasutatavad nimed). Tavapärastest hüüdnimedest eristab neid see, et 1) need on ise valitud (kuigi võivad olemasolevale hüüdnimele tugineda), 2) jäävad enamjaolt kirjalikku kasutusse konkreetse ülesandega, 3) e-posti aadressis esinevad nimed (nt *kiisumiisu16*) võivad olla ka foorumi varjunimed, ent esmane funktsioon on siis aadressi, mitte isiku tähistamine. Hüüdnimedega ühendab kasutajanimedid see, et ka selliselt enda valitud nimi võib hüüdnimena kasutusse minna, kas seetõttu, et aktsepteeritakse nime valija soovi, või seetõttu, et ametlikku nime ei teatagi, nt *The God, Konnapoeg* jt.

Samalaadsed on telefoni loendisse talletatavad nimed – ka need ei ole sageli numbriomanike ametlikud nimed (Ainiala jt 2008: 255).

4. Primaarsed nimed

Hüüdnimede puhul räägitakse primaarsetest ja sekundaarsetest nimedest. Primaarsed nimed viitavad isiku iseloomule, välimusele, käitumisele või on johtunud mõnest sündmusest. Sekundaarsed nimed moodustatakse isiku ametlikust nimest. (McClure 1981: 65)

Primaarsete hüüdnimede puhul võib välja tuua järgnevalt kirjeldatud rühmad. Osa neist rühmadest on ühised nendega, mida kirjeldatakse tüüpi-liste lisanimede (vrd Brylla 2016: 241–245) ning hiljem perekonnanimede aluseks olnud tähendusrühmadega.

Välimuse järgi antud nimed on näiteks *Paksu*, *Pikk*, *Suurpoiss*, *Kiilakas*, *Punapea*, *Pontšik*, *Suur Hall* (hallide juustega suur naine), *Skelett* (kõhn poiss), *Rase* (õllekõhuga mees), *Tinasilm* (kunstsilmaga mees), *Julga Jüri* ja *Julga Mari* (lühikest kasvu mees ja naine), *Päkapikk* (lühike inimene), *Tere*, *tore telemast* (väga pikka kasvu poiss), *Hermann* (pikk poiss), *Lohvi* (pikk ja kõhn mees nagu voolik), *Hamster* (paksude põskede järgi), *Burantino* (pika ninaga), *Vorstimokk* (paksude huulte järgi), *Brežnev* (paksude kulmude järgi), *Afro* (krussis juuste järgi), *Sokk* (habeme kuju järgi), *Pontu* ja *Muri* (habemega meeskolleegid), *Hiireke* (tagasihoidliku halli olekuga tüdruk).

Hääle järgi antud hüüdnimed: *Heelium* (heleda häälega poiss), *Vingats* (vinguva kõne järgi), *Piiks* (peenikese hääle järgi), *Pudl'a* (pudistava, puterdava kõne järgi), *Füssakoll* (koleda häälega füüsikaõpetaja), *Ööbik* (ilusa häälega laps).

Iseloomu järgi saadud nimed: *Koi*, *Nähka* (ihne inimene).

Käitumisviisi järgi saadud nimed: *Tuul* (autojuht, kes tihti kihutab), *Niks* 'kerimisniks' (üliaktiivne perearst), *Nõid* (halvasti käituv naisterahvas), *Professor* (väga jutukas ja teiste arvates targa jutuga inimene), võru *Häüsä* ~ eesti *Süljeke* (ilastav laps), *Kelm* (petturlust armastav mees), *Mammi* (vanaemalik hästi süüa tegev naine), *Miilits* ja *Politseinik* (ühe asutuse valvurid suhtlemisstiili järgi).

Koha järgi saadud hüüdnimed. Samuti kui lisanimed viitasid elukohale või päritolule, leidub ka tänapäeval sellele tunnusele rajanevaid hüüdnimesid. Mõnikord moodustavad taolised eristava tunnusega nimed paare. Ka tänapäeval räägitakse *Maa-vanaemast* ja *Linna-vanaemast*. Sama tüüpi näited on paarid *Kirsi-vanaema* Kirsi tänaval elanud vanaema kohta ja *Saku-vanaema* Sakus elanud vanaema kohta või *Saru-vanaisa* Saru külas elanud vanaisa kohta ja *Horma-vana* Horma külas elava vanaema

kohta. Leidub puhtalt päritolule viitavaid hüüdnimesid, nt *Vana Padiss* (Padiselt pärit mees) ja *Handsimamma* (Handsi talus elav vanainimene).

Nendega analoogsed on muud **rahvuse põhjal** või mõnele **maale** viitava seose alusel antud hüüdnimed, näiteks *Moldavan* (Moldaaviast pärit mees), *Venelased* (ainus lähikonnas elav venekeelne perekond), *Lätlane* (töökollektiivi ainus Läti päritolu isik), *Mustlane* (tõmmu inimese kohta), *Afgaan* (Afganistani sõjas käinu).

Ka tänapäeval leidub **ametile**, **elukutsale** või muul moel **tööle** viitavaid nimesid (vrd vanad lisanimed), nt *Juuksuri-Aime* või *Professor* (õpetaja kohta), ametile viitab ka *Afgaani Hurt* (missioonil käinu), *Sepp* (sepatöö tegija), *Jahu-Juhan* (jahu vedanud auto juht), *Pütt* (väiksema tsisternauto juht), *Talunik* (uuema aja aktiivne talumees), *Põldur* (väheste maaga talumees), *Kellämiis* 'kellamees' (kirikuvanem), *Laudamiis* (laudas töötav meesterahvas), *Vuugiraud* (mitte nii hea ehitaja), *Direktor* (inimese kohta, kes arvab, et tal on alati õigus), *Pottsepp* (ainus teadaolev selle ameti pidaja), *Varras* (käsitööõpetaja), *Muumia* (ajalooõpetaja), *Kõblas* (aiatööd armastav inimene).

Vanematele või **vanavanematele** viitavad hüüdnimed, nt *Heljopoig* (poig 'poeg'), *Tatjanatütar*. Suhteliselt palju on hüüdnimesid antud vanaisa järgi, nt Vello Sepingu hüüdnimi *Sepingu Ott* pärineb tema vanaisa Oti nimest; Aivari hüüdnimi *Kusma* on samuti saadud vanaisa eesnimest. Üht Viljarit kutsuti hüüdnimega *Sepa Ott* vanaisa nime järgi, kes oli sepp, ja ta ise armastas ka sepatööd. Tütarlaps pani oma õele hüüdnimeks *Teo-Leo* vanaisa järgi, kelle nimi oli Leo.

Paljusid hüüdnimesid seletatakse **konkreetsel olukorral** või **juhtunud situatsiooniga**. Näiteks *Barettideks* nimetati kaht noormeest, kes kandsid ilmast hoolimata ülikooli esimesel sügisel kolhoosi kartulipõllul barette; *James* [*džeims*] öeldi mehe kohta, kes tõmbas Bondi sigarette; *Miina* vanaema kohta, kes kasutas rohkesti fraase „mina lähen“, „mina teen“, „mina arvan“; *Sisalik* mehe kohta, kes tõi ühele sõbrannadest reisilt kingiks kaasa sisalikukujulise magneti ja kelle pärisnime teised isegi ei teadnud; *Rõksi* sai poiss nimeks oma hamstri nime järgi koomilise olukorra käigus; *Kentuk* sai hüüdnimeks poisi seljas olnud džempri järgi, kuhu oli kirjutatud Kentucky, hiljem kandus nimi ka poisi vennale, kes sai nimeks *Väike Kentuk*; *Moos* sai hüüdnimeks moosise suuga kooli tulnud lapsele.

Hüüdnime kasutusele tulekut võib hõlbustada ülekanne, nt hüüdnime *Boka* (< *Bogdanov*) kasutuselevõttu soodustas parasjagu kohustusliku

kirjandusena loetud Ferenc Molnári „Pál-tänava poisid“, mis tegi konteksti kõigile tuttavaks ning mille samanimelisel kangelasel leiti olevat ühiseid jooni hüüdnime saanuga. Hüüdnime *Leenu* tekkimise üks versioone on lobilisemise eest õpetaja poolt pillatud *Pläralära-Leenu*.

Nimesid võib anda ka **paariviisi** – ilma üheta poleks tekkinud teist, nt keemiaõpetaja *Mool* ja tema laps *Molekul*, direktor *Uba* ja tema naine *Hernes*, inetu naine *Krõhva* ja tema poeg *Krõhvapoeg*, naine *Puts* ja mees *Munn*, mees *Rähn* (perekonnanimest *Rähni*) ja naine *Ööbik*, poeg *Jussike* ja isa *Vana Juss*, (külarahva arvates veidi imelik) isa *Hurna* ja poeg *Hurna-poiss*.

Sarjanimed. Kui samas kasutajaringis on mitmel hüüdnimed, siis osutuvad osa neist lähemal vaatlusel sarjanimedeaks, s.t üks nimi või nimepaar on andnud tõuke järgmistele nime andmiseks või ka endale sarja sobiva nime valimiseks. Selliselt moodustavad nimed tähenduslikult ühtseid rühmi. Näiteks Puhhi-sari sai ühel kursusel alguse sellest, kui kaks kursusekaaslast kõrvuti sammusid – üks tugevam ja rahuliku sammuga, teine väiksem ja kepsakamalt tema kõrval. Keegi kõrvaltvaatajatest võrdles neid *Puhhi* ja *Notsuga*; *Tiiger* valis endale ise nime, *Christopher Robiniks* sai ainus noormees kollektiivis, lisandusid veel *Iiah* ja *Mesilinnuke*. (Kogu sarja sündi võimendas see, et – taas kolhoosis olles – loeti õhtuti ette „Karupoeg Puhhi“ raamatut.) Teises näites oli perekonnas isa ammune hüüdnimi *Mõmmi* ja teisi pereliikmeid hakati peres samuti loomanime-tustega kutsuma: *Kännuämblik*, *Nugis*, *Kobras*, *Põssa*. Kõik hüüdnimede saajad olid mingi tunnuse poolest sarnased nimetatud loomadega. Üks mees kutsus oma naistuttavaid marjanimetustega: *Maasikas*, *Mustikas*, *Vaarikas*, *Sõstar*. Sama võib juhtuda lastekollektiivides – kui osal hüüdnimi on, ei sobi ka teisi ametliku nimega kutsuda. Ühes klassis hakati Jaani kutsuma hüüdnimega *Jaanalind* (hiljem kutsuti tema õdesid *Väiksed Jaanalinnud*) ja kuna olid juba olemas perekonnanimed *Ilves*, *Mehine* ja *Hirvemäe*, anti ka teistsuguste perekonnanimede omanikele loomade või lindude nimed. *Vares* sai brüneti pea ja valge näoga poisi nimeks, *Hunt* kiire poisi nimeks, *Mäger* aeglase poisi nimeks, *Elevant* suurte kõrvadega poisi nimeks. Paks poiss sai nimeks *Broiler*, aga see talle ei meeldinud ja seda ei tohtinud kasutada. Hiljem muudeti nimi *Kanaks*.

Nimede sarjalisuse rolli on ka mujal rõhutatud – nime kasutusele tulekuks peavad kollektiivi liikmed seda aktsepteerima. Seda soodustab, kui nimeandmisprintsip arvestab olemasolevate nimedega, et uus nimi

vanadest liialt ei erineks. Selliselt määrab nime pigemini süsteem kui isiku enda valik, nimed sünnivad küll spontaanselt, justkui iseenesest, ent mitte sugugi läbimõtlema. (Ainiala jt 2008: 251)

5. Sekundaarsed nimed

Hüüdnimesid moodustatakse nii ees- kui ka perekonnanimedest, nt *Volde-mar* > *Volli*, *Nahksepp* > *Naksu*. Näiteks *John* sai nime, kui õpetaja tema *sohn*-lõpulise perekonnanimega mängima hakkas ning sellest kõlaliselt sarnase *Johni* välja venitas.

Suure osa hüüdnimedest moodustavadki igapäevases pruugis kasutatavad eesnimede lühendvormid. Paljud neist on juba pikka aega tuntud ning hüüdnimena on need neutraalsed, nt *Elisabeth* > *Liisu*; *Katariina* > *Kata*; *Aleksander*, *Sander* > *Sass*, *Sassu*; *Richard* > *Riks*, *Riku*; *Rudolf* > *Ruudi*. Siiski tajutakse neid sedavõrd eristuvatena, et ametliku nimena tulevad need tänapäeval kasutusse harva.

Samal viisil on varem paljudest põhinimedest tekkinud mugandeid ja lühendeid (hüpokorisme), mis on käibele tulnud ja mida tänapäeval tuntakse tavaliste eesnimedena. Näiteks *Magdalena* variandid on *Magda*, *Leena*, *Made*, *Madli*, *Mahta*, *Matle* jt; nime *Mattheus* variandid *Mats*, *Madis*, *Maido*, *Matis*, *Matt* jt (Rajandi 1966: 117, 128).

Hüüdnimena võidakse kasutada perekonnanime ennast; hüüdnimena saaks perekonnanime vaadelda siis, kui teiste kohta samas kasutajaringis kasutatakse eesnimesid või teistel on hüüdnimed.

6. Moodustusviisid

Eesti keelele on omane, et uusi sõnu saab hõlpsasti moodustada. Nõnda on see ka nimedega – koha- ja isikunimede seas on nii liidetud kui ka tuletatud nimesid. Liitmise näidetena leiab juhtumeid, kus eristamisvahendina kasutatakse täiendit. Hüüdnimedena võivad esineda nimetähed, fraasid, nimesid saadakse tõlkimise ja kõlalise sarnasuse alusel. Hüüdnimede moodustamiseks kasutatakse laialt tuletamist ning selle kõrval lühendamist.

1. **Lühendamine.** Lühendvorme moodustatakse nii ees- kui ka perekonnanimedest, lüheneda võib nii nime esi- kui ka tagaosas. Eesnimed: *Birgit* > *Birks*, *Piku*; *Desiree* > *Dess*; *Elišabet* > *Bett*, *Betti*; *Karoliina* > *Karo*; *Mariann* > *Mari*, *Ann*, *Mann*; *Kristjan*, *Kristiina* jmt > *Kris*, *Krissu*;

Rebecca > *Bec(c)a*; *Veniita* > *Niita*; *Lembit* > *Lembi*; *Meelis* > *Mell*; *Stefan* > *Steff*; *Sulev* > *Sull*; *Tanel* > *Tann*; *Tauno* > *Taun*; *Toomas* > *Tom*; *Valdeko* > *Vallo*. Perekonnanimed: *Bogdanov* > *Boka*, *Bogi*; *Eichenbaum* > *Eiche*; *Hanimägi* > *Hani*; *Krikmann* > *Kriku*; *Rosenberg* > *Roosu*; *Õispuu* > *Õis*, *Õieke*. Osa taolisi eesnimede lühendvorme on üldteada ja uue samanimelise isikuga tutvudes võib peaaegu kindel olla, et teda kutsutakse või on kunagi kutsutud sama hüüdnimega (*Kati*, *Kris*, *Lemps*, *Tom* jne). Lühendamise eesmärk võib olla kiirem ja ladusam suhtlus, et see aga hüüdnimede puhul kõige olulisem pole, näitab see, et paljud nimedest moodustatud hüüdnimed hoopis pikenevad: *Agnes* > *Agnessa*, *Hanna* > *Haamuška*, *Juta* > *Jutsikene*, *Lea* > *Liisu*, *Mari* > *Marusja*, *Merit* > *Merrukas*, *Miia* > *Miotška*, *Ülle* > *Üllekas*, *Anto* > *Antonius*, *Aron* > *Arontšik*, *Veronika* > *Verontšik*, *Henn* > *Hentsu*, *Jaana* > *Jansa*.

2. Tuletamine. Tuletamiseks kasutatakse hüüdnimedele iseloomulikke liiteid, samuti on tüüpiline lõppvokaali varieerimine. Nagu varem on tähelepanu juhitud, esineb hüüdnimedes samu liiteid, mida kasutatakse slängisõnade moodustamisel (EKG I: 495). Esitletud slängiliidetest *-kas*, *-a*, *-e*, *-ka*, *-ke*, *-ku*, *-s*, *-u*, *-ur*, *-i*, *-ik*, *-tška* (Tender 1994: 353–354) leiab selge ühisosa hüüdnimetuletusega.

-kas: *Hille* > *Hillekas*; *Kaile* > *Kailekas*; *Malle* > *Mallekas*; *Merit* > *Merrukas*; *Pille* > *Pillekas*; *Ülle* > *Üllekas*; *Kasesalu* > *Kasekas*; *Mänd* > *Männikas*; *Nurmeots* > *Nurmekas*. Liidet kasutatakse nii ees- kui ka perekonnanimedest tuletamisel ning see oli tavaline 1970.–1980. aastatel. *kas*-liidet on nimetatud slängis väga aktiivseks ning selle kasutuskohtade seas on toodud ka hüüdnimede näiteid (EKG I: 495). *kas*-liite puhul tuuakse esile ka, et see moodustab isikunimetusi elukoha, rahvuse, tegevusala vm tunnuse järgi (EKG I: 496), mõningate näidete põhjal ulatub see ka hüüdnimedesse, nt tüdruk, kes elab Laho külas, sai hüüdnimeks *Lahokas* ja Vändra küla tüdruk *Vändakas*.

-ka: *Evelin* > *Evka* ~ *Efka*; *Mari-Liis* > *Marka*; *Merle* > *Merka*; *Sveta* > *Svetka*; *Tiina* > *Tinka*; *Joonas* > *Jonka*; *Jüri*, *Jürgenson* > *Jürka*; *Lauri* > *Larka*. *-ka* esineb tavapäraselt eesnimedes (*Erika*, *Monika*, *Marika*, *Jaanka*), vene keeles leiab *-ka* nimede vähendusliitena (*Miška*, *Vanka*, *Lenka*).

-s: *Grethel* > *Grets*; *Katrin*, *Kadri* > *Kats*; *Edgar*, *Eduard* > *Ets*; *Indrek* > *Ints*; *Peeter* > *Pets*; *Rudolf* > *Ruts*;

Birgit > *Birsk*; *Aiki* > *Aiks*; *Ingrid* > *Inks*; *Agu* > *Aks*; *Eigo* > *Eiks*; *Gregor* > *Kreks*; *Margus*, *Marko* > *Marks*;

Emma > Emps; Lemme > Lemps; Imre > Imps³; Kaupo > Kaups; Lembit > Lemps; Vambola > Vamps.

-ts-, ks- ja *ps-lõpulisi* hüüdnimesid ühendab, et enamik moodustus- aluseks olnud nimesid sisaldab vastavat klusiili või lähedast häälikut. Võimalik, et analoogia mõjul on liiteid *-ts-, -ks* ja *-ps* ka muud tüüpi nime- dele lisama hakatud; *-ts* puhul toetab seda *ts*-liide tavasõnamoodustuses (EKG I: 541).

-ts: *Deelia > Delts; Sirje > Sirts; Tiina > Tints; Jaan > Jants; Raivo > Raits; Soren > Sorts; Tarmo > Tarts; Toivo > Toits; Vello > Velts; Väino > Väints.* *ts*-liide esineb väikesel rühmal isikunimetustel (nt *jupats, kekats, lõkats, nähvits*), mille juures on ära märgitud kerge halvustav värving (EKG I: 541). Hüüdnimedes see värving tajutav ei ole ja liide on üks tavalisemaid.

-ks: *Lii > Liks; Tiuu > Tiuks; Raito, Raivo > Raiks; Richard > Riks.*

-ps: *Jaan > Japs.*

-u: *Annegret > Annu; Desiree > Dessu; Elis > Ellu; Ene > Ennu; Katri > Katu; Kristina > Kriku; Kärt > Kärdu; Kätlin > Kätv; Maria, Maarika, Marianne jne > Mannu; Miia > Miiu; Silvia > Sillu; Teele > Teelu; Egert > Eku; Endel > Endu; Indrek > Innu; Jaku; Jassu; Kevin > Kevu; Mattias > Matu; Mehil > Mehu; Richard > Riku; Sander > Sannu; Sven > Svennu.* Mõnikord harva võib esineda ka ajalooline *o-lõpp*, nt *Lilian > Lillo.* *u-lõpulisi* hellitusvariante hääldatakse tavaliselt palataliseeritult. *-u* esi- neb ühena kahest tänapäeva eesti keele deminutiivsufiksist (EKG I: 548). Hellitus- ja nimeliitena on *-u* ära märgitud ka varem (Mägiste 1929: 21). *u*-liitele on rohkem tähelepanu pööranud Marje Joalaid (2009). Praegusel ajal tundub *-u* olevat liiteid, mida üksmeelselt kasutatakse nii kodustes perekonnaringi hellitusvormides kui ka lastekollektiivide hüüdnimedes.

-i: *Eliisabet > Beti; Emilie > Emmi; Minna > Minni; Signe, Sigrid > Siki; Toomas > Tommi; Urmas > Ummi;* perekonnanimest *Pommer > Pommi.* *-i* on üks produktiivsemaid nimisõnaliiteid (EKG I: 510), ühtki isikule viitavat tähendust liite juures ära ei ole märgitud.

-a: *Deelia > Della; Kadri, Katrin > Kata; Viktooria > Vika; Karl, Kaarel > Karla.*

-ik: *Esta > Estik.*

-k: *Maksim > Maksik.*

³ Kuna *p* tuleb häälduses vahele seetõttu, et ühendit *ms* on raske hääldada, on siinseid näiteid peetud *s*-liitelisteks.

-ku: *Regiina* > *Reku*; *Maaris*, *Margus* > *Maku*.

-ki: *Merike* > *Meki*; *Kaspar* > *Kaki*.

-s + -u: *Gregor* > *Kreksu*; *Indrek* > *Intsu*.

-ts + -u: *Deelia* > *Deltsu*; *Henn* > *Hentsu*.

-s + -i: *Katre* > *Katsi*.

-(t)s + -a: *Jaan* > *Jantsa*, *Jansa*.

-tu: *Martin* > *Matu*.

-s + -k: *Grethel* > *Gretsk*.

-s + -ik: *Grethel* > *Gretsik*.

-sk + -a: *Tairi* > *Taiska*.

-us: *Dagmar* > *Dagmus*.

-sja: *Tairi* > *Tasja*.

-tšik: *Veronika* > *Verontšik*.

-pi: *Jakob* > *Japi*.

-kene: perekonnanimi *Sööt* > *Söödäkene*; *Toom* > *Toomõkõnõ*; *Luts* > *Lutsukõnõ*. Ehkki nimes sisaldub hellitusliide, on hüüdnimed hellitlevad ainult vormiliselt. Need pole hellitlevaks loodud ega kanna hellitlevat tähendussisu. Neid on kasutanud sõpruskonna mehed omavahel.

Samu liiteid kasutatakse mõlemast soost isikute nimede tuletamisel.

Täpsemaid uuringuid liidete kasutamise ja nende muutuste kohta ei ole. Eespool nimetatud allikates on *kas*-liitele osutatud kui tavapärasele hüüdnimeliitele, praegu tundub rohkem *u*-liitelisi hüüdnimesid olevat. Mitteametlikud nimed on praeguse noortemoe osa ja nende struktuuritüübid vahelduvad sama moodi kui muud moenähtused (Ainiala jt 2008: 254).

3. Võimalik on leida ka **liitmise teel** sündinud hüüdnimesid, nt *Marjustin*, kus liidetud on osa eesnimest ja osa perekonnanimest (*Marju* + *Lauristin*). Samakujulistele nimedele võidakse üksteisest eristamiseks lisada täiendeid, nt *Suur Jaan* ja *Väike Jaan*.

4. Erinevad moodustusviisid võivad esineda **kombineeritult**, nt *Kerli* > *Kellu*; *Kirli* > *Killu*; *Kristjan*, *Kristiina* jmt > *Krissu*; *Marinel* > *Nellu*; *Männisalu* > *Männikas* (lühenemine + liide), *Ülo-Tom* (eesnimele liidetud lühenenud perekonnanimi).

5. Üksikjuhtudel võib ette tulla ka **fraasidest** koosnevaid hüüdnimesid, nt *Tere, tore telemast* (pika noormehe kohta), *Sakin läbi!* (õpetaja vihahoos káratatud sõnad).

6. Nimetuletusliited on sooneutraalsed ja hellitusnimeks võib saada **teise soo nimi**. Selle tõttu võivad samad hellitusnimed olla nii nais- kui

ka meessoost isikutel, s.t soorinevused nimedes pole kasutajate jaoks olulised, nt *Aino* > *Ain* ja *Ain* > *Aino*; *Kristi* > *Kristofer*; *Jaan* > *Jaana*; *Lemme*, *Lembit* > *Lemps*; *Sandra*, *Saskia*, *Sander* > *Sassu*.

7. Hüüdnimena võidakse kasutada **nime teises keeles levinud varianti**, nt *Jaak* > *Jack*; *Jaan* > *John*; *Mari* > *Marusja*. Samuti võidakse nimesid tõlkida, kas või oma keele allkeelte piires, nt õpetaja *Lind* > *Tsirgu-Miili* (lõuna-eesti *tsirk* 'lind'), eesti keelest inglise keelde, nt *Saar* > *Island* (*island* 'saar' inglise keeles) või mõnda muusse keelde (vend nooremale õele: *Kurz*, sks 'lühike'). Hüüdnimena võidakse kasutada nime teiskeelsest kirjakujust lähtuvat mugandit. Nt on uued hüüdnimed sündinud, kui lapsed õppisid, kuidas nende nimesid vene keeles kirjutatakse, lugesid vene tähti eesti moodi ja hakkasid saadud mugandeid hüüdnimedena kasutama, nt eesnimi *Mihkel* > vene keeles Михкел > hüüdnimi *Mukskel*; eesnimi *Üllar* > vene keeles Юллар > hüüdnimi *Jullar*; eesnimi *Liilia* > vene keeles Лийлия > hüüdnimi *Luulua*; perekonnanimi *Matto* > vene keeles Марто > hüüdnimi *Mammo*; perekonnanimi *Varik* > vene keeles Варик > hüüdnimi *Bapuk*. Hüüdnimedena kasutatakse ka eesti nimede inglispärast hääldust, nt *Abel* > *Eibõl*, *Isup* > *iSup* [aisap], *Käos* > *Chaos* (Saarepuu 2016: 14), *Roger* > *Rodžer*, prantsuspäraselt *Rožäär*.

8. **Assotsiatiivsed** nimed, nt perekonnanimest *Kallus* > *Kall'usk* (lõuna-eestis 'kaloss'); *Lepistu* > *Puhmastik*; *Palk* > *Pinnu* (sõnast *pind*); *Perv* > *Pervo*; *Tetler* > *Hitler*; perekond Pangi lapsed > *Lüpsikud-Kopsikud*; perekond Tamme lapsed > *Tõrud*; eesnimest *Helena* > *Helkur* (sädelevate riiete järgi); *Maigo* > *Sitamaik*.

9. Hüüdnimeks on saanud **ananüüm**, nt *Esko* > *Okse*; *Ode* > *Edo*.

10. **Nimetähtedest** moodustatud hüüdnimed, nt *Merit ja Marko* > *M&M's* (nimes peitub vihje samanimelisele maiustusele); *Enno Hani* > *N-O-H* [enn-oo-haa] (keemiline ühend N-OH); *X* [iks] (selle järgi, et hüüdnime saanu kirjutas sõjaväest saadetud kirjadele niiviisi alla); *EB* (lühend sõnast *eksbeib* ehk endine elukaaslane). Ees- ja perekonnanime esitähedest moodustatud hüüdnimesid on nimetatud ka õpilaskogudes (nt õpetajate hüüdnimedena). Meie keeleruumis on neid suhteliselt vähe, levinud on need ilmselt inglise, aga ka soome kasutuse eeskujul.

Samast nimest võidakse moodustada mitu hüüdnime, eeskätt puudutab see eesnimesid: *Katrin*, *Kadri*, *Katariina* > *Kati*, *Kats*, *Kata*, *Katu*; *Marika* > *Mann*, *Mari*; *Tiina* > *Tinka*, *Tints*, *Tintsu*, *Tiinu*. Erinevad variandid võivad elu jooksul kasutajaskonniti vahetuda.

7. Hüüdnimede tähendusvarjundid

Hüüdnimede puhul on esile toodud nende emotsionaalset varjundit – neutraalsete nimede kõrval on nimesid, mis väljendavad kandja suhtes õrnu sooje tundeid, ning selliseid, mille varjatud või varjamatu eesmärk on hüüdnime saanut solvata. Hüüdnimed võivad kandjat nii madaldada kui ka ülistada.

Suurt osa hüüdnimedest saab pidada neutraalseks. Neutraalsed on eesnimedest tekkinud tavapärased lühendvormid. Neutraalsed on ka võrdsete isikute kollektiivis kasutusele tulevad nimed. Osa neist võivad kõrvalisele halvustavalt kõlada, kuid tausta tundvale kasutajaringile (sh kandjale) näivad neutraalsed.

Paljudes keeltes on just hellitusnimed need, mida mitteametlike nimede seas esimesena välja tuuakse (nt vene nimede kohta Suslova, Superanskaja 1991: 111 jj; saksa Kunze 2000; leedu Butkus 1999). Eeskätt on hellitusnimed suunatud lastele, aga ka lähedastele perekonnaliikmetele, partnerile. Selliseid mitteametlikke lisanimesid kasutatakse kiindumuse väljendamiseks (Ainiala jt 2008: 250). Sageli jäävad hellitusnimed vaid perekonnaringi või kõige lähedasemate teada, ent *u*-lõpulisi hüüdnimesid kasutatakse ka avalikult. Mõned hellitusnimed on laiemalt levinud, neid kasutatakse paljudes peredes ning osa neist püsivad käigus põlvest põlve, nt *Tibu*, *Tibulind*, *Tipsu*, *Tips*, *Tiburull*, *Linnupoeg*, *Konn(ake)*, *Oravake*, *Rott*, *Rotike*, *Rotipoeg*, *Mummu*, *Nunnupoeg*, *Nups(u)*, *Nupsik*, *Nupuke*, *Tupsu*, *Mõmmibeebi*, vennad *Kiisupojuke*, *Hiirepojuke* ja *Jänkupojuke*. Sellistes nimedes leidub rohkesti laiemalt kasutatavat hellitussõnavara ja õigupoolest on keeruline neil juhtudel hellitussõna ja hellitusnime vahel piiri tõmmata. Osa hellitusnimesid jääb lapsepõlve ning suuremaks kasvades ei soovi lapsed, et neid ka siseringis väikelapseea hellitusnimega kututakse. Peale juba käsitletud *u*-liitega nimede võivad laste hellitusnimed olla seotud nende lapsepõlve mängumaailmaga, nt *Sipsik* samanimelise raamatutegelase järgi; *Muumi* moes olnud raamatutegelase ning selle järgi kootud Muumi-pildiga kampsuni järgi. Laste nimed võivad tuleneda ka väikelastele omasest tegevusest (*Sipuk* < 'siputama', beebieast koolieani) või sellest, kuidas nad ennast ise nimetavad, nt enda kohta kasutatud ja pereringis üle võetud *Ise* või *Näti* (< kõlaliselt sarnane ja kergemini hääldatav kuju pärisnimest *Martin*). Laste hellitusnimed võivad mõnikord olla siiski ka väga püsivad, nt *Nunnu* abikaasa suure vanusevahega noorema õe kohta on püsima jäänud kogu täiskasvanuea. Muud perekondlikud

hellitusnimed, nt ka partnerite vahel, on *Musi, Muska, Muss, Kall'a, Kalli, Kallis, Jänku, Kiisuke, Kakuke, Linnupoeg, Nöpsik, Printsess(a), Mops(u), Tussu*.

Negatiivse varjundiga kalduvad olema füüsilistele või isikuomadustele osutavad nimed. Halvatähenduslikud hüüdnimed võivad lähemalt vaadates osutada neutraalseks. Näiteks *Forrest* viitab esmapilgul filmi „Forrest Gump“ aeglase taibuga peategelasele, ent tegemist on töökollektiivis tekkinud varieeritud tõlkenimega (< perekonnanimi *Mets*). Varem tavapärane, välimuse põhjal eristav ja halvustava maiguga *Prillipapa* on pigem kaduv hüüdnimi, sest prillikandmine on nii tavaline nähtus; mõnes kollektiivis on selline nimi võinud viidata hoopis nutikusele ja olla neutraalne või pigem tunnustav.

8. Individuaalsed ja kollektiivsed nimed

Hüüdnimed võivad olla individuaalsed või kollektiivsed.

Suurem osa hüüdnimesid on individuaalsed – hüüdnime saab üks konkreetne isik.

Hüüdnimedena võib aga vaadelda ka teatud kollektiivseid, rühmanimesid, kus sama nime kasutatakse mitme isiku kohta. Sellised rühmanimed võivad algusest peale toimida ühe rühma (või ka paari) tähistamiseks, ent võib ka olla, et hüüdnimi laieneb rühmale ühelt isikult või suuremale rühmale väiksemalt. Rühmanimede näiteks on eespool viidatud *Baretid*; rahvuse nimetamine kogu perekonna kohta, kui see on lähikonnas selgelt eristav tunnus, nt *Venelased*; talunime või mingi iseloomuliku sõnaga nimetamine, nt Saru külas kutsuti teatud talude elanikke ühise nime(tuse)-ga: Leeguste talu elanikud olid *Leegust Pipiq* – keelejuht seletas seda nii, et selle talu elanikel olid väga valged rõivad, nagu piim (vrd *pipp* : *pipi* lastekeeles 'piim'); Matsi talu elanikke kutsuti *Matsi Tsibiläseq. Hat'okõsõq* oli Antsla ja Kasaritsa kandi või ka laiemalt Võrumaa lõunaosa elanike pilkenimetuse (EMS I,3: 492) ja *Must'okõsõq* musta kuube kandnud Võrumaa elanikud. Lääne-Võrumaal on ühe küla Tuvikese perekonnanime kandnud inimesi kutsutud *Tsiudeks*, ilmselt viitega linnuhäälitsusele. Räpina kihelkonnas on samuti levinud sarnase perekonnanimega elanike kutsumine ühe hüüdnimega, nt perekonnanimega *Heidof, Heidorf, Häidberg, Häidesk, Häidkind, Häidma, Häidorf, Häidov* inimesi kutsutakse ühise hüüdnimega *Häide*; perekonnanime *Parmakson, Parman, Parmask*,

Parmason, Parming, Parmsoo kandvaid inimesi hüüdnimega *Parma*; perekonnanimega *Ziugand, Ziugmann, Ziukmann, Ziukson* inimesi kutsutakse *Tsiuga* jne (Saar 1999: 87–91). Selle taustal on enamasti vanad lisanimed, aga paljudele peredele on tekkinud ka uued hüüdnimed, nt *Ootsing* > lisanimel põhinev hüüdnimi *Oodsi* > uus hüüdnimi *Varõs*; *Punnisson* > lisanimel põhinev hüüdnimi *Punni* > uus hüüdnimi *Rebäse* (Saar 1999: 89). Ühe isiku nimi võib hakata tähistama ka laiemat kooslust, nt lapse ühe sõbra eesnime kasutatakse ka tema vendade tähistamiseks: *Mitu Thorvaldi täna tuleb?*; sellise kasutusviisi võtsid üle ka teiste sõprade pered.

Analoogselt toimivad mikroetnonüümid, mida on varem kirjanduses tutvustatud (nt Puss 1973; Pae, Rimmel 2006; Viikberg 2015).

9. Kasutuse avalikkus ja varjatus

Hüüdnimede kasutus ulatub täiesti avalikust täieliku varjatuseni.

Üldiselt on hüüdnimi sama kollektiivi piires teada ja seda kasutatakse avalikult nii kandja ees kui ka – vähemasti neutraalse nime puhul – kasutajaringist väljaspool. Selliselt tundub toimivat suurem osa hüüdnimede põhikasutajate, noortekollektiivide nimedest. Lastekollektiivide puhul võib olla, et täiskasvanud (nt õpetajad, lapsevanemad) on laste omavahelistest nimedest teadlikud, ent need võivad nende eest ka varjatud olla.

Osa hüüdnimesid on üldavalikud, nt poliitikute, sportlaste, muusikute jt tuntud isikute hüüdnimed, nt *Lennart Meri* > *Lennu, Lennu-taat, Edgar Savisaar* > *Ninasarvik, Rein Lang* > *Molekul*, laulja *Tõnis Mägi* > *Mäks*, televisioonitöötaja *Priit Kuusk* > *Vend*, blogija *Mariann Treimann* > *Mallukas*. Sellised hüüdnimed pakuvad aeg-ajalt ka ajakirjandusele huvi (Vahter 2014). Telesaadetest tuttavaks saanud tegelasi ei tea enamik nende pärisnimede, vaid hüüdnimede järgi: *Baari-Paavo, Farmi-Gabriel, Nõia-Ints, Seksi-Kristi, Väandra-Aveli* jt. Selline nimi ei pruugi olla kuigi pikaajaline ning kui selle kandja aktiivsest tegevusest kõrvale jääb, kaob ka nimi unustusehõlma. Näiteks *Kristiina Šmigun-Vähist* sai sportlaskarjääri kõrgaegu üldrahvalik lemmik ning perekondlik hellitusnimi *Kiku* kandus nii ajakirjandusse kui ka rahva kasutusse; kui sportlaskarjäär lõppes ning tähelepanu vähenes, kadus avalikkusest ka nimi *Kiku*. Kristiina õe *Katrini* kodune hellitusnimi *Kaku* ununes samuti aktiivse sportlaskarjääri lõppedes.

On nimesid, mis jäävad varjatuks ka hüüdnime kandja(te) eest. Osa neist on varjus halvustava tähenduse tõttu, nende avalikku kasutust

peetakse ebaviisakaks või tajutakse tegevuse taunitust (nt õpetajate hüüdnimed). Osa nimesid kasutatakse nende tähistamiseks, kelle nime ei teata, ent kellest on vaja rääkida, s.t hüüdnimi on lihtsalt tähistaja rollis (nt kaugemad poolvõõrad naabrid). Kuna otsekontakt sellis(t)e nime kandja(te)ga puudub ning otstarve on olemas ainult kasutajate jaoks, jääbki nimi oluliseks ainult neile. Mõnel juhul võidakse kasutada hüüdnimesid selleks, et rääkida hüüdnime kandjast tema enda kuuldes, näiteks kui tahetakse kommenteerida muu keele kõnelejast kohalviibijat, kes võiks tekstis ära tunda oma nime, asendatakse see mingi kokku lepitud märksõnaga (näiteks nimetasid eestlastest maasikakorjajad üht soomlannast töölist ühisruumides viibides *Meeri* asemel *Maaliks*).

10. Kasutajaskond

Kõige enam kasutatakse hüüdnimesid ilmselt lastekollektiivides: klassides, trenni- jm huvialarühmades. Nendes võivad hüüdnimed olla nii ühendavas kui ka väljapoole jääjaid tõrjuvas rollis. Laialt on kasutusel hellitusnimed, mis kuuluvad perekondlikku suhtlusse ning teistesse lähiringidesse. Töökollektiivides võidakse hüüdnimesid kasutada mitme samanimelise inimese eristamiseks või suhtlemise pehmendamiseks. Ka väikekohas võib hüüdnimi vajalik olla isikute eristamiseks või siis liidetakse kandja hüüdnime kaudu ühisringi. Hüüdnimede olulist rolli on märgitud pikaajaliste ja tihedalt koos toimivate koosluste puhul. Kõigi väiksema ringi hüüdnimede kõrval eksisteerivad hüüdnimed, mis on üldises avalikus kasutuses.

Seega võivad hüüdnimed kuuluda inimeste igapäevaellu nende east, soost, elukohast, tegevusalast, haridusest vms hoolimata.

11. Hüüdnimede iga

Hüüdnimed võivad olla väga pikaajalised ning inimesega kogu elu kaasas käia, ent need võivad seostuda ka teatud eluetapiga, kindla kollektiiviga ning uude rühma liikudes võidakse uus hüüdnimi saada. Hüüdnimed võivad kasutusse alles jääda sama kasutajaringi püsides (klassikaaslaste, kursusekaaslaste hüüdnimed koosluse püsimise lõpuni, ent sageli ka hilisemas suhtluses, nt kokkutulekutel). Kui osa kasutajaringist liigub ühiselt edasi (nt järgmisse õppeasutusse, töökohta), võidakse hüüdnimi ka uude kollektiivi kaasa kanda.

Hüüdnome iga võib pikeneda, kui see saadakse eelmise põlvkonna esindajalt.

Tuttava naabri nimi oli Fedja, keelebarjääri tõttu suhted temaga väga tihedad ei olnud; pärast Fedja surma hakkas tema majapidamises tegutsema tema vähem tuttav poeg ning ka teda kutsuti isa nimega Fedjaks; hiljem selgus, et tema nimi oli hoopis Valeri, ent olukord jäi mõneks ajaks püsima ka pärast poja nime selgumist.

Lapse hüüdnimes võib edasi elada tema vanema või vanavanema pärisnimi. Sellistest oli pikemalt juttu primaarsete nimede peatükis.

Hüüdnimed võivad olla ka ajutised ning olla kasutusel ainult ühe lühiajalise ühisasja jooksul, nt lastelaagris.

Tänapäeva koolilaste kasutatavad hüüdnimed muutuvad kiiresti, ei püsi pikka aega ja vahelduvad kogu aeg. Nimedest tekivad assotsiatsioonide teel ketid ehk nimeahelad, nt *Kristofer* > *Kritu* > *Situ*; *Armin* > *Armi* > *Barni* > *Barbi*; *Helju* > *Hellur* > *Hellus* > *Hullar*; *Daile* > *Tailu* > *Toilet*; *Anari* > *Onu Kana Anari* > *Kana* > *Kanakoib*; *Liilia* > *Lillu* > *Lilla* > *Trillamilla*; *Ode* > *Oder* > *Puder* > *Kartulipuder* > *Kartul*; *Puura* > *Burks* > *Hesburger* > *Proua Juustuburger*.

Ajutised on näiteks ka ootenimed – nimed, mida lapse ootamise ajal vanemad omavahel lapse kohta kasutavad ja mida teised ei pruugi teadagi, nt *Tibu*, *Kukeke* (aktiivne, liikuv kõhubeebi), *Kõhuelanik*, *Põrnik(as)*. Ühe pere kõiki lapsi kutsuti ootuse ajal nimega *Pudsupää* (*pudsu* 'udusulg'). Kui lapse sugu ei teata, võivad vanemad ootenime kombineerida mehe- ja naisenimest, nt *Robert-Maria*, või fraasist *Tütärlats ja Aadu nimi*. Kui tegemist on tavapäraste eesnimedega, siis ehkki mõni neist nimedest võib alguse saada juhuslikust situatsioonist või on lisatud nalja pärast omavahelisse suhtlusse – et ka uut ilmakodanikku oma tegemistesse nimepidi kaasata –, võib ootenimi nii harjumuspäraseks saada, et laps selle sündides endale saabki. Nt kaheaastane õde nimetas veel sündimata venda *Matuks* ja hiljem pandi poisile nimeks *Mattias*. Vanemate mõttevahetustes (nt Perekooli foorum) tuleb esile, et on ka neid juhtumeid, kui lapse nimi on varakult otsustatud ning kogu lapseootuse aja kutsuvad nii vanemad kui ka nende lähikondsed last nimega, mis hiljem tema ametlikuks nimeks saab.

Ka laste väikelapsea nimed ei pruugi olla kuigi pikaealised, kuna teatud vanusest alates eelistavad lapsed, et vanemad neid mudilasea hellitusnimega enam ei kutsuks.

12. Kasutuse ulatus

Tavaliselt on hüüdnimed seotud ühe konkreetse kasutajaringiga, nt hellitusnimed perekonnas, eakaaslaste hüüdnimed kindlas kollektiivis. Hüüdnimed võivad siiski elu jooksul kaasa liikuda, kas juhul, kui isik ennast ise sellega esitleb, või kui osa endisest kollektiivist uude kohta liigub ning nime selliselt kaasa toob. Hüüdnimi võib pikaks ajaks püsima jääda, kui nime kandja end selliselt tutvustab ja hüüdnimi uues ringis omaks võetakse ning sealt edasi kandub. Näiteks eespool viidatud, lapsena õpetajalt saadud nimi *John* on kasutuses püsinud üle 35 aasta, *Johniks* kutsuvad nime kandjat nii abikaasa kui ka selle vanemad ning ka uued sõbrad, ametlikku eesnime kasutavad tuttavad, tööolukordades kasutatakse hoopis auastet ja perekonnanime. Muusik ja poliitik Tarmo Kruusimäe sai hüüdnime *Kojamees* omal ajal peetud ameti järgi ning selle hüüdnimega on ta tuntuks jäänud tänini.

13. Kokkuvõte

Siinses käsitluses on kokku võetud eesti hüüdnimekasutuse iseloomulikud jooned.

Artiklis on kirjeldatud olulisemaid hüüdnimedega seotud termineid.

Hüüdnimede tekkepõhjustest on esile toodud eristusvajadus, kollektiivi kuuluvuse tähistamine, normidele ning väärtushinnangutele osutamine.

Primaarsete nimede peatükis on välja toodud tavapäraselt juba lisanimedele iseloomulikud rühmad – nimetamine füüsilise või isikuomaduse järgi, päritolu, ameti või elukutse järgi, perekonnaseoste põhjal –, aga ka hüüdnimede kasutusele tulek mõnest konkreetsest situatsioonist johtuvalt või sarjadena.

Sekundaarsete nimede peatükis on kirjeldatud hüüdnimede saamist isikunimedest. Kirjeldatud on põhilisi hüüdnimede moodustamise viise: lühendamist, tuletamist, liitmist, tõlkimist, nimetähtedest moodustatud nimesid jne.

Hüüdnimede tähendusvarjunditest on vaadeldud neutraalseid, hellitava ning halvustava tooniga nimesid.

Kasutuse peatükis on käsitletud individuaalseid ning kollektiivseid nimesid, kasutuse avalikkust ja varjatust, hüüdnimede kasutajaskonda, hüüdnimede iga ning nimede leviku ulatust.

Hüüdnimed on eesti keeles seni vähe uuritud teema ning pakub veel palju täpsemaid uurimisvõimalusi.

Kirjandus

- Aabrams, Vahur 2013.** Vinne õigõusu ristinimeq ja seto vastõq. – Raasakõisi Setomaalt. Setomaa Jakob Hurda silmi läbi aastagil 1886 ja 1903. (= Seto kirävara 6.) Seto Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, 237–262.
- Ainiala jt 2008** = Terhi Ainiala, Minna Saarelma, Paula Sjöblom. Nimistõntutkimuksen perusteet. (= Tietolipas 221.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ainiala jt 2012** = Terhi Ainiala, Minna Saarelma, Paula Sjöblom. Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics. (= Studia Fennica. Linguistica 17.) Helsinki: Finnish Literature Society.
- Brylla, Eva 2016.** Bynames and nicknames. – The Oxford Handbook of Names and Naming. Ed. Carole Hough. Oxford: Oxford University Press, 237–250.
- Butkus, Alvydas 1999.** An outline and classification of Lithuanian nicknames. – Names 47.2 (June 1999), 125–138. <http://dx.doi.org/10.1179/nam.1999.47.2.125>.
- Delfi 2015** = Naabrite tõgamine või alandamine? Helsingin Sanomat otsib eestlastele hüüdnamesid. 04.04.2015. <http://publik.delfi.ee/news/mitmesugust/naabrite-togamine-voi-alandamine-helsingin-sanomat-otsib-eestlastele-huudnimesid?id=71169973> (12.03.2016).
- EKG I** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika. I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKK 2000** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. 2., täiend. tr. Tallinn. Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I (A–J), 3 (*harjandus – eksusõit*), 1995. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Hussar, Annika, Peeter Päll 2007.** Das estnische Personennamensystem. – Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch. Anlässlich der 65. Geburtstage von Rosa Kohlheim und Volker Kohlheim. Hrsg. Andrea Brendler, Silvio Brendler. (= Lehr- und Handbücher zur Onomastik 2.) Hamburg: Baar, 170–187.
- Ilm, Uno, Tõnu Tender 2003.** Trellide ja luku taga. Sissevaade Eesti kinnipeetavate 20. sajandi slängi. Tartu: Atlex.
- Joalaid, Marje 2009.** Balto-finnic personal name suffixes. – Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact. Proceedings of the

- 23rd International Congress of Onomastic Sciences, August 17–22, 2008. Ed. Wolfgang Ahrens, Sheila Embleton, André Lapierre. Toronto: York University, 532–541.
- Järlik, Rein 2016.** 13. märts 1946 Osulas ja Sulbis. – Vastamata küsimusi jääb. Koost. Heljo Saar. Võru Täht.
- Koß, Gerhard 2006.** Spitzname – Ökelname – Ekelname – Ruchname. Variation und Binnendifferenzierung in einem sprachlichen Feld. – Beiträge zur Namenforschung 41 (1), 1–12.
- Kunze, Konrad 2000.** dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Kõiva, Mare 2014.** Hellitus- ja hüüdnimed – meie isiklik varandus. Slaidid lasteaiapäetajate koolitusseminaril Tartus 30.01.2014. www.folklore.ee/kp/lp/2014/marekoivahyydnimed.pdf (01.03.2016).
- LKOT** = List of Key Onomastic Terms. <http://icosweb.net/drupal/sites/default/files/ICOS-Terms-en.pdf> (16.03.2016).
- LOST** = Liste Onomastischer Schlüsseltermini. <http://icosweb.net/drupal/sites/default/files/ICOS-Terms-de.pdf> (16.03.2016).
- McClure, Peter 1981.** Nicknames and petnames: linguistic forms and social contexts. – Nomina 5, 63–76.
- Mägist, Julius 1929.** Selgitusi „oi-, ei-deminutiivide” puhul. – Eesti Keel 1–2, 15–33.
- NSO 2011** = Eesti onomastika bibliograafia. Nimeseltsi leht. <http://www.eki.ee/nimeselts/bib/index.htm> (01.03.2016).
- NST 2003** = Kairit Henno, Peeter Päll. Onomastika termineid. Nimeseltsi leht. <http://www.eki.ee/nimeselts/nimeterm.htm> (01.03.2016).
- Pae, Taavi, Mari-Ann Remmel 2006.** Eesti etnonüümid, võrdnimed ja piirkonnanimed. – Keel ja Kirjandus 3, 177–190.
- Peegel, Juhan 1959.** Venepäraste eesnimede mugandumisest Ida-Saaremaa murdekeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat V (1959). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 97–101.
- Piho, Mare 1997.** Setu külad Siberis. – Kaika suvõulikuulõ kogomik I–VIII (1989–1996). Võro, 51–63.
- Puss, Hugo 1973.** Hiidlaste seltsid. Etüüd Hiiumaa siseetnonüümika alalt. – Keel ja Kirjandus 11, 678–681.
- Saar, Evar 1999.** Kotussõnnimmi ja inimesenimmi läbikasumisest Räpinä kihlkunnan. – Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad. (= Võro Instituudi toimõitiseq 6.) Võro, 80–92.
- Saarepuu, Kris-Sten 2016.** Hüüdnimed Nõo Reaalgümnaasiumis. Uurimistöö. Nõo.
- Sakala 1938** = Allilma tuntakse hüüdnimedest. – Sakala 16. XI. <http://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=sakalaew19381116.2.14#> (01.03.2016).

- Simm, Jaak 1983.** Setu eesnimesid. – Eesnimedest oskussõnadeni. Emakeele Seltsi aastaraamat 26/27 (1980/1981). Tallinn: Eesti Raamat, 92–98.
- Suslova, Superanskaja 1991** = Анна Суслова, Александра Суперанская. О русских именах. [Ленинград]: Лениздат.
- Tender, Tõnu 1994.** Eesti släng: olemus ja uurimislugu. – Keel ja Kirjandus 6, 346–355.
- Tšernõš, Gabriel 1988.** Eesti vargasõnu. – Keel ja Kirjandus 3, 160–161.
- Vahter, Tarmo 2014.** Vana kuld: Poliitikute hüüdnimed: Miki, Luisa-Värgi-Mees ja Kosmosemutt jne. – Eesti Ekspress 12. III. <http://ekspress.delfi.ee/kuum/vana-kuld-poliitikute-huudnimed-miki-luisa-vargi-mees-ja-kosmosemutt-jne?id=64149783> (01.03.2016).
- Viikberg, Jüri 2015.** Vandiraiujad, ubamulgid, mehkad ja setud – ühed eestlased kõik. Märkmeid eestlaste paikkondlikust identiteedist. – Oma Keel 1, 32–36.

Allikaid

- EAA.567.3.168** = Eesti Ajalooarhiiv. Akte betreffend das Gut Menzen (Wackebuch, Spezifikation, Beschwerde eines Bauern u.a.) 1706–1744.

Estonian nicknames

ANNIKA HUSSAR,
MARIKO FASTER

The article presents an overview of nicknames and secondary bynames used among Estonians. The material used has been collected by the authors; it originates from both north and south Estonia, and the informants range from schoolchildren to people in their 90s.

The following reasons for the emergence of nicknames are highlighted:

- The need for differentiation, e.g. a father and son sharing the same name being called *Suur Jaan* ('Big Jaan') and *Väike Jaan* ('Little Jaan');
- Marking group affiliation, e.g. some of the oldest known nicknames in Estonia were collected from criminals and forest brothers in the 1930s and 1940s;
- Making reference to norms and value judgments, e.g. nicknames may be given to those who find themselves outside the circle of trust.

The primary sources of nicknames are:

- Physical or personality traits, e.g. *Skelett* (a thin boy, 'skeleton'), *Rase* (a man with a beer gut, from *rase* 'pregnant'), *Kõrvits* (a short fat person, from *kõrvits* 'pumpkin'), *Brežnev* ('Brezhnev', for thick eyebrows), *Heelium* (a boy with a thin, high voice, 'helium'), *Hiireke* (a reserved, dull girl, from *hiireke* 'little mouse');
- Origin, occupation or profession, e.g. *Kirsi-vanaema* for a grandmother who lived on Kirsi street (*vanaema* 'grandmother') and *Saku-vanaema* for a grandmother who lived in Saku, *Jahu-Juhan* (the driver of a vehicle carrying animal feed, *jahu* 'flour'), *Muumia* (a history teacher, *muumia* 'mummy');
- Family relationships, e.g. a man called his wife *Tatjanatütar* 'Tatjana's daughter' on the basis of her mother's name, or Viljar's nickname of *Sepa Ott* from his grandfather's name;
- Specific situations triggering associations with the source of the nickname, e.g. a man smoking Bond cigarettes became *James*, a boy who came to school with jam on his cheek became *Moos* 'jam';
- Series, e.g. a chemistry teacher called *Mool* 'gram-molecule' and her child *Molekul* 'molecule', a director called *Uba* 'bean' and his wife *Hernes* 'pea'. A Winnie-the-Pooh inspired series of nicknames began

on the basis of the physical appearance of two classmates, who became known as *Puhh* ‘Pooh’ and *Notsu* ‘Piglet’; *Tiiger* ‘Tigger’ chose her own name, and they were later joined by *Christopher Robin*, *Iiah* ‘Eeyore’ and *Mesilinnuke* ‘Bee’.

Secondary bynames are derived from a person’s formal given name or surname. The primary ways of forming nicknames from names in Estonian are the following:

- shortening, e.g. given names *Eliisabet* > *Bett*, *Sulev* > *Sull*, surname *Bogdanov* > *Boka*;
- Derivation, using a number of affixes typical of nicknames, many of which are used in slang words. The most common affixes in Estonian nicknames are *-ts*, *-ks*, *-s*, *-kas*, *-ka*, *-u* and *-i*, e.g. *Raivo* > *Raits*, *Tiiu* > *Tiuks*, *Lemme* > *Lemps*, *Grethel* > *Grets*, *Hille* > *Hillekas*, *Jüri* > *Jürka*, *Endel* > *Endu*, *Emilie* > *Emmi*. The same affixes are used for both genders.
- compounding, e.g. *Marju Lauristin* > *Marjustin*;
- translation, e.g. *Saar* > *Island* or *Kurz* (meaning ‘short’ in German);
- Nicknames formed from letters contained in the name, e.g. *Enno Hani* > *N-O-H* [enn-oo-haa] ‘chemical compound N-OH’.

Nicknames can be neutral in tone, can express endearment, or can be pejorative. As regards usage, the article discusses both individual and collective nicknames, the public or hidden nature of their use, the range of people who use them, and their age and geographical spread. Nicknames are an understudied area in Estonian and there are many opportunities for further exploration of the topic.

Keywords: bynames, nicknames, unofficial names, personal names, onomastics

Annika Hussar
humanitaarteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
Annika.Hussar@tlu.ee

Mariko Faster
Võru Instituut
Tartu tn 48
65609 Võru
mariko.faster@wi.ee

PROTOEUROOPLASTE KEELEPÄRANDIST¹

MARI KENDLA,
JÜRI VIKBERG

Annotatsioon. Artiklis vaadeldakse hüpoteetiliste protoeuroopa laensõnadega seonduvaid viimase poolsajandi seisukohti, kasutades konkreetset sõnavara etimoloogiuuringute tulemuste hindamiseks. Jõudnud seisukohale, et soomeugrilased on elanud meie aladel vähemalt 5000 aastat, aga siinsed asustajäljed on märksa iidsemad, arvas Paul Ariste Kunda kultuuri kandjad Euroopa algasukate ehk protoeurooplaste hulka. Vähemasti osa läänemeresoome keelte ühist sõnavara, mida teised soome-ugri keeled ei tunne, võiks seega olla substraatsõnad ja pärineda protoeurooplastelt. Ariste leidis substraadi jälgi eeskätt kohanimedest, kalanimetustest, somaatilisest ja maastikualasest sõnavarast. Substraadihüpoteesi on silmas pidanud teisedki läänemeresoomlaste etnogeneesiga ja sõnavara päritoluga tegelevad keeleteadlased. Viimasel ajal on uuritud läänemeresoome keelte kontakte indoiraani ja balti keeltega, hulk seni tundmatu päritoluga sõnu on saanud kindlama laenuetimoloogia, kuid osa sõnavarast (nt kalanimetusi, kohanimedid) on endiselt võimalik käsitleda protoeuroopa keelte substraadina.

Võtmesõnad: Paul Ariste, etimoloogiuuringud, kalanimetused, keelekontaktid, leksikoloogia, protoeuroopa substraat

1. Paul Ariste protoeuroopa substraadi hüpotees

1950. aastateks kujunenud seisukohale, et soome-ugri keeli kõnelevad inimesed on elanud meie aladel vähemalt 5000 aastat, lisandus arusaam, et Kunda kultuuri kandjad (VII–VI at eKr) tõenäoliselt soomeugrilist keelt ei kõnelnud. Arheoloogide Harri Moora (1956: 48–50) ja Lembit Jaanitsa (1956: 121) arvates olid Eesti territooriumi vanimad asukad tulnud siia

¹ Artikkel põhineb Eesti Keele Instituudi sügisseminaril „Eesti murrete suhetest lähisugukeeltega“ 26. XI 2015 peetud ettekandel. Täname ESA retsensenti asjakohaste täpsustavate märkuste eest.

kagust ja lõunast, kuid polnud teada, missugust keelt nad kasutasid. Usuti tolle rahvastiku sulandumist soomeugrilastesse, kuid enamik soome-ugri keelte uurijaid jagas arvamust, et mingeid jälgi algasukate keelest või keeltest nüüdsetes läänemeresoome keeltes säilinud pole.

Sellele seisukohale hakkas vastu vaidlema ning omapoolset lahen- dust otsima Paul Ariste. Läänemeresoome keeltes leidub ühissõnavara, eelkõige somaatilisi ja loodusega seotud sõnu, millele pole leitud vasteid kaugematest sugulaskeeltest ega ole neil ka veenvat laenuetümoloogiat. Ariste esitas oletuse, et tegu on substraatsõnadega (nt *huul, kõrv, mägi, oja*), mis on pärit siinmail enne soomeugrilaste ja indoeurooplaste tulekut kõneldud hääbunud keelest (Ariste 1956a: 2). Et Kunda kultuuri kandjad ilmselt soomeugrilist keelt ei kõnelnud, võisid nad kuuluda Euroopa algasukate ehk protoeurooplaste hulka (Ariste 1962: 16), kuid jälgi nende keelest võiks substraadina leiduda ka eesti keeles ja teistes läänemere- soome keeltes.

Kauges minevikus kujunenud substraadi olemasolu on väga raske tõestada, kuid sellise küsimuse püstitamine on kindlasti õigustatud. Soomeugrilaste tulekuga Läänemere aladele algas siin tõenäoliselt pika- ajaline kokkusulamine maa varasemate asukatega ning uustulnukate keelekasutusse lisandus hulk seniseid nimesid ja nimetusi. Seetõttu tuli Ariste arvates otsida substraadi jälgi eeskätt põlistest kohanimedest, aga ka maastikualasest ja somaatilisest sõnavarast ning muudegi sõnade seast. Esiotsa pakkus Ariste 38 niisugust sõna, mille päritolu oli täp- semalt teadmata ja mida võis käsitleda võimaliku substraadina (Ariste 1962: 17).

1967. aastal avastatud Pulli asulakoht (IX at eKr) pikendas oluliselt Eesti ala asustuslugu, ent kammkeraamikaga seostatud soomeugrilaste saabumist dateeriti endiselt 5000 aasta taha. Muistsete keelekontaktide kontekstis võttis Ariste uuesti vaatluse alla indoeuroopa substraadi soome- ugri keeltes (Ariste 1971: 253–254), tõstes esile iidseid indoiraani (*iva, sada, sarv*), vanairaani (*sõsar, vasar*) ja indoeuroopa laene (*kabris, taevas, tarvas*), kuid arvates nende sekka nii mõnegi üldiselt balti laenuna tuntud sõna (nt *sõsar, tarvas, tütar*). Sellise etümologiseeritud sõnavara kõrval lei- dus ikkagi hulk sõnu, mis polnud soome-ugri päritolu ega laenatud mõnest tuntud indoeuroopa keelest. Võimalike protoeuroopa laenude nimestikku lisandusid *ahven, meri, nina, Ruhnu, sammal* (Ariste 1971: 255–256). Eriti kohaseks pidas Ariste laensõna *meri*, millel on vaste mitmes indoeuroopa

keeles (lad *mare*, sks *Meer*, vn *more* jne), ent mis tema arvates on neissegagi laenatud tundmatute eelkäijate keelest (Ariste 1971: 256; 1981: 10). Et soomeugrilased pidid Läänemere aladele saabuma kaugemalt sisemaalt, siis pidas Ariste loomulikuks, et tulevased läänemeresoomlased polnud varem suurte veekogudega kokku puutunud ja pidid seesugused sõnad laenama siinsetelt algasukatelt. Sama mõttekäigu järgi pidi akulturatsiooni käigus üle võetama ka hulk loodusega seotud sõnavara, sh kalanimetusi (Ariste 1975: 467–472).

Protoeuroopa substraadi puhul mainis Ariste ajaloost teadaolevaid keeli, mis on aga ammuilma hääbunud ning jäänud mõistatuslikuks tänini, näiteks etruski keel Loode-Itaalias, pelasgi keel Kreekas², liguuria keel Põhja-Itaalias, eteokreeka keel Kreetal, eteoküprose keel Küprosel (Ariste 1971: 257). Ainsa keelena, mis võib ulatuda tagasi protoeuroopa perioodi, on säilinud Hispaania ja Prantsusmaa piirprovintsidest kõneldav baski keel – isolaatkeel, mis ei sarnane ühegi oma naaberkeelega ega ole sel teada ka ühtki sugulaskeelt (Soosaar 2000: 366). Siinkohal võiks osutada tõsiasjale, et substraatsõnavara hüpoteesil on tegelikult kaks fookust. Ühest küljest arvestab see sõnavara päritolu väljaselgitamist ehk etümologiseerimist, teisalt aga etnogeneesiga seotud küsimusi. Tundmatu laensõnakihi olemasolu keeles, olgu see substraadina pärit siinsetelt proto- või paleoeurooplastest asukatelt, viitab kahtlemata läänemeresoomlaste sisserändamisele, olgugi nad oma vähemalt 5000 aastaga üks põlisemaid ja asukohatruumaid rahvaid terves Euroopas.

² XIX sajandi lõpus esitas saksa lingvist Paul Kretschmer hüpoteesi, et enne kreeka algkeele kõnelejate saabumist Egeuse mere äärsetele aladele elasid seal pelasgid, kelle Anatoolia keelte hulka kuuluda võinud pelasgi keelest jäi substraatsõnadena jälgi kreeka keelde. Kretschmeri seisukoht, mis paigutas kreeka hõimude algkodu kuhugi Aasia ja Kreeka vahele, on püsinud ka XX sajandil (Drews 1989: 13). Seega, kui räägitakse protokeelest või -rahvast ning keelelisest aluskihist, siis peetakse ühtlasi silmas, kas rahva asuala on nende algkodu või ollakse kusagilt sisse rännanud (nagu nt ungarlased IX sajandiks üle Karpaatide Pannoonia madalikule). Enamasti võib vist rahvaste ja keelte päritolu kohta öelda niisamuti, nagu väljendus mõistatuslike etruskide kohta Massimo Palattimo (1955: 68), et ei saa kõnelda mitte niivõrd nende algupärasest, vaid pigem nende kujunemisest, formeerumisest.

2. Laenusuhete ja sõnavara päritolu edasine käsitlemine

Paul Ariste hüpoteesile läänemeresoome keeltes esineva protoeuroopa substraadi kohta, millest ta vähemalt veerandsajandi jooksul (1956–1981) kirjutas, on korduvalt viidanud ka tema kolleegid. Eesti sõnavara ajaloo probleeme tutvustades (1978) toob Huno Rätsep esile 47 läänemeresoome sõna, millel Ariste on oletanud protoeuroopa algupära. Rätsep leiab, et loend võinuks olla pikemgi, ja lisab sinna omalt poolt jahiloomade nimetusi (*ilves, jänes, kärp, mäger, põder, saarmas, susi*), mis võisid tabu tõttu laenuda algasukate keelest (Rätsep 2002/1978: 54)³. Veidi hiljem (1992) valgustab Kalevi Wiik Läänemere alade rahvastiku ja keele kujunemist. Ta on seisukohal, et tüüpilise kammkeraamikakultuuri rahvastik kujunes siinmail aastail 3300–3000 eKr, kui Kunda kultuuri aladele (x-keel) tuli soomeugrilaste Volga-Oka kultuuri kandjaid (U-keel), keda oli mõjutanud indoeurooplaste Kurgani kultuur (i-keel). Läänemeresoome algkeel kujunes seega kolmest komponendist (x + U + i), kusjuures x-element pärineb Kunda kultuuri asukate keelest ning moodustab tänapäeva läänemeresoomlaste keeltes substraadi, k.a Ariste esitatud tundmatust keelest pärit laenud, nt *hiki, huuli, koipi, kylki, liha, niemi, niska, nummi, oja, orko, saari, sammal, suo* (Wiik 1992: 90).

Aristele viitab ka Kaisa Häkkinen, kui ta loetleb läänemeresoome sõnu (nt *jänis, musta, mäki, saari, suo*), millel pole vasteid kaugemais sugulaskeelis, tunnustatud laenuetümoloogiat ega ole nad ka onomato-poeetilis-deskriptiivsõnad (K. Häkkinen 1990: 221–222; 1996: 166). Tema meelest on substraadihüpotees küll arvessevõetav, kuid pole selgitusena ei õige ega vale, sest teaduslikult pole substraati võimalik tõestada. Ta lisab ühtlasi, et nii mõnedki Ariste meelest protoeuroopa substraatsõnad on saanud hiljem usutava laenuetümoloogia, nt *hauki* (< slaavi), *leuka* (< balti), *nahka* (< germaani). Tundmatut algupära hüdronüümide puhul (nt *Saimaa, Imatra* ja *Päijänne*) mainib Häkkinen jällegi võimalust (K. Häkkinen 1996: 173), et julgete oletuste alusel võiks olla tegu siin enne soomeugrilasi elanud tundmatu rahva keelest pärit säilmetega, nagu on Ariste arvanud maastikusõnade kohta (nt *mäki, niemi, oja, saari, salo, suo*). Samas ei jäta ta märkimata, et varem selliste sõnade hulka arvatud

³ Tabusõnu on võidud nähtavasti korduvalt vahetada. Olgu näiteks Rätsepa mainitud *susi*, tõenäoliselt indoeuroopa laen, mida peeti hiljem vajalikuks asendada alamsaksa laenuga *hunt*. Paraku pole teada, kuidas nimetati hallivatimeest enne *susi*-sõna.

järvi, meri ja *lahti* on osutunud siiski balti laenudeks. Kaisa Häkkinen on järjekindl ja mainib sõnade *helmi, liha, musta, saari* ja *suo* võimalikku substraatsset päritolu ka oma etümoloogiasõnaraamatus (NES). Nii kaugele ei ole etümoloogid harilikult läinud (vrd SSA; EES)⁴. Mitte enam Aristele, vaid Häkkisele viitab omakorda Tapani Lehtinen, kui ta mainib läänemeresoome keelekihtide alla mattuda võinud tundmatuid paleoeuroopa keeli ja sellest märku andvaid substraatsõnu – kümneid sugulusseosteta sõnu, sh kohanimesid, nagu *Saimaa* või *Päijänne* (Lehtinen 2007: 245).

3. Uuel aastatuhandel

Uuel aastatuhandel on substraadiilmingute uurimine jätkunud ja koguni elavnenud. Tõmbamaks paralleele protoeuroopa hüpoteetilise substraadi uurimisega, asus Janne Saarikivi uurima soome-ugri tegelikku (mitte hüpoteetilist) substraati Põhja-Venemaa vene murdeis. Ta jõudis järeldusele, et isegi kui kauased kontaktid soome-ugri keeltega (1000–1300 aastat) ja soomeugrilaste assimileerumine on jätnud vene keelde jälgi, on nende tõendamine soome-ugri substraadina vene keele foneetikas ja morfosüntaksis problemaatiline. Selgemini on soome-ugri substraatkeelte jälgi märgata morfoloogias, leksikas ja eriti toponüümikas, ilma milleta jääksid ka võimalikud foneetilised või morfosüntaktilised mõjujooned tõendama oletusteks. Olgugi et võtmeküsimuseks on leksikaalne substraat, sh kohanimed (Saarikivi 2000: 410)⁵, on pärast Aristet elavamalt uuritud indoiraani ja balti keelekontakte läänepoolsete Uurali keeltega (nt Jorma Koivulehto tööd). Seevastu protoeuroopa resp. paleoeuroopa substraat on pälvinud vähe tähelepanu. Põhjus on lihtne – valdav on seisukoht, et protoeuroopa substraati pole keeleliste kriteeriumide alusel võimalik tuvastada⁶. Et uralistide meelest pole mõistlik, kui tundmatut päritolu sõnu

⁴ EES arvestab läänemeresoome sõnavara (nt *higi, koib, liha, neem, saar, soo*) omatüvede hulka, ka ülevaates „Eesti kirjakeele tüvevara päritolu“ (Metsmägi jt 2013) ei ole substraatsõnu mainitud.

⁵ Olukord Põhja-Venemaal on võrreldav olukorraga Doonau madalikul, sest ungari hõimude tulek I at lõpus tähendas tulekut asustatud aladele. Eest leiti hulgaliselt slaavi keelte kõnelejaid ja seega on substraatsõnavara küsimus aktuaalne ka Ungaris (Pajusalu, Pomozi 2013: 59–60; Pajusalu jt 2012: 252).

⁶ Vrd nt Lembit Vaba omaaegse seisukohaga (1989: 206), et substraadihüpotees ei vii edasi etümoloogiatööd ega seleta nominatsiooni motive.

kirjeldatakse laenudena tundmatu päritoluga keelest, on Saarikivi meelest vähemasti kaks moodust näidata, et Ariste idee on palju tõenäolisem, kui seni arvatud: 1) osutades, et teatud etümoloogiliselt ebaselgetel sõnarühmadel on eriomased fonotaktilised või semantilised jooned, või 2) osutades, et samasugune laenamine substraatkeelest on toimunud teistelgi juhtudel ja see on mõjutanud samu sõnarühmi, mis kuulusid Ariste arvates substraatkeelte mõjusfääri läänemeresoomse keeltes (Saarikivi 2004: 188–189).

Sellesuunalist uurimistööd ongi aktiivselt jätkanud eeskätt soome uurijad (nt Ante Aikio, Petri Kallio, Janne Saarikivi, Jaakko Häkkinen). Läänemeresoomse keeltest on leitud jooni, mis pole iseloomulikud Uurali keelte fonotaksile (nt geminaatnasaalid sõnades) ning mida võib pidada protoeuroopa substraadiks (nt *konna* 'konn', *nummi* 'nõmm'). Tähelepanu äratavad sellised *s*-lõpulised sõnad nagu *ilves* : *ilveksen* 'ilves, -e', *jänis* : *jäniksen* 'jänes, -e', sest nende käänamine on erinev võrreldes astmevahelduslike indoeuroopa laenudega *kirves* : *kirveen* 'kirves, kirve' (< balti), *vieras* : *vieraan* 'võõras, võõra' (< germaani) (J. Häkkinen 2009: 47).

4. Seosed läänemeresoomlaste etnogeneesiga

Enamat tähelepanu on pälvinud ka indoeurooplaste ilmumine Läänemere aladele, sest uurali ja indoeuroopa algkeele dateeringud on olulised ka võimalike protoeuroopa laensõnade seisukohast. Juha Janhunen (2000: 63–64) dateeris sõnatüvede hulka arvestades uurali algkeele kujunemise seniarvatust (4000 a eKr) ning indoeuroopa algkeelest (4500–2500 a eKr) varasemaks (7000–5000 a eKr), mis ei jätnud enam võimalust indoeuroopa laenude tulekuks läänemeresoomlaste algkeelde. Petri Kalliote tundus väga ebaharilik, et uurali algkeel (4000 a eKr) ja läänemeresoomse algkeel (1000 a eKr) üksteisest nii pikka aega oluliselt ei erinenud ja et keel püsis 3000 aasta jooksul enam-vähem sama. See ajendas teda hoolikalt sobitama indoeuroopa laenukihte (aarja, balti, germaani) soomeugrilaste algkeeltega ning ta sai uurali algkeele kujunemisajaks 3650–1900 a eKr. Uurali algkeele seostas ta Ljalovo kultuuri asemel Volossovo kultuuriga (Kallio 2006: 9–20). Seisukohta, et uurali algkeel hakkas jagunema 2000 aasta paiku eKr, jagab ka Jaakko Häkkinen (2009: 45).

Vaagides Ariste omaaegset arvamust, et soomeugrilased pidid *meri*-sõna laenama baltlastelt, sest nad saabusid sisemaalt ega olnud suurte veekogudega kokku puutunud, väidab Kallio vastu, et laensõnade

olemasolu ei tähenda veel seda, nagu poleks endal vastavat sõna olnudki (Kallio 2006: 8). Oli ju saksidel näiteks Britannias lõhe kohta omasõna *leax* olemas, aga kui tulid normannid, tõrjus nende *salmon* omasõna kõrvale. Teame seda tänu indoeuroopa keelte pikale dokumenteeritusele. Uurali keeli paraku nii pikalt dokumenteeritud ei ole. Võib vaid eeldada, et tõenäoliselt oli omasõna enne balti laensõna *lõhi* ülevõtmist olemas ka meie kaugeil esivanemail. Lihtsalt pole teada, millise varasema sõna asemele võis *lõhi* tulla. Samas ei tähenda balti või germaani laenu kindlakstegemine veel lõplikku tulemust. Võib oletada, et need laenud ei tulnud tühjale kohale, vaid varasemate sõnade asemele, kuigi pole teada, mis sõnad need varasemad olid ja kas nendele varasematele ei eelnenud veelgi varasemaid.

Euroopa muistne keeleline mitmekesisus on kaduma läinud, leiab Jaakko Häkkinen ning väidab, et selle hääbumise põhjuseks on olnud indoeuroopa, Uurali ja turgi keelte ulatuslik levik. Ta peab usutavaks seisukohta, et soomeugrilaste praegusel levikualal kõneldi enne uurali algkeelt muid keeli (J. Häkkinen 2009: 45–47), hoolimata sellest, et nende keelte kohta pole mingit infot. Loogiliselt võttes oleks lausa vältimatu eeldada, et kõigi keelkondade aladel on muiste kõneldud teisi keeli, aga mis keeli, pole teada. Tõenäoliselt kõneldi uurali algkeelt suhteliselt piiratud alal ning mujal räägiti muid keeli, sest mida suurem on territoorium, seda ebatõenäolisem oleks keeleline järjepidevus selle kõigis osades.

Ei ole võimalik kindlaks teha, kas mingi sõna pärineb hääbunud protoeuroopa keelest või on ta vana soome-ugri sõna järeltulija, mille vasted kaugemates sugulaskeeltes on hääbunud. Või on tegu hoopis iidse laenuga indoeuroopa keeltest, aga laenuallikaks olnud sõna on jällegi kadunud. Võimalikke seletusi on mitu, aga seni, kui puudub keeleaines nende seletuste lingvistiliseks tõendamiseks, ei ole lingvistikal nendega midagi peale hakata. (Uibo 2011: 467)

Läänemeresoome rahvastiku järjepidevat elunemist siinmail kammkeraamika perioodist alates on iseloomustatud jätkuvusteororia mõistega (Aslak Aikio, Ante Aikio 2001: 5–6). See leidis edasiarenduse Kalevi Wiigi radikaalses hüpoteesis (1996: 581–589; 2002: 117–118), et soomlaste esiisad on elanud praegustel elualadel juba jääaja lõpust peale, nii nagu teisedki Põhja-Euroopa rahvad (skandinaavlasted, põhjasakslased, poolakad jt). Kogu Põhja-Euroopa esiajalugu ei tähenda seega mitte rahvaste liikumist, vaid paigalpüsimist. Et Uurali keeli olevat kõneldud Atlandi

rannikust kuni Uurali mäestikuni, siis on ammuste soomeugrilaste korduvate keelevahetuste tõttu jõudnud indoeuroopa keeltesse ohtralt uurali substraati, mitte vastupidi. Ka Ago Künnapi arvates (2013: 59) pole alust oletada, et Eestis oleks kunagi kõneldud muud kui põhiliselt soomeugrilist eesti keelt, seega võis läänemeresoome keelerühm moodustuda siinsamas suhteliselt erinevate keelte konvergenksi teel. Sellised hüpoteesid, mis teevad läänemeresoomlastest meie alade esmaasukad või seletavad keelkondade teket mitmest algkeelest lähtunud *lingua franca*'de kaudu, on põhjendatud kriitika abil ammugi kummutatud ning hüljatud (vt lähemalt Tirkkonen 2012: 61–79; ka Aslak Aikio, Ante Aikio 2001: 13–14).

Arheoloog Valter Lang (2014) viitab Jaakko Häkkisele, kelle arvates kõneldi uurali algkeelt suhteliselt piiratud alal, mujal räägiti muid keeli (J. Häkkinen 2009), ning keeleteadlaste korduvatele tähelepanekutele mitteuurali substraadi kohta läänemeresoome keeltes, mis võib pärineda varasematelt mitteuurali keelt kõnelnutelt. See osutab otseselt soomeugrilaste sisserändele ja on ühtlasi kooskõlas Harri Moora seisukohaga (1956: 50–51)⁷, et läänemeresoomlaste keel ja kultuur kujunesid kohapeal, saades mõjustusi nii varasematelt asukatelt kui ka germaani ja balti hõimudelt (Lang 2014: 85). Paraku pole seniste vahenditega olnud mingitki võimalust kindlaks teha, mis keelt või keeli kõnelesid inimesed tänase Eesti alal varamesoliitikumist (Kunda-Pulli perioodist) kuni pronksiajani. Uute teadmiste saamine eeldaks mitme eriala teadlaste koostööd (Lang 2014: 89–90).

5. Ülevaade protoeuroopa substraatsõnade käsitlemisest

Substraaditeemat kokkuvõtva käsitluse „Mõnda substraadist“ (Ariste 1981: 5–25) ilmumisest on möödas juba enam kui inimpõlv. Alljärgnevas võetakse toonased substraatsõnad ja vaadeldakse, kuivõrd on viimased aastakümned toonud selgust nende päritolu kohta. Ülevaade on ajendatud Mari Kendla doktoritööst „Eesti kalanimetused: kujunemine, levik ja nimetamise alused“ (2014), mille sõnavaraanalüüs kajastab uurimisseisu kogu selles valdkonnas, kuid ei arvesta Ariste substraadihüpoteesi. Olgugi

⁷ Mainitagu siinkohas, et Paul Ariste ja Harri Moora vaated läänemeresoome algkeele moodustumise kohta Läänemere piirkonnas ja seejärel soomeugrilise keele kõnelejate kohalolu jätkumise kohta (Ariste 1956b: 10–11; Moora 1956: 53–54) langevad kokku jätkuvusteorია põhimõtetega.

lähtekohaks kalanimetused, on peetud vajalikuks võtta arvesse kõik aastail 1956–1981 esitatud substraatsõnad (kokku 62). Nende seas on kohanimed (4): *Peipsi*, *Pärnu* (jõgi), *Ruhnu*, *Võrtsjärv*; kalanimetused (12): *ahven*, *haug*, *koger*, *koha*, *lahn*, *rääbis*, *salakas*, *siig*, *taim(en)*, *teib*, *tint*, *vimb*; loomanimetused (8): *ilves*, *jänes*, *konn*, *kärp*, *mäger*, *põder*, *saarmas*, *susi*; maastikusõnad (11): *allikas*, *meri*, *mets*, *mägi*, *neem*, *nõmm*, *oja*, *org*, *saar*, *sammal*, *soo*; somaatilised sõnad (15): *habe*, *higi*, *huul*, *koib*, *kube(med)*, *kõrv*, *külg*, *liha*, *lõug*, *nahk*, *nina*, *nisk* 'turi', *rind*, *rusikas*, *selg*; ning muud sõnad (12): *aed* 'tara', *eile*, *haige*, *helm* 'merevaik', *hull*, *hõlm*, *häbi*, *kallis*, *kiitma*, *must*, *nüri*, *sugu*.

Paul Ariste arvates tuleb oletatava substraadi järgi otsida eeskätt põlistest **kohanimedest**, sest need on kõige püsivamad keelendid. Tema arvates on substraatset päritolu meie suurimate järvede *Peipsi* ja *Võrtsjärve* nimed ning *Pärnu* ja *Ruhnu* nimed. Toetudes „Eesti kohanimeramu“ käsikirjale (KNR), tuleb tõdeda, et selget ja motiveeritud etümoloogiat pole nendele nimedele esitatud sealgi. *Peipsi* ja *Võrtsjärve* puhul on muu hulgas mainitud Ariste substraadihüpoteesi. *Pärnu* puhul on nenditud, et kaudselt räägib substraaditeooria kasuks tõsiasi, et *Pärnu* nimega ühendatavad soome *Perniö*, *Pernaja*, *Pernoo* ja Lõuna-Liivimaa *Pernigal* on kõik olnud jõenimed (KNR). Vähemalt *Perniö* puhul on siiski arvestatud võimalusega, et tegu on germaani laenuga ja et kohanimi pärineb isikunimest (Häkkinen 1996: 176). *Ruhnu* nimega on seostatud läti sõna *ronis* 'hüljes' ning Ruhnu lätikeelne nimi *Roņu sala* tähendabki hülgesaart (KNR). Paul Ariste (1981: 17) arvates võib aga nii kohanimi *Ruhnu* kui ka läti sõna *ronis* olla hülge substraatne nimetus ja pärineda mingist muistsest protoeuroopa keelest.

Et meie eelkäijad asusid elama just veekogude lähedale ja kalastus oli nende tähtsamaid elatusallikaid, siis on Ariste substraatsõnade uurimisel pööranud suuremat tähelepanu **kalanimetustele** (Ariste 1975: 467–472). Ta osutas esiti varasematele keeleteadlastele, kes olid kalanimetuste selgitamisel juba substraadivõimalusega arvestanud. Osutatute seas olid leedu keeleteadlane Kazimieras Būga (1918), lätlased Pēteris Šmits (1930) ja Benita Laumane (1973) ning vene kalanimetuste uurija Aleksandr Gerd (1970)⁸. Būga arvates võivad kalanimetused *siig* ja *silk* pärineda nn

⁸ Ariste on viidanud ka nende kirjutistele: Būga, Kazimieras 1959 (1918). Rinktiniai raštai II. Vilnius, 561; Schmidt, Peter 1930. Die Entwicklungsphasen der lettischen Sprache. Die Letten. Aufsätze über die Geschichte, Sprache und Kultur der alten

aborigeenidelt. Šmitsi väitel on läti keeles kalanimetusi, nagu *kilu*, *lest*, *räim*, *salakas*, *silk* ja *vimb*, mis on laenatud eesti või liivi keelest, kus need aga pärinevad omakorda mingilt tundmatult kalastajarahvalt (mitte germaanlastelt). Gerd on levinud substraatsõnana esitanud eesti sõna *tint* ja selle vasted teistes keeltes. Laumane kordab Būga, Šmitsi ja Gerdi mainitud substraatsõnu ja peab võimalikuks substraatsõnaks veel eesti *lõhi*-sõna ja selle vasteid teistes keeltes, nt lt *lasis*, ld *lasis*, sm *lohi*. Nendest pakutud kalanimetustest jätab Ariste oma artiklis kõrvale viis sõna kui etümoloogiliselt tõendatud: *kilu* ja *lest* on omasõnad, aga *lõhi*, *räim* ja *silk* on vastavalt indoeuroopa⁹, eestirootsi ja rootsi laen (Ariste 1975: 469–470).

Protoeurooplastelt pärit kalanimetusteks on Ariste arvanud järgmised: *ahven*, *haug*, *koger*, *koha*, *lahn*, *rääbis*, *salakas*, *siig*, *taim(en)*, *teib*, *tint* ja *vimb*. Üllatav, et selles reas leidub ka *tint*, sest selle sõna alamsaksa päritolu oli juba tõendatud (Liin 1964: 64). Täpsustuseks võib lisada, et soome murretes esinevad *tintti* 'väike kala, kalapoeg' ja *tintturi* 'väike tint' on vähemalt osaliselt pärit rootsi murretest (SSA 3: 297). Aja jooksul on võidud korrigeerida Ariste teisigi seisukohti. Substraatset päritolu kalanimetuste seast on uuemates käsitlustes leitud laenuetümoloogia veel viiele kalanimetusele. *Haugi* peetakse vanaks slaavi laenuks: < algslaavi *šč(j)aukā* (Koivulehto 1990: 151; NES: 176). *Koha* puhul on esmalt peetud võimalikuks germaani päritolu (SSA 1: 424), kuid järgmistes sõnaraamatutes selles enam ei kahelda: < alggermaani **gusa-z* (NES: 495; EES: 169). *Siig* on skandinaavia (SSA 3: 175) ja *teib* balti laen (Nuutinen 1987: 107–110; SSA 3: 164; EES: 521), *vimb* pärineb rootsi keelest (NES: 1496). Rootsi sõna on olnud aluseks ka kala ladinakeelsele teaduslikule nimetusele *Vimba vimba*. Niisiis on arvatavast 12 substraatsest kalanimetusest saanud pooled laenuetümoloogia, ent nimetusi *ahven*, *koger*, *lahn*, *rääbis*, *salakas* ja *taim(en)* peetakse endiselt läänemeresoome (lms-saami) sõnadeks, kolm viimast nimetust on läänemeresoome keelte kaudu levinud ka naaberkeeltesse. (Päritoluanandmed tabelina vt Kendla 2014: 193–195.)

Letten. Rīga, 87; Šmits, Pēteris 1930. Valoda liecības par senajiem baltiem. Latvieši. Rīga, 73; Laumane, Benita 1973. *Zivju* nosaukumi latviešu valodā. Rīga: Zinātne; Герд, А. С. 1970. Из истории прибалтийско-финских названий рыб (*sintti*, *tintti*, *tint*). – Советское финноугроведение 2, 87–91.

⁹ *Lõhi* on balti laenuna tuntud küll juba Vilhelm Thomsenist alates (SSA 2: 85; EES: 258).

Peale kalanimetuste esineb läänemeresoome keeltes mitmeid **loomanimetusi**, millel puuduvad vasted teistes soome-ugri keeltes ja mis on seetõttu arvatud võimalikeks substraatsõnadeks. Rätsepa (2002/1978) ja Ariste (1981) järgi võiksid sellisteks loomanimetusteks olla *ilves*, *jānes*, *konn*, *kärp*, *mäger*, *pöder*, *saarmas* ja *susi*. Aktsepteeritud laenuetümolooogia on esitatud üksnes *susi*-sõnale, mida peetakse vanaks indoeuroopa laenuks (Koivulehto 1983: 118–119; SSA 3: 222; EES: 490). Sõnade *mäger* ja *pöder* häälikehitus viitab samuti laenulisusele ja neile on laenuetümoloogiaid esitatudki, kuid ükski neist pole leidnud üldist heakskiitu. *Mäger*-sõnale on kahtlemisi pakutud germaani päritolu (? < alggerm **marpra-z* 'nugis'), aga vaste seostamine on nii häälikulistel kui ka semantilistel põhjustel väga ebatõenäoline (NES: 762). *Pöder* on arvatud balti laenuks ja sõnale on esitatud kaks laenuallikat: ühelt poolt balti **braidis*, vrd ld *briedis* 'hirm, põder', preisi *braydis* 'id.' (Thomsen 1890: 162–163), teisalt balti **bendra*, vrd ld *bendras* 'ühine; osanik, kaaslane', lt *biedrs* 'kaaslane, sõber' (Koivulehto 1988: 26, 38, 44; EES: 398). Esimene laenuallikas on häälikuliselt kaheldav. Teine tähendusseos põhineb põdrajahil kui omaaegsel ühistegevusel, ent sõna ei viita kuidagi mõne looma nimetusele, niisiis on sõna päritolu endiselt vaidluse all. Ülejäänud nimetusi peetakse endist viisi omasõnadeks. *Jānes*-sõna puhul on viidatud ka võimalikule protoeurooplaste pärandile (NES: 255). Loomanimetuste puhul mängib ilmselt rolli ka tabuteema, algsete jahiloomanimetuste asemele on võinud tulla uusi ja kõik ei ole pruukinud meie keelde jõudagi.

Järgmisena on vaatluse all geograafilisi mõisteid tähistavad **maastikusõnad**. Need sõnad muutuvad ajas vähe, kuna on territoriaalselt püsivad. Sõnad võivad kanduda keelest keelde ka etniliste koosluste muutudes. Paul Ariste on nimetanud 11 maastikusõna, mis võivad pärineda soome-ugri-eelsetelt rahvastelt: *allikas*, *meri*, *mets*, *mägi*, *neem*, *nõmm*, *oja*, *org*, *saar*, *sammal*, *soo*. *Mägi*-sõnale on leitud vaste handi keelest (*müγ*, *miγ*, *miw* 'küngas') ning sõna on peetud soome-ugri tüveks (SSA 2: 191; EES: 294), kuid fonoloogiliste kriteeriumide alusel (handi sõnas pidanuks olema *ö*-vokaal) on seost handi keelega peetud kaheldavaks (Saarikivi 2004: 199). Kui oletada, et *soo*-sõna alguskonsonant on ebareeglipäraselt muutunud (*t* > *s*), võib tegu olla uurali tüvega, vrd udmurdi ja komi *tj* 'väike järv', mansi *tō* 'järv', ungari *tó* 'järv, tiik', neenetsi *to* 'järv'. Kahele sõnale on esitatud baltipoolne laenuetümolooogia juba XIX sajandil: balti päritoluga sõnadeks on arvatud *meri* ja *mets* (Thomsen 1869: 80; 1890:

199). *Meri*-sõna puhul on pakutud, et see võiks olla ka läänegermaani laen (LägLoS II: 259–260; Sköld 1996: 315), ent häälikulooliste põhjuste ja leviku alusel on tõenäolisemaks peetud sõna baltipoolset laenusuunda. *Mets*-sõna võimalikule balti päritolule viitab ka Ariste ise (1981: 18), ent veel 1995. aastal ilmunud „Suomen sanojen alkuperä“ 2. köide (SSA 2: 163) ei sõnasta seda balti laenuna, vaid esitab üksnes ühe võimalusena. Teiseks võimaluseks oleks *mets* kui soome-ugri sõna, mille vaste on ungari *messze* 'kaugel, kaugele', ent seda pole peetud kuigi tõenäoliseks. Uuemate häälikulooliste uurimuste järgi ollakse seisukohal, et tegu on balti laenuga (NES: 708; EES: 281; Junttila 2015: 94). Balti algupära on pakutud ka sõnadele *allikas* (Vaba 1989: 206–209), *sammal* (Thomsen 1890: 214; EES: 49, 459) ja *soo* (Liukkonen 1999: 131–133), ent need seisukohad on kas toetuse minetanud või pole neil seda laiemalt olnudki (Junttila 2015: 113, 120).

Püsiv on ka kehaosadega seotud ehk **somaatiline** sõnavara. Paljud selle valdkonna sõnad on soome-ugri algupära. Ariste on nimetanud aga 15 sellist somaatilist sõna, mis võiksid olla substraatsõnad: *habe*, *higi*, *huul*, *koib*, *kube*, *kõrv*, *külg*, *liha*, *lõug*, *nahk*, *nina*, *nisk*, *rind*, *rusikas*, *selg*. Mitme sõna puhul on aja jooksul tulnud ilmsiks vastete olemasolu kaugemates sugulaskeeltes, nt *huul* (vrd soome-ugri **šule* 'suu; huul'), *kõrv* (vrd udmurdi *kwar* 'leht', komi *kor* 'leht'), *selg* (vrd mari *šilä* 'selg; ristluupiirkond'). *Nina*-sõna esisilbi vokaalivaheldused (vrd ee *nina*, ee murd *nena*, *nõna*, *nana*, lv *nanā*, vdj, sm, is, krjA *nenä*, lü *ñehä*, vps *ñena*, saami *nunni*) osutavad sellele, et algselt on sõna olnud deskriptiivne. Aktsepteeritud laenuetümoloogia on saanud kolm sõna: balti laenuna käsitletud *lõug* (NES: 598; EES: 260) on uusima seisukoha järgi eelleedu laen (Junttila 2015: 94) ning *kube* ja *nahk* germaani laenud (LägLoS II: 135–136, 287–288; NES: 528, 767; EES: 185, 306). Võimalikku balti päritolu on pakutud ka *habe*-sõnale (EES: 65) ning varaslaavi etümoloogiat *rind*-sõnale (Koivulehto 2008: 216). Veel on arvatud, et *rind* võiks olla skandinaavia laen (? < algs kand *strindā*-, vrd vanaislandi *strind* 'äär, külg; maa', norra *strind* 'viil, tükk; joon, rida; tugevaima vooluga koht'), olgugi see tähenduserinevuste tõttu ebatõenäoline (NES: 1051; EES: 429). Võimalikule pärinemisele mingist protoeuroopa keelest on viidatud *liha*-sõna puhul (NES: 605).

Viimase kategooria ehk **muude sõnade** alla paigutuvad *aed*, *eile*, *haige*, *helm(es)*, *hull*, *hõlm*, *häbi*, *kallis*, *kiitma*, *must*, *nüri*, *sugu*. Mitmele

nendest Ariste pakutud 12 substraatsõnast on esitatud laenuetümolooiad. *Sugu* võib olla indoeuroopa laen (NES: 1203; EES: 485), sõnu *hõlm* ja *häbi* on seletatud germaani laenudeks (LägLoS I: 92–93, 133–134; NES: 184, 239; EES: 82, 83), ent *hõlm*-sõna uuem seletus kaldub balti päritolu kasuks (Ante Aikio 2012: 107). Germaani laenuetümolooogia on esitatud ka sõnadele *aed* ja *kallis*, ent nende vastete seostamisel on suured tähendus-erinevused ning häälikuloolised probleemid, mistõttu pole need seisukohad üldist heakskiitu leidnud. Vaidluse all on ka *kiitma*-sõnale pakutud balti päritolu (Liukkonen 1999: 75–76). Mitmesuguseid laenuetümolooiaid on pakutud *must*-sõnale: < balti (Liukkonen 1999: 95–97), < alggerm (Koi-vulehto 2001: 71; Rauhala 2011: 278; EES: 289) ning seda on peetud ka võimalikuks substraatsõnaks (NES: 745). Pärinemist mingist tundmatust eelasukate keelest on märgitud veel *helses*-sõna puhul (NES: 184).

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et laensõnauurimuste edenedes on õnnestunud osa tundmatu või kaheldava päritoluga sõnu etümologiseerida: *haug* (< slaavi), *häbi* (< germ), *koha* (< germ), *kube* (< germ), *lõug* (< eelleedu), *mets* (< balti), *nahk* (< germ), *nina* (deskr), *selg* (soome-ugri), *siig* (< skand), *susi* (< indoeuroopa), *teib* (< balti) ja *vimb* (< rts).

Leidub ka sõnu, millele pakutud etümolooogia on veel küsimärgiline ega ole üldisemalt aktsepteeritud: *aed* (? < germ), *habe* (? < balti), *huul* (? soome-ugri), *hõlm* (? < germ, ? < balti), *kallis* (? < eelgerm), *kõrv* (? uurali), *meri* (? < balti), *must* (? < balti, ? < alggerm), *mäger* (? < germ), *mägi* (? soome-ugri), *nõmm* (? uurali), *põder* (? < balti), *rind* (? < skand, ? < varaslaavi), *soo* (? uurali), *sugu* (? < indoeuroopa).

Läänemeresoome (ja saami) päritolu, millele võib lisada hüpoteetilise protoeuroopa substraatsõna päritolu, iseloomustab veel kohanimesid *Peipsi*, *Pärnu*, *Võrtsjärv* ning selliseid sõnu nagu *ahven*, *koger*, *lahn*, *rääbis*, *salakas* ja *taim(en)*; *neem*, *oja*, *org* ja *saar*; *higi*, *koib*, *külg*, *liha*, *nisk* ja *rusikas*; *ilves*, *jänes*, *konn*, *kärp* ja *saarmas*; *eile*, *haige*, *helses*, *hull* ja *nüri*. Arvatavasti on edasine etümologiseerimisprotsess järjest keerulisem. Arvestades aga tundmatut päritolu sõnade suurt hulka läänemeresoome keeltes¹⁰, ei ole kahtlust, et etümolooegadele edasist uurimistööd juba jätkub.

¹⁰ Eesti keeles leiduvate tundmatu päritoluga sõnatüvede hulgaks on hinnatud 1983. aastal 431–489 (Rätsep 1983: 544) ja 2013. aastal 252 (Metsmägi jt 2013: 320).

6. Tagasisaateks Paul Ariste substraadihüpoteesile

1. Kiviaegsete Pulli ja Sindi-Lodja asulakohtade avastamisega 1967. ja 2000. aastal ulatub Eesti ala asustusajalugu nüüd juba 11 000 aasta taha ja osutub umbkaudu 3000 aastat varasemaks kui 1960. aastaiks teada olnud Kunda Lammasmäe inimasustus (Kriiska 2004: 15–17, 65). Samas on etnolingvistiliste ja laensõnakihtide uurimuste alusel ilmnenu, et soomeugrilaste algkeelt tuleks dateerida seni arvatust ligi 2000 aastat hilisemaks ja 4000 a eKr asemel peetakse tõenäolisemaks ajavahemikku 3650–1900 a eKr (Kallio 2006: 16). Nende piiride nihutamisega on ajavahemik Kunda-Pulli kultuuri asukatest kuni soomeugrilaste keeleni Läänemere aladel muutunud palju pikemaks, kui seni arvatud. Vähemasti 4000–5000 aasta võrra on pikenenud seegi periood, mil Läänemere aladel on võidud kõnelda meile tundmatuid, nn protoeuroopa keeli. Seostades indoeurooplaste tuleku nõorkeraamika ilmumisega Läänemere maile võib väita, et indoeurooplased saabusid siia tuhatkond aastat varem kui soomeugrilased. Kindlasti ei saa välistada olukorda, et pärast indoeurooplaste saabumist jätkati siin varasemate keelte kõnelemist. Seega on võinud Läänemere aladele saabunud soomeugrilased saada siin keelelaene nii protoeurooplaste kui ka indoeurooplaste keeltest.

2. Pärast Aristet ongi märgatavalt edenenud läänepoolsete Uurali keelte ning indoiraani ja balti keelte vaheliste kontaktide uurimine. Idee protoeuroopa substraadist on pälvinud vähem tähelepanu, tooni annab seisukoht, et protoeuroopa substraati on väga raske, kui mitte võimatu tuvastada.

3. Substraatsõnavara läänemeresoome keeltes on niisiis otsekui virvatuluke, kutsuv ja kütkestav, ent võib tõsisemate fennougristide jaoks olla liiga ebatõeline, liiga hüpoteetiline. Laensõnauurimuste edenedes on õnnestunud osa tundmatut päritolu substraatsõnu siiski etümologiseerida, esitades nendele võimaliku balti või (eel)germaani päritolu hüpoteesi. Edaspidi on protoeurooplaste substraatsõnavara tuvastamine *resp.* nende indoeuroopa laenudeks etümologiseerimine arvatavasti järjest raskem. Uute teadmiste saamine eeldaks enamat kõrgetasemelist interdistsiplinaarset koostööd, kus iga eriala esindajad panustaksid loovalt oma eriala uurimisvahendite ning -tulemustega.

Lühendid¹¹

algerm – algermaani keel; algs kand – algs kandinaavia keel; eelgerm – eelgermaani keel; skand – Skandinaavia keeled

Kirjandus

- Aikio, Ante 2012.** An essay on Saami ethnolinguistic prehistory. – A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. Eds. Riho Grünthal, Petri Kallio. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 266.) Helsinki, 63–117.
- Aikio, Aslak, Ante Aikio 2001.** Heimovaelluksista jatkuvuuteen – suomalaisen väestöhistorian tutkimuksen pirstoutuminen. – Muinaistutkija 4, 2–21.
- Ariste, Paul 1956a.** Mõningaid märkmeid „Eesti NSV ajaloo“ I köite kohta. – Edasi 13. I.
- Ariste, Paul 1956b.** Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Eesti NSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–23.
- Ariste, Paul 1962.** Mõnda substraadist. – Keel ja Kirjandus 1, 13–17.
- Ariste, Paul 1971.** Die ältesten Substrate in den ostseefinnischen Sprachen. – Sovetskoe finno-ugrovedenie 4, 251–258.
- Ariste, Paul 1975.** Substraatseid kalanimetusi. – Keel ja Kirjandus 8, 467–472.
- Ariste, Paul 1981.** Mõnda substraadist. – Paul Ariste. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. (= Eesti NSV TA Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn: Valgus, 5–25.
- Drews, Robert 1989.** The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and in the Near East. Princeton: Princeton University Press.
- EES = Eesti etümoloogiline sõnaraamat.** 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Häkkinen, Jaakko 2009.** Kantauralin ajoitus ja paikannus: perustelut puntarissa. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja 92. Helsinki, 9–56.
- Häkkinen, Kaisa 1990.** Mistä sanat tulevat? Suomalaista etymologiaa. (= Tietolipas 117.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Häkkinen, Kaisa 1996.** Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa. (= Tietolipas 147.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jaanits, Lembit 1956.** Eesti NSV territooriumi kiviaja elanike päritolu küsimusi. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Eesti NSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 120–146.
- Janhunen, Juha 2000.** Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution. – Congressus Nonus Internationalis

¹¹ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

- Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000, Tartu. I, Orationes plenariae & orationes publicae. Eds. Anu Nurk, Triinu Palo, Tõnu Seilenthal. Tartu, 59–76.
- Junttila, Santeri 2015.** Tiedon kumuloituminen ja trendit lainasanatutkimuksessa. Kantasuomen balttilaislainojen tutkimushistoria. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Kallio, Petri 2006.** Suomen kantakielten absoluuttista kronologiaa. – Virittäjä 1, 2–25.
- Kendla, Mari 2014.** Eesti kalanimetused: kujunemine, levik ja nimetamise alused. (= Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 37.) Tallinn.
- KNR** = Eesti kohanimeraamat. Käsikiri Eesti Keele Instituudis. Ilmumas.
- Koivulehto, Jorma 1983.** Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja 78. Helsinki, 107–132.
- Koivulehto, Jorma 1988.** Lapin ja itämerensuomen suhteesta. ieur. -*Tr*-yhtymän korvautuminen lainoissa. – Virittäjä 92, 26–51.
- Koivulehto, Jorma 1990.** Zu den ältesten Kontakten zwischen Ostseefinnisch und Balto-Slavisch. Kommentar zum Vortrag von Tiit-Rein Viitso. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä 27.8.–1.9.1990. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61.) Helsinki, 148–153.
- Koivulehto, Jorma 2001.** Etymologie und Lehnwortforschung: ein Überblick um 2000. – Finnisch-Ugrische Forschungen 56, 42–78.
- Koivulehto, Jorma 2008.** Frühe slavisch-finnische Kontakte. – Evidence and Counter-Evidence. Essays in Honour of Frederik Kortlandt. 1, Balto-Slavic and Indo-European Linguistics. Eds. Alexander Lubotsky, Jos Schaeken, Jeroen Wiedenhof. (= Studies in Slavic and General Linguistics 32.) Amsterdam – New York, 309–321.
- Kriiska, Aivar 2004.** Aegade alguses. 15 kirjutist kaugemast minevikust. Tallinn.
- Künnap, Ago 2013.** Eesti keele päritolu. Toim. Iris Metsmägi. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Lang, Valter 2014.** Eestlaste juured Eestimaal. – Vikerkkaar 7–8, 78–92.
- Lehtinen, Tapani 2007.** Kielen vuosituhanne. Suomen kielen kehitys kantauralta varhaisuomeen. (= Tietolipas 215.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Liin, Helgi 1964.** Alamsaksa laensõnad eesti vanimas kirjakeeles. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 162. (= Töid eesti filoloogia alalt I.) Tartu, 32–74.
- Liukkonen, Kari 1999.** Baltisches im Finnischen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 235.) Helsinki.
- LägLoS** = Andries Dirk Kylstra, Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä. Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostsee-

- finnischen Sprachen. I (A–J), 1991; II (K–O), 1996; III (P–Ä), 2012. Amsterdam – Atlanta: Rodopi.
- Metsmägi jt 2013** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu arvudes. – Keel ja Kirjandus 5, 313–332.
- Moora, Harri 1956.** Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Eesti NSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 41–119.
- NES** = Kaisa Häkkinen 2004. Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: WSOY.
- Nuutinen, Olli 1987.** Kalannimi seibi. – Fennistica festiva in honorem Göran Karlsson septuagennarii. Red. Mauno Koski, Eeva Lähdemäki, Kaisa Häkkinen. (= Fennistica 9.) Åbo: Åbo Akademis förlag, 107–115.
- Pajusalu jt 2012** = Karl Pajusalu, Péter Pomozi, Juhász Dezső, Tiit-Rein Viitso. Sociolinguistic comparison on the development of Estonian and Hungarian dialect areas. – Linguistica Uralica XLVIII, 4, 241–264. <http://dx.doi.org/10.3176/lu.2012.4.01>
- Pajusalu, Karl, Péter Pomozi 2013.** Lõunapoolseima lõunaeesti ja ülemungari keele- ja kultuuripiirid. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XI–XII (2011–2012). Toim. Mari Mets, Karl Pajusalu. Tartu, 42–72.
- Palattimo, Massimo 1955.** The Etruscans. Harmondsworth: Penguin Books.
- Rauhala, Ilona 2011.** The terms for black and white and their development in the Uralic languages. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja 93. Helsinki, 267–302.
- Rätsep, Huno 1983.** Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus 10, 539–548.
- Rätsep, Huno 2002 (1978).** Eesti keele sõnavara ajaloo põhiprobleeme. – Huno Rätsep. Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa, 47–58.
- Saarikivi, Janne 2000.** Kontaktikähtöinen kielenmuutos, substraatti ja substraatinimistö. – Virittäjä 3, 393–415.
- Saarikivi, Janne 2004.** Is there Paleo-European substratum interference in western branches of Uralic? – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja 90. Helsinki, 187–214.
- Sköld, Tryggve 1996.** Finn. *meri* 'Meer'. – *Lapponica et Uralica*. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala. Vorträge am Jubiläumssymposium 20.–23. April 1994. Hrsg. Lars-Gunnar Larsson. (= Studia Uralica Upsaliensia 26.) Uppsala, 311–316.
- Soosaar, Sven-Erik 2000.** Baski keelest. – Akadeemia 2, 366–374.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Toim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki.

- Thomsen, Vilhelm 1869.** Den gotiske sprogklasses indflydelse på den finske. En sproghistorisk undersøgelse. København: Den Gyldendalske boghandel.
- Thomsen, Vilhelm 1890.** Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog. En sproghistorisk undersøgelse. København: Blanco Lunos.
- Tirkkonen, Jani-Matti 2012.** Lopullinen totuus pohjoiseurooppalaisten alkuperästä? Kalevi Wiik vallankumouksellisen paradigman edustajana juuret-kiistassa. Pro gradu -tutkielma. Itä-Suomen yliopisto. http://epublications.uef.fi/pub/urn_nbn:fi_uef-20120723/urn_nbn:fi_uef-20120723.pdf.
- Uibo, Udo 2011.** Paul Ariste sõnaloo raamat. – Keel ja Kirjandus 6, 465–467.
- Vaba, Lembit 1989.** Balti laenud läänemeresoome maastikusõnavaras. – Keel ja Kirjandus 3, 138–141; 4, 206–218.
- Wiik, Kalevi 1992.** Suomen kielen ja murteiden syntykysymyksiä. – Lähi-vertailuja 6. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Mekrijärvellä 10.–11.04.1992. Toim. Hannu Remes. (= Kielitieteen tutkimuksia 27.) Joensuu: Joensuun yliopisto, 85–110.
- Wiik, Kalevi 1996.** Põhja-Euroopa rahvaste ja keelte päritolu küsimusi. – Keel ja Kirjandus 9, 581–589.
- Wiik, Kalevi 2002.** Suomalaisen ja muiden pohjoiseurooppalaisten alkuperä. – Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan. Toim. Riho Grünthal. (= Tietolipas 180.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 117–137.

Indo-European linguistic heritage in the Balto-Finnic languages

MARI KENDLA,
JÜRI VIKBERG

The article discusses problems of the hypothetical substrate language during the past half-century, taking into account the existing vocabulary and results of etymological studies.

While in the 1950s it was ascertained that Finno-Ugrians have lived in our region for at least 5000 years, later a hypothesis was elaborated that people of the Kunda culture (6th millennium BC) most probably did not speak any Finno-Ugric languages. According to Paul Ariste they were among the early inhabitants of Europe, i.e. Proto-Europeans. As there are numerous words that are common to the Balto-Finnic languages but not known in other Finno-Ugric languages, we can assume that at least part of them belong to the substrate vocabulary and derive from Proto-European. Ariste assumed that traces of such substrate can be found particularly in ancient Estonian place names (e.g. *Peipsi*), Estonian words for landscape features (e.g. *allikas* 'fountain', *neem* 'cape'), fish names (e.g. *ahven* 'perch', *haug* 'pike', *rääbis* 'vendace', *siig* 'lavaret'), and somatic vocabulary (e.g. *higi* 'sweat', *huul* 'lip'). The substrate hypothesis has been put forward by other Balto-Finnic ethnogenesis and vocabulary researchers, such as Huno Rätsep, Kalevi Wiik, Kaisa Häkkinen, Tapani Lehtinen, Janne Saarikivi, Petri Kallio, and Jaakko Häkkinen. Over the last few decades, much research has been done on the contacts of the western Uralic languages with the Indo-Iranian and Baltic languages, in the course of which many words of hitherto unknown origin have been defined as loanwords, e.g. *haug* 'pike', *hõlm* 'hem', *kiitma* 'praise', *koha* 'pike perch', *kube* 'groin', *lõug* 'chin', *mets* 'forest', *nahk* 'skin', *Ruhnu*, *siig* 'lavaret', *teib* 'dace', *vimb* 'vimba bream'. But there are still a number of Balto-Finnic words which have no equivalents in distant cognate languages and are not etymologically identified as loanwords. We can still assume that the words *eile* 'yesterday', *helmes* 'bead', *jänes* 'hare', *liha* 'meat', *must* 'black', *saar* 'island' and *soo* 'marsh', as well as the place names *Peipsi*, *Pärnu* and *Võrtsjärv*, are probable Proto-European substrate words.

Keywords: Paul Ariste, etymological research, fish names, language contacts, lexicology, Proto-European substrate

Mari Kendla
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
mari@eki.ee

Jüri Viikberg
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
viikberg@eki.ee

humanitaarteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 29
10120 Tallinn
viikberg@tlu.ee

TÜVE *ROOBAS* ~ *RÖÖBAS* PÄRITOLUST¹

IRIS METSMÄGI

Annotatsioon. Artiklis selgitatakse tüve *roobas* ~ *rööbas* päritolu. Tüve murdevariantide esinemuse ja XVII–XIX sajandi leksikograafiliste allikate analüüs osutab, et lõpuosa *-as* on tõenäoliselt sekundaarne, mistõttu tüvi võib olla noorem laen. Laenuallikana esitatakse keskalamsaksa *grope* 'renn', mille eeldatav varieeruv hääldus seletab ka taga- ja eesvokaalsuse vaheldust eesti keeles. Tagavokaalse variandi laenuallikana tuleb arvesse samuti rootsi *grop* 'auk, lohk'. Murdeliste ja ajalooliste variantide rohkust on võinud muu hulgas soodustada laenuandjakeele mitmusevormide eraldi laenamine.

Võtmesõnad: eesti keel, eesti murded, nooremad laenud, tüvede varieerumine, laensõnade muganemine, leksikoloogia, etümoloogia

Ees- ja tagavokaalse variandiga eesti tüvele *roobas* ~ *rööbas* 'sõiduki v veoki rataste sügavam jälg tee- v maapinnas v mujal; TEHN vedurit, kraanat vm liikuvat seadet suunav (hrl ka kandev) teraslat' (EKSS 4: 939) ei ole seni rahuldavat etümoloogiat esitatud. Julius Mägiste on ettevaatlikult pidanud võimalikuks seostada tüve etümoloogiliselt põhja-läänemeresoome keeltes esineva tüvega, mille vasteteks on soome *ruopas* 'kivihunnik, jääkuhi', *ryöpäs* 'kruusahunnik', karjala *ruopas* 'kivihunnik, jääkuhi', lüüdi *ruopaz* 'kivihunnik' ja vepsa *roppaz* 'auk, süvend teepinnas', juhtides tähelepanu eriti vepsa ja eesti sõna semantilisele lähedusele (EEW VIII: 2527). Täiendavate läänemeresoome andmetega täpsustatult toetab Mägiste seisukohta ka SSA (3: 107), kus esitatakse artiklis *ruopas* soome sõna etümoloogiliste vastetena eespool nimetatud karjala ja lüüdi sõna²

¹ Artikli algidee esitasin 2015. aastal Tartu Ülikoolis etümoloogia töötoas. Tänapäevast töötoast osa võtnud kolleege Santeri Junttilat, Karl Pajusalu ja Meeli Sedrikut kommentaaride ja täienduste eest. Samuti tänan anonüümset retsensenti.

² See kõrvutus pärineb Jalo Kalimalt (1919: 205), vt ka SKES IV: 872–873.

ning lisaks vepsa *roppaz* 'rüsijää', mitm *rophad* 'külmunud lumekamakad teel'. Eraldi rühmana antakse sõnad, mis võivad eelmistega samuti etümoloogiliselt kokku kuuluda: Ingerimaa soome murrakutes registreeritud *ruopas* 'vankriratta auk teepinnas', põhjavepsa *roppaz* 'auk, süvend teepinnas' ning eesti *roobas*; soome *ryöpäs* ja eesti *rööbas* on ära toodud kui eesvokaalsed variandid (SSA 3: 107). Nii Julius Mägiste kui ka SSA on seisukohal, et tüvi võib olla deskriptiivne (EEW VIII: 2527; SSA 3: 107)³.

Täpsest häälikulisest vastavusest hoolimata on eesti tüve *roobas* ~ *rööbas* etümoloogiline seos soome tüvega *ruopas* (~ *ryöpäs*) ja selle vastetega teistes põhja-läänemeresoome keeltes semantiliselt külge silmas pidades kaheldav. Eesti tüve põhitähenduseks on 'süvend, jälg (tee pinnas)', millest hiljem on kujunenud tähendus 'raudtee- (vm) rööbas'; põhja-läänemeresoome keelte tüve põhitähenduseks võib aga pidada tähendust 'hunnik, kuhi'. Põhja-läänemeresoome tüvi võibki olla saami laen, ? < algsaami **roapē* 'heap of rocks; rocky mountain [kivihunnik; kivine mägi]', vrd Kildini saami *ruə'bb* (Aikio 2009: 197–198), sel juhul on etümoloogiline seos eesti tüvega välistatud. (Koola poolsaare saami keeltega on sõna kõrvutanud juba Jalo Kalima (1919: 205).) Semantiliselt sobiv Ingerimaa soome murrakutest kirja pandud *ruopas* 'vankriratta auk teepinnas' on tõenäoliselt eesti keelest laenatud. Kuna ülejäänud läänemeresoome keeltes tähenduselt sobivaid vasteid ei leidu, ei ole usutav, et eesti tüvele tähenduselt lähedane põhjavepsa *roppaz* 'auk, süvend teepinnas' oleks selle etümoloogiline vaste, pigem on lähedus juhuslik. Nii tuleb tõdeda, et eesti tüvi *roobas* ~ *rööbas* on sugulaskeelte vasteteta.

Sugulaskeelte vastete puudumise tõttu võiks oletada, et tegu on suhteliselt hilise laentüvega. Tüve struktuur – *s-lõpuline* tugevneva astmevaheldusega (kontraheerunud) tüvi – iseloomustab küll just mitmeid vanemaid laensõnu ja näib seega rääkivat noorema laenu vastu. Kuid -(a)s liitub eesti murretes sageli teistelegi sõnadele, kusjuures liitumisega võib kaasneda käänamistüübi muutus. Võrreldes nt põhjaeesti hilisemat analoogiamoodustist *koobas*, g *koopa*, ja tüve struktuurilt teistele läänemeresoome keeltele täpselt vastavat lõunaeesti sõna *koop*, g *kooba* (vadja *kooppa*, soome *kuoppa*, vepsa *kop*), või vene laenu *riugas*, g *riuka*, ja selle murdevarianti *kriuk*, g *kriugu*, *kriuga*, *kriuka* (< vene *крюк* 'konks, haak') (Must 2000: 141–142). Seepärast uurigem kõigepealt tüve *roobas*

³ Jalo Kalima kõhklemissi välja pakutud soome-karjala-lüüdi tüve balti etümoloogiast (Kalima 1936: 157) ei ole hiljem (nt SKES, SSA) aktsepteeritud.

~ *rööbas* esinemust ja varieerumist eesti murretes ja vanemates leksikograafilistes allikates.

EMSUKA andmeil on nii ees- kui ka tagavokaalsel tüvevariandil ulatuslik muredetaust. Peale ees- ja tagavokaalsuse vahelduse varieerub murretes ka tüve lõpuosa: ainsuse nimetavas *as-* (*äs-*) lõpulise kõrval on tuntud ka *e-* (harvem *es-*) lõpuline, samuti tugevneva astmevaheldusega variant. Esinevad ka nimetatud lõpuosadeta variandid *ruopa* ja *rööp*, mis käänamistüübilt kuuluvad ainsuse nimetavas ühesilbiliste nõrgeneva astmevaheldusega tüvede hulka. Variantide esinemus on järgmine (vt ka kaart; kui ei ole teisiti märgitud, ühtib variantide tähendus sõnade *roobas* ~ *rööbas* kirjakeelsete tähendustega).

roobas, ruobas eR, hajusalt Sa, Muh Rei, hajusalt Lä K, I (*ruabas* Kod);

roobe(s) hajusalt Lä, PJg Kei Juu Kos Ann Plt Pil;

ruopa Vai;

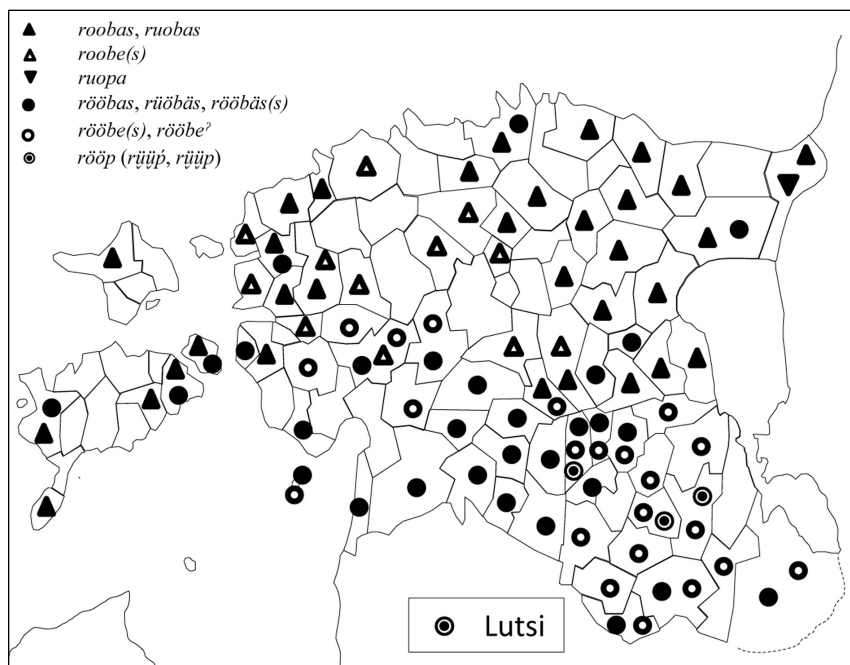
rööbas, rööbäs(s), rüübäs Kuu IisR Khk Põi Muh LNg Han Khn (*-üe-*), hajusalt Pä, Pal Ksi Kõp SJn Vil M TLä Rõn Har Rõu Se, lisatähendus 'sisselõige, soon' Har;

rööbe Vig, hajusalt Pä (ka *rööbes*), Khn (*-üe-*) KJn T Krl, *rööbe?* San V, lisatähendused 'sisselõige, sälk' Kam San Urv Har Rõu, 'nahavolt, vagu' Nõo Har, 'kangaviga' Har Rõu;

rööp (rüüp, rüüp) Ran Plv [tüvevokaal ei ole teada]; tähenduses 'soon, renn, vaoke' (g *rööbi*) Kan Plv, (pl *rüübä?*) Lut.

Täpsustusena lisatagu, et mitmest murrakust on sõnad kirja pandud üksnes mitmuse nimetava vormis vm obliikvakäänetes ja siin antud ainsusevorm on nende põhjal eeldatud.

Variantide levikut üldistades saab tõdeda, et tagavokaalsed variandid esinevad kirderanniku ja põhjaeesti murdealal (v.a Pärnumaa), eesvokaalsed aga peamiselt lõunaeesti murdealal ja Pärnumaal. Tüve lõpuosa silmas pidades on ülekaalus *as-*, *äs-*lõpulised variandid, kuid haruldased ei ole ka selle lõputa variandid. Viimati nimetatud on koondunud kahte piirkonda, moodustades ühe üsna kompaktses ala Tartu ja Võru murdes (*rööbe(?)*, *rööp*) ning teise hajusama, mis hõlmab Läänemaad ja Pärnumaa põhjaosa ning nende naabruses mõningaid keskmurde murrakuid (*roobe(s)*, *rööbe(s)*).

Kaart. Tüve *roobas* ~ *rööbas* variandid eesti murretes

XVII–XIX sajandi leksikograafilised allikad kajastavad samuti nii tüve ees- ja tagavokaalsuse kui ka lõpuosa varieeruvust.

Heinrich Gösekeni sõnastikus (1660) leidub tüvi üksnes eesvokaal-sena, kirja on pandud ainsuse nimetavas ühesilbiline *i*-tüveline variant *Röep i* 'leiste/ (des Wagens/ da ein Ratt hoch/ das ander niedrig gehet) [vankri jäljed [?], kus üks ratas kõrgele, teine madalale käib]' (Göseken 1660: 278, tsiteeritud Kingisepa jt (2010: 604) järgi). Sama tüve (tüvevokaaliga *-a*) on nähtud sõnühendis *Röbba (röwwa) Tee* 'aus gefahrner weg [rööplikuks sõidetud tee]' (Göseken 1660: 460), mis Kingisepa jt (2010: 604) tõlgenduses on *rööpatee*, kuid lühikesena märgitud esimese silbi vokaal ja *v*-line rööpvariant ei luba selles kindel olla. Andrus Saareste näebki siin hoopis sõna *rõba* ehk *rõva* 'viitlikuks sõidetud' (EKMS 3: 1248).

XVIII sajandi algupoolelt pärinev Salomo Heinrich Vestringi sõnastik (1998) on esimene leksikograafiline allikas, kus on kirjas paralleelselt nii taga- kui ka eesvokaalne variant, mõlemad ainsuse nimetavas ühesilbilised

ja mitmuse vormi põhjal *a*-tüvelised: *Roop*, *ropad* ja *Rööp*, *röpad* 'Die Wagen und Schlitten Spuren auffn Wege [vankri ja ree jäljed teel]' (Vestring 1998: 206), *Roop* pl *pad* 'die Gleise [rööpad]' Iw. [= Jerwen, Järvamaa] (*ibid.*: 209). Ühtlasi leidub selles sõnastikus esimest korda tagavokaalne *as*-lõpuline ainsuse nimetava variant: *Robas*, pl *Ropad* (*ibid.*: 209). Veel tunneb Vestring tagavokaalset *e*-tüvelist ainult mitmuslikuna esinevat varianti *Ropet* 'Ausgefahrne Räder stellen aufm Wege [sisse sõidetud rattakohad teel]' Rev [= Reval ehk Tallinn] (*ibid.*: 209). Esitatud on ka tuletis *rooplik*: *Rooplik Te* 'Ausgefahrner Weg' Rev. (*ibid.*: 209).

Anton Thor Helle sõnastikus (1732; LS) on registreeritud tagavokaalne *e*-tüveline mitmuslik *roped* 'ausgefahrne Räderstellen aufm Wege' ja tuletis *rooplik* 'ausgefahren (Weg)' (Thor Helle 1732: 170).

August Wilhelm Hupeli grammatika ja sõnaraamatu esimeses väljaandes (1780) leidub tüvi samuti nii ees- kui ka tagavokaalsena. Eesvokaalsetest variantidest on registreeritud *a*-tüveline, ainsuse nimetavas ühesilbiline *rööp*, *a* 'Wagen- oder Schlittenspur, Fahrgleise [vankri- või kelgujalg, sõidurööpad]', r. [= Tallinna murre] d. [= Tartu murre] ja *e*-tüveline mitmuse vorm *röpe* 'Fahrgleise' Pl. d., samuti tuletis ühendis *rööplik te* 'ausgefahrner Weg' d. (Hupel 1780: 258). Tagavokaalset varianti tunneb Hupel üksnes mitmuses ja *e*-tüvelisena: *rope* d., *roped* r. 'Fahrgleis, Gleise auf dem Weg [sõidurööbas, rööpad teel]' pl., üles on märgitud ka tuletis ühendis *rooplik te* 'ausgefahrner Weg' r. (*ibid.*: 259). Sama teose teises väljaandes (Hupel 1818) on registreeritud eesvokaalne *e*-tüveline, ainsuse nimetavas ühesilbiline *rööp*, *e*, 'Gleis, Fuhr- od. Fahrgleise [rööbas, sõidurööpad]' r. d. ja tuletis *rööplik* 'gleisig, ausgefahren (Weg) [rööplik, rööplikuks sõidetud (tee)]' d. (*ibid.*: 208) ning tagavokaalne *as*-lõpuline *ropas*, *pa* r., *e*-lõpuline harva esinevana tähistatud *rope* r. d. 'Gleis, Fahrgleise' (*ibid.*: 210) ja tuletis *rooplik* 'gleisig (Weg)' r. (*ibid.*: 209).

Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatu esimeses trükis (1869) esindavad eesvokaalseid variante ainsuse nimetavas *e*-lõpuline *rōbe* G. *rōpe* (P, S) [= Pärnumaa põhjaeestiline osa, Viljandimaa lõunaosa] = *rōbas* (Wiedemann 1869: 1081), ainsuse nimetavas ühesilbiline, *e*-tüveline *rōp* G. *rōbe* (P) = *rōbas* ja tuletised *rōplik* (P), *rōpline* (P) = *rōplik* (*ibid.*: 1082). Tagavokaalsete variantide seas leiduvad *as*-lõpuline *rōbas* G. *rōpa* 'Gleis', *e*-lõpuline *rōbe* G. *rōpe* = *rōbas* (*ibid.*: 1076) ning ainsuse nimetavas ühesilbiline, *e*-tüveline *rōp* G. *rōbe* (W) [= Läänemaa] = *rōbas*

(*ibid.*: 1079), tuletistest on kirja pandud *rōbakas* (D) [= Hiiumaa] 'gleisig, ausgefahren (vom Wege)' ja *rōbastik* 'gleisige Stelle [rööplik koht]' (*ibid.*: 1076). Sõnaraamatu teine trükk lisab sellele materjalile tuletise *rōplane* = *rōplik* (Wiedemann 1973/1893: 979).

Üldistavalt võib XVII–XIX sajandi leksikograafiliste allikate põhjal tõdeda, et tüvi on esinenud paralleelselt taga- ja eesvokaalsena vähemalt XVIII sajandist alates, kuid lõpuosa ja sellest oleneva käänamistüübi poolest on ees- ja tagavokaalsete tüvevariantide vahel lahknevusi. XVII sajandist alates on olnud tuntud ühesilbilise ainsuse nimetavaga *rööp*, mille tüvevokaaliks on *-i* (Göseken 1660), *-a* (Vestring 1998; Hupel 1780) või *-e* (Hupel 1818; Wiedemann 1869, 1973/1893), ja XVIII sajandist alates analoogiline *roop* (Vestringil *a*-tüveline, Wiedemannil *e*-tüveline). XVIII sajandist alates on tuntud ka nimetavas *as*-lõpuline tagavokaalne *roobas* (Vestring 1998; Hupel 1818; Wiedemann 1869, 1973/1893). Ainsuse nimetavas *e*-lõpulisel, tugevnevat astmevaheldust eeldavad variantid ilmuvad XIX sajandil, tagavokaalne veidi varem (Hupel 1818 *rope*; Wiedemann 1869, 1973/1893 *rōbe*), eesvokaalne hiljem (Wiedemann 1869, 1973/1893 *rōbe*), kuid sama käänamistüüpi eeldavad ka XVIII sajandil ainult mitmuslikuna kirja pandud *ropet*, *rope(d)* (Vestring 1998; Thor Helle 1732; Hupel 1780) ja *rōpe* (Hupel 1780).

Seega osutavad need allikad, et *as*-lõpuline ja tugevneva astmevaheldusega, kontraheerunud noomeneid iseloomustav käänamistüüp ei ole vähemalt eesvokaalse tüvevariandi puhul kindlasti algne. Näib üsna kindel, et viimati nimetatu varasem kuju oli nimetavas käändes ühesilbiline *rööp*. Eesvokaalset *as*-lõpulist varianti *rööbas* ei kajasta ükski käsitletud vanem sõnaraamat. Tagavokaalse tüvevariandi puhul ei saa lõpuosa *-as* algset puudumist otseselt kinnitada, sest *roobas* ja ühesilbilise nimetavaga *roop* esinevad mõlemad esimest korda Vestringi sõnaraamatus. Kuid teised XVIII sajandi autorid, Thor Helle (1732) ja Hupel (1780), *as*-lõpulist (ega ka ühtki muud tagavokaalset) ainsuse nimetava vormi ei esita ning seda ei saa ka moodustada neil esinevast mitmusevormist *rope(d)*. See võib kaudselt viidata, et *roobas* ei olnud tollal siiski laialt levinud. Muidugi on selge, et tagavokaalne *roobas* on vanem kui eesvokaalne *rööbas*, mis ongi tõenäoliselt kujunenud tagavokaalse *as*-lõpulise variandi eeskujul. Seda lubab arvata ka EMSUKAs leiduv murdematerjal, mille põhjal *rööbas* (*rööbäs(s)*) on Tartu ja Võru murdes suhteliselt vähe tuntud, samas on *rööp* (*rüüp*, *rüüp*) säilinud üksnes seal (murrakuti).

Kui lõpuosa *-as* on lisatud hiljem, siis on võimalik, et tegemist on noorema laenuga. Ees- ja tagavokaalsuse vaheldus, ühesilbilise ainsuse nimetavaga tüvevariantide tüvevokaali vaheldus ning esmalt ainult mitmuslikuna registreeritud variandid viitavad ühtlasi võimalusele, et laenatud võib olla eri allikatest, mis on siiski omavahel etümoloogiliselt seotud. Eesti murretes on omavahel suguluses või kontaktis olevatest allikatest laenamisest põhjustatud variatiivsus küllaltki sage (vt nt Metsmägi jt 2014).

Ühesilbilisest ainsuse nimetavast lähtudes tuleb laenuallikana esmalt kõne alla keskalamsaksa *grope* 'Pfütze, bes. die Mist- oder Jauchrenne, die in den Ställen hinter dem Viehstande ist [lomp, eriti sõnniku- või virtsarenn, mis on lautades loomalatrite taga]' (SchL: 152–153). Semantilist külge silmas pidades eeldab pakutud alamsaksa laenuallikas eesti keeles toimunud tähendusnihet 'renn' > '(vankri)jalg'. See näib usutav, sest sõiduki rattad vajutavad pinnasesse kaks paralleelset rennitaolist süvendit. Murdevariantide tähendused 'soon, renn, vagu' kajastavad alamsaksa laenuallika tähendust vahetumalt.

Kuna mõningate teiste alamsaksa laenude varieeruvuse põhjal otsustades võis Eestis kõneldud (kesk)alamsaksa keeles olenevalt kõneleja muredetaustast metafooniata ja metafooniline hääldus vahelduda (vt nt Ariste 1972: 96, 1981: 102), võidi esitatud alamsaksa laenuallikat hääldada nii *grōpe* kui ka *grōpe*. Nõnda võiks sellest allikast pärineda nii eesvokaalne *rōöp* kui ka tagavokaalne *roop*. Tõsi, selle laenuallika puhul tekitab küsimusi tüvevokaal. Gösekenil (1660) ja paaris Võru murde murrakus (tähenduses 'soon, renn') esinev *-i* ning ka XIX sajandi sõnaraamatutes kirja pandud *-e* on ootuspärased, kuid eesti keeles on kindlasti vana ka tüvevokaal *-a*, mida kajastavad XVIII sajandi allikad ja millele vokaalharmooniliselt vastab ka Lutsi murraku *-ä*. Tüvevokaal *-a* ei välista siiski alamsaksa laenuallikat, eesti keeles on mitmeid *a*- ja *u*-tüvelisi alamsaksa laene (vt selle kohta nt Ariste 1933: 28, 1937: 136; Hinderling 1981: 114–116). Lõunaeeesti keeleala perifeerias säilinud *a*-tüvelise ilmse alamsaksa laenu näitena toodagu murdesõna *kiik*, *g kiiga* 'viil' V (EMS III: 77), < kask *gīge* (vt Hinderling 1981: 61). Kaudselt toetab laenamist alamsaksa keelest rööplaen läti keeles, vrd lt *gruōpe* 'die Hohlkehle, Nute, Rinne, Falze; ausgefahrenes Wagengeleise [soon, renn; vankirööbas]' < kask *grope* (ME I: 671, vt ka Thomsen 1890: 94; Schwerts 1953: 37; Karulis 2001: 318)⁴. Tagavokaalse tüvevariandi *roop* puhul tuleks tüvevokaali *-a*

⁴ Läti keelest on laenatud liivi *grūoip* 'soon' (Thomsen 1890: 94; Kettunen 1938: 62).

silmas pidades aga laenuallikana arvesse ka rootsi *grop* 'auk, lohk', mitm *gropar* (RES: 340), millel Rootsi murretes on ka tähendus 'kraav' (SAOB, märksõna *grop*).⁵ Rootsi laenuallika puhul eeldatav tähendusnihe 'auk, lohk; kraav' > '(vankri)jalg' on samuti mõeldav.

Alamsaksa *grope* eeldatavast mitmuse nimetava vormist **grōpen* ~ **grōpen* võiksid vahetult olla laenatud eespool nimetatud XVIII sajandi allikais ainult mitmuslikuna kirja pandud *e*-tüvelised variandid *ropet*, *rope(d)*, *rōpe*, alamsaksa mitmusetunnus on asendatud eesti omaga. Mitmusevormi eraldi laenamine on tähenduse tõttu (sõiduki rattajäljed moodustavad paari) põhjendatud ja seletaks, miks vastavad ainsuse vormid *roobe*, *rööbe* on kirja pandud alles hiljem: need moodustatigi mitmuse vormidest teiste sõnade analoogial alles hiljem. Ainsuse ja mitmuse vormide eraldi laenamine võib olla üks tüve ulatusliku varieerumise põhjusi.

Niisiis on tüvi *roobas* ~ *rööbas* tõenäoliselt alamsaksa laen (< *grope*), mida mõnevõrra võib toetanud olla rootsi laenuallikas (< *grop*). Murrete ja vanemate leksikograafiliste allikate andmed osutavad, et laentüvi on eesti keeles läbi teinud keerulise ja mõnevõrra tavatu mугanemiskäigu. Esialgu nimetavas käändes ühesilbiline nõrgeneva astmevaheldusega tüvi on omandanud sekundaarse *as*-lõpu ja siirdunud tugevneva astmevaheldusega kontraheerunud noomenite käändtüüpi. Murdeliste ja ajalooliste variantide rohkust on võinud soodustada laenuandjakeele mitmusevormide (alamsaksa **grōpen* ~ **grōpen*, vrd ka rootsi *gropar*) eraldi laenamine.

Lühendid⁶

IisR – Iisaku (kirderannikumurre); Lā – Läänemaa; TLā – Tartu murde lääneosa

Kirjandus

Aikio, Ante 2009. The Saami Loanwords in Finnish and Karelian. Academic dissertation to be publicly discussed, by permission of the Faculty of Humanities of the University of Oulu, in lecture hall L4, on the 27th of March, 2009, at 12 o'clock. https://www.academia.edu/4813912/The_Saami_Loanwords_in_Finnish_and_Karelian (23.09.2015).

⁵ Paiguti on rootsi sõnal registreeritud õ-lisi mitmuse vorme *grōpper*, *grōper* (SAOB, märksõna *grop*).

⁶ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

- Ariste, Paul 1933.** Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXIX, 3.) Tartu.
- Ariste, Paul 1937.** Mõningaid alamsaksa laensõnu. – Eesti Keel 5, 132–140.
- Ariste, Paul 1972.** Das Niederdeutsche im Estnischen. – Советское финно-угроведение VIII (2), 91–99.
- Ariste, Paul 1981.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn: Valgus.
- EEW VIII** = Julius Mägiste 1982. Estnisches etymologisches Wörterbuch. VIII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKMS III** = Andrus Saareste 1962. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. III. Avec un index pourvu de traductions en français. Stockholm: Vaba Eesti.
- EKSS 4** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 4, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS III** = Eesti murrete sõnaraamat. III. Eesti Teaduste Akadeemia. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001–2004.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung Zur Öhstnischen sprache/ Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus./ Sondern auch/ In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval.
- Hinderling, Robert 1981.** Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte/ den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig. https://books.google.ee/books?id=RmIUAAAAQA-AJ&printsec=frontcover&source=&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (08.01.2016).
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Mitau.
- Kalima, Jalo 1919.** Die ostseefinnische Lehnwörter im Russischen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 44.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kalima, Jalo 1936.** Itämerensuomalaisten kielten baltilaiset lainasanat. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 202.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karulis, Konstantīns 2001.** Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Avots.

- Kettunen, Lauri 1938.** Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae 5.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kingisepp jt 2010** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim. Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- LS** = Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. [Anton Thor Helle] 2006. Saksa keelest tõlk. ja järelsõnad kirj. Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ME I** = K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca. K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. I, 1923–1925. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin. Riga.
- Metsmägi jt 2014** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Vilja Oja. Different loan sources as a reason for variability in some Estonian dialect words. – Eesti ja Soome-ugri Keeleteaduse Ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 5, 2, 51–70.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- RES** = Rootsi-eesti sõnaraamat. ~100 000 märksõna. Svensk-estnisk ordbok. ~100 000 uppslagsord. 2004. Koostanud / utarbetad av Mari Aidla, Signe Cousins, Maiu Elken, Madis Kanarbik, Kristina Mullamaa, Tiina Mullamaa, Marina Pertšjonok, Mai Praizner, Raimo Raag, Virve Raag, Juhan Tuldava. Valgus.
- SAOB** = Svenska Akademiens ordbok. <http://www.saob.se> (12.04.2016).
- SchL** = Karl Schiller, August Lübben 1876. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. II (G–L). Bremen: Verlag von J. Kührtmann's Buchhandlung. <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~cd2/drw/s/Sa-schm.htm#Schiller-Lubben> (12.01.2016).
- Sehwers, Johannes 1953.** Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss in Lettischen. (= Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Ost-europa-Instituts (slavisches Seminar) an der freien Universität Berlin, herausgegeben von Max Vasmer 4.) Berlin: in Kommission bei Otto Harrassowitz Wiesbaden.
- SKES 4** = Erkki Itkonen, Aulis J. Joki 1969. Suomen kielen etymologinen sanakirja. IV. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII,4.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SSA 3** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 3, 2000. Päätoim. Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

- Thomsen, Vilhelm 1890.** Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog: en sproghistorisk undersøgelse. København: Bianco Lunos.
- Thor Helle, Anton 1732.** Kurzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica. II. Ein vocabularium. III. Proverbia. IV. Ænigmata. V. Colloquia. Halle.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon esthonio germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg. https://books.google.ee/books/reader?id=ycARAAQAAMAAJ&printsec=frontcover&output=reader&source=gbs_atb_hover&pg=GBS.PP5 (14.01.2016).
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893).** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Sõnavarakogud

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.

Iris Metsmägi
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
iris.metsmagi@eki.ee

The etymology of Estonian *roobas* ~ *rööbas* ‘rut; rail’

IRIS METSMÄGI

The Estonian *roobas* ~ *rööbas* ‘rut; rail’ has been compared to Finnish *ruopas* ‘heap of stones, pack of ice’, *ryöpäs* ‘heap of gravel’, Karelian *ruopas* ‘heap of stones, pack of ice’, Lude *ruopaz* ‘heap of stones’ and Veps *roppaz* ‘pack ice’. As this North Finnic stem is probably borrowed from the Sami languages, the Estonian stem seems to have no cognate language equivalents. This fact indicates that the Estonian stem could be a younger loanword, but the structure of the stem (a contracted noun ending in *-as* in nom. sg.) is not typical of younger loanwords.

The analysis of the data of the Estonian dialects and of 17th–19th century lexicographic sources shows that this structure of the stem may be secondary, as there are many variants with different structures, e.g. *roobe*, *rööbe*, *rööp* in dialects, *roop*, *rööp*, *röbe*, *röbe*, pl. *rope(d)* [*roope(d)*], *röpe* [*rööpe*] in the 17th–19th century dictionaries. Thus the earlier stem variant was probably monosyllabic in nom. sg., i.e. *roop* ~ *rööp*, with variable stem-final vowels in oblique cases (*-a* in the 18th-century dictionaries, *-e* in the 19th-century dictionaries). The stem *roop* ~ *rööp* could have been borrowed from Low German *grope* ‘groove, channel’. The semantic shift ‘groove, channel’ > ‘rut’ has taken place in Estonian. The different quality of the vowel of the first syllable in Estonian may reflect the variable pronunciation in Low German. A parallel borrowing in Latvian, *gruõpe* ‘groove; rut’, indirectly supports the Low German loan source. Swedish *grop* ‘hole, pit’ can be considered as a loan source of the stem variant *roop* including a back vowel as well. The borrowing of different forms (nom. sg. and nom. pl.) of the donor language separately and several donor languages (Low German, Swedish) could explain the variability of the stem in Estonian dialects and in the old lexicographic sources.

Keywords: Estonian, Estonian dialects, younger loanwords, stem variability, loanword adaptation, lexicology, etymology

VE NE ÕIGEUSU EESNIMED VADJA, ISURI JA SETO KEELES¹

EVA SAAR

Annotatsioon. Artikkel käsitleb õigeusu kirikukalendri eesnimede mugandamist vадja, isuri ja seto keelde. Analüüsitakse neisse läänemeresoome keeltesse vene keele vahendusel laenatud nimeteisendite struktuuri, häälikulist kohanemist ja tuletust. Nimeteisendite mugandamise peamisi eesmäärke on eesnimede kohandamine oma keele hääldussüsteemi ja nimetuletussüsteemiga. Vaadeldavates keeltes ilmneb nimede muutmisel sarnaseid jooni: rõhu toomine nimeteisendi esimesele silbile ning võõrhäälikute ja nimealgulise kaksikkonsonandi vältimine. Ühisjoonte kõrval selgitatakse ka vадja, isuri ja seto eesnimede mugandamise erinevusi nii häälikumuutustes kui ka deminutiivsufiksrite kasutamisel. Eesnimede keelelise kohandamise põhimõtete teadmine annab lisa nii perekonnanimede (nt seto *Ivask*, *Karask* jt) kui ka kohanimede (nt isuri *Voloitsa*) tõlgendamise võimalustesse.

Võtmesõnad: läänemeresoome keeled, onomastika, isikunimed, laennimed, nimetuletus, keelekontaktid, võrdlev keeleteadus

1. Sissejuhatus

Läänemeresoome rahvastest on juba mitu aastasada õigeusklikud olnud vepslased, karjalased, isurid, vадjalased ja setod. XIX sajandi keskpaiku toimunud usuvahetusliikumise tulemusena kuulub ortodoksesse kirikusse veel suur osa Lõuna-Eesti ja Saaremaa elanikkonnast. Õigeusku siirdumine tõi kõigi nende rahvaste keelde uue laenude kihi: kanoonilised eesnimed.

Kirikuslaavikeelsed nimed ei ole läänemeresoome rahvaste jaoks olnud lihtsad hääldada, rahvakeeles on eesnimed läbi teinud küllaltki süstemaatilised muutused, mis on olnud kantud vajadusest kohandada nimed oma keele hääldussüsteemi ja ka nimetuletussüsteemiga. Kirjutises analüüsitakse, milliseid õigeusu kalendri eesnimede mugandamise võtteid on kasutatud vадja, isuri ja seto keeles.

¹ Uurimistööd on rahastanud IUT2-37 ja EKKM14-345.

Võrdleva analüüsi aluseks on vadja nimede puhul Vihtori Alava poolt vadja ekspeditsioonil kirja pandud Kattila, Mati ja Untova küla elanike nimistud (AV 1901), Paul Ariste „Vadja etnoloogia“ mapid I, II ja IX–XII, Ariste artikkel „Einige Ausführungen zur Wotischen Personennamen“ (Ariste 1980) ning käesoleva artikli autori poolt mitmete välitööde käigus (peamiselt aastatel 1997–1999) Jõgõperält, Luuditsast ja Liivtšuläst kogutud nimed. Käsitletav isuri nimevara esindab Alam-Lauga ja Soikola murdeala ning pärineb Alam-Lauga Vanaküla puhul Ariste „Vadja etnoloogia“ IX mapist, Soikola murde puhul Viljo Nissilä artiklist „Soikkolan inkeröisten henkilönnimistä“ (1943) ning Ruben Erik Nirvi sõnaraamatust „Inkeröismurteiden sanakirja“ (1971). Isuri nimestikku on täiendanud ka artikli autor aastatel 1998–2015 Ingerimaa välitöödel Soikola murdeala Viistina, Voloitsa, Loa, Mättäsi, Savimäe, Otsove, Tammikonnu ja Saarove külas ning Alam-Lauga murdealal Joenpera (vadjalastel Jõgõperä) külas. Seto nimeteisendite analüüsil on kasutatud Vahur Aabramsi (2013) ja Jaak Simmi kogutud materjale (Simm 1983), Mare Piho kogutud Siberi seto külade inimeste nimevara (Piho 1997: 60–61) ning nimesid Julius Mägiste kogumikust „Setukaistekstej“ (1977). Et mainitud allikates samade kanooniliste nimede kirjaviis erineb, on see siinses käsitluses ühtlustatud, tuginedes raamatule „Словарь русских личных имен“ (Petrovskij 1984).

2. Nimeteisendi struktuur

Õigeusu kirikukalendri lähtenimed on rahvasuus käibel olevatest nimeteisenditest enamasti pikemad, keerulise struktuuri ja võõra hääldusega. Kanoonilise eesnime vadja, isuri ja seto vaste on nimetavas käändes harilikult kahesilbiline. Osa rahvasuus käibel olevatest nimedest on laenatud otse vene keelest, st üle on võetud vene deminutiivnimi. Enamasti on vene deminutiivsufiks asendatud omade vahenditega, st kasutatud on põlist läänemeresooe tuletusainest. Nõnda saadud nimekujud on üldjuhul vaegsilbilised, lühemad kui nime algkuju. Läänemeresooe keeltes on tuletamisel enamasti ära kasutatud vaid laennime kaks esimest silpi, harvem laennime pearõhuline järgsilp, liites ühele neist hüpokoristlikkust või deminutiivsust näitava tunnuse (Mägiste 1928: 227), nt Иларион > vdj *Lari*; Филимон > isS *Viloi*, isAL ja se *Hiil'o*; Антонина > vdj *Nīna*.

Ka ühesilbilised kanoonilised nimed on muudetud kahesilbiliseks deminutiivsufiksi lisamisega: Фрол > vdj *Frolka*, is *Frola*, *Frolka*, se

Rolla, Rõlla; Карп > vdj *Karppa, Karppo*, is *Karppi, Karppo*, se *Karba, Karpa*; Кир > isS *Kiroi*; Марк > vdj *Markko, Markku*, se *Marga, Marge*; Нил > se *Nilka*; Тит > isS *Titto(i)*, se *Kito, Kitu*; Влас > is *Lässē, Lāssei*, se *Ulas, Ulask*. Viimaste seto nimeteisendite puhul ei ole kahesilbilisust saavutatud hääliku (sufiksi) lisamisega sõna lõppu, vaid sõnaalgulise kaashäälikuühendi esikomponendi vokaliseerimisega. Ühesilbilisi nimeteisendeid leidub vaadeldavatest keeltest vaid seto keeles, nt Филипп > *Hil'p, Hilp, Hipp*.

Vadja ja isuri keeles lõpeb nimeteisend – erinevalt seto keelest – alati vokaaliga. Seda ka kahe- ja kolmesilbiliste konsonandiga lõppevate lähtenimede puhul, mis on üle võetud suuremate sisestruktuuri muutusteta: Архипп > vdj *Arkippa*, is *Arhippa* (vrd seto *Ahrip*); Макар > vdj, is *Makara*, vdj *Makaro* (vrd seto *Makar, Makar'*); Никифор > is *Migi'fora, Miki'fora* jt.

Nimeteisendi struktuuri puhul mängib olulist rolli vahenduskeel. Nii saksa keele vahendusel eesti keelde kui ka vene keele vahendusel vadja, isuri ja seto keelde on ju paljus laenatud sama algupäraga (kristlikud, enamasti kreeka ja ladina päritolu) nimed. Näiteks kreeka nime Πέτρος puhul nõudis saksa keel lisavokaali kaashäälikuühendisse *tr*, sellisel kujul võttis nime üle ka eesti keel (sks *Peter* > ee *Peeter*). Vene keele vahendusel ei saanud eestlaste ortodokssete naabrite traditsioonis sama nimi kahesilbiliseks mitte vokaali lisamisega viimaste konsonantide vahele, vaid vokaali lisamisega nime lõppu (Петр(á) (Пётр) > vdj *Petra*, is *Pedri, Petri*, se *Pître, Pître*).

Nimeteisendite fleksioon toimub vastava keele grammatilise süsteemi kohaselt, keelele omastele kvantiteedivahelduse reeglitele (astmehaheldus, isuri keeles ka kolmesilbiliste sõnade geminatsioon) alluvad ka nimeteisendid, nt Григорий > vdj SgN *Griša* : SgG *Grižgā*; Анна > isAL SgN *Nūtta* : SgG *Nūtan*; Николай > se SgN *Mikul* : SgG *Migula*; Ирина > isS SgN *Iroi* : SgG *Iroin* : SgP *Iřrōja*.

3. Rõhk

Kõigi läänemeresoome keelte puhul on loomulik sõna dünaamilise rõhu ehk pearõhu paiknemine esimesel silbil, nõnda ka laenulise eesnimevara puhul. Nii Seto- kui ka Ingerimaalt kogutud vadja ja isuri nimede puhul on pearõhk esimesele silbile toodud pea kõikidel juhtudel ka lähiminevikus

kogutud materjali puhul, seda hoolimata vene keele suurenenud mõjust. Eesnimeteisendites rõhu esimesele silbile saamiseks on rakendatud järgmisi moodsuseid:

- 1) rõhu siirmine 1. silbile: Гаврил > vdj *Gābre*, *Ga’o*, is *Kaurila*, *Kaurula*, se *Kā’o*, *Kauril*, *Karil*; Спиридон > vdj *Pirkko*, *Spi-ridon*, *Spirka*, is *Pirkka*, se *Pirgo*, *Pirko* jt;
- 2) nimeosa laenamine alates pearõhulisest silbist: Димитрий > vdj *Mīteri*, *Mitjo*, *Mit’u*, isS *Mīttoi*, *Mitoi*, se *Mītra*, *Mitra*, *Mītrosk*, *Mīter*, *Midro*; Антонина > vdj *Nīna*; Ефросиния > se *Sīna*; Захар > seS *Hāro*; Иван > vdj *Va’o*, is *Va’na*; Никандр > se *Kandra* jt.

Rõhu ümbertõstmine on tinginud järgmisi kvantiteedimuutusi:

- 1) esimese silbi vokaali pikenemine: vn Агрипина > se *Krēpa*, *Krēba*, *Rēpa*; Василий > is *Vāsseli*; Владимир > se *Lādi*; Гаврил > vdj *Gābre*, se *Kā’o*; Иван > is *Īvana*; Илья > vdj *Īlia*, *Īliä*, is *Īlja*, *Īljä*; Мария > vdj, is *Mārja*, isS *Māroi*; se *Mā’ra*, *Mā’ro*; Михаил > vdj *Mīhhal*, is *Mīhkali*, *Mīhkili*; Тихон > vdj *Tīhan*, *Tīfona*, is *Tīhana*, *Tīhkana*; Фома > is *Fōma*, vdj, se *Hōma*, se *Hōmka*;
- 2) rõhu siirmise tulemusena pearõhuliseks muutunud silbi vokaalile järgneva konsonandi gemineerumine: nt Антон > is *Onttana*, *Onttona*; Григорий > is *Krissa*; Дементий > se *Temme*, *Temmesk*; Матфей > vdj *Matte*, vdj, is *Matti*; Михаил > vdj *Mikkeli*, is *Mikkala*; Моисей > vdj, se *Mošše*, *Mosse*, vdj *Mošše*; Роман > se *Rammañ*; София > vdj *Soffi*.

Esimese silbi vene rõhulistele vokaalidele vastab vадja, isuri ja seto keeles sageli pikk vokaal: Дария > se *Tārka*, *Tārka*, *Tā’o*, *Tāli*; Павел > vdj, isAL *Pāvo*, isS *Pāvoi*, se *Pāli*, *Pāle*, *Pāl’o*, *Pāl’*, *Pāl’ka*, *Pāvli*; Савва > vdj, is, se *Sāva*; Феодор ~ Фёдор > vdj *Fōdrä*, *Fūdera*, is *Vōterä*, *Vōttöi*, se *Hōdo*, *Hōdor*; Яков > isAL, isS, vdj *Jākko*, isS *Jākkoi*, *Jākoi*, se *Jāgo*, *Jāko*.

4. Eesnimede häälikuline kohandamine

4.1. Esisilpide vokaalid

Nii rõhulises kui ka rõhuta positsioonis on algupärane slaavi 1. silbi *u* ja *i* nimemugandites hästi säilinud. Säilinud on ka rõhulised initsiaalsed *a* ja *o*. Huvitavamalt käituvad sõnaalgulises positsioonis rõhuta *a* ja *o* ning esisilbi rõhuta *e*.

Astrid Bäcklund on nimetanud sõnaalguliste *a* ja *o* esinemist kreeka kanooniliste nimede venekeelsetes vastetes üheks huvitavamaks foneetiliseks nähtuseks. Need vokaalid võivad nime vene keelde ülevõtmisel kaduda või siis esineda venendatud nimedes, ilma et algupärase kreeka nimes sellist vokaali oleks olnud. Näiteks Novgorodi allikaist pärinevad nimed *Настасия*, mille kirjakeelne kuju on *Анастасия* (kr Ἀναστασία), ning *Oksenja* või *Oksinija* (kr Ξένη), kus on sõnaalguline vokaal lisatud konsonantühendi toetamiseks. (Bäcklund 1956: 22)

Et kreeka kalendrinimed on võetud läänemeresoome keeltesse vene keele vahendusel, esineb ka õigeusklike läänemeresoomlaste nimevaras samamoodi nagu venekeelsetes nimeteisendites nimealgulise *a* või *o* esmapilgul põhjendamatut lisamist, ärajätmist või vaheldumist. Vene rahvakeele mõjul domineerivad vадja keeles ametlike *a*-alguliste kalendrinimede hulgas muutusele *a* > *o* alluvad nimeteisendid (näiteks esineb vадja keeles 9 *a*-algulise kanoonilise mehenime kohta 5 *a*-algulist ja 17 *o*-algulist nimeteisendit), isuri ja karjala keeles on see tendents ebajärjekindlam – *o*-alguliste nimeteisendite kõrval esineb rohkesti neid, kus sõnaalguline *a* on säilinud (vt Saar 2000: 14, samuti Nissilä 1975: 210). Seto keeles on *a*-alguliste nimede mugandamine veelgi mitmekesisem, *a* säilimise kõrval esineb labialiseerumisele lisaks labiaalvokaali kõrgenemine *a* > *o* > *u*.

a ≡: Агафия > vдж *Agu*, *Aguška*; Андрей > is, se *Andre*, se *Andri*, *And'so*; Анисия > se *Anne*, *Ańiska*; Анна > vдж *Anni*, *Ańńukki*, *Ańu*, se *Anne*, *Annõ*, *Ann*, *Anni*, *Ańńa*; Антон > is *Antti*, *Antto*; Архипп > vдж *Arkippa*, se *Ahip*, *Ahrip*, *Ah'ŗp*, *Arp*, *Ahrik*, *Aatso*; Арсений > is *Arse*; Артемий ~ Артём > vдж *Art't'u*, *Art'ime*, se *Arti*, *Ard'o*, *Ard'so*.

a _ > *o* _ : Абрамий > se *Obr'a*, *Obra*, *Obram*, *Obrask*; Агафия > vдж *Ogu*, *Oko*, se *Oga*, *Ogask*, *Oka*, *Okask*; Агафон > vдж *Ofońa*, *Ofonja*, se *Ogahvan*, *Ohva*; Александра > vдж *Ol'eksandra*, *Ol'o*; Алексей > vдж *Ol'ekse*, *Ol'o*, *Ol'okse*, se *Ol'oksa*, *Ol'ts*, *Ol'tsi*; Андрей > vдж *Ondrē*, *Ondrona*, *Ondruška*, is *Ondre*; Анисья > vдж *Onisa*, *Oniśśa*, *Onissi*, *Onja*; Антоний ~ Антон > vдж, is *Onttana*, vдж *Ontto*, *Ontun*, is *Onttona*, se *Onto*; Артемий ~ Артём > vдж *Ortju*, se *Ordi*, *Orti*, *Ort'*.

a _ > *o* _ > *u* _ : Ананий > se *Unask*, *Undsi*; Антипп > se *Unkip*; Антоний ~ Антон > se *Unto*, *Undo*, *Uńt'o*, *Uńd'o*.

Rõhutu silbi *o* hääldub ka vene keeles *a*-sarnasena, seetõttu on tõenäoline, et häälikumuutus rõhuta *o* > *a* ongi toimunud juba vene keeles

kui kanooniliste nimede vahenduskeeles: Соломония > vdj *Salo*, se *Sāli*; Кондратий > se *Kandra*, *Kandrask*; Роман > se *Ramask*, *Rammañ* jt.

Rohkesti on nimeteisendeid, kus algupärane *e* on esisilbis säilinud: Сергей > isAL *Seŕo*, se *Sergo*; Степан > vdj, se *Teпо*, isS *Tevoi*, se *Teпо*; Терентий > vdj *Teroška*, isS *Teroi*, se *Teresk*, *Tero*, *Teŕo* jne. Nimede esisilbi *e* võib aga olla asendatud väga mitmel moel.

e > *a* on levinud ka vene kõnekeeles (vt nt Petrovskij 1984: 86, 155, 177) ning esineb kõigis vaadeldavais keelis: Герасим > vdj *Gaŕo*, *Garasim*, is *Karassima*, se *Karassim*, *Karasim*, *Krassim*, *Karask*; Мелания > vdj *Malo*, *Mal'o*, se *Malask*, *Malanja*, *Malanka*, *Mala*; Пелагия > vdj *Paljo*, is, se *Palaga*, se *Palli*, *Pal't'si*; Евсей > se *Ausja*;

e > *ä* on vaadeldavatest keeltest omane seto keelele: Ефим > se *Jähim*; Еремей > se *Järjom*, *Jährom*;

e > *i* esineb isuri ja seto keeles, vadja keele näide puudub: Клементий > se *Kliššo*; Семён ~ Симеон > isAL, se *Simo*, isS *Simoi*; Сергей > is *Sirke*, *Sirkei*; Пентелей > se *Pint'o*, *Pind'o*, *Pindo*;

e > *o* (> *u*): *e* labialiseerumine esineb nimedes, kus talle järgneb labiaalhäälik: kas *o* või konsonandile eelnev *v* või *f*, nt Георгий > vdj *Joko*, *Joša*, *Jogora*, is *Jokoi*, is, se *Johorka*, se *Jorka*, *Joorka*, *Juurka*; Феврония > vdj *H'ovra*, is *Houra*, se *Hobŕo*, *Hobre*, *Hovŕo*; Евдокия (Авдотья) > vdj *Oud'e*, *Oudei*, *Oudekki*, *Oudekko*, isS *Odoi*, *Oude*, se *Ode*, *Od'e*, *Od'o*, *Od'a*, *Ouda*, *Oude*; Евдоким > is *Outuška*, se *Ouda*, *Oude*, *Oudask*. Labialiseerunud vokaal võib seto keeles ka kõrgeneda *e* > *o* > *u*: Евдоким > se *Uuda*, *Uude*, *Uudask*; Ефим > se *Juhim*, *Juhkim*;

e > *o* > *ö* > *ü*: umlaudi teke on võimalik *e*-listes nimedes, kus kanoonilise nime *e* asemel esineb vene keeles *ě* [jo] ning *j*-i mõjul on vokaal kõrgenenud: Феодор ~ Фёдор > vdj *Fōdra*, *Fūderä*, isAL *Fōdor*, isS *Vōdrä*, *Vōttöi*, *Vūterä*, *Vūtärä*, se *Hōdo*, *Hōdor*, *Höti*, *Hödi*; Фекла ~ Фёкла > vdj *Fogl'a*, *Fökla*, isS *Vöglä*, *Vögöi*, se *H'okla*, *Hoko*, *H'oko*, *Hökla*, *Höko*.

4.2. Järgsilpide vokaalid

Kuna suurema osa kalendrinimede mugandamisel on kasutatud tuletamist, mille puhul tuletusalusena kasutatakse enamasti vaid üht (harva kaht) silpi, saab järgsilpide vokalismi muutustest kõnelda vaid nimede puhul, mis on üle võetud sisestruktuuri olulisel määral muutmata.

Eesnimedes, mille mugandamisel on piirdunud vaid rõhu siirmisega, on järgsilpide vokaalid üldiselt säilinud, kaastrõhulises silbis on vokaal pikenenud, nt Агриппина > isS *A·grappīna*; Стефанида > se *Te·panīda*.

Kreeka *ἑας-*, *ειος-*, *αιος-*lõpulised meeste eesnimed, mis vene keeles lõpukao tulemusena on lühenenud *ei*-lõpuliseks (Bæcklund 1956: 64–65), on läänemeresoome keeltes omakorda kaotanud ühe sõnalõpulise diftongi *ei* komponentidest. Harilikult on kadunud teine komponent: Андрей > is, se *Andre*; Фаддей > vdj *Fad'd'e*, se *Hade, Had'e*; Матфей > vdj *Mat'fe, Matte*, se *Mate, Mat'e, Matve*; Моисей > se *Mosse, Mošše*; Сергей > is *Serke, Sirke*, se *Serge* (vt ka nimetuletuse ptk 5.1). *i* kaos peegeldub ka läänemeresoome *oi-*, *ei*-deminutiivi areng, kus vadja ja seto keeles (ka eesti keeles) rõhutute järgsilpide algläänemeresoome diftongi järelkomponent *i* ongi kadunud (vt Mägiste 1928: 40, 54).

Mõnel juhul on kadunud hoopis järgsilbi diftongi 1. komponent: Елисей > is *Jelessi*; Матфей > vdj *Matti*, is *Mat't'i*; Андрей > se *Andri*; Авдей > se *Avdi*; Фаддей > se *Vadi*.

Peale *ei*-nimede on vene keeles *s-i* kao tulemusena lühemad ka kreeka *Νικόλαος*-tüüpi nimed (vene keele lõpukadu vt Bubrich 1925: 121–124), läänemeresoome keeltes on teise komponendi kaotanud ka sõnalõpuline *-ai*: Николай > vdj *Mikala, Mikola, Mikula*, is *Mikkala, Mikkula*, se *Mikul, migularpäiv*.

4.3. Vokaalharmonia

Nii vadja, seto kui ka isuri keel on vokaalharmoniakeeled. Seto (ka võru) ja vadja keeles on *ä-*, *ü-* ja *õ-*harmonia, neutraalne vokaal on *i*. Isuri keeles on (nagu soome ja karjala keeles) *ä-*, *ü-* ja *ö-*harmonia ning neutraalsed vokaalid on *e* ja *i*, mis võivad esineda niihästi ees- kui ka tagavokaalsetes sõnades. Veel XX sajandi keskel ei olnud keeleteadlastele selge, millistel puhkudel esineb läänemeresoome keeltesse laenatud vene tüvedes vokaalharmoniat (Kalima 1952: 59). Hilisemad uurimused viitavad, et eesvokaalsus võib pärit olla palataalsest või *i-* ja *j-*ilisest ümbrusest (Lauerma 1993: 193).

Laennimede puhul on sage vokaalharmoniast hälbimine, nt Елисей > vdj *Jelja*; Фёдор > isS *Võdra*; Ефим > se *Jähim* (SgG *Jähima*). Vadja ja seto keeles on selles oma osa *õ*-harmonia puudumisel, mistõttu produktiivne tuletuslõpp **-oi* > *-o* liitub sellisena ka eesvokaalsele

nimeosale, nt Вера > vdj *Ver'o*; Фекла > se *Höko*; Феодор > vdj *Fed'o*, *Fet'o*.

Vokaalharmooniat rikkuvate keelendite puhul ei ole alati tegemist mitte laenamise, vaid koodivahetusega, üleminekuga vадja (või isuri, seto) keelelt vene keelele (Ariste 1981: 63–70; Lauerma 1993: 194; Turunen 1997: 208). Petri Lauerma on esitanud kolm peamist vokaalharmooniat rikkuvat laenurühma, mida iseloomustab vastavalt: a) *e* kombineerumine tagavokaalidega; b) palataliseeritud konsonandile järgnev eesvokaal tagavokaalses sõnas (seda esineb rohkesti Siberi setode nimemugandeis, vt Piho 1997: 60–61); c) (sufiksaalse harmoonia vastane) kahele *i*-le järgnev tagavokaal (Lauerma 1993: 193), nt vdj *Kirila*, vrd *is*, se *Kirilä* (< Кирилл).

Seto eesnimedes esineb kõige rohkem *õ*-harmooniat: Мокей > se *Makõ*; Анна > se *Annõ*, *Ann* (SgG *Annõ*); Ксения > se *Oksõ*; Лазарь > se *Laasõr*; Влас ~ Власий > se *Ulas* (SgG *Ulasõ*), *ulasõpäiv*; Екатерина > se *kadõrnapäiv*. Mõnes seto nimes esineb *õ*-harmoonia regressiivset korrigeerimist, nt Агрипина > *Krõpo*; Фекла > *Hõkla*; Фрол > *Rõlla*. Kaks näidet on ka vадja *õ*-harmoonia kohta: Лукерья > *Lukkẽ* ja Варвара > *Varvẽ*. Vадjamõjuline on ilmselt isuri Alam-Lauga murdealalt Vanaküläst registreeritud *Palage*.

ä-harmooniat esineb Ingerimaal rohkesti, nt Илья > vdj *Īliä*, *is Īljä*; Кирилл > *is Kirilä*; Людмила > vdj *Lüsä*; Петр > vdj *Pet'ä*; Феодор ~ Фёдор > vdj *Füderä*; isS *Vüterä*, *Vütarä*; Фекла ~ Фёкла > isS *Võglä*. Setodelt on kaks *ä*-harmoonia näidet: Никита > *Mikit* (SgG *Mikidä*) ja Кирилл > *Kirilä*, neist viimane on registreeritud Siberi setodelt (vt Piho 1997).

õ-harmoonia esineb reeglipäraselt isuri Soikola murde nimedes: Прокофий > *Prökkõ*, *Prökkõi*; Феодор ~ Фёдор > *Võttõi*, *Vütõi*, *Vüttö*, *Vüttöi*; Фекла ~ Фёкла > *Võgõi*; Артемий > *Ärtõi*, *Ärtõ*, *Ärtõi*. Viimase nime puhul on toimunud vokaalharmoonia regressiivne korrigeerimine, st ka tuletusaluseks olev silp on muutunud eesvokaalseks. Setomaa seto keeles *õ*-harmoonia puudub, ent Siberi seto külade elanike nimevaras esineb *õ*-d järgsilbis rohkesti (n-õ ületaotluslikult) ka tagavokaalse esisilbi puhul: Антон > *Undõ*, *Untõ*; Еремей > *Jahrõm*; Кузьма > *Kutõ*; Марфа > *Martsõ*; Мария > *Mannõ*; Матрона > *Matrõ*, *Mattõ*, *Matõ*; Татьяна > *Tatõ* (vt Piho 1997).

ü-harmoonia kohta on vaid üks seto näide (Дионисий > *Tennüs*), vадja ja isuri nimeteisendite seas *ü*-harmoonia näiteid pole.

4.4. Konsonantism

Kaashäälikutest on muutustealtid vадja, isuri ja seto keelele võõrad ja võõras positsioonis häälikud, samuti nimealguline kaashäälikuühend.

Läänemeresoome keelte omasõnavaras ei esine sõna algul kaksikkonsonante. Ka laennimede algul on neid küllalt järjekindlalt vältitud nii seto (Simm 1983: 97) kui ka vадja ja isuri keeles (Saar 2000: 18), samuti saaremaalaste (Peegel 1959: 98), idakarjalaste (Nissilä 1975: 210) ja Tveri karjalaste (Virtaranta 1973: 488–489) nimedes.

Nimealgulise kaksikkonsonandi vältimiseks on mitmeid mooduseid, neist enim on rakendatud kaashäälikuühendist ühe komponendi ärajätmist. Klusiilainesega konsonantühenditest on harilikult säilinud klusiil: Григорий > vdj *Kiko*, *Kikoria*, is *Kikori*, *Kikorja*; Спиридон > vdj *Pirkko*, se *Pirgo*, *Pirko*; Степан > vdj, se *Тепо*, isS *Тевои*, se *Тепан*.

Raske on olnud hääldada nime algul ühendeid *fr_* (Фрол > se *Rolla*, *Rõlla*), *hr_* (Христина > vdj *Kristina*, se *Krest'o*; Хрисанф > se *Hirsan*, *Kirsan*) ja *vl_*. Viimase puhul võib üks kaashäälilik nime algult kaduda (Власий > is *Lässe*, *Lässe*; Владимир > se *Ladi*, *Laadi*) või vokaliseeruda (Власий > vdj *Ulaska* (*ulaskā päivä*), se *Ulask*, *Ulas*).

Konsonantühendit saab vältida ka vokaali lisamisega selle ette: Ксения > vdj *Oksju*, vdj, se *Okse*, se *Oksõ*; Праскева > vdj *Opraska* (vt ka ptk 4.1).

Erinevalt vадja ja isuri keelest on seto keeles suhteliselt hästi säilinud nimealguline klusiili ja sonorandi ühend: Гликерия > *Klika*; Григорий > *Kriisa*, *Kriiso*, *Kriiska* (ka isuri keeles *Krisa* ja *Krissa*); Клементий > *Kleśšo*, *Kliššo*; Прокопий > *Prooška*, *Proška*; Трифон > *Treho*, *Trihvo*; Трофимий ~ Трофим > *Tross*, *Trośšo*, *Trohkim* (ka vdj, isAL *Tropo*, isS *Trovoi*).

Klusiilid *p*, *t*, *k* on üldiselt säilinud nii nime algul kui ka keskel. Nime keskel on märgatavamaid läänemeresoomepärasamisi *kt* > *ht*: Виктор > is *Vihtora*, se *Vihter*, *Vihtõr*. Slaavi helilised klusiilid on nimeteisendite algul muutunud helituks, seda eriti järjekindlalt isuri ja seto keeles:

b > *p*: Борис > is *Poris*, *Porissa*, se *Purś*, *Poris*;

d > *t*: Данийл > is *Tanila*, se *Tannil*, *Tańńo*, *Tańo*, *Taani*; Дорофей > is *Toroška*, se *Torosk*;

g > *k*: Гаврил > is *Kaurila*, se *Kaaró*, *Kauril*, *Karil*, *Kauds*, *Kauts*, *Kaur*; Григорий > vdj *Kiko*, *Kikoria*, is *Kikori*, *Kikorja*, *Krisa*, *Krissa*, se *Kriisa*, *Kriiso*, *Kriiska*.

Nime *Γεοργίου* mugandid algavad kõikjal läänemeresoome aladel valdavalt *j*-iga: vадja *Jogora*, *Johorka*, *Johrei*, *Joko*, *Jürki* (ka *jürtšipäivä*); isuri *Johorka*, *Jokoi*; seto *Jahor*, *Jehor*, *Jahorka*, *Jehorka*, *Johorka*, *Juhurka*, *Jorka*, *Joorka*, *Jöörka*.

Isuri Soikola murdeala nimedes on klusiil heliline sõna sees *l*-i ja *r*-i ees, mis on isuri keelele ses positsioonis omane joon: Феодор ~ Фёдор > isS *Võdrä*; Фекла ~ Фёкла > isS *Vöglä* (vrd *Vögöi*).

Vene keele *v* vasteks on nime algul vokaali ees samuti *v* (nt Виктор > is *Vihtora*, se *Vihter*, *Vihtör*, *Viitska*, *Viku*). Nime sees konsonandi (*C*) ees olev *v* ei sobi hääldussüsteemi, selle vältimiseks on mitmesuguseid võimalusi.

-vC- > -bC-: Гаврил > vdj *Gābre*; Лаврентий > se *Labre*; Мавра > se *Nabra*;

-vC- > -uC-: Евдокия > vdj *Oudekki*, *Oudekko*, is *Oude*, se *Ouda*, *Oude*; Гаврил > vdj *Gauri*, *Gaurila*, is *Kaurila*, se *Kauril*; Евсей > se *Ausja*;

-vC- > -C-: Евдокия > vdj *Ot'u*, *Oto*, is *Otoi*, se *Od'a*, *Ode*, *Od'e*, *Od'o*; Гаврил > vdj *Garō*, se *Kaaro*.

Jalo Kalima (1952: 70) sõnul on vene keele *f* laennimisõnades pea kogu läänemeresoome alal säilinud. Samas mõõnab ta vene *f*-alguliste isikunimede esinemist *h*-algulistena karjala isikunimistus. See muutus on valdav ka seto keeles, kus *f*ei ole säilinud nime algul ega keskel; mõneti ka vадja ja isuri nimedes, kus muutuse *f*₋ > *h*₋ kõrval on isuri Soikola murdes paljudel juhtudel *f*₋ > *v*₋, kuna vадja keel ning isuri Alam-Lauga murre on sageli nimealgulise *f*-i säilitanud. Muutust *f*₋ > *h*₋ on peetud lähedal paiknevate vene murrete mõjuks (Simm 1983: 92–96), ent võimalikuks võib pidada ka vastupidist mõjusuunda.

***f*₋ ≡**: Фекла ~ Фёкла > vdj *Fogl'a*, *Fökla*; Филимон > vdj *Fila*, *Filjo*, *Fil'o*, *Filu*; Филипп > vdj *Filippa*; Феодосия > isAL *Fed'osk*.

***f*₋ > *h*₋**: Афиноген > se *Hinask*; Фаддей > se *Hade*, *Had'e*; Феврония > vdj *H'ovra*, is *Houra*, se *Hobró*, *Hobre*, *Hovró*; Феодор > se *Heedo*, *Heodor*, *Heder*, *Höödo*, *Höödor*, *Höti*, *Hödi*; Фекла > se *H'okla*, *Hoko*, *H'oko*, *Hökla*, *Höko*; Филимон > isAL *Hiil'o*, se *Hil'o*; Филипп > isS *Hilippa*, se *Hilip*, *Hil'p*, *Hilp*, *Hipi*, *Hipo*, *Hipp*, *Hil'ep*; Фома > vdj *Hōma*, is *Homa*.

***f*₋ > *v*₋**: Фаддей > vdj *Vadje*; Феодор > isS *Võdrä*, *Võttöi*, *Vütöi*, *Vüttöi*, *Vüterä*, *Vütärä*; Фекла ~ Фёкла > is *Vöglä*, *Vögöi*; Феодосия >

isS *Vetoška*; Филимон > vdj *Vil'u*, is *Vilo*, *Viloi*, Филипп > vdj *Vilpo* jt. Kaks näidet on ka seto keelest: Афанасий > *Vanas* ja Фаддей > *Vadi*.

Nime keskel on *f* säilinud paljudes vadja ja isuri nimeteisendites (nt Агафон > vdj *Ofoña*, *Ofonja*), seto keeles on muutused mitmekesisemad.

f* > *h: Ефим > se *Jehim*, *Jahim*, *Jāhim*, *Juhim*; Ефрем > se *Ohre*, *Ohra*, *Ohró*, *Ohrim*, *Ohřem*; Марфа > se *Marha*; Трифон > se *Treho*; Варфоломей > se *Varhalai*;

f* > *hk: Ефим > se *Jahkim*, *Juhkim*; Ефрем > se *Ohkra*, *Ohkrim*; Трофим > se *Trohkim*;

f* > *hv: Агафия > se *Kaahvja*; Афанасий > is *Ohvana*, *Ohvon*, *Ohvona*; Епифан > se *Pihva*; Марфа > se *Maarhva*; Онуфрий > se *Hannuhvre*; София > is *Sohvi*, se *Sohva*, *Sohve*, *Sohvi*; Трифон > is *Trīhvana*, se *Trihvo*;

f* > *v: Ефрем > isS *Jevoi*; Марфа > se *Maarva*;

f* > *p: Трофим > vdj *Tropo*, isS *Trovoi*, *Tropoi*.

Vene *h*-le vastab nime algul samuti *h*, v.a juhul, kui tegemist on nimealgulise kaashäälikuühendiga, sel juhul on võimalik kas *hr_* > *h_*, *k_* või *kr_*: Хрисанфъ > se *Hirsan*, *Kirsan* (nimeteisendid *Курсан* ja *Курсанка* on kasutusel ka vene keeles, vt Petrovskij 1984: 229); Христина > vdj *Kristina*, se *Krest'o*. Esimese nime puhul on tegemist häälikute koha vahetusega ehk metateesiga (mugavama häälduse huvides). Metatees esineb seto keelele omasena ka nime *Apxunn* teisendites *Ahrip*, *Ah'rp*, *Ahrik* (vrd *vahn* 'vana').

Nime sees *h* kas säilib või gemineerub, isuri ja seto keeles võib toimuda ka muutus *h* > *hk*: Тихон > is *Tīhkana*, se *Tihan* (SgG *Tihane* ~ *Tihani*), *Tihañ*; Захар > se *Sahar*, *Sahhar*, *Sahkar*; Михаил > vdj *Mīhal*, *Mīhhal*, is *Mīhkali*, *Mihkeli*, se *Mihal*, *Mihal'*, *Mihkal*, *Mihkel*, *Mihkle*, *Mihkli*. Vadja ja isuri keeles võib nime sees toimuda muutus *h* > *g* või *h* > *k* (> *kk*): Захар > vdj *Zako*, is *Sagoi*, *Sakoi*; Михаил > vdj *Mikala*, *Miki*, *Mikkeli*; is *Mikalkka*, *Mikkala*, *Mikkei*, *Mikkoi*.

Sibilantide puhul toimunud muutustest on tähelepanu väärivaim helilise *z* helituks muutumine isuri ja seto keeles: Захар > is *Sagoi*, *Sakoi*; se *Sahar*, *Sahhar*, *Sahkar*; Зинаида > se *Siina*, *Senni*.

Nasaalid *m* ja *n* on hästi säilinud nii nimede algul kui ka sees. Erandiks on *i* ees paiknev *n*, mis on vene rahvakeele mõjul kalendrinimede läänemeresoome (ning kaugematest soome-ugri keeltest näiteks volga keelte, vt Ahlquist 1999: 627) rahvapärastes vastetes olnud varmas asenduma *m*-iga. Nii ka vadja, isuri ja seto keeles: Никита > vdj, is *Mikitta*, is *Mikki*,

se *Mikit*, *Mikt*, *Miki*, *Miko*, *Miku*; Никифор > vdj *Miko*, vdj, is *Mikifora*, se *Miku* (aga ka *Niki*, *Niko*); Николай > vdj *Mikala*, *Miko*, *Mikola*, *Miku*; is *Mikkula*; se *Mikk*, *Miko*, *Miku*, *Mikul*, *migulapäiv*. Eelnevaile lisaks esineb muutus *m* > *n* ka seto nimes Мавра > *Nabra*.

4.5. Palatalisatsioon

Vadja, isuri ja seto nimeteisenditele on omane sage palataliseerimine, eriti esineb seda seto nimedes. Isuri nimede palatalisatsioon on ses mõttes ootuspäratu, et isuri omasõnus palatalisatsioon puudub, v.a onomatopoeetilis-deskriptiivne sõnavara. Palatalisatsiooni laialdane esinemine nimeteisendites kõneleb sellest, et palatalisatsioon kui nähtus ise on kujunenud üheks deminutiivsuse väljendamise vahendiks nii vadja, isuri kui ka seto keeles. Seto nimede puhul häälduvad peenendatuna sageli isegi helitud konsonandid *v*, *h*, *k*. Nimeteisendite võimalikku arengut vaadates saab palatalisatsiooni esinemise juhtumeid enamasti seletada (kunagise) *i* või *j*-i mõjuga. Kas on *i* olnud lähtenimes, nt Никита > se *Mikt*; Софія > se *Soh'va*; Фаддей > **hadei* > se *Had'e*, is *Fat'ko*; Филимон > vdj *Fil'o*, isAL *Hil'o*, se *Hil'o*; Моисей > is *Mo'sei*; Данийл > **tanoi* > se *Tańńo*; Мария > is *Ma'ra*, *Ma'ru*, se *Mā'ra*, *Mā'ro*; Матфей > is *Mat't'i*, *Mat'u*; Сергей > isAL *Se'ro*; või deminutiivsufiksis, nt Александр > vdj *Ol'o*, *Ol'u*, is *Ol'a*, *Ol'oi*; Антон > **untoi* > se *Und'o*, *Unt'o*; Соломонида > vdj *Sol'o*, *S'ol'o*.

Paljud deminutiivnimed on üle võetud vene keelest, kus samuti esineb hüpokoristilistes nimedes palatalisatsioon: Дмитрий > vdj, is *Mit'a*; Иван > is *Va'na*, *Va'ńńja*, se *Vā'ńka*; Ольга > se *Ul'ka*; Семён > vdj, isAL *Sē'na*, se *Sē'ńka*, *Se'ńka* jt.

5. Nimetuletus

Peale häälikulise kohandamise on nimed mugandatud ka vormiliselt, see tähendab et nimed on saanud endale deminutiivsufiksi. Tuletusaluseks on enamasti kanoonilise nime üks silp (esisilp või esimene rõhuline silp), harvem kaks silpi (nt Исидор > vdj *Sīder/i*, is *Sīter/i*). Alljärgnevalt vaadeldakse vadja, isuri ja seto traditsioonile kõige iseloomulikumaid tuletusliiteid. Nende kõrval on kahtlemata veel mitmesuguseid viise deminutiiv-hüpokoristiliste nimeteisendite moodustamiseks, rohkesti

esineb vokaalliite vaheldumist, nt Михаил > vdj *Miki, Miko, Miku*; Пётр > is *Pet'a, Peti*; Устинья > se *Ušta, Ušte, Ušti*; София > se *Soh'va, Sohve, Sohvi*.

5.1. *-oi, -ei

Vadja keele Vaipoole murrakus (kust pärineb suur osa käsitletavatest vadja nimeteisenditest), isuri keele Alam-Lauga murdes ning seto keeles on toimunud rõhutute järgsilpide *-oi, -ei järelkomponendi i häälikuseaduslik kadu (Ariste 1980: 82; Mägiste 1928: 54). Nimelõpulise o päritolu üle ei saa siiski üheselt otsustada juhtudel, kus o esineb ka nime kreeka- ja venekeelses kujus, kuna need nimed võivad olla n-õ poolikult üle võetud, nt Ермолай > vdj *Jermo*; Тимофей > vdj, isAL *Timo*, se *Timmo*; Яков > vdj, isAL *Jākko*, vdj, isAL *Jakko*, se *Jako, Jaago, Jaako*. Et siingi võib olla tegemist *-oi-, -ei-sufiksiga, sellest annavad tunnistust sufiksile eelneva konsonandi palataliseerumise juhtumid kunagise nimelõpulise i regres-siivsel mõjul: Матрона > vdj *Mad'jo, Mad'ro*, se *Mad'ro, Mat'ro, Mat'o*; Филимон > isAL *Hiil'o*. Kindlamalt saab *-oi-deminutiive määrata isuri keele Soikola murdes, kus sufiksi järelkomponendi kadu üldjuhul ei esine.

*-oi, -ei on kõigis vaadeldavates keeltes väga produktiivne deminu-tiivsufiks, esinedes rohkesti nii naise- kui ka mehenimedes.

Naisenimed: Агафия > isS *Ogoi, Ogoi, Okoi*; Агрипина > se *Krepo, Krepo, Kripo, Krõpo, Krõpo*; Александра > vdj *Ol'o*, isS *Oloi*; Анастасия > vdj *Nasto*, isS *Nastoi, Nāstoi*; Анна > se *Annõ*; Евдокия > vdj *Oto*, isS *Odoi*, se *Od'o*; Екатерина > vdj *Kado*, isS *Kadoi, Katoi*, se *Kat'o*; Ефросиния > vdj *Obo*; Ирина > vdj, se *I'ro*, isS *Iroi*; Ксения > se *Oksõ*; Лукерья > vdj *Lukkē*, se *Luko*; Мария > vdj, isAL *Ma'ro*, isS *Māroi*, se *Maar'o*; Мелания > vdj *Mal'o, Malo*; Параскева > vdj *Pa'ro*, vdj, isAL *Paro*, isS *Paroi*, se *Pād'so, Pat'o*; Феврония > se *Hob'ro, Hobre, Hov'ro*; Фекла ~ Фёкла > vdj *Feko*, isS *Vögöi*, se *Heko, Hoko, H'oko, Höko*.

Mehenimed: Антон > vdj *Ontto*, is *Antto*, se *Undo, Unto, Und'o, Unt'o, Onto*; Артемий > isS *Ärtöi, Ärttöi*, se *Ard'o, Ard'so*; Димитрий > vdj *Mitjo*, isS *Mitöi, Mīttoi*, se *Mītro, Midro, Mit'o*; Гаврил > vdj *Gar'o*, se *Kāro*; Григорий > vdj *Griko, Kiko*, se *Krīso*; Ефрем > is *Jevoi*, se *Oh'ro*; Иван > vdj *Ivo, Va'no*, isS *Ivoi, I'voi*, se *Ivo, Ivvo*; Карп > vdj, is *Karppo*; Клементий > se *Kleš'so*; Корнилий > se *Kar'no, Karno, Karnõ*; Макаp > isS *Makoi*; Мокей > se *Makõ*; Павел > isS *Pāvo, Pāvoi*, se *Pāl'o*;

Пентелей > se *Pint'o*, *Pind'o*, *Pindo*; Пётр > vdj, se *Pet'o*, isS *Pekko*, *Petoi*; Семён > isS *Simo*, *Simoi*, se *Semmo*, *Simo*, *Send'o*; Сергей > isAL *Se'ro*, se *Sergo*; Степан > vdj, se *Теро*, isS *Тевои*; Терентий > se *Tero*, *Te'ro*; Тит > isS *Titto*, se *Kito*; Трофим > vdj, isAL *Tропо*, isS *Тровои*, *Tроpoi*, se *Tro'sso*; Феодор ~ Фёдор > vdj *Fedo*, *Fed'o*, *Fet'o*, isS *Võttöi*, se *Hõdo*; Филипп > vdj *Vilpo*, se *Hipo* jt.

5.2. -u

Deminutiivsufiks *-u* on kõigis kolmes keeles nimede puhul mõnevõrra vähem tarvitatud kui **-oi*, *-ei*. *u*-sufiksi päritolu puhul tuleb peale läänemeresoome päritolu arvestada vene keele võimalikku mõju, ehkki vene keeles ei esine *-u/-ju* harilikult nimekuju lõpus, vaid sellele järgneb veel mõni deminutiivsust väljendav liide, nt Митрофан > *Mitr/u/š/ka*, *An/ju/ta* (Saar 2000: 29). Ingerimaa õigeusklikelt läänemeresoomlastelt on *u*-deminutiive registreeritud järgmiselt: vadjalastelt 30 nime (nt Анна > *Añu*, Агрипина > *Ogru*, Варвара > *Va'ru*), Alam-Lauga isuri aladelt 6 nime (nt Матфей > *Mat'u*, Мария > *Ma'ru*, Степанида > *St'epu*), Soikola isuri alalt aga vaid kolm *u*-nime (Анна > *Annu*, Агрипина > *Ogru*, Надежда > *Natu*) (Saar 2000: 29–30). Seto isikunimistus leidub 13 kalendrinimele 10 *u*-liitelist vastet: Акулина > *Kul'l'u*; Ефимія > *Hemu*; Ирина > *I'ru*; Конон > *Koññu*; Матрона > *Mat'u*; Михай, Никита, Никифор, Николай > *Miku*; Ольга > *Ol'l'u*; Татьяна > *Tat'u*; Титъ > *Kitu*; Варвара > *Varu*. Eeltooduist viimane on ainus *u*-deminutiiv, mis leidub Siberi setode nimevaras (vt Piho 1997: 61).

5.3. **(i)kkoi*, *-kko*

Deminutiivsufiks **(i)kkoi* ja *-kko* on läänemeresoome keeltes varakult segunenud, mistõttu neil on raske vahet teha. Vadja ja seto keeles on diftongi järelkomponent kadunud, isuri keele eripäraks on nende sufiksitate allumine vokaalharmooniale. **-kkoi* esineb vaid mõnes nimeteisendis (Евдокия > vdj *Oudekko*; Илья > isS *Ilkkoi*; Прокофий > isS *Progoi*, *Prokoi*, *Prokkoi*, *Prökkö*, *Prökköi*; Спиридон > vdj *Pirkko*, se *Pirgo*, *Pirko*), kuna apellatiivide puhul liitub see sufiks enamasti kahe- ja enamasilbilistele tüvedele (Lauerma 1993: 83), laennimede tuletusalus on aga üldjuhul ühesilbiline.

5.4. -ts, -ds

Sufiks klusiil + *s* on Marje Joalau andmetel laialt levinud liivi (nt *Dīt'š*, *Dit'š*, *Didžā*, *Didž* < *Didrik* ~ *Didrōk*; *Kōt'š* < *Kōrli* ~ *Kārli*) ja eesti keeles (nt *Kats* < *Katrin*, *Pets* < *Peeter*), mõnevõrra ka soome keeles (Joalaid 2009: 537), aga ka karjala keeles (nt *Ефтрафій* > *Jetsoi*, *Jetsu*; Nissilä 1975: 75). Siia keelte loetellu sobib hästi ka seto keel, kus -ts/-ds on rohkesti kasutusel nii naise- kui ka mehenimedes, sageli on sellele liidetud vokaallõpp (sufiks) -a, -i või *-oi > o. Harilikult on see sufiks ka palataliseeritud: *Алексей* > se *Al'ts*, *Ol'ts*, *Al'tsi*, *Ol'tsi*; *Гаврил* > se *Kauds*, *Kauts*; *Димитрий* > se *Miitsa*; *Марфа* > se *Mardšo*, *Martšo*, seS *Martsö* jt.

5.5. -(b)ka, -(b)ko

Vene päritolu sufiksi -(b)ka, -(b)ko liitmine annab isikunimele vene keeles hüpokoristilise, deminutiivse või isegi pejoratiivse tähenduse. Ka õigeusklike läänemeresoomlaste nimevaras on see sufiks väga produktiivne. Liitumistingimused on vajja, isuri ja seto keeles samad mis vene keeles (vt Bæcklund 1959: 70); sufiks võib olla liidetud:

- 1) nime täisvormile (ühesilbiliste nimede puhul): *Нил* > se *Nil/ka*; *Фрол* > vdj, isAL, isS *Frol/ka*;
- 2) lühendatud nimekujule: *Мелодий* > vdj *Mefod'/ka*; *Мелания* > se *Malan/ka*;
- 3) nime esimesele (rõhulisele) silbile: *Василей* > isS *Vaš/ka*, vdj *Vaš/ko* ~ *Vaš/ku*; *Иван* > se *Vāh/ka*; *Дарья* > se *Tār/ka*;
- 4) mõnele muule deminutiivtunnusele.

Viimane osutab liitumisjuhule -š + (b)ka ja -š + (b)ko, mis on populaarne vene rahvakeeles ning kontaktide kaudu levinud ka läänemeresoome keeltesse. Sel sufiksil on sageli pejoratiiv-humoristlik tähendusvarjund ja näiteks vajjalased kasutavad seda liitsufiksit enamasti noorte (vanuses alla 40 a) inimeste nimedes (Ariste 1948: 126). Vajjalastel ja isuritel esineb nimetatud liitsufiks paralleelselt nii venepärase -ška, -ško kui ka läänemeresoomlastele häälduspärasema -ska, -sko ~ -sku kujul, nt *Тимофей* > vdj *Timoška*; *Терентий* > vdj *Teroška*; *Мария* > vdj, isAL *Marjuska* (Saar 2000: 33).

Seto keel erineb selle liitsufiksi arengu poolest teistest tugevalt, vene *-ška avaldub siin kahel moel: 1) vokaallõpulise ja palataliseerituna,

liitudes ühesilbilisele nimeosale (nt Алексей > se *L'õska*; Прокопий > se *Prõska*, *Proška*); 2) lõpukaolisena ja palataliseerimata, liitudes kahe- silbilisele, harvem ühesilbilisele nimeosale. Viimane moodus on olnud eriti produktiivne hüpokoristiliste mehenimede moodustamisel: Абрам > se *Obrask*; Афиноген > se *Hinask*; Ананий > se *Unask*; Дементий, Диомид > se *Temmesk*; Димитрий > se *Miitrosk*; Дорофей > se *Torosk*; Герасим > se *Karask*; Евдоким > se *Oudask*, *Uudask*; Конон > *Konosk*, *Kunosk*; Мирон > *Merosk*, *Mirosk*; Роман > *Ramask*; Тарас > *Tarask*; Терентий > *Teresk*; Тимофей > *Timmusk*; Влас > *Ulask*. Rahvakalendri tähtpäeva nimetuses esineb ka *midrosk* < Дмитров день.

*-*ška* liitub setodel ka naisenimedele, erinevalt mehenimedest võib vokaallõpp säilida ka sufiksi liitumisel kahe- silbilisele nimeosale: Аграфья > se *Ogask*, *Okask*; Анисья > *Añiska*; Степанида > se *Teeska*; Феодосия > se *Hedoska* ~ *Heetška*; Феврония > se *Obrosk*; Мелания > se *Malask*; Варвара > se *Varsk*, *Varusk*.

Lõpukaoline *-*ška* on seto eesnimevara kõige eripärasemaid ja ise- loomulikumaid nimetuletusliiteid, selle laialdane kasutamine nimedes on seostatav omadussõnade ja omadust rõhutavate sõnade *sk*-tuletusliite olemasoluga seto keeles (nt *habask* 'kergats'). Mujal läänemeresoome alal on see sufiks säilinud vokaallõpulisena.

6. Kokkuvõte

Kanooniliste nimede häälikulised ja vormilised muutused on variantide- rohked, ent küllaltki seaduspärased. Vadja, isuri ja seto keelde laenatud õigeusu kirikukalendri eesnimede analüüs näitab, et kõigi keelte puhul on ühiseks eesmärgiks nimede kohandamine omakeelse hääliku- ja nime- tuletussüsteemiga. Ühisteks läänemeresoome keelesüsteemi järgivateks joonteks on rõhu toomine nimeteisendi esimesele silbile, võõrhäälikute ja võõras positsioonis asuvate häälikute ning nimealgulise kaksikkonsonandi vältimine. Siiski ilmneb ka siin keeltevahelisi erinevusi, nt *f*-algulised lähtenimed on seto keeles valdavalt *h*-algulised, isuri keeles valdavalt *v*-algulised, kuna vadja andmestikus (kus ilmselt on vene keele mõju vaadeldavatest keeltest kõige tugevam) domineerivad nimed, mille algul on *f* säilinud. Osa nimede laenamisel ilmnevatest lahknevustest tuleneb keelte endi omapärast, nii näiteks erinevad vokaalharmonia reeglite poolest ühelt poolt vadja ja seto keel, milles on *ä*-, *ü*- ja *õ*-harmonia ning

neutraalne vokaal on *i*; teiselt poolt isuri keel, kus on *ä*-, *ü*- ja *ö*-harmoonia ning neutraalsed vokaalid *e* ja *i* – see kajastub ka nimeteisendites. Isuri keele Soikola murdes on erinevalt teistest käsitletud keeltest säilinud tuletussufiksi **-oi*, *-ei* järelkomponent. Nimetuletusel on ainult seto keelele omased vene liitsufiksi *-ška* variantide rakendustingimused: *-ška* liitub ühesilbilisele ja *-sk* kaheasilbilisele tuletusalusele.

Eesnimedele keelelise kohandamise põhimõtete teadvustamine avab nii mõnegi perenime põlvnemisloo (nt seto *Ivask*, *Karask*), ent annab lisa ka kohanimedele tõlgendamise võimalustesse (nt isuri *Voloitsa*).

Lühendid²

SgN – ainsuse nimetav kääne; SgG – ainsuse omastav kääne; SgP – ainsuse osastav kääne; se – seto keel; seS – Siberi seto keel

Allikad

Aabrams, Vahur 2013. Vinne õigeusu ristinimeq ja seto vastõq. – Raasakõisi Setomaalt. Setomaa Jakob Hurda silmi läbi aastagil 1886 ja 1903. Kommentaarõga välläännõq. Kokko pandnu, käsikiräst tõlknu ja toimõndanu Paul Hagu (seto kiil), Vahur Aabrams (saksa kiil). (= Seto kirävara 6.) Seto Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, 237–262.

Ariste, Paul. Vadja etnoloogia I. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Ariste, Paul. Vadja etnoloogia II. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Ariste, Paul. Vadja etnoloogia IX. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Ariste, Paul. Vadja etnoloogia X. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Ariste, Paul. Vadja etnoloogia XI. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Ariste, Paul. Vadja etnoloogia XII. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Ariste, Paul 1980. Einige Ausführungen zu wotischen Personennamen. – Советское финно-угроведение XVI (2), 81–82.

AV 1901 = Vihtori Alava. Alava XII, Votica. Suomen Kirjallisuuden Seuran Arkisto.

² Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

- Mägiste, Julius 1977.** „Setukaistekstejä“. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 159.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Nirvi, Ruben Erik 1971.** Inkeröismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki.
- Nissilä, Viljo 1943.** Soikkolan inkeröisten henkilönnimistä. – Virittäjä 47, 199–207.
- Petrovskij 1984** = Никандр Петровский. Словарь русских личных имен. Около 2600 имен. Издание 3-е, стереотипное. Москва: Русский язык.
- Piho, Mare 1997.** Setu külad Siberis. – Kaika suvõülikuulõ kogomik I–VIII (1989–1996). Võru: Võro Instituut, 51–63.
- Simm, Jaak 1983.** Setu eesnimesid. – Eesnimedest oskussõnadeni. Emakeele Seltsi aastaraamat 26/27 (1980/1981). Tallinn: Eesti Raamat, 92–97.

Kirjandus

- Ahlquist, Arja 1999.** Ihmisiähän ne merjalasetkin olivat... – Virittäjä 4, 624–637.
- Ariste, Paul 1948.** Vadja keele grammatika. (= Nõukogude Soome-Ugri Keele- teadused 9.) Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Ariste, Paul 1981.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. (= ENSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn.
- Bæcklund, Astrid 1956.** The names of women in medieval Novgorod. – For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday, 11 October 1956. Comp. Morris Halle, Horace G. Lunt, Hugh McLean, Cornelius H. van Schooneveld. The Hague: Mouton & Co, 19–24.
- Bæcklund, Astrid 1959.** Personal Names in Medieval Velikij Novgorod. I, Common Names. (= Acta Universitatis Stockholmiensis. Études de Philologie Slave 9.) Stockholm.
- Bubrich, D. 1925.** Beiträge zur urslavischen Lautlehre. – Zeitschrift für slavische Philologie II. Leipzig, 121–124.
- Joalaid, Marje 2009.** Balto-finnic personal name suffixes. – Names in Multi-Lin- gual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact. Proceedings of the 23nd International Congress of Onomastic Sciences, August 17–22.2008. Eds. Wolfgang Ahrens, Sheila Embleton, André Lapierre with the assistance of Grant Smith, Maria Figueredo. Toronto: York University, 532–541.
- Kalima, Jalo 1952.** Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuoma- laisten kielten slaavilaisista lainasanoista. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 243.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lauerma, Petri 1993.** Vatjan vokaalisointu. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 214.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Mägiste, Julius 1928.** *oi-, ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis. Läänemere- soome nominaaltuletus. I. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XII,2.) Tartu.

- Nissilä, Viljo 1975.** Suomen Karjalan nimistö. (= Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiön julkaisuja.) Joensuu.
- Peegel, Juhan 1959.** Venepäraste isikunimede mugandumisest Ida-Saaremaa murdekeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat V (1959). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 97–100.
- Saar, Eva 2000.** Slaavipäraseid esnimed vädja keeles ja isuri keele Soikkola ning Alam-Luuga murdes. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. Tartu.
- Turunen, Mikko 1997.** Nykyvatjan koodinvaihto. – Virittäjä 2, 208–232.
- Virtaranta, Pertti 1973.** Havaintoja tverinkarjalaisesta nimistöstä. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja 72. Helsinki, 488–495.

Eva Saar
 eesti ja üldkeeleteaduse instituut
 Tartu Ülikool
 Jakobi 2
 51014 Tartu
 eva.saar@ut.ee

Russian Orthodox given names in Votic, Ingrian and Seto

EVA SAAR

Votes, Ingrians and Setos, all Finnic people, have for centuries been orthodox Christians. With accepting Christianity, a new language stratum appeared in their languages: canonical forenames.

As the pronunciation of canonical forenames has been difficult for Finnic peoples, the names have been adapted with quite systematic changes. The phonetical and morphological adaptations are rich in variation, but at the same time are quite regular within a particular language. The comparison of the adaptation of orthodox canonical names into Votic, Ingrian and Seto reveals one of the common targets: the attuning of the names to the languages' own sound system and derivational system. The common means of name adaptation are placing the primary stress onto the first syllable of the name, avoiding foreign sounds and sounds in inconvenient positions, and avoiding initial consonant clusters.

However, these languages differ in the ways they have adapted the canonical names, e.g. the *f*-initial names have been adapted as *h*-initial in Seto, predominantly *v*-initial in Ingrian, and have been preserved in many cases as *f*-initial in Votic. Some of the differences appearing in name adaptation implicitly follow the characteristics of the particular language. For instance, the languages under investigation differ with regard to vowel harmony: Votic and Seto represent the vowel harmony type of *ä*-, *ü*- and *õ*-harmony with the neutral vowel *i*, while in Ingrian there is *ä*-, *ü*- and *õ*-harmony and the neutral vowels *e* ja *i*. These differences are also reflected in the adapted names.

In addition to sound changes, there are also characteristic developments in name derivatives. In all three languages the diminutive suffix **-oi*, *-ei* is a productive affix, which appears with apocope in Votic, Lower Luga Ingrian and Seto; in Soikkola Ingrian, however, it appears as *-oi* with a back vowel derivational base and *-õi* with a front vowel derivational base. Among the languages under investigation, characteristic only to Seto is the usage of the suffix *-ts/-ds*, and the developments of the Russian suffix *-ška*, which is compounded to a monosyllabic derivational base as *-ška*, and to a disyllabic derivational base as *-sk*.

The knowledge of the main principles of Russian forename adaptation in Votic, Ingrian and Seto broadens the alternative interpretations both in family name research (e.g. Seto *Ivask*, *Karask*) and place name research (e.g. Ingrian *Voloitsa*).

Keywords: Finnic languages, onomastics, personal names, loan names, name derivation, language contacts, comparative linguistics

JUUKSED, NAISE UHKUSE KROON *KRUNN*¹

MEELI SEDRIK

Annotatsioon. Sõnale *krunn* on esitatud eestirootsi laenuetümolooogia, mille järgi on laenamisel toimunud ebareeglipärane häälikumuutus. Ka lähtekeele ja sihtkeele tähenduse vastavus tekitab kahtlusi. Artiklis käsitletakse sõna *krunn* päritolu ja sünonüüme eesti murretes, samuti sünonüümide päritolu. Analüüsitud *krunni* sünonüümide puhul torkas silma kaks rühma, soengu tähenduse kõrval oli põhitähenduseks 1) midagi ümarat ja väikest või 2) lina-, kanepi- vms kimp, salk. Sünonüümidest esitatakse laenuetümolooogia sõnadele *nukk*, *null*, *nuul* (soomerootsi murretest), *nuut* (rootsi ja saksa keelest), *tutt* (baltisaksa murdest). *Krunn* võib olla küll eestirootsi laen, kuid allikas ei tähenda krooni, vaid ümmargust (eset).

Võtmesõnad: etümolooogia, eesti keel, eesti mured, rootsi laenud, eestirootsi laenud, soomerootsi laenud, saksa laenud, baltisaksa laenud

1. Sissejuhatus

Käsitlen artiklis sõna *krunn*, selle sünonüüme eesti murretes ja päritolu. Analüüsin etümolooegiat, mille on esitanud Sven-Erik Soosaar (2012), ja selgitan oma alternatiivset etümolooegiat, mida Soosaar (2012: 200) on oma artiklis põgusalt nimetanud.

Krunnil soenguna on tänapäeval mitu nägu: *krunn* võib olla kuklas madalamal või kõrgemal või hoopiski päris pealael, juuksed võivad olla enne patsi punutud või olla punumata, *krunn* võib olla kokku keerutatud tihedamalt või lõdvemalt. Variante on palju.

Sõna *krunn* on kasutusel kirjakeeles. Alates 2006. aasta õigekeelsussõnaraamatust (ÕS 2006: 395), sh ka 2013. aasta õigekeelsussõnaraamatus (ÕS 2013: 396) on sõna esitatud ilma märgendita, varasemal ajal aga märgendatud kõne- või argikeelseks (ÕS 1960: 307; ÕS 1976: 312; ÕS

¹ Artikkel tugineb Paul Aristele pühendatud konverentsil „Soome-ugri keeled ajas ja ruumis“ 2. II 2015 Tartus peetud ettekandele.

1999: 343). Kõnekeelsuse märgend on kasutusel ka seletavas sõnaraamatus (EKSS 2: 514).

Seda, et sõna *krunn* ei ole varem peetud päris kirjakeelseks neutraalsõnaks, võib arvata ka selle järgi, et Eesti Õppekirjanduse Keskuse 1992. aastal välja antud brošüüris „Soengukunsti ajalugu“ (Tiro, Sulbi 1992) ei ole seda sõna kordagi kasutatud. Soenguid, mis kirjelduse ja ka joonise järgi võiks nimetada krunniks, on nimetatud nt (Kreeka) sõlmeks (Tiro, Sulbi 1992: 27–28, 32) või kirjeldatud kui juukseid, mis on keeratud kõrvade juures teokujuliseks ringiks (Tiro, Sulbi 1992: 42). Sünonüümisõnastikus on krunnile tähenduses 'pea ligi kokkukeeratud juuksed' pakutud sünonüümideks sõnad *nui*, *junn*, *juuksesõlm* (Õim 1991).

Seepärast võiks kirjakeelseks moevaldkonna sõnaks pidada *krunni* alles viimastel aastakümnetel, kui kõnekeelsuse varjund on hämardunud ja võimalikud sünonüümid ei näi olevat avalikus kasutuses samavõrd aktiivsed.

Krunn on tuntud ka eesti murretes. Murretes on nii konsonantühendiga, *kr*-alguline variant: *kruún* g *kruúni* Mar Mär Hää Juu HJn, 'krunni IisR, kui ka ainult *r*-iga algav variant: *ruún* g *ruúni* Lai, *runn* g *runni* Pha 'kokkukeeratud juuksed'. Eesti murrete sõnaraamatus on eraldi artikkel määrsõnana: 'krunni(s) Kuu IisR Mar, 'kruúni(s) Kei Juu HJn, 'runnis Pha, 'ruúni Lai 'krunnina kokku, koos', välja on toodud ka tähendus 'keerdu(s)'. Lisaks on murdesõnaraamatus liitsõna *kruúnsaba* Hag 'siga'. Kokkuvõtlikult võib öelda, et tüvi on levinud hajusalt põhjaeesti murrete alal, eeskätt lääne- ja keskmurdes. (EMS III,15: 878)

2. Etümoloogia

Sven-Erik Soosaar (2012) on esitanud sõna *krunn* etümoloogia ja tema koostatud on ka eesti etümoloogiasõnaraamatu artikkel (EES: 184). Selle seletuse järgi on sõna pärit eestirootsi murretest, laenuallikaks krún 1) 'krona [kroon]'; 2) 'tuppkam [kukehari]'. Ebareeglipärane on laenamisel pika vokaali asendamine lühikese vokaaliga, selle põhjuseks on Soosaare arvates võinud olla sõna naljatlev stiil ja mõjutada on võinud sõna *junn*. Etümoloogiasõnaraamatus (EES: 184) on etümoloogia märgitud kaheldavana.

Oma seisukoha tõenduseks on Soosaar nimetanud sõna *krunn* levikut eesti murretes eestirootsi asuala naabruses. Esimest korda on sõna

kirjalikult teada (Soosaare järgi) aastast 1936 Enn Vaiguri näidendist „Potilill ja karusammal“ (Vaigur 1936). Näidendi autor on sündinud eestirootsi asustusega Harju-Madise kihelkonnas, mis on Soosaare hinnangul omakorda tõenduseks võimalikule eestirootsi päritolule. (Soosaar 2012: 195–196)

Tähenduste 'kroon' ja 'krunn, soeng' seostamise näidetena nimetab Soosaar (2012: 199) soome sõnu: *nuttura* 'knottrighet; uppbundet hår i form af krona; martofva; flockull [kühmulisus; kroonikujuliselt kinni-seotud juuksed; haigus inimestel ja hobustel, mille puhul juuksed, karvad tokerduvad (lähevad sassi); kraasitud vill]' ja Hirvensalo murdesõna *kruunuletti*: „*Ens letitettii semmone ruunuletti*, pään ympäri kiedottu palmikko“ (SMS VIII: 484).

Ebareeglipärast häälikumuutust seletatakse sageli afektiivsusega. Soosaare etümoloogia puhul ei veennud mind aga tähenduse pool ja argumendid. Selle info põhjal, mis on olemas soome murrete sõnaraamatus, võiks arvata, et tegemist ei ole krunniga, sest ümber pea mähitud-põimitud patsi tavapäraselt eesti keeles nii ei nimetata. Küll aga on eesti murretes sõnal *kroon* peaehte, võimusümboli jms tähenduse kõrval ka tähendus 'pärg, vanik' (EMS III,15: 867) ning samamoodi on soome murdesõnal *kruunu* pärja tähendus: „1. pääankoristeena. a. morsiamen häissään käyttämä, myrtein, tinapaperein, paperikukin tms. koristeltu päässä pidettävä kehikko, morsiuskruunu [---] b. seppelle, kranssi c. hallitsijan, aatelisen tms. (vallan symbolina) käyttämä jalokivin, helmin, sakaroin tms. koristeltu (jalo)metallinen pääankoriste [---]“ (SMS VIII: 483). See tähendus on samuti nii eesti kui ka soome keeles laenuandjaks olnud rootsi keele sõnal *krona*. Krooni kui valitseja võimutähise ja ülekantuna ka trooni, kuningavõimu tähenduse kõrval on ühe tähendusena Rootsi akadeemilises sõnaraamatus (SAOB, s. v. *krona*, 3) antud „om krans av metall l. blommor o. d. som användes för att smycka ngns huvud [metallist või lilledest vms pärg kellegi pea kaunistamiseks]“. Just selle, pärja tähendusega seoksin mina nimetatud soome liitsõna *kruunuletti*, pats nagu pärg ümber pea.

Soosaare artiklis on nimetatud ka minu pakutud alternatiivne etümoloogia, mille järgi oleks laenuallikas eestirootsi *rundær, runnan, runn, runna; runt* (Soosaar 2012: 200). Sellest võimalusest oli juttu põgusa mõttevahetuse käigus etümoloogilise sõnaraamatu artiklit arutades. Lähemalt sellest etümoloogiast allpool.

Otsustasin vaadata, kuidas eesti murretes sellist soengut veel nimetatakse ja mis võiks olla alus, mille järgi on sellise soengu nimetused saadud.

3. Krunni ajaloost

Krunn kui soeng on maailmas kaua aega tuntud, selline juuste seadmise viis on teada juba Kreekast ja seda on nimetatud sõlmeks (Tiro, Sulbi 1992: 27–28).

Eesti kommetest saab ettekujutuse Ilmari Mannineni (1927: 13–32) raamatu „Eesti rahvariiete ajalugu“ peatükist „Naiste juuksemood“, kus antakse ülevaade ajalooallikates kirjeldatud tavadest, millal ja kus juuksed maha lõigati või neid piirati, millised olid juustega seotud uskumused jms. Manninen kirjutab, et näiteks XVII sajandil oli juuste piiramine (pügamine) moes nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis, XVIII sajandi lõpul oli aga juuste lahtiselt kandmine üsna laialt levinud. Lahtisi juukseid kanti eriti pühapäevarietusega, tööd tehes aga lahtised pikad juuksed segasid. „Sellepärast tehti neist kaks patsi, mis keerati ümber pea rõngaks või rulliti kurniks pealaele. Või seoti juuksed vähemalt kuklast paelakesega kinni ja jäeti otsad ripnema“. (Manninen 1927: 23–24)

Manninen kirjutab palmikute ümber pea keerutamisest, krunnist ja vabalt rippuvatest patsidest. Krunni kohta kasutab ta ainult nimetust *nui* ehk *kurn*, ka *tutt*. Tema kirjelduse järgi on selline mood seotud peakattega, põhja pool sai see üldisemaks ühenduses pottmütsiga, samuti kanti juukse-nuia paiguti tanuga. Pottmüts seda tingimata ei nõudnud, sellega kanti ka palju lahtisi juukseid. Tsiteerin: „Nii kirjutatakse Mihklist: vanemal ajal kandsid naised nagu neiudki juukseid lahtiselt, hiljemini tehti patsid pea ümber; aastat 30–40 tagasi hakati aga juukseid kesk pealage nuia keerama. Seega siis kolmesugune soeng lühikese aja kestel!“ (Manninen 1927: 24–31)

Kui teha arvutus Mannineni raamatu ilmunisaasta järgi (kirja oli Manninen saanud ilmselt varem), siis krunnisoeng võis selle kirja järgi kasutusele tulla XIX sajandi lõpus, 1880.–1890. aastatel.

Pildid Mannineni (1927: 30–31) raamatust näitavad, kuidas krunni tehti, samuti selgub, et enamasti kaeti krunn rahvariiete kandmisel peakattega. See tekitab küsimuse, kas oleks vaja krunni naljatlevalt võrrelda krooniga, kui niimoodi kokku seatud juuksed ei olnud näitamiseks.

4. Sünonüümid

Järgmisena käsitlem lähemalt *krunni* sünonüüme, et välja selgitada, kas nimetustel on ühiseid nimetamisaluseid.

Samatähenduslike murdesõnade leidmiseks tegin päringu „Väikese murdesõnastiku“ (VMS) internetiversioonis, otsides sõna *krunn* sõnade tähenduste hulgast. VMSis ei ole palju tähendusi antud, sageli on antud hoopis kõrvalisem, erandlik tähendus, mitte põhitähendus. Seepärast vaatasin lisaks Andrus Saareste mõistelisest sõnaraamatust peatükki „Juuksed“ (EKMS 1: 767–772) ja noppisin sealt välja *krunni* tähistavad sõnad. Peale selle tuli töö käigus murdematerjalidega töötades välja veel paar sünonüümi. Kindlasti ei ole see *krunni* nimetuste loend ammendav:

antskuppel, junn, krunn, kränk, kukens, kuna, kurn, käru, nui, nuihi, nukk, null, nunn, nuul, nuut, nuutra, tutt.

Mõistelise sõnaraamatu puhul hakkas silma, et sõna *krunn* selles sõnaraamatus soenguna registreeritud ei ole, küll aga on olemas tüvi peatükis „Keerd“: *kruss* (russ), -i e. *krutt*, -i .. e. *kruts*, -u .. e. *krups*, -u .. e. *krüks*, -u .. e. *krunn*, -i (Ris) e. (*k*)*ruuks*, -u .. 'keerd liiga pinevaks keerutatud lõngal v nõõril': *lõng tõmbas krutti e. krunni*; peatükis „Keerduma“ on ühend *krunni tõmbama* (EKMS 1: 1122, 1124).

Kui siia kõrvale võtta murdesõnaraamatu näited adverbiaalse kasutuse kohta ja liitsõna *krunnsaba*, tuleb samuti välja tähendus 'keerdu, krussis' (EMS III,15: 878).

Soosaare (2012: 195–196) nimetatud teadaolev kirjalik esmamaining 1936. aastast on just *keeru*, *krussi* tähenduses (Vaigur 1936: 14):

Lonni [suviline]:

Sina, Anne, oled vana inimene, aga meie oleme moodsad töölised.

Anne [taluteenija]:

Moodsad? Ma su moodsust tean! Turgib kõrvalehte kurinad ja põletab juuksed **krunni**², see oo siis moodne. ..

Sünonüümide tähendusi analüüsides on näha, et soengunimetus ei ole sõnadel enamasti põhitähendus. Silma torkab kaks põhilist rühma, kus juuksekrunni tähenduse kõrval on

² Minu esiletõst.

1) millegi väikse ja ümara tähendus:

junn¹ 'väike lühike jäme ese v olevus'

a. 'jupp, pundar, pabul' || 'teatud soeng'

b. 'kidur, okslik puu'

c. 'väike ajutine heinahunnik'

d. 'väikesekasvuline (jässakas) inimene v loom' (EMS II,6: 191)

kurn⁵, -i 'juuksekrunn'

kurn³, -i 1. 'mäng; puust kera, ketas', 2. 'vurrkann'

kurn⁴, -i 'hunnik, kuhi' (EMS IV,16: 92)

kuna¹ 'ümar, kerakujuline asi, ese'

a. 'labida kark'

b. 'juuksekrunn'

c. 'kartulimari'

d. 'puumuna'

e. 'vurrkann'

f. 'muhk' (EMS IV,16: 28)

nuhi

1. 'nui, tambits'

2. 'juuksekrunn' (EMSUKA)

nui 'löömise, tampimise riist; pint, koot; margapuu; koonlapuu; seinakella pomm; juuksekrunn; vurrkann; klomp, kamakas, tomp' (EMSUKA)

nunn 1. 'väike, ümmargune asi',

2. a. 'junn, väljaheitepabul', b. 'männikäbi', c. 'õunapabul', d. lstk 'kartul'

3. lstk 'poisikese, isaslooma munand'

4. 'juuksekrunn' || 'kähardatud juukselokk'

5. 'väike hunnik'

6. 'klimp; väikelapse jaoks suus valmis näritud pudi' (EMSUKA)

2) (lina)salgu, kimbu tähendus:

käru⁵ Käi a. 'linahakk põllul', b. 'juuksekrunn' (EMS IV,18: 521)

nukk a. 'juuksekrunn', b. 'linanuust, punti keeratud soetud linapeod' (EMSUKA)

nuut a. 'lina- v kanepisõõre (v sõõrded) v -viht kokku keeratult'; b. 'juuksekrunn'; c. 'muu kokkukeeratud tuust, nutsak, tomp' (EMSUKA)

Samalaadseid paralleele nimetustes võib leida ka teistest keeltest. Nii võib arvata, et ingliskeelsel nimetusel (*plaited*) *bun* 'kukkel; juuksekrunn'

(Saagpakk 1992: 341; Veldi 2002: 288) on ühisjooneks alltähendustel samuti ümar kaju. Vihu või kimbu tähendus on soengunimetuse kõrval ka nt soome ja vene keeles. Soome keeles on *sykerö* 'pellavapalmikko; nutturalle kiedottu hiuspalmikko [linapalmik; krunni keeratud juuksepatš]' (SSA 3: 229, s. v. *sykkyrä*). Vene keeles *нык* (kõnek) 'kimp, vihk, kubu; patakas, pahmakas; sületäis, kaenlatais; peotäis; tuust, kahl' [---] ~ *волóc* (1) 'juuksepahmakas, -kahl', (2) 'juuksekrunn'; *нычók* 1. deminutiiv, vt *нык*; 2. 'kimp, kahl'; 3. '(juukse)krunn' (VES: 350, 356).

5. Sünonüümide laenuetümolooiaid

Sünonüüme lähemalt uurides hakkas silma mitu laenatud nimetust.

nukk, g *nugi*, *nugu* Jõe Kuu a. 'kuklasse keeratud soeng'; b. 'linanuust, punti keeratud soetud linapeod'

nii'kaua 'käüdi lediss 'hiustega, nii'kaua kui 'lieriss 'käüdi. ja kui sai 'lierist 'lahti, siis hagati nugiss pidämä. Ma igä pidäsin omal siis, punusin letti ja siis ledid 'jälle 'kieräsin nukki. siis jäi niisugune suur nukk kohe 'siie 'kuklasse Kuu (EMSUKA)

Linapeo tähenduses leiab sellele sõnale vasteid rootsi keelest, soomerootsi murretes nt *knokk*, *knöck* 'knippa lin best. av tio hässlor [10 peost koosnev linavihk]', *nokko* 'bunt hampa, hampdocka [kanepikimp, kanepiviht]' (OFSF, s.v. *knock*), rootsi murretes *knock* 'hopvriden bunt l. knippa av lin [kokkukeeratud linakimp või -vihk]' (SAOB). Rootsi keelde võib sõna olla SAOB järgi laenatud (alam)saksa keelest, vrd alamsaksa *knucke*, *knocke* „ein zusammengedrehtes Gebündel Flachs etc. [kokkukeeratud linakimp jms]“ (Schiller, Lübben 1875–1881: 550), saksa *Knocke* '.. ein bund geheckelten flachses, zopfartig zusammengedreht, in kolbiger form [kimp soetud linu, patsina nuiakujuliselt kokkukeeratud]', murdes ka *Knuck* (DWB). Krunni tähenduses on aga soomerootsi murretes *knokka*, *knokân*, *knoka*, *knâkan*, *knoko* 'härknut [krunn]' (OFSF, s.v. *knåke*, *knåka* s. 2). Eesti murretes on teateid linapeo ja soengu tähenduse kohta ainult Jõelähtme ja Kuusalu kihelkonnast, nii on tõenäolisem laenuallikas soomerootsi murded.

null, g *nulli* Jõh Kad 'juuksekrunn, ringikujuliselt kuklale kinnitatud juuksepatš'

a pera 'lieri siis 'tehti null taha. noh 'juuksed 'kammiti ülā-pia ja siis 'võeti tagand pihu 'sisse ja siis akketi siis 'kierama 'enne pune vähä sie punt ja siis 'kiereti 'kukla 'päälä. siis 'pandi 'juukse 'nõeludega 'kinni ja. sie 'üaldi siis null. vanul inimistel õlivad ka 'juuksed 'nullis Jõh

tiidruk teeb juuksed nul'li; vahest tehti nul'l üstku kaheksa nummer Kad (EMSUKA)

Sõna on laenatud rootsi murretest, soomerootsi *hå:rknoll*, *hø:rknoll* 'knut av uppsatt hår [ülespandud juustest sõlm]' (OFSF, s. v. *hår*), vrd rootsi murrete *knoll* 'knöl, upphöjning [muhk, kühm]' (SAOB), 'nurra el. ojämnhet på garn o.d. [segadus, ebatasasus lõngal vms]' (OFSF, s. v. *knorl*, 2), 'knöl, upphöjning (ish. i änden av ngt); upphöjning l. knut på garn [muhk, kühm, kõrgem koht (millegi otsas); sõlm lõngal]' (Vendell 1904–1907: 461). *o ~ u* vaheldust esineb kirderannikumurretes sõnuti (Must 1987: 115). Sama nähtus on tuntud ka keskmurdealal, kus lisaks on häälikumuutus *o > u* kaasa haaranud uuemad laensõnad (Must, Univere 2002: 115–116).

nuul, g *nuuli* VNg 'juuksekrunn'

'nuuli oli sie mida sie 'kiereti se 'ümmarguine 'siie. 'juustest kui letti 'pandi. 'nuulit taga. igal ühel oli 'nuulit taga VNg (EMSUKA)

Rootsi keele akadeemilises sõnaraamatus (SAOB) on sõna *knula*, *knul* 'knöl; bula; förhårdnad i huden; valk; äv.: puckel [muhk, kühm; paksend nahal, mõhn; ka küür]' märgendatud kui vananenu ja samas artiklis esitatud omadussõna *knulig*, *knulot* 'knölig [muhklik]' on märgitud soomerootsi murdes levinuks. Nimisõna leiab tõepoolest rootsi keele idamurretest: eestirootsi murretest, *knul* 'knöl [muhk, kühm; käsñ]' (Vendell 1904–1907: 464), ja soomerootsi murretest, *knu:!*, *knöu!* 'knöl, bula; puckel hos puckelryggig; liten brant upphöjning på väg [muhk, kühm; küür küürakal; väike järsk kõrgendik teel]' (OFSF, s. v. *knula*). Võib arvata, et Viru-Nigulas on olnud tihedad kontaktid soomerootslastega Soome lõunarannikul ja sealt on sõna ka laenatud.

nuut, g *nuudi* Vai Jäm Ans Khk Mus Kaa Krj Pha VII Jaa Pöi Vig Tõs PJg
Ris Plt Plv 'lina- või kanepisõõre (või -sõõrded) või -viht kokkukeeratult;
juuksekrunn; muu kokkukeeratud tuust, nutsak, tomp'

'sõlme seotud, kokku keeratult' *Naised käivad rätikud nuutis ümber pee.*
Vanasti keisid emased kuu[e]ännad olid nuutis Kaa

'lina sõõre (*resp.* mitu sõõret) missele on keerd pääle keeratud ja kokku
lastud tõmbuda; siis ots nuudi aasast läbi tõmmatud, et laiali ei laguneks'
Krj

linad keerdasse kohe 'nuuti, kui soetasse. nuut 'väetse laba 'peale. [voki
laba peale] 'kierame linad 'nuuti Muh

'nuutis 'peas oleva rätiku kohta, mis tagant on kinni seotud' *ta käib ikka*
rätik 'nuutis peas, see ta mood Pöi

'juused 'nuutis. pikad 'juused, keerutat ää, 'pöörad 'rul'li, 'öetasse
juused 'nuutis PJg

'teat. soeng, kus juuksed on taha kõvaks ja väikseks „junniks“ kokku
keeratud. Tavaline talunaiste soeng. „Nuuti“ keeratuid juukseid ei tehta
enne palmikuks, vaid keeratakse lahtised juuksed' Plv (EMSUKA)

Õigekeelsussõnaraamatus (ÕS 2013) on artiklis *nuut* piitsa tähenduse
kõrval nimetatud murdemärgendiga 'nuust, punt' ja kirjakeele seletavas
sõnaraamatus (EKSS 3: 718–719) on sõnaartiklis *nuut*² teise tähendusena
nimetatud samuti murdemärgendiga 'nuust, punt, kimp' ja selle all ka
liitsõna *juuksenuut*.

Julius Mägist on linapeo tähenduse 'zusammengedrehter (knute-
nartiger?) Flachszipf, -bündel [kokkukeeratud (nuudisarnane?) linapeo]'
kui küsimärgiga piltliku murdetähenduse esitanud artiklis II *nuut* 'Knute,
Peitsche (dicke, mit einem kurzen Stiel) [nuut, piits (jāme, lühikese käe-
pidemega)]', kus käsitletav tüvi on arvatud laenatuks vene või saksa keelest
(EEW VI: 1755). Piitsa tähenduses on sama päritolu esitatud ka uuemas
etümoloogiasõnaraamatus (EES: 323).

Siingi tasub aga vaadata rohkem saksa ja rootsi keele poole: vrd rootsi
knut 'sõlm', *hårknut* 'krunn' (SAOB); saksa *Knoten* 'sõlm', *Haarknoten*
'krunn' (DWB; Kibbermann jt 2007: 668).

Sõlme tähendusele osutavad ka muud kasutusnäited, mis on koondatud
alltähenduse 'muu kokkukeeratud tuust, nutsak, tomp' alla.

'nuudis; punti keeratud' *rätik* *on* 'nuutis pees' Ans

obuste ännad olid 'nuuti' *'siutud* Khk

Ta oli nii vihane, ruusikud olid nuutis .. VII

nuutis rätik 'kukla taha seotud rätik' Põi (EMSUKA)

Sõna on levinud eeskätt Lääne-Eestis, eriti Saaremaal. Sama tüvi on tuntud ka Hiiumaal, vrd *nuutlina*, *nuutislina* 'kõvaks tärgeldatud, tanutaoliselt kantav pearätik naistel kirikus, ka pruuttüdrukutel' (VMS; EMSUKA). Juuksekrundi tähenduses on aga *nuut* kirja pandud ka Vaivarast, Põltsamaalt ja Põlvast. Sõna leviku järgi võib arvata, et laenuallikaks on olnud eeskätt rootsi keel. Saksa laenu puhul võib muutust *o > u* olla mõjutanud *nuut* 'piits', on ju krundi nimetatud murretes ka nuiaks.

nuutra Võn V, *nuutri* Kam 'kapsa juurehaigus; juuksekrunn'

'kapsa juurehaigus' '*kapstil* '*nuutra*' *all, juure nigu tombi* 'omma all' Kan

'juuksesoeng, juuks keerutatakse, mässitakse kuklasse keraasse ja kinnit. nõeltega' *ku pikk hiuss om käänä* '*üles nigu hiire pesä* '*nuutrahe*, '*nuutra* '*kukro takah* (niisama käänatatakse kuklasse „nuutrasse“) Räp (EMSUKA)

Kirjakeeles on sõna kasutusel aianduse ja botaanika terminina: *nuuter*, g *nuutri* 1. 'ristõieliste, eriti kapsa seenhaigus, mis avaldub lagunevate mügaratena taimede juurtel', 2. 'perekond limaseeni (*Plasmodiophora*)' (EKSS 3: 719).

Tüve päritolu (kapsajuurehaiguse tähenduses) on Julius Mägiste oma etümoloogilises sõnaraamatus jätnud märkimata (EEW VI: 1756, s. v. *nuuter*). Eino Koponen (1998: 135) peab sõna päritolu samuti tundmatuks. Osmo Nikkilä (1988: 15) on aga tüvele esitanud skandinaavia etümoloogia, vrd vanapõhja *hnútr* 'Geschwulst, Beule [kasvaja, muhk]', *hnúta* 'Verdickung an der Bruchstelle eines Knochens [paksend luu murdumiskohal]', aga vrd ka vanapõhja *knútr* 'Knoten [sõlm]', mida ta on pidanud soome sõna *nuttura* '(juukse)krunn' lähteallikaks.

tutt, g *tuti* Jõh Tõs 'teatud soeng'

Tuti tavapärasem, kirjakeelne tähendus on 1. 'omaette hoidev (v kokkuseotud) juuksesalk; (püstine) salk, kahl, tort (karvu, rohtu vms)'.

2. (kaunistavate moodustiste kohta). a. 'hrl (villasest) lõngast tups (ümara kujuga v. rippuvate narmastega)' b. 'lehv'. (EKSS 5: 991–992). Murretes on sõnal aga teatud soengu, juuksekrundi tähendus.

'friseur' *'juukse tutt ehk kier. pane oma 'juukset tutti. menel on suur purakkas taka Jõh*

'teat. soeng, mida Tõstamaal kandsid abielus naised ja ka vallalised tüdrukud' *nas 'tel olid tutid pias. kui ma laps oli, kõik naesed käisid tutidega kirikus. juuksed keerati pealaele krunni ja sinna seoti laiem pael ümber. pian rätiku koonu 'alla 'kinni siduma, mud'u seisa tut't pias. kui tüdrukul laps oli, sellele 'tehti kua tut't pähä, mud'u lubatud mette kiriku 'minnä. paelaga ruitti kõvasti kõvadas. pidi olema suurem pearätik, ulatus üle selle juukse tuti, nad ikke enamiste 'valgetega köisid. ta [= rätik] pidi ikke suur olema, et kael ei 'paistnud ja ots ka 'kinni oli Tõs*

'ööti 'Tõstama tut't, 'juustest tut't, kui tanu ei oln pias [tõstlastest abielunaistel olid juuksed tutina pealaele üles pandud] Tõs (EMSUKA)

Sellele nimetusele on viidanud oma rahvariideraamatus ka Ilmar Manninen (1927: 30) seoses Audru ja Tõstamaa kihelkonnaga.

Etümoloogiasõnaraamatu (EES: 558) järgi on tavapärase, kirjakeele tähendusega tüvi kaheldav alamsaksa laen, < alamsaksa *tot* 'pulst, karvatuust', kuid tüve on peetud ka rootsi laenuks ja on arvatud, et tegemist võib olla häälikuliselt ajendatud (oma)tüvega. Mägist on oma etümoloogilises sõnaraamatus samuti nimetanud need kolm päritoluvõimalust: eesti deskriptiiv, laenuallikana rootsi murded või ? keskalamsaksa keel.

Juuksekrundi tähenduses on laenuallikas saksa keel, tõenäoliselt baltisaksa keel. Saksa-eesti sõnaraamatust leiab murdemärgendiga sõna *Dutt* '(juukse)krunn' (Kibbermann jt 2007: 283). Just Pärnus (vrd Tõstamaa) kõneldud baltisaksa keele vaste *Duttchen* 'Haarknoten' leiame Erich Kobolti sõnaraamatust, samas on viidatud ka Lüneburgi varian-dile *Dutt*, *Dutten* 'Haarknoten, Klumpen, Knäuel' (Kobolt 1990: 92). Sõna on registreeritud ka nt idapreisi alalt: *Dutt* 'Haarknoten' (Betcke 1924: 24).

Vendade Grimme sõnaraamatus on sõnal *Dutte* rinnanibu ja rinna, ümara korratu kuhja ning toru tähenduse kõrval 2. tähendusena nimetatud 'papierdutte, ein trichter- oder keilförmig gedrehtes, aber auch platt zusammen gelegtes, unten zugespitztes papier, um trockne, aus einzelnen stückchen bestehende sachen z. b. gewürz hinein zu thun [paberituutu,

lehtri- või kiilukujuliselt keeratud või lamedalt kokku pandud, nt vürtside jaoks]’. Selle all on nimetatud piltlikus kasutuses: „in Holstein tragen die mädchen das haar im nacken zum kopf hinauf in eine dute auf einen gespitzten berg zusammengedreht unter einer deshalb hochstehenden mütze“ [Holsteinis kannavad tüdrukud juukseid kuklas teravatipuliseks kuhjaks kokkukeerutatuna peakatte all, mis seisab juuste abil püsti] (DWB).

Saksa sõna esinemine juuksekrunni tähenduses on märgitud saksa keele etümoloogilistes sõnaraamatutes XX sajandil ja saksa keeles on sõna pärit alamsaksa keelest, *Dutt* ’Klumpen, Haufen, Knäuel, Knoten, geflochtener oder gedrehter Haarknoten [kamakas, tomp, hunnik, kera, sõlm, punutud või keerutatud juuksekrunn]’; kaugem päritolu on teadmata (Kluge 2002: 224; EWD: 257).

6. *Krunni* uus etümoloogia

On aeg tagasi tulla sõna *krunn* päritolu juurde, millest kogu eelnev käsitlus alguse sai.

Krunni on Mägiste oma etümoloogilises sõnaraamatus küll nimetanud, aga selle päritolu on jäänud avamata (EEW III: 999). Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatus leiduva sõna häälikuliselt ja ka tähenduselt lähedase sõna *kroññ* G. *kroññi* (S), davon *kroññis* ’zusammengekauert [kägarasse, kerra tõmbununa]’ (Wiedemann 1973/1893: 392) kohta on Mägiste märkinud, et tegemist on etümoloogiliselt ebaselge onomatopoeetilise sõnaga, mis võib olla afektiiv-deminutiivne variant sõnadest *kronks*, *krõnks* (EEW III: 995). Neid sõnu käsitleb Mägiste koos artiklis *krõnks* (lisaks ka *kränks*) ja peab neid eesti-liivi deskriptiivtüveks (EEW III: 1006). Hilisemates murdesõnaraamatutes (EKMS; VMS; EMS) sõna *kronn* ei leia. Sõnale *krunn* on seni esitanud etümoloogia Sven-Erik Soosaar (2012), selle järgi on sõna eestirootsi laen.

Paul Ariste (1933: 66) magistritööst eestirootsi laenude kohta leiab küll kaks eestirootsi murretest laenatud sõna *krunn*: I *krunn*, *kronn* ’kivine madalik meres’, < eestirootsi *grunn*, *gronn* ja II *krunn* ’kaldale aetud jäätükk’, < eestirootsi *grund*, *gronne*. Samad sõnad leiab ka eesti murrete sõnaraamatust (EMS III: 878, s. v. *krunn*¹) tähendusega ’ajuujää kuhjatis’, levikuks Kuu VNg. *Krunni* sünonüüme kõrvutades võiks tähenduse poolelt sobida kõrgem koht, kuhi, kuid keerutamise, krussi pool

jääb sel juhul märkimata, aga krunni puhul tundub see oluline, ehk isegi esmane tähendus. Seepärast ei saa Ariste nimetatud sõnu lähteallikana arvestada.

Ka minu pakutud etümoloogia puhul on allikaks eestirootsi murded: *rundär, runnan, runn, runna, runt*, adj. (Freudenthal, Vendell 1886: 176), *ron̥, ruunt* adj. 'rund [ümmargune, ümar]' (Danell 1951: 331).

Eestirootsi murretest on mul praegu kasutada olnud allikate järgi sõna teada ainult adjektiivina. Kasutada olen saanud Axel Olof Freudenthali ja Herman Albert Vendelli (1886), Herman Vendelli (1904–1907), Gideon Danelli (1951) ja Fridolf Isbergi (1970–1971) sõnaraamatuid. Kasutamata allikas on praegu Nils Tiberigi sedelsõnaraamat Uppsalas.

Soomerootsi murrete allikates (Vendell 1904–1907; Wessman 1925–1932, 1939, 1954) ei ole sõna *rund* iseseisva sõnaartiklina, küll on tüvi sage liitsõna osana. Uuem soomerootsi sõnaraamat (OFSF) ei ole ilmunisega veel sinnamaale jõudnud.

Soosaar nimetab puuduseks asjaolu, et soengunimetusega ei ole sellest sõnast teateid ja et eestirootsi murretes on sõna adjektiiv, eesti keeles aga noomen.

Rootsi kirjakeeles on sõna *rund* kasutusel nii noomeni kui ka adjektiivina. Eesti-rootsi sõnaraamatus (RES: 859) on omadussõna tähenduste 'ümmargune, ümar' kõrval nimisõna tähendustena 'ring, sõõr, tiir; võlv'. Suures rootsi keele sõnaraamatus (SSOB: 1003) on *rund* nimisõnana 'företeelse som har formen av en rundad yta vanl. ett klot [nähtus, millel on ümara pealispinnaga kuju, tavaliselt kera]'. Rootsi akadeemilisest sõnaraamatus (SAOB) on nimisõna *rund* tähendused nt 1) '.. linje l. figur l. yta l. föremål med rund l. rundad form; .. rund l. rundad krökning l. böjning l. buktning l. välvning .. [ümara kuju, joone v pealispinnaga ese; ümar käänak, keerd, kaar, võlv]', 2) '.. cirkel- l. kretsformig rörelsebana; rörelse l. förflyttning l. färd omkring ngt l. i en cirkel- l. kretsformig bana l. ett varv, kretsformigt om lopp, varv; runda [ringikujuline liikumisrada]', 3) (i fackspr.) 'om den spiralvridna formen hos tvinnat garn, rundning, tvinn .. [(terminina) spiraalikujuline keerd korrutatud lõngal, kaar]', 4) '.. om området l. trakten l. omgivningarna runtomkring ngn l. ngt, omkrets .. [ümbrus]'

Siin hakkab nimisõna juures silma terminina märgendatud kolmas tähendus korrutatud lõnga puhul, sest sellega on seotud ka murretes üleskirjutatud tähendus Saarestel, 'keerd liiga pinevaks keerutatud lõngal

v nõõril' (EKMS 1: 1122). Sama kõrvaltähendus on ka sünonüümi *null* rootsi murrete vastetel (vt eespool).

Soengu tähendus on eespool etümologiseeritud sünonüümidel juba laenuandjakeeles sõnadel *nukk*, *null*, *nuut* ja *tutt* ning soengu tähendust laenuandjakeeles ei ole (minule) teada sõnadel *nuul* ja *nuutra*.

Tõenäolisel eestirootsi allikal sõna algul konsonantühendit ei ole, aga sõnaalguline konsonantühend võib laenamisel lisanduda hüperkorrektsusest. Selliseid näiteid leidub murretes, nt *riiv*, < baltisaksa *Riegel*, eesti murretes ka *kriiv*, *triiv*; *rull*, < alamsaksa *rulle*, eesti murretes ka *trull* (EES: 428, 438; EMSUKA). Valter Tauli (1956: 197–198) on märkinud, et hüperkorrektsuse näitena võib murretes eriti sageli leida sõnaalgulist konsonantühendit, nt *kraadigu* 'raadio', *krematismus* 'reumatism', *puukront*. Keskmurdealal on kodunenud konsonantühendiga algavate sõnade eeskujul lisatud klusiil ka paljudesse teistesse, algselt liikvidaalgulistesse sõnadesse, nt *kribikondid*, [akna] *kruut*, *krehvid* ~ *trehv* ~ *rehv* (< alamsaksa *rehv*), [silgu] *krapped* (Must, Univere 2002: 26–27). EMSUKA andmetel on sõnaalgulise konsonantühendita variandid kirja pandud Saaremaalt Püha kihelkonnast ja Laiuselt.

Sama rootsi päritolu tüvi on laenatud eesti keelde kujul *runn* Khk Mus Kaa Pha VII Muh Hls Krk 1. 'väike, ümar asi; lihav, paks olend'; 2. 'koorega keedetud kartul', *runnak(as)* Jäm Kaa Krj Pha VII Põi Muh Emm Han Krk 1. 'koorega keedetud kartul', 2. 'väike, ümar asi; paks, jässakas [Hls Krk] [olend]', *runnilt* Khk 'koorega', *runnis* Khk Kaa 'pungis, pruntis; jässakas, paks' ja liitsõnas *runntuhlis* Sa Muh Rei 'koorega keedetud kartul' jm (EMSUKA). Tegemist on laentüvega, laenuallikad võib leida rootsi ja saksa keelest. Evi Juhkam (1993: 10–11, 1998: 70, 2000: 63) on käsitlenud sõna kartuli tähenduses ja pidanud seda eestirootsi laenuks, < eestirootsi *ron tuflar* 'oskalad potatis [koorimata kartul]', *ronD* Ruhnu, Riguldi 'rund [ümmargune]' + *tuflar* 'kartul', vrd ka Danell 1951: 331 *ron*, *ruunt*. Sama tähenduse leiab tüvel ka saksa murretest: *rund* von Kartoffeln = 'mit Schalen gekocht [koorega keedetud]' (Müller-Fraureuth 1914: 372).

Näiteks Püha kihelkonnast on kirja pandud *runn* nii tähenduses 'krunn' kui ka *runn* 'väike ese'.

ruñ järeł, ruñnakas on veel [käiast järeł] Pha

kooli õpetajal oli isel`juused`runni`pandud;`juuksed`runnis Pha (EMSUKA)

Võiks oletada, et sõnaalguline konsonantühend on aidanud lahus hoida tähendusi, kuid Saaremaal ei ole selle järele vajadust olnud ja mõlemas tähenduses on kasutusel murdeomane konsonantühendita tüvi *runn*(-).

Pean sõna *krunn* tõenäoliseks laenuallikaks eestirootsi murrete *runn*-tüve.

7. Kokkuvõtteks

Sõna *krunn* päritolu selgitamiseks analüüsisin kõigepealt soengunimetuse sünonüüme eesti murretes, et leida ühiseid nimetamisaluseid. Enamasti ei ole soengunimetused murretes sõna põhitähendus. Analüüsitud *krunni* sünonüümide puhul oli kaks põhilist rühma, soengu tähenduse kõrval oli põhitähenduseks 1) 'midagi ümarat ja väikest' või 2) 'lina-, kanepi- vms kimp, salk'. Nii on soengunimetuse puhul olnud lähtekohaks lõpptulemusena saadud kuju või juuksesalgu keerutamine nagu linasalgugi puhul.

Krunn soenguseadmisviisina ei ole eesti kultuuris Ilmar Mannineni järgi eriti vana, võib pärineda XIX sajandi lõpuosast. Nii on keeles uuem laen koos uue nähtusega ootuspärane. Algasajal oli krunn Eestis sageli seotud peakatte kandmisega, mitte ei olnud mõeldud otse näitamiseks. Seepärast ei ole põhjust otsida laenamisel seost krooniga.

Sünonüümidest esitasin laenuetümoloogia sõnadele *nukk*, *null*, *nuul*, *nuut*, *tutt*. Laenuallikaks on olnud soomerootsi murded (*nukk*, *null*, *nuul*), rootsi ja ka saksa keel (*nuut*) ning baltisaksa murre (*tutt*). Vanema, skandinaavia laenuetümoloogia on *nuutra* tüvele esitanud Osmo Nikkilä (1988).

Sõna *krunn* on tõenäoliselt laenatud eestirootsi murretest, kuid laenuallikas ei ole krooni tähendusega, vaid soengu kujule viitav eestirootsi sõna *runn* 'ümmargune, ümar'. Sõnaalguline konsonantühend on tekkinud hüperkorrektsuse tagajärjel.

Juuksed võivad küll olla naisele krooniks, aga sõnadel *krunn* ja *kroon* eesti keeles etümoloogilist seost ei ole.

Kirjandus

Ariste, Paul 1933. Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXIX,3.) Tartu.

Betcke, Bruno 1924. Die Königsberger Mundart. Sammlung ostpreußisch-königsbergischer Ausdrücke. Königsberg: Gräfe & Unzer.

- Danell, Gideon 1951.** Ordbok över Nuckömålet. (= Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 27.) Lund.
- DWB** = Das Deutsche Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm auf CD-ROM und im Internet. <http://germazope.uni-trier.de/Projekte/DWB> (01.02.2016).
- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloo-giasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.
- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKMS** = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I–IV. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 3.) Stockholm: Vaba Eesti.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/> (01.02.2016).
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–V, 1994–2015. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus.
- EWD** = Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. I (A–L), 1993. 2. Auflage, durchgesehen und ergänzt von Wolfgang Pfeiffer. Berlin: Akademie Verlag.
- Freudenthal, A[xel] O[lof], H[erman] A[lbert] Vendell 1886.** Ordbok öfver estländsk-svenska dialekterna. (= Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet i Finland VII.) Helsingfors.
- Isberg, F[ridolf] 1970–1971.** Supplement till G. Danells Ordbok över Nuckömålet. (= Acta Academiae Regiae Gustavi Afolphi XLVII.) Uppsala.
- Juhkam, Evi 1993.** ULMA arhiivi külastamas. Besök på ULMA-arkivet. – Ronor 1, 7–11.
- Juhkam, Evi 1998.** Eesti-rootsi murdekontaktid. Magistratöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, filoloogiateaduskond. Käsikiri.
- Juhkam, Evi 2000.** Eestirootsi tõlkelaenud eesti murretes. – Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Koost. ja toim. Jüri Viikberg. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 7.) Tallinn, 53–72.
- Kibbermann jt 2007** = Elisabeth Kibbermann, Salme Kirotar, Paula Koppel. Saksa-eesti sõnaraamat. Toim. ja täiend. Anne Arold, Mari Tarvas, Mari-Ann Palm. Valgus.

- Kluge, Friedrich 2002.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Elmar Seebold. 24., durchgesehene und erweiterte Aufl. Berlin–New York: de Gruyter.
- Kobolt, Erich 1990.** Die deutsche Sprache in Estland. Am Beispiel der Stadt Pernau. (= Schriften der baltischen historischen Kommission 2.) Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk.
- Koponen, Eino 1998.** Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Manninen, Ilmari 1927.** Eesti rahvariiete ajalugu. (= Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat III.) Tartu.
- Must, Mari 1987.** Kilderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari, Aili Univere 2002.** Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 10.) Tallinn.
- Müller-Fraureuth, Karl 1914.** Wörterbuch der obersächsischen und erzgebirgischen Mundarten. II, K–Z. Dresden: Verlag von Wilhelm Baensch.
- Nikkilä, Osmo 1988.** Zur Herkunft einiger ostseefinnischer Nomina auf *-rdA*. – Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Internationale Zeitschrift für uralische und altaische Forschung 8. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 14–17.
- OFSF** = Ordbok över Finlands svenska folkmål. (A–OCH). Helsingfors: Forskningscentralen för de inhemska språken, 1982–2007. <http://kaino.kotus.fi/fo/> (01.02.2016).
- RES** = Rootsi-eesti sõnaraamat. ~100 000 märksõna. Svensk-estnisk ordbok. ~100 000 uppslagsord. 2004. Koostanud / utarbetad av Mari Aidla, Signe Cousins, Maiu Elken, Madis Kanarbik, Kristina Mullamaa, Tiina Mullamaa, Marina Pertšjonok, Mai Praizner, Raimo Raag, Virve Raag, Juhan Tuldava. Valgus.
- Saagpakk, Paul F. 1992.** Eesti-inglise sõnaraamat. Estonian-English dictionary. Tallinn: Koolibri.
- SAOB** = Svenska Akademiens ordbok. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (01.02.2016).
- Schiller, Karl, August Lübben 1875–1881.** Mittelniederdeutsches Wörterbuch. I–VI. Bremen: J. Kührtmann. <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~cd2/drw/s/Sa-schm.htm#Schiller-Lubben> (01.02.2016).
- SMS** = Suomen murteiden sanakirja. 1985–2008. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus, Edita, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://kaino.kotus.fi/sms/> (01.02.2016).

- Soosaar, Sven-Erik 2012.** About a fashion-related Estonian-Swedish loanword *krunn*. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. The Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 3–1, 195–202.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Toim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki.
- SSOB** = Stora svenska ordboken. 1996. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Stockholm: Norstedts.
- Tauli, Valter 1956.** Phonological tendencies in Estonian. (= Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser 36, 1.) København.
- Tiberg, Nils s. a.** Estlandssvensk kortordbok. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Institutet för språk- och folkminnen.
- Tiro, Sulbi 1992** = Soengukunsti ajalugu. Koost. T. Tiro, M. Sulbi. Tallinn: Eesti Õppekirjanduse keskus.
- Vaigur, Enn 1936.** Potilill ja karusammal. Rahvatükk 4 vaatuses. Tallinn: Eesti Haridusliit.
- Veldi, Enn 2002.** Eesti-inglise sõnaraamat. Estonian-English dictionary. Tallinn: Koolibri.
- Vendell, Herman 1904–1907.** Ordbok över de östsvenska dialekterna. (= Skrifter utgivna af Svenska litteratursällskapet i Finland LXIV, LXXI, LXXV, LXXIX.) Helsingfors.
- VES** = Vene-eesti sõnaraamat. Русско-эстонский словарь. II (П–Я), 2000. Teine, parandatud trükk. Второе, исправленное издание. Vastutavad toimetajad Rein Kull, Helle Leemets, Tiiu Ereht, Asta Õim. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- VMS** = Väike murdesõnastik. I–II (1982–1989) Toim. Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://portaal.eki.ee/dict/vms> (01.02.2016).
- Wessman, V[ilhelm] E[liel] V[ictorinus] 1925–1932.** Samling av ord ur östsvenska folkmål. (= Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 178: 1–2, 215: 1–2.) Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, Mercator.
- Wessman, V[ilhelm] E[liel] V[ictorinus] 1939.** Bidrag till kännedomen om finlandssvenska folkmål. Tillägg till H. Vendells och V. E. V. Wessmans ordböcker. – Folkmålstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi i Helsingfors. Helsingfors, 1–119.
- Wessman, V[ilhelm] E[liel] V[ictorinus] 1954.** Bidrag till kännedomen om finlandssvenska folkmål. Tillägg II till H. Vendells och V. E. V. Wessmans

ordböcker. – Folkmålstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi i Helsingfors. Helsingfors, 1–216.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893). Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Õim, Asta 1991. Sünonüümisõnastik. Tallinn. <http://portaal.eki.ee/dict/synonymy-mid> (01.02.2016).

ÕS 1960 = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim. E. Nurm, E. Raiet, M. Kindlam. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

ÕS 1976 = Õigekeelsussõnaraamat. Toim. R. Kull, E. Raiet. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://portaal.eki.ee/dict/qs76>.

ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Koost. Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Erelt. Toim. Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ÕS 2006 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 2006. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Toim. Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://portaal.eki.ee/dict/qs2006/>.

ÕS 2013 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 2013. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Toim. Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://portaal.eki.ee/dict/qs/>.

Sõnavarakogud

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.

Hair, the crown of a woman's pride

Krunn

MEELI SEDRIK

The article addresses the origin of the word *krunn* 'hair bun' and its synonyms in Estonian dialects.

Previously, an Estonian-Swedish loan etymology has been suggested for *krunn*, < *krûn*, which implies that an irregular phonological change took place in the borrowing. This explanation was suspect due to the meaning correspondence between the source language and the target language. In the past, hair buns were typically covered by headwear, so it is not likely that there would have been reason to give them a name motivated by the comparison to a crown.

In order to find a possible single basis for the naming of this hair style, I identified the synonyms of *krunn* in Estonian dialects. Among the synonyms analyzed, two groups stand out, wherein the primary meaning (in addition to denoting the hair style) was 1) something small and round or 2) a bunch/bundle of flax, hemp, or similar. Loan etymologies are presented for the synonyms *nukk*, *null*, *nuul* (Finnish-Swedish loans), *nuut* (from Swedish and German) and *tutt* (a Baltic German loan).

Krunn could be an Estonian-Swedish loan, the source being the stem *runn*, meaning 'round' (of objects). The word-initial consonant cluster has emerged as a result of hypercorrection.

Keywords: etymology, Estonian language, Estonian dialects, Swedish loanwords, Estonian-Swedish loanwords, Finnish-Swedish loanwords, German loanwords, Baltic German loanwords

Meeli Sedrik
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
meelisedrik@hot.ee

AINSUSE SISSEÜTLEVA VORMI VALIKU SEOS MORFOSÜNTAKTILISTE JA SEMANTILISTE TUNNUSTEGA – MATERJALI NING MEETODI SOBIVUS KORPUSANALÜÜSIKS

ANN SIIMAN

Annotatsioon. Käsitluse eesmärgi on välja selgitada, millistest morfosüntaktilistest ja semantilistest tunnustest oleneb ainsuse pika ja lühikese sisseütleva vormi valik. Artikkel jätkab käsitlust, kus uuriti, millistest morfofonoloogilistest tunnustest oleneb sisseütleva vormi valik. Siinses käsitluses muudetakse eelmise uurimuse materjalikogumise põhimõtteid – erinevalt eelmisest kasutatakse tasakaalustatud valimit ja tulemused saadakse korduvaid vorme arvestamata. Uuritakse, kas sisseütleva pika või lühikese vormi valik oleneb morfosüntaktilistest tunnustest, nagu sõnaliik, lauseliige, reksioonilisus ja püsiühendilisus. Semantiliste tunnuste juures vaadeldakse nimelisust – päris- ja üldnimesid. Päris- ja üldnimed rühmitatakse semantiliselt ning uuritakse, kas mingisse semantilisse rühma kuulumine võiks mõjutada nende sisseütleva vormi valikut. Viimase tunnusena vaadeldakse ka uuritava vormi juurde kuuluva verbi tähendust. Materjal pärineb Keeleveebis kättesaadavatest korpusdest. Meetodina kasutatakse ühetunnuselist analüüsi. Selgub, et vaadeldud tunnustest võib sisseütleva vormieelistuste uurimisel olulisteks pidada reksioonilisust, püsiühendilisust, nimelisust ning nii päris- kui ka üldnime semantilist rühma. Pigem pikka sisseütlevat kasutatakse reksioonistruktuurides ning pärisnimede puhul (isiku- ja kohanimed); pigem lühikest sisseütlevat püsiühendites ning üldnimelistes koha- ja seisundifraasides.

Võtmesõnad: morfoloogia, morfosüntaks, semantika, korpuslingvistika, keele varieerumine, illatiiv, aditiiv, eesti keel

1. Sissejuhatus

Kuigi ainsuse pika ja lühikese sisseütleva varieerumist on käsitletud varem mitmed uurijad (nt Sõnajalg 1956; Raag 1998; Hasselblatt 2000; Kio 2006; Kaalep 2009), pole siiani eesti keele grammatika kirjeldustes üksmeelt,

kuidas sisseütleva varieerumist selgitada – milliste kvantitatiivsete meetoditega eesti keele morfoloogilist varieerumist uurida ning mis tunnuseid käändsõnavormistiku varieerumise kirjeldamisel kindlalt arvesse võtta.

Oma eelmises artiklis uurisin ainsuse pika ja lühikese sisseütleva valiku olenemist morfofonoloogilistest tunnustest (Metslang 2015) ning siinne käsitus on sellest välja kasvanud. Eelmise artikli meetod oli ühetunnuseline analüüs – hii-ruut-test ja standarditud Pearsoni jäägid. Analüüsiks kasutasin morfoloogiliselt ühestatud korpuse materjali, kuhu kuulus 188 pika ja 1522 lühikese sisseütleva vormi. Mõlemat vormi võtsin uurimismaterjali hulka proportsionaalselt ehk sellest lähtudes, kui palju neid korpuses tegelikult oli, mitte võrdset. Kokkuvõttes leidsin, et sõna morfofonoloogilistest tunnustest võivad sisseütleva valikut mõjutada astmevahelduslikkus, astmevahelduse liik, lõpuvahelduslikkus, lõpuvaheldusmall, algvormi lõpphäälik ja omastavatüve silpide arv.

Nende kahe artikli eesmärk on välja selgitada, mis põhimõttel on grammatilise alternatsiooni uurimiseks kõige otstarbekam andmeid koguda ning milliseid morfofonoloogilisi, morfosüntaktilisi ja semantilisi tunnuseid võtta arvesse edaspidises mitmetunnuselises analüüsis. Siinses käsitluses uuritakse suuremat hulka materjali, kontrollitakse varasemate uuringute tulemusi ja kasutatakse uudset analüüsimeetodit. Artiklis ei keskenduta sisseütleva käände ajaloole (vt nt Hasselblatt 2000; Kio 2006) ega tehta kokkuvõtteid varasematest uurimustest (vt nt Metslang 2015).

Selles käsitluses kasutatakse sama terminoloogiat mis morfofonoloogiliste tunnuste uurimisel: pikk sisseütlev on *illatiiv* ja lühike sisseütlev *aditiiv*. Samu termineid kasutati ka Keeleveebis, kust materjal pärineb.

Artikli eesmärke on välja selgitada, millistest morfosüntaktilistest ja semantilistest tunnustest oleneb ainsuse pika ja lühikese sisseütleva vormi valik. Veel soovitakse lahendada eelmise artikli materjali tasakaalustamatuse probleem (Japkowicz, Stephen 2002). Nagu mainitud, oli eelmise artikli valim proportsionaalne ehk tasakaalustamata. Kasutada võiks ka võrdseteks hulkadeks tasakaalustatud valimit või alternatsioonide suhte järgi tasakaalustatud valimit (Japkowicz, Stephen 2002: 440). Eelmise artikli valimi 188 illatiivi- ja 1522 aditiivivormi järgi võiks illatiivide ja aditiivide suhe olla vastavalt 1 : 8. Tahetakse ka välja selgitada, kas otstarbekam on koguda materjali korduvate vormide kaupa või korduvaid vorme arvestamata. Nende materjali kogumise põhimõtetege tegeletakse peatükis 2.

Tulemusi võrreldakse varasemate uurimustega, mille põhjal saab püsitada esialgsed hüpoteesid, et reksioonistruktuurid võiksid olla eelistatud illatiivis (EKK 2007: 247); püsiühendifraasid, üldnimelised kohad ning liikumis- ja olemisverbide laiendid aditiivis (EKG I: 56–57; Kio 2006: 112–113, 126; EKK 2007: 247). Meetodina kasutatakse ühetunnuselise analüüsi: hii-ruut-testi ja standarditud Pearsoni jääke. Nullhüpotees on, et kui võtta valimisse 50% illatiivivorme ja 50% aditiivivorme ning eraldada valimist mistahes sõltumatu tunnuse (näiteks sõnaliigi) alusel alamhulk, siis on selles alamhulgas illatiivide ja aditiivide jaotus samuti 50% ja 50% (vt Arppe 2008: 75). Juhul, kui alamhulga jaotus ei ole võrreldes tervikuga statistiliselt oluline, võib teha järelduse, et tunnus mõjutab sisseütleva vormi valikut. Sellist meetodit kasutatakse ja hüpoteesi kontrollitakse peatükis 5.9, kus tulemuste kontrolliks määratakse ka efekti suurus.

Mitme järjestikuse artikliga soovitakse üht eesti keele morfoloogia probleemi käsitledes arendada eesti keele morfoloogia uurimiseks sobivaid meetodeid. Võrreldakse materjali kogumise viise ning korpusanalüüsi kvantitatiivseid ja kvalitatiivseid võimalusi, püüdes anda panuse eesti keele morfoloogia uurimisse ja metoodika täpsustamisse.

2. Materjali kogumise põhimõtted

Materjali kogumiseks otsiti peaaegu kõigist Keeleveebi korpustest kõiki ainsuse sisseütleva vorme. Korpustest jäid välja vaid tasakaalus korpus, kuna selle sisu kajastub teistes korpustes, ja murdekorpus, mille materjali on liiga vähe, et võrrelda sisseütleva kasutust kirja- ja murdekeeles. Esmalt tehti Keeleveebi kaudu päringud korpusest etTenTen, mis on internetist alla laaditud eestikeelsete veebilehtede korpus. etTenTen sisaldab 270 miljonit tekstisõna. Lisaks tehti Keeleveebi kaudu päringud kõigist korpustest, mis kajastuvad ka eesti keele koondkorpuses. Eesti keele koondkorpus sisaldab u 240 miljonit tekstisõna. Seega tehti otsingud kokku u 510 miljoni tekstisõna seast.

Täpsustatud otsinguga leiti ainsuse illatiivi vormid (otsinguga *sg ill*) ja aditiivivormid (otsinguga *adt*) – praegu saab Keeleveebist otsida vaid kõiki ainsuse või mitmuse sisseütleva vorme korraga, mitte eraldi aditiivivorme (*sg ill* või *pl ill*). Täpsemate korpusotsingute piiratus teeb soovitud morfoloogilise materjali kogumise üsna keeruliseks. Teine võimalus on rakendada soovitud failide peal automaatset morfoloogilist märgendust.

Samas on automaatsel rakendusel vormihomonüümia tõttu sisseütlevat käänat raske ära tunda. Paljude selliste vormide kirjpilt kattub omastava- või osastavavormide omaga (nt nim *pass* : om *passi* : os *passi* : sisseü *passi*). Seega tuleb valimi kõik vormid nende kontekstis üle vaadata ja vajaduse korral käsitsi märgendada – see on aeganõudev töö, mis seab piirangud valimi mahule.

Illatiivvormidest jäeti alles vaid need, millega võiks kasutada paralleelselt lühikest sisseütlevat. Esmalt arvati varasemate tähelepanekute järgi teoreetiliselt varieeruvateks sisseütleva vormideks näiteks *Eesti* ja *Eestisse*, *Hiina* ja *Hiinasse*, *riide* ja *riidesse*, *alla* ja *alasse* ning kõik liitsõnad, kus *ala* on põhisõna (*looduskaitseala*, *vastutusala* jne). Selgus aga, et korpuse andmed kinnitavad kirjakeele normingu andmeid – korpuses ei leidu aditiivivorme *Eesti*, *Hiina*, *riide* ega *alla*. Nende negatiivsete näidete põhjal otsustati lähtuda ainult kirjakeele normingu järgi lubatud paralleelsusest, toetudes 2013. aasta ÕSile. Näiteks muuttüüpide puhul, kus „sobival juhul võib keeletarvitaja lühivorme ka juurde moodustada“ (ÕS 2013: 20–22), peetakse lubatud paralleelsusega sõnadeks ainult neid, kus aditiivivorm on sõnaartiklis toodud.

Materjali kogumisel kerkis küsimus, kas kasutada binaarse grammatilise alternatsiooni uurimisel tasakaalustamata või tasakaalustatud valimit. Eelmises artiklis kasutatud tasakaalustamata valim põhjustas ootuspäraseid probleeme: kuna juba varasemate uuringute järgi kasutatakse eesti keeles tunduvalt rohkem aditiivi (vt nt Hasselblatt 2000), tuli ka korpusepäringu vastuseks aditiive rohkem kui illatiive, vastavalt 1522 ja 188. Viimaste vormide arv on aga statistiliste testide jaoks tihtipeale liiga väike – kui 188 vormi omakorda tasemetele jaotada, võib isegi juhtuda, et ühele tasemele jääb üks liige – näiteks üks laadivaheldusliku sõna illatiivivorm (Metslang 2015: 135). Väikese valimi korral on juba väike tasakaalustamatus probleem. Piisavalt suur andmestik kõrvaldaks tasakaalustamata valimi probleemi, kuid seejuures peab ajakulu olema mõistlik. (Japkowicz, Stephen 2002: 435–436) Nimelt on teoreetilise paralleelvõimalusega illatiivivorme korpusest üsna keeruline leida – suure osa illatiivivormide puhul pole varieerumine võimalik. Neid otsides tuleb aga märgendada ka aditiivivorme, näiteks et teada saada korpusvarieerumiste hulk. Nii kulub käsitsi märgendamisele väga palju aega. Suure tasakaalustamata valimiga korpuse loomine oleks väga ajamahukas, mistõttu tuleb proovida teist meetodit – valimi tasakaalustamist. Tasakaalustatud valimit on eelistanud ka

Jane Klavan (2012) oma doktoritöös, kus ta kasutab binaarse alternatsiooni uurimiseks Gaëtanelle Gilquini ja Stefan Griesi definitsioonile vastavat prototüüpset korpust. Üks selle korpuse omadusi on tasakaalustatus, *n-ö* teoreetiline ideaal. (Gilquin, Gries 2009: 6) Seega peaksid siinse materjali teoreetilise ideaali järgi eesti keeles olema illatiiv ja aditiiv võrdselt kasutusel ehk mõlema esinemistõenäosus võiks olla 50%.

Teine küsimus materjali kogumisel on, kas koguda materjali korduvad vormid materjali hulka jättes või iga vormi ainult üks kord arvestades, st kas näiteks vormi *kätte* võtta materjali hulka nii palju kordi, kui see esineb, või ainult üks kord. Korduvate vormide puhul tuleb arvestada, et sõna omadused mõjutavad vormivaliku eelistusi, iseäranis sagedaste sõnade puhul, mida võib olla valimis väga palju, näiteks *kätte*. Et ühe sõna omaduste mõju valimile minimeerida, valitakse igast paralleelvormist mõlemat vaid üks kord: esimesed 420 ettejuhtuvat illatiivi- ja 420 aditiivivormi. Valimis ei esine ükski sõnavorm kaks korda, nt kui vorm *majasse* on juba esinenud, siis teist korda *majasse* valimisse ei satu. Vorm *majja* läheb aga valimisse, juhul kui see korpuses esineb. Nii võib ühest sõnast olla valimis kõige rohkem kaks vormi: illatiiv ja aditiiv. Sagedastel sõnadel võiks nii valimisse jõuda mõlemad vormid, et kajastada nende võrdsust tõenäosust. Kui üks vormidest on sage ja teine mitte, siis on suurem tõenäosus, et valimisse satub sagedasem vorm ja harvem võib-olla mitte. On selge, et valimisse on suurem tõenäosus sattuda sagedasematel sõnadel nende sagedamates vormides, aga et neid on vaid üks, siis ei suuda ühegi sõna individuaalsed omadused tervikut kuigivõrd kallutada.

3. Lõplik materjal ja meetod

Tasakaalustatud valimi põhimõtte järgi vaadeldi Keeleveebi korpustest 1095 teoreetiliselt varieeruvat illatiivi- ja 1095 aditiivivormi ehk kokku 2190 sisseütleva vormi. Selle materjali hulka on arvestatud ka kõik kordused. 2190 vormi hulgas oli 45 varieeruvat sõna, mida leidis nii aditiivis kui ka illatiivis. Sellised sõnad olid näiteks *ajalugu*, *bussipeatus*, *eelmine* (vt täielikku loetelu lisast). Kokku 45 sõna 90 varieeruva vormi puhul kasutati samasugust ühetunnuselist analüüsi nagu lõpliku materjali puhul, kuid ühegi vaadeldud tunnusega ei saanud statistiliselt olulisi tulemusi või ei saanud *p*-väärtust arvutada, kuna vaadeldavaid vorme on meetodi kasutamiseks liiga vähe. Nii ei saa esitada eraldi tulemusi, mis tunnustest

oleneb korpusvarieeruvate sõnade illatiivi või aditiivi eelistus. Seega on põhjendatud valik, mille järgi valimisse võetakse ka teoreetiliselt varieeruvaid, mitte ainult korpusvarieeruvaid sõnu. Ei saa väita, et kui mingit paralleelvõimalust korpusel ei leidu, pole seda olemas – ükskõik kui suur korpus annab infot ainult seal leiduva kohta (vt nt Atkins, Levin 1995: 87, 108).

Kordusi arvestades oli esialgses materjalis 1095 illatiivi- ja 1095 aditiivivormi. Sellest materjalist arvestati iga vormi ainult üks kord seni, kuni materjal hakkas ennast ammendama, st edasisel otsimisel kahanes lisanduvate uute enne esinemata vormide hulk sedavõrd, et töömahtu arvestades ei olnud enam mõistlik valimi suurendamist jätkata – näiteks 800 sisseütleva vormi läbivaatamisel leiti viis uut teoreetiliselt varieeruvat illatiivivormi. Selle tulemusel peaks valimist välja jääma äärmiselt väikese sagedusega sõnade illatiivi- ja aditiivivormid, mis moodustavad korpusel sisalduvatest illatiivi- ja aditiivivormidest väga väikese osa. Äärmiselt väikese esinemissageduse tõttu on nende mõju uuritavatele tendentsidele eeldatavasti kaduvväike. Lõpliku valimi suurusks saadi 420 illatiivi- ja 420 aditiivivormi. Nagu mainitud, käsitletakse siinse materjalivaliku põhimõtte järgi iga vormi edaspidises analüüsis ainult üks kord. Uuritakse mittekorduvaid vorme, st nt vorm *majasse* võis algse 1095 illatiivi hulgas esineda mitu korda ning lõpliku 420 hulka pääses see vorm ainult korra. Seejuures ei sattunud lõpliku materjali hulka kõik 45 varieeruvat sõna, vaid 41 neist. Kokku saadi 840 vormi.

Töövahendina kasutatakse statistikaprogrammi R ja meetodina ühetunnuselist analüüsi. See on hea esmaste tulemuste väljaselgitamiseks, et teada saada, milliseid tunnuseid arvestada põhjalikumas mitmetunnuselises analüüsis. Uuritav tunnus on sisseütleva vormi valik: illatiiv või aditiiv. Seletavad tunnused on sõnaliik, lauseliige, rektsoonilisus, püsiühendilisus, nimelisus, pärisnime semantiline rühm, üldnime semantiline rühm ja verbi tähendus. Iga tunnus jaguneb 2–5 tasemeks. Neli tunnust on binaarsed, neljal on rohkem tasemeid. Kõik tunnused on nominaalsed, st nende taseme (nt sõnaliikide) vaheline kaugus pole arvuliselt mõõdetav. Seletava ja uuritava tunnuse vahelise seose olulisuse uurimiseks kasutatakse hii-ruut-testi. Iga seletava tunnuse alapeatükis on seletava ja uuritava tunnuse kohta tabel, kus on uuritavad sagedused ja sulgudes protsendid (mitu protsenti aditiividest või illatiividest kuulub mingile tasemele). Tabeli all tuuakse hii-ruut-testi tulemused. Hii-ruut-statistik χ^2 näitab, kas sisseütleva vormi

valiku ja vaadeldava tunnuse vahel on seos olemas, määramata sealjuures seose tugevust. Hii-ruut-statistiku järel on sulgudes vabadusastmete arv ja valimi suurus. Lõpus on statistilist olulisust kirjeldav p -väärtus. Hii-ruut-testi tulemus on statistiliselt oluline, kui $p < 0,05$. Selle järgi on võimalus, et tulemus oli juhuslik, väiksem kui 5%. Kui tunnus osutus statistiliselt oluliseks, on alapeatükis ka standarditud Pearsoni jääkide tabel, mis esitab tunnustevahelise seose tugevuse ja suuna. Statistiliselt oluliste tulemustena arvestatakse siinses artiklis standarditud Pearsoni jääkide tulemusi alates absoluutväärtusest 2 (Agresti 2013: 81). Analüüsi lõpus (ptk 5.9) kontrollitakse hii-ruut-testi ja standarditud Pearsoni jääkide tulemusi veel n -ö osa ja terviku meetodiga ning efekti suurust hindava Craméri seosekordajaga V . Oma väitekirjas on grammatilise alternatsiooni uurimisel ühe meetodina ühetunnuselise analüüsi kasutanud ka nt Antti Arppe (2008) ja Jane Klavan (2012).

4. Seletavad tunnused

Materjali uuritakse kaheksa tunnuse põhjal. EKG (I: 56) järgi oleneb sisseütleva vormi valik sõna fonoloogilis-derivatiivsest struktuurist, aga ka näiteks reksioonistruktuurist ja leksikaalsest tähendusest. Sisseütleva valik võiks oleneda ka konkreetse verbiga koos esinemisest või püsiühendi koosseisu kuulumisest (nt Viitso 1976: 152; Kio 2006: 126; EKK 2007: 247). Seega oleneb grammatika kirjelduste järgi sisseütleva vormi valik peale morfofonoloogiliste tunnuste ka morfosüntaktilistest ja semantilis-test tunnustest. Tabelis 1 esitatakse kaheksa seletavat tunnust, mille all kirjeldatakse neid kõiki lähemalt.

Tabel 1. Seletavad tunnused

Morfosüntaktilised tunnused	Semantilised tunnused
Sõnaliik	Nimelisu
Lauseliige	Pärisnime semantiline rühm
Reksioonilisus	Üldnime semantiline rühm
Püsiühendilisus	Verbi tähendus

Morfosüntaktilised tunnused

Sõnaliik. EKSSi (2009) abil määratakse iga analüüsitava vormi sõnaliik. Tasemed on käändsõna liigid EKG (I: 18) järgi: 'arvsõna', 'asesõna', 'nimisõna' ja 'omadussõna'.

Lauseliige. EKG järgi on eesti keele lauseliikmed öeldis, alus, sihitis, öeldistäide, määrus ja täiend. Sisseütlevas käandes sõnad võivad esineda määruse või täiendina. (EKG II: 9–11) Niisiis on selle tunnuse üks tase 'määrus' ja teine 'täiend'. Täiendite puhul vaadati ka analoogiat, et uurida, kas laiend võib mõjutada põhisõna vormieelistust või vastupidi.

Rektsioonilisus. Järgmise kahe tunnuse tasemed on 'ei' ja 'jah'. Rektsioonilisuse üle otsustatakse selle järgi, kas uuritav vorm on verbi rektsiooniline laiend. Aluseks võetakse Sirje Mäearu (2011) loend „Valik rektsioone“, kus on nt levinumad (millessegi) *puutuma*, *suhtuma*, *uskuma*. Kui loetelus on *suhe* ja *suhtuma*, arvestatakse rektsioonistruktuuriks ka (millessegi) *suhtuja*, *suhtumine* jne.

Püsiühendilisus. Rektsioonilisus määratakse ühe sõna järgi, mille juurde sisseütleva käände vorm kuulub, kuid püsiühendilisus terve fraasi järgi – eesti keele verbikesksete püsiühendite andmebaasi põhjal. Andmebaasi tutvustuses selgitatakse, et silmas peetakse „verbi ja tema seotud laiendi püsivaid ühendeid – *jalga laskma*, *läbi saama*, *kõnet pidama*“. Sisseütlevas käandes laiendiga fraasidest on püsiühendite andmebaasis nt *nt jõusse jääma*, *põhja kõrbema*, *riidesse panema* jne.

Semantilised tunnused

Nimelisus. Toimetatud tekstides on nimelisust hõlbus määrata sõnaalgulise suurtähe järgi, nt kui *Keskus* või *Riigikogu* on suure tähega, kuuluvad need tasemele 'pärisnimi' (väikesetähelised *keskus* ja *riigikogu* mitte). Toimetamata tekstide puhul loetakse pärisnimedeks ka nt *kopli*, *rate*. Teine tase on 'üldnimi'.

Pärisnime semantiline rühm. Siin vaadeldakse eraldi eelmise tunnuse pärisnimesid ja üldnimesid. Mõlemad jaotatakse semantilisteks rühmadeks. Pärisnimed jaotatakse tasemetele 'INSTITUTSIOON' (suurtähelised *Klubi*, *Gümnaasium*, *Riigikogu* jne), 'ISIK' (kõik suurtähelised isikunimed, sh *Jeesus Kristus*) ja 'KOHT' (kõik suurtähelised kohanimed, aga ka vähesed kodulehed ja raamatud), neljandale tasemele jääb 'üldnimi'.

Üldnime semantiline rühm. Üldnimede semantiliste rühmade tase-med on 'KEHAOSA' (nt *kätte*, aga ka mentaalne *meelde* ja üldisem *kehasse*), 'KOHT', kuhu koondatakse nii reaalselt olemasolevatele kohtadele osutavad nimisõnad, nt *kodu*, *muuseum*, *põuetasku*, kui ka sihtkoha tähenduses abstraktsematele kohtadele osutavad sõnad, nt *keelde*, *valdkonda*, *üksus-esse*. Tase 'SEISUND' hõlmab kehalisi (nt *riidesse panema*) ja vaimseid (nt *jõusse jääma*, *toime tulema*) seisundeid, mis saavad oma täieliku tähenduse alles fraasi koosseisus. Sellise jaotuse puhul on mõningane subjektiivsus vältimatu, kuna abstraktset kohta ja seisundit on raske eristada, nt kas *rak-kesse asuma* või *vangi mõistma* on seisundid või kohad. Tasemele 'muu' kuuluvad rektsoonistruktuurid (nt *millesegi puutuma*, *suhtuma*), täiendid, ajamäärangud (nt *perioodi*, *praegusesse*) jm. Viimane tase on 'pärisnimi'.

Verbi tähendus. Verbid jagatakse tasemetele 'liikumisverb', 'olemis-verb', 'tegevusverb' ja 'ilma verbita'. 'Liikumisverb' tähendab, et toimub mingi ruumis ümberpaiknemine (liikumine) või kirjeldatakse liikumise viisi, nt *jõudma*, *lahkuma*, *sõitma*. 'Olemissverb' on staatilisem, nt *jääma*, *kuuluma*, *olema*. Tasemele 'tegevusverb' kuuluvad kõik aktiivsed, aga ka mentaalsed tegevused, nt *lisama*, *suhtuma*, *töötama*, millel on tead-likult toimiv, oma tegevust kontrolliv osaline. 'Ilma verbita' tähendab, et analüüsitav vorm ei kuulu ühegi verbi juurde. Sama jaotust on kasu-tanud nt Klavan (2012), kelle töös on ka 'asendiverb', mille näidetest leidub valimis *asuma*. See verb väljendab siinses materjalis aga aktiivset tegevust – *rakkesse asuma*, *õppima asuma*, *võitlusse asuma* –, nii et see arvatakse tegevusverbiks.

5. Materjali analüüs

5.1. Sõnaliik

Esimene morfosüntaktiline tunnus on sõnaliik. Tabelist 2 nähtub, et mater-jalis on enim nimisõnu, tunduvalt vähem on arv-, ase- ja omadussõnu.

Tabel 2. Sõnaliik ja ainsuse sisseütlev

Sisseütlev/Sõnaliik	Arvsõna	Asesõna	Nimisõna	Omadussõna	Kokku
Aditiiv	4 (50%)	2 (25%)	389 (50%)	25 (57%)	420
Illatiiv	4 (50%)	6 (75%)	391 (50%)	19 (43%)	420
Kokku	8 (100%)	8 (100%)	780 (100%)	44 (100%)	840

Hii-ruut-testi p -väärtuse arvutamiseks on mõnel tasemel liiga vähe liikmeid. Seetõttu ei saa esitada ka tulemusi standarditud Pearsoni jääkide kohta.

Protsentide järgi selgub aga, et asesõna puhul kasutati rohkem illatiivi (75%) ja omadussõna puhul aditiivi (57%). Selle põhjal on seos asesõna ja illatiivi (*kõigesse, mõnesse, sellesesamasse*) ning omadussõna ja aditiivi vahel (*alatisse, alumisse, eelmisse*). Arvsõna puhul kasutati aditiivi ja illatiivi sama palju, nii ei ole arvsõnal tugevat seost aditiivi ega illatiivi valikuga. Enamik vaadeldud sõnadest on nimisõnad ning on huvitav, et esinemuse järgi on nimisõnalisi illatiivivorme materjalis kahe võrra rohkem kui aditiivivorme. Tuleb aga tähele panna, et protsentide järgi on nimisõnadel aditiivi- ja illatiivivorme võrdselt.

5.2. Lauseliige

Sisseütleva käände vormid võivad lauses olla määrused või täiendid, viimaste all peetakse silmas eestäiendeid, nt *ajaloolisesse (fakti)*, *alumisse (asendisse)*, *arhailisesse (maaõhkkonda)*. Ootuspäraselt on materjali hulgas määrusi tunduvalt rohkem kui täiendeid.

Tabel 3. Lauseliige ja ainsuse sisseütlev

Sisseütlev/Lauseliige	Määrus	Täiend	Kokku
Aditiiv	396 (50%)	24 (53%)	420
Illatiiv	399 (50%)	21 (47%)	420
Kokku	795 (100%)	45 (100%)	840

Tulemus ei ole siiski statistiliselt oluline: $X^2(1, N = 840) = 0,21, p = 0,65$ ja standarditud Pearsoni jäägid jäävad alla absoluutväärtuse 2. Protsentide järgi võiks täiendi puhul olla pisut eelistatum aditiiv (53%), nt *alumisse (asendisse)*, *atlantilisse (kliimaperioodi)*, *elmisse (korterisse)*. Määruse puhul eelistus ei ilmne.

Täiendite puhul vaadati ka analoogiat – kas laiend mõjutab põhisõna või vastupidi. Uuriti, kas illatiivis või aditiivis laiendi eeskujul eelistatakse käänata ka põhisõna vastavalt illatiivis või aditiivis. Või vastupidi – kas põhisõna vormi eeskujul eelistatakse laiendi käändena illatiivi või aditiivi. 45 täiendist jäeti kõrvale need, mis kuulusid ilma paralleelvormita põhisõna juurde, nt *kolmetoalisesse (korterisse)*, *mõnda (saatesse)*, *uude*

(*lainesse*) – *korter*, *saade* ja *laine* ei varieeru. Alles jäi 29 täiendit: neist 13 puhul oli laiendi ja põhisõna vorm erinev, nt *endisesse* (*NSV Liitu*), *järgmisesse* (*paika*), *pisikesesse* (*vaatesilma*). 16 puhul olid laiend ja põhisõna samas vormis, nt *nimelisse* (*linnaossa*), *pisukesse* (*maailma*), *täielikku* (*valgustusse*). Selgub, et siinse materjali järgi on täiend ja põhisõna pigem samas vormis ning seega võiksid teineteist mõjutada. Siiski olid kõigil analoogiajuhtudel nii laiend kui ka põhisõna aditiivis ning on liiga vähe näiteid uurimaks, kas analoogial on mõju sisseütleva vormi valikule ja kas laiend mõjutab põhisõna või vastupidi. Edaspidi tuleks eraldi uurida sisseütleva vormianaloogiat, st kas laiendit ja põhisõna kasutatakse ühtmoodi illatiivis või aditiivis. Tuleks selgitada, kas laiend ja põhisõna mõjutavad teineteist – kui jah, siis kumb kumba mõjutab.

Sõnaliigi ja lauseliikme kohta selgub, et statistiliste meetodite põhjal ei ole need tunnused olulised. Põhjus võib olla selles, et nendel tunnustel on väga suured tasemed 'nimisõna' ja 'määrus'. Nendele tasemetele koon-dub enamik vaadeldavaid vorme ning suurimal tasemel on mõlemal juhul protsentide järgi pooled vormid illatiivis ja pooled aditiivis. Järgmistes alapeatükkides uuritakse tunnuseid, mida on sisseütleva vormi valiku kirjeldamisel ka varem välja toodud: reksioonilisust (EKK 2007: 247) ja püsiühendilisust (Kio 2006: 126).

5.3. Reksioonilisus

Reksioonilisus on olemas, kui uuritav vorm on verbi reksiooniline laiend, nt (millesegi) *investeerima*, *puutuma*, *suhtuma*. Reksioonilisi laiendeid otsiti 45 sõnaga (Mäearu 2011), millest enamik olid verbid, kuid ka nendega moodustuslikult seotud nimisõnad (nt *uskuma* ja *usk*).

Tabel 4. Reksioonilisus ja ainsuse sisseütlev

Sisseütlev/Reksioonilisus	Ei	Jah	Kokku
Aditiiv	388 (55%)	32 (25%)	420
Illatiiv	323 (45%)	97 (75%)	420
Kokku	711 (100%)	129 (100%)	840

Tulemus on statistiliselt oluline: $\chi^2(1, N = 840) = 38,7, p < 0,001$. Tabeli 4 protsentide põhjal selgub, et mittereksioonilised laiendid on pigem aditiivis (55%) ja reksioonilised laiendid illatiivis (75%). Ka standarditud

Pearsoni jäägid (tabel 5) näitavad, et reksioonilised laiendid on sagedamini illatiivis, nt (*armunud*) 32aastasesse, (*siseneda*) administreerimiskeskusesse, (*suhtumist kodumaisesse*) alkoholitööstusesse.

Tabel 5. Standarditud Pearsoni jäägid tabeli 4 kohta

Reksioonilisus	Aditiiv	Illatiiv
Ei	6,22	-6,22
Jah	-6,22	6,22

Nii standarditud Pearsoni jääkide kui ka esinemissageduse järgi saab väita, et reksiooniliste laiendite puhul on tõenäolisem illatiivi kasutamine. Varem on käsitletud eraldi nt ainult suhtumist väljendavate verbide reksioonilisi laiendeid või üksikute verbide reksioone. EKG (I: 56) järgi võib suhtumist väljendavates reksioonistruktuurides eelistatum olla aditiiv. Tiit-Rein Viitso (1976: 152) nimetab aga verbe *segunema*, *suhtuma*, mis peaksid tingima illatiivi kasutuse, ning *kalduma*, *kukkuma*, *minema*, *tulema* jt, mida kasutatakse eelistatult aditiiviga. EKK (2007: 247) järgi peaksid aga verbide *suhtuma*, *kiinduma*, *armuma* jt reksioonilised laiendid olema eelistatult illatiivis. EKK väite lükkab ümber Heiki-Jaan Kaalep (2009: 416), leides korpusest nende verbide reksioonilisi laiendeid lühikeses sisseütlevas. Ka Kati Kio (2006: 87) kinnitab, et nt ilmeka näite *suhtuma* puhul ei saa kindlalt väita ühe või teise vormi eelistamist. Kuna siinses materjalis ei vaadata eraldi hinnanguverbe verbe ega üksikuid verbe, on tulemusi raske võrrelda. Siinse analüüsi tulemuste põhjal on reksioonilise laiendi käändena eelistatud illatiivi, kuid on selge, et kõik reksioonilised laiendid ei käitu ühtmoodi ja tegu on vaid tendentsiga.

5.4. Püsiühendilisus

Püsiühendilisus on olemas, kui uuritav vorm kuulub mõne püsiühendi koosseisu. Püsiühendisse kuulumine otsustatakse eesti keele verbikesksete püsiühendite andmebaasi järgi. Nagu arvata, leidub püsiühendeid vähem kui mittepüsiühendeid.

Tabel 6. Püsiühendilisus ja ainsuse sisseütlev

Sisseütlev/Püsiühendilisus	Ei	Jah	Kokku
Aditiiv	381 (48%)	39 (95%)	420
Illatiiv	418 (52%)	2 (5%)	420
Kokku	799 (100%)	41 (100%)	840

Hii-ruut-testi põhjal on tulemus statistiliselt oluline: $\chi^2(1, N = 840) = 35,1$, $p < 0,001$. Protsentide põhjal on näha seost mittepüsiühendite ja illatiivi (52%) ning püsiühendite ja aditiivi (95%) vahel. Tabelis 7 toodud standarditud Pearsoni jääkide järgi on samuti seos mittepüsiühendite ja illatiivi ning püsiühendite ja aditiivi vahel.

Tabel 7. Standarditud Pearsoni jäägid tabeli 6 kohta

Püsiühendilisus	Aditiiv	Illatiiv
Ei	-5,92	5,92
Jah	5,92	-5,92

Tabelitest saab järeldada, et püsiühendite puhul on tõenäolisem aditiivi kasutamine, nt *hätta (jääma)*, *joonde (ajama)*, *kaela (panema)*. Selline tulemus pole kuigi üllatav, sest materjalis on ainult kaks juhtu, mil püsiühendi koosseisus kasutati illatiivivormi.

Pearsoni jääkidest selgunud seost kinnitab ka EKG, mis nimetab aditiivi mõne sõna korral konkreetset kohatähenduses ainuvõimalikuks, ning sellised kohaväljendid on kujunenud n-ö püsiühendiks. Sellisel juhul on sisseütleva vormid juba adverbistunud – vrd (*pani*) *pähe*, (*võttis*) *kätte*, EKG esitab püsiühendina ka (*kukkus*) *jõkke*. (EKG I: 56–57) Samas näiteks EKSSi määratluse järgi loetakse *pähe* ja *kätte* adverbideks, kuid *jõkke* mitte.

Ka Kio (2006: 126) väidab oma materjali põhjal, et aditiiv n-ö kivineb aja jooksul ja kaotab oma põhitähendust. Siinses materjalis on püsiühendites vähem adverbistunud vorme, mis on säilitanud oma algse tähenduse, nt *hätta (jääma)*, *koju (kutsuma)*, *pankrotti (minema)*. Nendel juhtudel tundub, et *hätta*, *koju*, *pankrotti* pole täielikult adverbistunud, need on sisseütleva vormid algvormidest *hāda*, *kodu* ja *pankrot*. Siia sobiks ka EKG näide (*kukkus*) *jõkke*. Kuna tulemuste põhjal on püsiühendites eelistatum aditiiv, tekib küsimus, kas sellistes ühendites on võimalik vaba varieerumine – *hādasse jääma*, *kodusse kutsuma*, *pankrotisse minema*. Paari näite

põhjal on raske väita, kas neid vorme kasutatakse eelistatavalt aditiivis struktuuritunnuste pärast või püsiühendisse kuulumise tõttu. Siinsete tulemuste põhjal oleks näiteks reksioonilised laiendid eelistatavalt illatiivis ja püsiühendi koosseisus laiendid aditiivis. Kui vormide *hätta*, *koju* ja *pankrotti* puhul võib püsiühendilisuse üle vaielda, siis selgem on olukord adverbistunud vormidega *kätte*, *pähe*, *silma* jne. Viimaste sõnadega ei leidu ühtegi illatiivivormi. Nende näidete puhul võib kehaosasõnade tähendus vormi mõjutada – näiteks arvukategooria valimisel on tähendus oluline tunnus (K. Õim, A. Õim 2015: 97–98). Tundub, et kehaosasõnad on sisseütleva käände vormis muude semantiliste rühmade sõnadest rohkem adverbistunud või n-õ vormilt kivinenud.

Just sagedased kehaosasõnad võiksid olla põhjus, miks reksioonides eelistatakse illatiivi ja püsiühendites aditiivi (27 kehaosasõnast 8 on püsiühendis, kuid mitte ühtegi reksiooni koosseisus, vt ptk 5.7). Püsiühendid on fraasid, nagu *kätte saama*, *pähe panema*, *silma hakkama* jne. Kehaasõnu kasutatakse sellistes fraasides aditiivis ja seega ongi püsiühendites eelistatum aditiiv. Reksioonilisust ei määra aga kogu fraas, vaid ainult verb, nt verbide *puutuma*, *suhtuma*, *uskuma* (millesegi) puhul eelistati illatiivivorme.

5.5. Nimeliskus

Kõik käsitletud vormid on jaotatud päris- ja üldnimedeks.

Tabel 8. Nimeliskus ja ainsuse sisseütlev

Sisseütlev/Nimeliskus	Pärisnimi	Üldnimi	Kokku
Aditiiv	43 (36%)	377 (52%)	420
Illatiiv	77 (64%)	343 (48%)	420
Kokku	120 (100%)	720 (100%)	840

Hii-ruut-testi järgi on tulemus statistiliselt oluline: $\chi^2(1, N = 840) = 11,24$, $p < 0,001$. Protsentide põhjal on seos pärisnimede ja illatiivi (64%) ning üldnimede ja aditiivi (52%) vahel. Ka standarditud Pearsoni jäägid (tabel 9) näitavad, et üldnimede sisseütleva käände vormina kasutatakse tõenäoliselt aditiivi, nt *ajajärku*, *ajakirjandusse*, *ajavahemikku*, ja pärisnimedel illatiivi, nt *Amblasse*, *Ateenasse*, *Audentesse*.

Tabel 9. Standarditud Pearsoni jäägid tabeli 8 kohta

Nimelisus	Aditiiv	Illatiiv
Pärisnimi	–3,35	3,35
Üldnimi	3,35	–3,35

Materjalist paistab, et keelekasutajad on üksmeelsed, kas kasutada mõnd pärisnime eelistatult aditiivis, nt *Berliini*, *Dakari*, *Haapsallu*, või illatiivis, nt *Aakresse*, *Amblasse*, aga ka *Eestisse*, *Hiinasse*. Seejuures on nimesid, mida võidakse kasutada nii aditiivis kui ka illatiivis, siinsest materjalist nt *Soome* ja *Soomesse*.

’Üldnimi’ on väga paljude esinemisjuhtudega tase, nii võiks arvata, et aditiivi kasutamine on üldisem. Siiski on ainuüksi nimelisuse järgi raske määrata, kas eelistatakse illatiivi või aditiivi. Seetõttu vaadatakse seda taset üksikasjalikumalt, täpsemaks analüüsiks on päris- ja üldnimed semantiliselt rühmitatud.

5.6. Pärisnime semantiline rühm

Pärisnimesid on kokku 120 ning need jaotatakse omakorda kolmele tasele, üldnimed jäävad neljandale.

Tabel 10. Pärisnime semantiline rühm ja ainsuse sisseütlev

Sisseütlev/ Pärisnime semantiline rühm	INSTITUTSIOON	ISIK	KOHT	Üldnimi	Kokku
Aditiiv	15 (54%)	0 (0%)	28 (33%)	377 (52%)	420
Illatiiv	13 (46%)	7 (100%)	57 (67%)	343 (48%)	420
Kokku	28 (100%)	7 (100%)	85 (100%)	720 (100%)	840

Hii-ruut-testi tulemusi ei saa arvutada, kuna paljudel tasemetel on vähe liikmeid. Niisiis saab oletusi teha vaid protsentide põhjal. Rühma ’INSTITUTSIOON’ kuuluvate sõnade puhul on eelistatum aditiiv (54%), nt *EBSi*, *Euroliitu*, *Keskerakonda*. Siiski on aditiivivormis institutsioone vaid kahe võrra rohkem, nii et see pole piisav järelduste tegemiseks. Rühma ’ISIK’ kuuluvaid sõnu ei esine aditiivis üldse ning vähesed on illatiivis, nt *Jeesusesse*, *Kristusesse*, *Mozartisse*. Rühma ’KOHT’ sõnad on pigem

illatiivis (67%), nt *Audrusse, Egiptusesse, Elvasse*. Sellised tulemused on kooskõlas eelmise pärisnimede alapeatükiga, kus pärisnimed olid eelistatult illatiivis. Enamik pärisnimedest on kohanimed ja seega on ka need eelistatult illatiivis.

5.7. Üldnime semantiline rühm

Ka 720 üldnime jaotatakse omakorda tasemetele.

Tabel 11. Üldnime semantiline rühm ja ainsuse sisseütlev

Sisseütlev/ Üldnime semantiline rühm	KEHAOSA	KOHT	SEISUND	Muu	Pärisnimi	Kokku
Aditiiv	17 (63%)	258 (56%)	41 (67%)	61 (55%)	43 (36%)	420
Illatiiv	10 (37%)	202 (44%)	20 (33%)	111 (65%)	77 (64%)	420
Kokku	27 (100%)	460 (100%)	61 (100%)	172 (100%)	120 (100%)	840

Hii-ruut-testi tulemused näitavad, et tulemus on statistiliselt oluline: $X^2(4, N = 840) = 40,03, p < 0,001$. Protsentide põhjal on rühma 'KEHAOSA' kuuluvad sõnad pigem aditiivis (63%), samuti rühmadesse 'KOHT' (56%) ja 'SEISUND' (67%) kuuluvad sõnad. Vormid rühmast 'muu' (65%) on eelistatult illatiivis. Standarditud Pearsoni jääkide järgi (tabel 12) on rühmade 'KOHT' ja 'SEISUND' sõnade puhul tõenäolisem aditiivi kasutamine. Rühma 'KEHAOSA' puhul statistiliselt olulist seost ei selgu ning rühm 'muu' on eelistatult illatiivis, aga liiga hägune, et järeldusi teha.

Tabel 12. Standarditud Pearsoni jäägid tabeli 11 kohta

Sisseütlev/Semantiline silt	Aditiiv	Illatiiv
KEHAOSA	1,37	-1,37
KOHT	3,88	-3,88
SEISUND	2,79	-2,79
Muu	-4,28	4,28
Pärisnimi	-3,35	3,35

Tase 'KOHT' hõlmab nii konkreetseid kui ka abstraktseid kohti. EKK (2007: 247) põhjal on sihtkohad peaaegu ainuvõimalikult aditiivis, nt *läks parki* (mitte *pargi/sse*), *kukkus vette* (mitte *vee/sse*), *tõlkis eesti keel/de* (mitte *keelee/sse*). EKG (I: 56) järgi on paljude sõnade korral konkreetse koha tähenduses võimalik nii pikk kui ka lühike sisseütlev – vrd (*läks muuseumi ~ muuseumisse*). Standarditud Pearsoni jäägid kinnitavad EKK väidet, mille järgi kohad on eelistatult aditiivis, nt *adventkogudusse*, *aeda*, *boksi*. Ka seisundifraasid eelistavad aditiivi, nt *põhja (kõrbema)*, *vabadusse (jõudma)*, *vastuollu (minema)*. Seejuures on enamik püsiühendeid seisundifraasid: 41 püsiühendist on 23 seisundifraasid. Nii on ootuspärane, et nii püsiühendites kui ka seisundifraasides kasutatakse rohkem aditiivi. Nagu mainitud, on tase 'muu' järeltuste tegemiseks liiga üldine. Taseme 'pärisnimi' seos illatiiviga kinnitab nimelisuse juures saadud tulemusi, et pärisnimede puhul kasutatakse rohkem illatiivi ja üldnimede puhul aditiivi.

Kokkuvõtteks ilmnevad selged semantilised rühmad, millel on olemas seos sisseütleva vormi valikuga. Kõige konkreetsem ja suurima liikmete arvuga on rühm 'KOHT', mille puhul on tõenäolisem aditiivi kasutamine. Samamoodi on aditiivi kasutamine tõenäolisem rühma 'SEISUND' puhul, kuigi sinna kuuluvad väga erinevad fraasid.

5.8. Verbi tähendus

Kõige rohkem leidub vorme koos tegevusverbiga, vähem liikumis- või olemisverbiga. Kõige vähem on vorme, mis ei kuulu ühegi verbi juurde.

Tabel 13. Verbi tähendus ja ainsuse sisseütlev

Sisseütlev/ Verbi tähendus	Liikumis- verb	Olemis- verb	Tegevus- verb	Ilma verbita	Kokku
Aditiiv	110 (49%)	52 (53%)	242 (50%)	16 (44%)	420
Illatiiv	115 (51%)	46 (47%)	239 (50%)	20 (56%)	420
Kokku	225 (100%)	98 (100%)	481 (100%)	36 (100%)	840

See tulemus ei ole statistiliselt oluline: $\chi^2(3, N = 840) = 0,94, p = 0,82$. Protsentide järgi esinevad koos liikumisverbidega eelistatult illatiivivormid (51%) ja olemisverbidega aditiivivormid (53%). Ilma verbita vormidega aga jällegi illatiivivormid (56%), kuigi neid on ainult nelja võrra rohkem.

Protsentide järgi ei saa öelda, kas tegevusverbidega eelistatakse aditiivi- või illatiivivorme.

Varem on verbide semantiliste rühmade järgi sisseütleva eelistusi põhjendanud Kio (2006). Tema käsitluses on verbide semantilisi rühmi tunduvalt rohkem – suuremad rühmad on sihilised ja sihitud verbid. Sihilised on protsessiverbid, kausatiivid, tunnetusverbid, hinnanguverbid, suhtlusverbid ja valdamisverbid. Sihitud verbid on protsessiverbid, liikumisverbid ja hinnanguverbid. Siinne meetod aga nii palju tasemeid ei võimalda ja ehk ei ole nii üksikasjalik jaotus ka otstarbekas. Kio järgi on nt *jõudma*, *saabuma*, *sattuma* protsessiverbid, siinses jaotuses aga liikumisverbid. Kio (2006: 113) järgi kasutatakse liikumisverbidega pigem lühikest sisseütlevat, siinses materjalis aga pikka – eelistus toetub siiski vaid viiele vormile. Mõõndustega võiks võrrelda Kio protsessiverbe ja siinseid olemisverbe. Enamik Kio (2006: 112–113) jaotuse protsessiverbidest on sisseütleva valiku suhtes neutraalsed, kuus soosivad lühikest sisseütlevat. Ka siinses materjalis eelistavad olemisverbid pigem aditiivivormi.

5.9. Tulemuste kontrollimine

Hii-ruut-testi ja standarditud Pearsoni jääkidega saadud tulemuste kontrollimiseks rakendati ka n-ö osa ja terviku meetodit. Kuna valimis on uuritava nähtuse ehk sisseütleva vormide jaotus 50% illatiive ja 50% aditiive, siis nullhüpoteesi kohaselt peaks selle valimi mistahes alamhulgas olema illatiivi- ja aditiivivormide jaotus samuti võrdne ehk 50% ja 50% (vt Arppe 2008: 75). Uurimaks, kas see on nii, vaadeldi eraldi iga tunnuse taset ja võrreldi seda võrdjaotuselise tervikuga (420 illatiivi- ja 420 aditiivivormi). Näiteks esimese tunnuse, sõnaliigi esimese taseme 'arvsõna' puhul võrreldi uuritava taseme jaotust (4 illatiivi- ja 4 aditiivivormi) jaotusega kogu valimis (420 illatiivi- ja 420 aditiivivormi). Ootuspäraselt saadi *p*-väärtuseks 1 ehk erinevus pole statistiliselt oluline. Kui mõne taseme puhul on erinevus statistiliselt oluline, tähendab see, et üks sisseütleva vorm on eelistatum.

Tulemused kinnitasid paljuskorral varasema meetodiga saaduid: sõnaliigi, lauseliikme ja verbi tähenduse tunnuse puhul polnud ühegi taseme ja terviku võrdlus statistiliselt oluline. Ka üldnime semantilise rühma puhul saadi sama tulemus: üldnimelistes koha- ja seisundifraasides eelistatakse aditiivi, rühma 'muu' ja pärisnimede puhul illatiivi. Rektsioonilisuse vaatlusel leiti, et rektsioonide jaotuse (97 illatiivi- ja 32 aditiivivormi) erinevus

terviku jaotusest on statistiliselt oluline, kuid mitterektsioonide jaotuse erinevus mitte. See tähendab, et rektsioonide puhul eelistatakse illatiivi, kuid ei saa väita, et mitterektsioonide puhul eelistatakse aditiivi, nagu saadi tulemuseks varasema analüüsiga. Samamoodi leiti püsiühendilisuse puhul, et püsiühendite jaotuse erinevus terviku jaotusest on statistiliselt oluline, kuid mittepüsiühendite jaotuse erinevus mitte. Nimelisuse puhul leiti, et pärisnimede jaotuse erinevus terviku jaotusest on statistiliselt oluline nagu varasemas analüüsiski, aga üldnimede jaotuse erinevus mitte. Samast tulemusest lähtub ka kvalitatiivne analüüs, kuna mitterektsiooni, mittepüsiühendi ja üldnime tasemele kuuluvad liiga erinevate omadustega sõnad, et nende kohta midagi üldistavat väita. Pärisnime semantiliste rühmade osa-terviku jaotuste järgi erineb isiku- ja kohanimede jaotus terviku jaotusest ning mõlema puhul on eelistatud illatiiv.

Selle kontrollmeetodiga saadi nelja tunnuse puhul samad tulemused. Need tunnused on sõnaliik, lauseliige, üldnime semantiline rühm ja verbi tähendus. Nelja tunnusega saadi aga täpsustatud tulemused: rektsioonilisuse puhul on statistiliselt oluline seos ainult rektsioonistruktuuride ja illatiivi vahel; püsiühendilisuse puhul ainult püsiühendite ja aditiivi vahel; nimelisuse puhul ainult pärisnimede ja illatiivi vahel; pärisnime semantiliste rühmade puhul on aga isiku- ja kohanimed eelistatult illatiivis.

Tabelis 14 tuuakse kontrollmeetodina ka efekti suurus (ingl *effect size*, ES). Tabeli esimeses tulbas on tunnus, teises ja kolmandas tase(med), mille seotus aditiivi või illatiiviga osutus statistiliselt oluliseks, st mille standarditud Pearsoni jääkide absoluutväärtus oli vähemalt 2. Neljandas tulbas on *p*-väärtused ja viiendas ES seose tugevuse hindamiseks. 2 x 2 tabelite puhul või iga kahe rea või tulbaga tabeli puhul on ES võrdne Craméri seosekordajaga V , mis iga tunnuse puhul arvutati. Siinse materjali väikese, keskmise ja suure ESi väärtuseks sobivad vastavalt 0,1; 0,3 ja 0,5. Selle korpusuuringu valim ($N = 840$) on piisavalt suur, et leida keskmised ja suured efektid. (Cohen 1988: 216–227, 1992: 156, 158, tabel 2; ülevaade Arppe 2008: 86–87; Klavan 2012: 133–136, 162–163) Siiski on selle andmestiku suurim ES ainult 0,22 – tunnusega üldnime semantiline rühm. Tabel on järjestatud viimase tulba järgi suurimast ESist väikseimani. *p*-väärtust pole toodud, kui mõnel tasemel oli liiga vähe liikmeid selle arvutamiseks. Osa-terviku meetodiga saadud tulemus on sulgudes. Kui ühetunnuseline analüüs ja osa-terviku meetod andsid erinevad tulemused, siis teine neist on sulgudes. Tabeli järgi on kaheksast tunnusest

viis statistiliselt olulised – esimesel viiel on p -väärtus alla 0,05 või väike ES. Viimase kolme p -väärtused ja ESid ei osutunud statistiliselt oluliseks.

Tabel 14. Morfosüntaktiliste ja semantiliste tunnuste ühetunnuselise analüüsi kokkuvõte

Tunnus	Aditiivi eelistav(ad) tase(med)	Illatiivi eelistav(ad) tase(med)	p -väärtus	Efekti suurus (Craméri V)
Üldnime semantiline rühm	'KOHT', 'SEISUND'	'muu', 'pärisnimi'	$p < 0,001$	0,22
Rektsioonilisus	mitte-rektsioonilisus/ (–)	rektsioonilisus	$p < 0,001$	0,21
Püsiühendilisus	püsiühendilisus	mitte-püsiühendilisus/ (–)	$p < 0,001$	0,20
Pärisnime semantiline rühm	–	('ISIK', 'KOHT')	–	0,15
Nimelisus	üldnimed / (–)	pärisnimed	$p < 0,001$	0,12
Sõnaliik	–	–	–	0,06
Verbi tähendus	–	–	$p = 0,82$	0,03
Lauseliige	–	–	$p = 0,65$	0,02

Kokkuvõttes annavad nii p -väärtus, osa-terviku meetod kui ka ES sarnased tulemused ning vajaduse korral täiendavad üksteist. Tabelis toodud esimesest viiest tunnusest neli olid p -väärtuse järgi statistiliselt olulised. Pärisnime semantilise rühma puhul oli isikunimesid vaid seitse, mida oli usaldusväärsete tulemuste saamiseks ehk liiga vähe. See-eest saab tunnuse paigutada skaalale ESi järgi. Tulemusi kontrolliti ka osa-terviku meetodiga, mis andis kasulikku lisainfot, et pärisnime semantilise rühma puhul võiks rühmad 'ISIK' ja 'KOHT' eelistada illatiivi ning rektsioonilisuse puhul ei ole mitterektsioonidel, püsiühendilisuse puhul mittepüsiühenditel ja nimelisuse puhul üldnimedel sisseütleva eelistust. Unustada ei tohi kvalitatiivset analüüsi: väga suure taseme, nagu mitterektsiooni, mittepüsiühendi ja üldnime kohta ongi raske järeldusi teha. Nendele tasemetele kuuluvad erinevate omadustega sõnad ning sisukamaid järeldusi saab teha vaid väiksema ja konkreetsema taseme kohta. Samuti ei saa teha järeldust, et üldnimesid rühmast 'muu' eelistatakse kasutada illatiivis, sest keelekasutajad ei tee vormivalikut uurija loodud 'varia' rühmast lähtudes.

6. Järeldused ja kokkuvõte

Siinne artikkel oli järg käsitlusele, kus uuriti ainsuse pika ja lühikese sisseütleva valiku olenemist morfofonoloogilistest tunnustest. Praeguses artiklis uuriti morfosüntaktilisi ja semantilisi tunnuseid. Materjali kogumisel oli võrreldes eelmisega kaks erinevust: esiteks kasutati eelmises uurimuses tasakaalustamata, siinses tasakaalustatud valimit; teiseks arvestati eelmises uurimuses materjali hulka ka korduvad vormid, selles artiklis mitte.

Tasakaalustatud materjali eelis on, et see annab ülevaate ka muidu harvem esinevast võimalusest – siin illatiivivormidest. Kui eelmises artiklis oli illatiivivorme vaid 188, siis siinses 420. Eelmises artiklis sai uurida vaid tendentse – mingite tunnuste puhul on illatiiv standarditud Pearsoni jääkide põhjal eelistatum. Siiski kasutati materjalis kõigi tunnuste puhul rohkem aditiivivorme. Tuleb silmas pidada, et sellised probleemid kerkivad väikese valimi korral ning kui materjali on piisavalt, ei ole tasakaalustamatus probleem, vaid annab tasemete jaotusest terviklikuma pildi. Nii võiks valimi suuruse järgi otsustada, kumb viis sobib materjali kogumiseks paremini – kummalgi pole selget eelist teise ees ja viisid täiendavad teineteist.

Koos kõigi kordustega oli algselt materjalis 2190 vormi: 1095 illatiivi- ja 1095 aditiivivormi. Nendega tehti analüüsid – hii-ruut-test ja standarditud Pearsoni jäägid. Tulemuseks saadi, et sisseütleva valikul on olulised kõik tunnused peale pärisnime semantilise rühma. Kas selle järgi võib oletada, et sõnade omadused on valimit mõjutanud, st mida rohkem kordusi on materjalis, seda tõenäolisem, et rohkem tunnuseid on sisseütleva valikul statistiliselt olulised? Eelmise artikli tulemuseks saadi, et ühetunnuselise analüüsi põhjal on statistiliselt olulised kaheksast tunnusest kuus, siinses kaheksast tunnusest neli. Kontrollimaks, kas tulemusi on mõjutanud korduvate vormide jätmine materjali hulka, tuleks analüüsida eelmise artikli materjali mittekorduvate vormide kaupa.

Siinne artikkel oli metoodiline katse uurimaks, millised morfosüntaktilised ja semantilised tunnused mõjutavad ainsuse sisseütleva valikut. Vaadeldi 840 sisseütleva vormi, mille puhul võivad illatiiv ja aditiiv teoreetiliselt varieeruda. Hii-ruut-testi ja standarditud Pearsoni jääkidega vaadeldi kaheksast tunnust, mida kontrolliti osa-terviku meetodiga ja järjes-tati efekti suuruse järgi. Need tunnused olid sõnaliik, lauseliige, rektsioo-nilisus, püsiühendilisus, nimelisus, pärisnime semantiline rühm, üldnime semantiline rühm ja verbi tähendus. Hii-ruut-testi põhjal olid statistiliselt

olulised reksioonilisus, püsiühendilisus, nimelisus ja üldnime semantiline rühm. Osa-terviku meetodi ja efekti suuruse järgi võiks oluliseks pidada ka pärisnime semantilist rühma. Standarditud Pearsoni jääkide põhjal eelistatakse aditiivi mittereksioonide, püsiühendite, üldnimede ning üldnimeliste koha- ja seisundifraaside puhul. Illatiivi eelistatakse reksioonide, mittepüsiühendite, pärisnimede ning üldnime semantiliste rühmade 'muu' ja 'pärisnimi' puhul. Osa-terviku meetodi järgi pole eelistusi mittereksioonide, mittepüsiühendite ja üldnimede puhul. Pärisnime semantilistest rühmadest ilmneb isiku- ja kohanimedele puhul illatiivi eelistus.

Seega said kinnitust varasemate uuringute põhjal püstitatud hüpoteesid, et reksioonistruktuurid on eelistatult illatiivis; püsiühendid ning üldnimelised kohad aditiivis. Erinevalt hüpoteesis oletatust ei selgunud vormieelistusi verbi tähenduse järgi.

Artiklis püüti välja selgitada, milliseid morfosüntaktilisi ja semantilisi tunnuseid kaasata edaspidisesse mitmetunnuselisse analüüsi. Kvantitatiivse ja kvalitatiivse analüüsi põhjal võiks oluliseks pidada reksioonilisust, püsiühendilisust, nimelisust ning nii päris- kui ka üldnime semantilist rühma. Pigem illatiivi kasutatakse reksioonistruktuurides ning pärisnimede (täpsemalt isiku- ja kohanimedele) puhul. Aditiivi eelistatakse püsiühendites ning üldnimelistes koha- ja seisundifraasides. Edaspidi tuleks ka kõik tunnused koos kaasata mitmetunnuselisse analüüsi, sest tunnuseid korraga mudeldades võib üks tunnus teise osalusel oluliseks osutuda. Lisaks peab vaatama tunnuste omavahelisi seoseid, näiteks püsiühenditesse kuuluvad tihti kehaosasõnad. Niisiis ei saa väita, et mingi sisseütleva vorm võiks eelistatud olla ainult ühe tunnuse põhjal, pigem oleneb eelistus mitme tunnuse koosmõjust. Ühetunnuseline analüüs näibki olevat hea meetod esmaste tulemuste väljaselgitamiseks, kuid tuleb arvestada, et tulemused ei pruugi olla nii ühesed, kui meetod järeldada lubab. Edasistes uuringutes tuleks morfofonoloogilisi, morfosüntaktilisi ja semantilisi tunnuseid kasutada ka eksperimentides, et täpsustada, millistest tunnustest keelekasutaja valik sellisel juhul oleneb.

Kirjandus

- Agresti, Alan 2013.** Categorical Data Analysis. 3rd Ed. New Jersey, Hoboken: John Wiley & Sons Inc.
- Arppe, Antti 2008.** Univariate, Bivariate, and Multivariate Methods in Corpus-based Lexicography – a Study of Synonymy. University of Helsinki. Helsinki: Helsinki University Print.
- Atkins, Beryl T. S., Beth Levin 1995.** Building on a corpus: A linguistic and lexicographical look at some near-synonyms. – *International Journal of Lexicography* 8 (2), 85–114.
- Cohen, Jacob 1988.** Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences. 2nd edition. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.112.1.155>.
- Cohen, Jacob 1992.** A power primer. – *Psychological Bulletin* 112 (1), 155–159.
- EKG I** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika. I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKG II** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKK** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2007. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiend. trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Gilquin, Gaëtanelle, Stefan Th. Gries 2009.** Corpora and experimental methods: a state-of-the-art review. – *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 5 (1), 1–26.
- Hasselblatt, Cornelius 2000.** Eesti keele ainsuse sisseütlev on lühike. – *Keel ja Kirjandus* 11, 796–803.
- Japkowicz, Nathalie, Shaju Stephen 2002.** The class imbalance problem: A systematic study. – *Intelligent Data Analysis* 6, 429–449.
- Kaalep, Heiki-Jaan 2009.** Kuidas kirjeldada ainsuse lühikest sisseütlevat kasutamismetega kooskõlas? – *Keel ja Kirjandus* 6, 411–425.
- Kio, Kati 2006.** Sisseütleva käände kasutus eesti kirjakeeles. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas.
- Klavan, Jane 2012.** Evidence in Linguistics: Corpus-linguistic and Experimental Methods for Studying Grammatical Synonymy. (= *Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuens* 15.) Tartu: University of Tartu Press.

- Metslang, Ann 2015.** Ainsuse pika ja lühikese sisseütleva valiku olenemine morfofonoloogilistest tunnustest – korpusanalüüs. – Emakeele Seltsi aastaraamat 60 (2014). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn, 127–147. <http://dx.doi:10.3176/esa60.06>.
- Mäearu, Sirje 2011.** Valik reksioone. Tartu: Keelehooldakeskus. <http://keeleabi.eki.ee/artiklid/reksioone.html> (23.09.2015).
- Raag, Virve 1998.** The effects of planned change on Estonian morphology. (= *Studia Uralica Upsaliensia* 29.) Uppsala.
- R Development CoreTeam 2013.** R: A Language and Environment for Statistical Computing. R Foundation for Statistical Computing. <http://www.r-project.org/> (15.04.2016).
- Sõnajalg, Ingrid 1956.** Illatiiv eesti kirjakeeles. Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Viitso, Tiit-Rein 1976.** Eesti muutkondade süsteemist. – *Keel ja Kirjandus* 3, 148–162.
- Õim, Katre, Asta Õim 2015.** Kehaosasõnade arvukategooriast. – *Keel ja Kirjandus* 2, 88–99.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Ereht, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Korpused

- Eesti keele koondkorpus. <http://www.cl.ut.ee/korpused/segakorpus/index.php> (27.09.2015).
- Eesti keele verbikesksete püsiühendite andmebaas. <http://www.cl.ut.ee/ressursid/pysiyhendid/> (17.09.2015).
- etTenTen. <http://www2.keelevaab.ee/dict/corpus/ettenten/about.html> (27.09.2015).
- Keelevaab. <http://www.keelevaab.ee/> (10.09.2015).

**How the choice between the singular long and short
illative case is related to morphosyntactic
and semantic variables – which material and methods
are suitable for a corpus analysis**

ANN SIIMAN

The article examines the choice between the singular long and short illative case. It attempts to find out which morphosyntactic and semantic variables are statistically significant for choosing the long or short illative case. The variables considered are part of speech, part of sentence, government, fixed word combination, proper or common noun, proper noun semantic group, common noun semantic group and meaning of the verb lemma.

The material investigated comes from the Estonian web *corpus etTenTen* and the Estonian Reference Corpus. In the final material, a total of 840 illative case forms were analysed. The material was balanced (420 long illative forms and 420 short illative forms) and all word forms were included only once. With the help of the computer software program R, a chi-square test and standardized Pearson residuals were performed. The results were controlled with a so-called part-whole method and using Cramér's V effect size method.

Based on the quantitative and qualitative analyses, five variables were found to be important: government, fixed word combination, proper or common noun, proper noun semantic group and common noun semantic group. It was found that the government structures, proper nouns and the levels 'person names' and 'place names' from the variable proper noun semantic group prefer the long illative case. The short illative case is more preferred with fixed word combinations and the levels 'place phrases' and 'state phrases' from the variable common noun semantic group. In this univariable corpus-based study, the variables government, fixed word combination, proper or common noun, proper noun semantic group and common noun semantic group were statistically significant, but further studies should test if these variables remain statistically significant when applying multivariable analysis or in experiment-based studies.

Keywords: morphology, morphosyntax, semantics, corpus linguistics, language variation, illative, short illative, Estonian

Lisa. Esialgse materjali varieeruva illatiivi ja aditiiviga sõnad
(2190 vormi seast)

ajalugu	küla	praegune	teadvus
bussipeatus	list	raamatukogu	teine
eelmine	loetelu	Rakvere	tööstus
elu	Läti	reaalsus	valdus
esimene	maja	Riia	Valga
kaks	muuseum	r/Riigikogu	vastuolu
keskus	mõni	rivi	võitlus
kodakondsus	m/Mägi	seadus	üks
kodu	mälu	Soome	ümbrus
kolmetoaline	osa	Tallinn	
koondis	pere	tasku	
koostis	perse	teadus	

Ann Siiman
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
ann.siiman@ut.ee

AGAPE VASTETE KUJUNEMISEST EESTI PIIBLITÕLGETES¹

SVEN-ERIK SOOSAAR

Annotatsioon. Eesti keele sõnavara ja mõistestiku kujunemist on oluliselt mõjutanud piibli tõlkimine eesti keelde. Algkeele terminite täpsemaks tõlkimiseks loodi uusi sõnu nii laenamise kui ka tuletamise teel. Üks ristiusu keskmajad mõisteid on AGAPE, mille algne eesti tõlkevaste *arm* asendati piibli tõlkimise käigus terminiga *armastus*, mis hiljem on oma tähendusvälja laiendanud. Artiklis vaadeldakse selle termini tekkimist ning AGAPE ja sellele lähedaste mõistete eesti vastete kujunemist eestikeelses vaimulikus diskursuses.

Võtmesõnad: sõnavara ajalugu, etümoloogia, piiblitõlke ajalugu

1. Sissejuhatus

1739. aasta piiblitõlge lõi eestikeelse terminisüsteemi, mis oma põhijoonetega kestab tänaseni. Üks neist sõnadest, mis kinnistus esimese täispiibli tõlkega eesti keelde, oli sõna *armastus*. Järgnevas vaatlen, kuidas see sõna eesti keelde jõudis ja millistele lähtekeelte sõnadele see vastas. Saamaks paremat ülevaadet, milliseid sõnu on uue testamendi tõlgetes kasutatud varem selle kristluses keske mõiste tähistamiseks, selgitan kõigepealt välja, milliseid kreekakeelse uue testamendi sõnu on tõlgitud eesti keelde *arm*-tüvega. Seejärel leian nende kreeka tüvede eestikeelsed vasted, mida tõlkijad on kasutanud, ning võrdlen neid ladina ja saksa tõlkevastetega.

Kognitiivne semantika annab meile kätte suuna, kuidas selgitada välja eesti keele mentaalset maailmapilti (H. Õim 1997). Inimestevahelisi suhteid tähistavatel mõistritel on tähtis koht nii rahvapärismuses

¹ Tänan Kristiina Rossi, kes luges selle artikli versioone ning andis väärtuslikku nõu ja tagasisidet. Samuti tänan kaht anonüümset retsensenti, kes juhtisid tähelepanu mitmele puudusele artikli esialgses versioonis. Kõigi võimalike artiklisse jäänud vigade eest vastutan ise.

ja rahvausundis kui ka väljakujunenud religioonides, nagu kristlus. Siia kuuluvad ka mitmesugused emotsioonid ja vaimuseisundid ning neid tähistavad sõnad. Need võib jagada semantilistele väljadele, mis katavad ühtesid alasid tihedamini kui teisi. Mis puudutab tunnete semantilisi välju, siis sinna kuuluvate mõistete piirid ei ole küll kunagi diskreetsed ning alati võib leida piirialasid, kus kahte või enamat sõna saab sünonüümidenä kasutada. Keeles kajastub vastava kultuuri arusaam maailmafragmendi ehitusest ja selle seaduspärasustest. Sellise kontseptualisatsiooni tähistuseks on kasutusele võetud termin *naiivteooria*. Naiivteooriate tekkimise algtasandiks loetakse vahetuid füüsilisi kogemusi, mille eeskujul luuakse mentaalse maailma mõistestik.

Kognitiivne semantika üritab kindlaks teha neid naiivteooriaid, millele tugineb vastava semantilise välja (või ka mentaalse välja) mõistestik. Kui lisandub uus sõna, peab see sobituma semantilisse välja. Selles mõttes juhib naiivteooria ka diakroonilisi protsesse, kui uus väljend tuleb keelde või sõnale kujuneb uus tähendus metafoorse ülekande teel.

Selline protsess võimendub eriti maailmapildi muutumise korral, mille üheks iseloomulikumaks juhuks on usuvahetus. Siin ei olegi ehk niivõrd tähtis, kas usk võetakse vastu vabatahtlikult või sunniviisil. See võib mõju avaldada maailmapildi muutumise kiirusele, kuid lõpptulemus on sama.

Ristiusu tulek on kindlasti selline protsess, mis muutis eesti keele naiivteooriaid. Kuid juba enne maa ristiusustamist olid teatud kristlikel terminitel maakeelsed vasted ja juba XIII sajandil võis olla eestikeelseid tekste ja käsiraamatuid (Paul 1999: 100). Kristlike tekstide tõlkimisel kasutati paratamatult sõnavara, mis oli juba eesti keeles olemas ja millel võisid paganlikus maailmavaates olla hoopis teised konnotatsioonid ja kindel koht naiivteooriates. Varem olemasolnud sõnade kasutamine uues tähenduses kristlikus diskursuses võis küll esialgu segadust tekitada, kuid aegamööda pidid naiivteooriad kohanduma uue mõistestikuga.

Uku Masing on käsitlenud mitme piiblipärga mõiste kujunemist ja vastavate sõnade tekkimist eesti keelde, nt *südameteadmine* (= ladina *conscientia*), *tundmine* (ladina *cognitio* > XIX saj saksa *fühlen*, *Gefühl*), *tõsi*, *tõsine*, *tõde*, *meel*, *mõistus* (kreeka *νοῦς*) (Masing 1998). Temalt pärineb ka põhjalik käsitlus heebrea mõiste *HESED*² 'armastus, kiindumus, sõbralikkus, soosing, ustavus jne' tarvitamise kohta vanas testamendis

² Siin ja edaspidi kasutan läbivaid suurtähti, kui pean silmas mõistet, ning väiketähti, kui pean silmas sõna või tüve.

(Masing 2005). Ta tõdeb, et kuigi sõnatüvel *h̄sd* on vana testamendi heebrea keeles üldiselt positiivne tähendus, leidub mitu juhtu, kus sõna tarvita-takse negatiivses tähenduses, nt 'sõimama, laimama' (Masing 2005: 219), ning pakub põhjuseks, aramea või süüria mõju. Tõlkimisel ja laenamisel toimunud tähendusmuutustele ja kristlikke mõisteid tähistavate sõnade tähenduse erinevustele eri piiblitõlgetes on Masing tähelepanu juhtinud juba palju varem: „Filoloogilises osas teoloogiast tuleks pöörata tähelepanu eriti keelepsühholoogiale, mõistete seletamisele nii oma rahva kui juutide ja kreeklaste juures. *χάρις* UT-s pole sama mis *πῶς* VT-s ja meie „arm” on jälle hoopis midagi muud. Aga me ei tea viimasest peaaegu vähematki, sest keegi pole seni vaevaks võtnud uurida seda mõistet.” (Masing 1993: 105)

Heebrea tüve *h̄sd* eesti vastel *arm*, mida Masing mainib, on vana testamendi heebrea ja uue testamendi kreeka tekstis teisigi olulisi lähteid. Oluliseks uue testamendi terminiks, mida eesti keelde *arm*-tüvega on vahendatud, on *ἀγάπη*. Järgnevas püüangi vaadelda sõnade *arm* ja *armastus* kasutust eestikeelses kirjasõnas XVI–XVIII sajandil, võttes lähtekohaks kreeka keelse sõna *ἀγάπη*. Kuigi Jeesuse emakeel oli tõenäoliselt aramea keel, pandi uue testamendi evangeeliumid ja kirjad kirja kreeka keeles. Seepärast tasub kristliku terminoloogia lähtena käsitleda mõistete kreeka vasteid.

2. AGAPE kui üks ristiusu keskseid mõisteid

Apostel Pauluse järgi (1Kr 13:13) on AGAPE üks kolmest kristlikust voorusest: „*νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα: μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη*“. Tõlkes: „Ent nüüd jääb usk, lootus, armastus, need kolm, suurim neist on aga armastus“ (UT 1989). Kristlikus teoloogias tõlgendatakse AGAPE't kui isetut (jumalikku) armastust erinevalt teistest armastuse liikidest, mida tähistatakse kreeka keeles mitme sõnaga. Neist tüvedest, mis kajastavad armastuse erinevaid aspekte, esinevad uues testamendis *ἀγαπάω* (*ἀγάπη*) ja *φιλέω*. Clive Staples Lewis on eristanud kristlikus maailmapildis nelja tüüpi armastust: eespool nimetatutele lisaks ka *στοργή*, mis uues testamendis esineb vaid liitsõnade *φιλόστοργος* (Rm 12:10) ja *ἄστοργος* (2Tm 3:3) koosseisus ning mis tähendab eelkõige vanemlikku armastust ja hoolitsust; neljanda armastuse liigina käsitleb ta sõnaga *ἔρως* (tegu sõna *ἐράω*) tähistatud lihalikku armastust (Lewis 2012/1960). Uues testamendis see tüvi ei esine.

Jälgides XVII sajandi eesti piiblitõlkeid, võib märgata, et sõna *ἀγάπη* vastena kasutatud *arm* esineb ka teiste kreeka sõnade, sõnade *χάρις* ja *ἔλεος* tõlkevastena.

Selles uurimuses ei keskendu ma mitte AGAPE teoloogilise tähendusele, vaid vaatlen selle eesti vaste kujunemist.

Arm-tüvi on eesti keeles olulisel kohal nagu ka seda tähistavad mõisted eestlaste maailmapildis.

Eesti keele põhisõnavarasse kuulub koguni seitse *arm*-tüvelist sõna: *arm*, *armas*, *armastama*, *armastus*, *armukade*, *armuke*, *armuma* (EKPS: 30–31). *Armastus* on eestlastel kognitiivselt esilduvuselt teine emotsioon viha või rõõmu järel (olenevalt katse tüübist, vt Vainik 2003: 678–680).

3. Eesti *arm*-tüve uue testamendi lähtesõnade etümoloogia, tähendus ning tõlkevasted teistes olulistes tõlgetes

3.1. Uue testamendi kreeka sõnade *ἀγάπη*, *χάρις* ja *ἔλεος* etümoloogia ja tähendus

3.1.1. *ἀγάπη*

Uue testamendi eelne kreeka keel tunneb tähenduses 'armastama' kolme verbi: *ἐράω* (kirglikult armastama), *φιλέω* (hoolitsevalt armastama, poolehoidu ilmutama) ja *ἀγαπάω* (Stauffer 1990: 34). Neist viimasel on mitu tähendust: 'millegagi rahul olema; tervitama; auga kohtlema; meeleldi soovima; midagi püüdlema; eelistama' (Stauffer 1990: 34–36). Kuigi *ἀγαπάω* on klassikalisel ajastul tavaline tegusõna ja esineb juba Homerosel tähenduses 'rahul olema, lugu pidama, hoolima' (Od.21.289), siis nimisõna *ἀγάπη* on registreeritud alles kristlikul ajajärgul ja paganlikel autoritel pole seda täheldatud (LS: 6).³ Sõna tähendused on järgmised: '1. love; 2. *in pl.*, love-feast; 3. alms, charity' (LS: 6). Seega tundub, et kreeka *ἀγάπη* esinebki alles uues testamendis. Tänapäeval peetakse siiski vähetõenäoliseks, et *ἀγάπη* on kristliku mõiste jaoks loodud uus sõna (Nygren 1955: 74). Pigem täideti kogu kreeka tüvest *ἀγαπάω* lähtuv sõnapere vana testamendi tõlkimisel uue tähendusega ja heebrea *'ahab* on pea kõikjal tõlgitud verbiga

³ Paganlikel autoritel esineb küll teisi sama tüve tuletisi, nt *ἀγάπημα* 'darling', *ἀγάπησις* 'affection' (LS: 6).

ἀγαπάω (Stauffer 1990: 39). Ilmselt oli vajadus uue sõna järele suur, sest vanas testamendis on tähendusvälja 'armastus' jaoks ehk väljendamiseks „armastuse erinevaid mõttelisi vorme: armastama, armu heitma, kaasa tundma, heameelt tundma, igatsema, oma soovile järele andma” kaheksa sõna või sõnatüve (Maier, Rienecker 2011: 62).

Kui vana testament kirjeldab eelkõige inimestevahelist armastust, siis uues testamendis avaldub Jumala armastus ja Jumala tahtmise järgi toimuv armastus veel tugevamini kui vanas testamendis. Uue testamendi sõnum kutsub üles taotlema Jumala armastust Kristuses (Maier, Rienecker 2011: 62). Mis puutub tüve ἀγαπάω etümoloogiasse, siis on see ebaselge. On arvatud, et see võib olla tuletis intensiivistava prefiksi andnud noomenitüvest ἀγα- liitega πα- < i-e *peh₂- 'kaitsma' (Beekes 2010: 8, 417).

3.1.2. χάρις

Kreeka sõna χάρις on samuti laia tähendusega: 'arm, meeldivus, armsus; soosing, heasoovlikkus, hoolimine; kink, armuand; tänu, tänamine'⁴. Eesti uue testamendi tõlgetes on selle vastena olenevalt kontekstist kasutatud sõnu „arm“, „armuand“, „tänu“, „meelehea“. „Wastses Testamendis“ on vasted „arm“, „tenno“, „usk“, „lupa“, „meelehäh“. Sõnast χάρις on saadud tuletis χάρισμα 'kink, armuand'. Etümoloogiliselt lähtub χάρις tegusõnast χαίρω 'rõõmustama, õnnelik olema' (LS: 1969, 1978; Conzelmann 1990: 363). Viimane on omakorda pärit indoeuroopa tüvest *ǵ^her(H)- 'iha, nauding', millele tänapäeva keeltes vastab nt saksa *gern* 'meelsasti', inglise *yearn* 'ihkama, igatsema' ja armeenia *jir* 'kingitus, armuand' (Beekes 2010: 1607).

3.1.3. ἔλεος

Sõna ἔλεος tähendused on 'halastus, arm, haletsus, kaastunne'⁵. Sõnal ei ole teada vasteid teistes indoeuroopa keeltes ning on arvatud, et see võib olla onomatopoeetilist päritolu (lähtuda valu väljendavast hüüdsõnast ἐλελεῦ; Beekes 2010: 407). Vulgatas vastab sellele ladina sõna *misericordia*. Nimi-sõnast on tuletatud tegusõna ἐλεάω (ἐλέεω) 'kaasa tundma, halastama'.

⁴ 'outward grace or favour, beauty; glory; grace or favour felt; a favour done or returned; gratification, delight' (LS:1978–1979)

⁵ 'pity, mercy, compassion' (LS: 532)

Kui arvesse võtta ka verbid, verbaalnoomenid ja omadussõnad, siis kasvab *arm*-tüvega tõlgitud kreeka sõnade hulk märkimisväärselt: *ἀγαπάω, χαριτόω, χαρίζομαι, ἐλέεω, φιλέω, οἰκτίρμων, οἰκτίρω, πόλοσπλαγχνος* jne. Seetõttu võtan vaatluse alla vaid substantiivitüved.

Kui eesti sõnad *armastus*, *arm* ja *halastus* tähistavad veel kohati kattuvaid mõisteid, siis võrdluseks on sõna *kuri* (*kurjus*) selge kristliku mõiste vastena varakult välja kujunenud, esinedes väljendites nagu *päästa meid ära kurjast* (ῥῶσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ; ladina *libera nos a malo*) ning *hea ja kurja tundmise puu* (heebrea *hada 'at tōb wara'*) (Ross 2006: 11).

3.2. Eesti *arm*-tüve ladina vasted Vulgatas

3.2.1. Sõna *ἀγάπη* vasted Vulgatas

Ka Vulgatas esineb mitu tüve, mis vastavad kreeka *ἀγάπη*’le ja mida seega eesti keelde on tõlgitud kui „armastus“ või ka „arm“. Peamised vasted on *caritas* ja *dilectio*. Nende tüvede etümoloogia on järgmine:

caritas ’kõrge hind, väärtus; austus, armastus; armastuse objekt, kiindumus’; hilisladina keeles ka ’ligimesearmastus; almus, annetus’ on tuletatud omadussõnast *carus* ’kallis, hinnaline; armas, kallis’. See omadussõna on pärit indoeuroopa tüvest **keh₂-ro-*, millel on vasted sanskriti keeles, balti, keldi ja germaani keeltes, nt sks *Hure* ’lõbutüdruk, hoor’, iiri *carae* ’sõber’ ja läti *kārs* ’maias, himukas; ablas; ihar, himur’, *kārums* ’maiustus’ (Karulis 1992: 385; Kluge 2002: 428; de Vaan 2008: 95–96);

dilectio on tuletis verbist *diligo, dilexi, dilectum* (*dis-* ’välja, lahku’ + *legō* ’korjama, koguma, lugema’) ’ainsana välja valima, eelistama, armsaks pidama, austama, armastama, kõrgelt hindama’, samast tüvest on tuletatud omadussõna *dilectus* ’armas, armastusväärne, kallis’.

Üksikjuhtudel esineb ühendeis sõna *ἀγάπη* vastena ka teisi tüvesid, nt *amor* ja *gratia*.⁶

3.2.2. Sõna *χάρις* vaste Vulgatas

Sõna *χάρις* vastena Vulgatas esinev *gratia* ’armastusväärsus, meeldivus, sarm, võlu; armastatus, soosing, arm; lahkus, leebus; menukus; tänu, tänu-likkus’ on etümoloogiliselt seotud omadussõnaga *gratus* ’meeldiv, armas,

⁶ Nt 2Pt 1:7; 1Pt 5:14.

sõbralik; veetlev; tänuväärne; meelepärane, mõnus; tänulik'. Indoeuroopa tüvi **g^wer(H)*- tähendas algselt 'raske', verbina 'ülistama, kiitma; „raskeks tegema“' ning samast tüvest on ka vene *хермва* 'ohver' ning leedu *girti* 'kiitma' ja *geras* 'hea' (Černyh 1999: 300; de Vaan 2008: 271).

3.2.3. Tüve *ἔλεος* vaste Vulgatas

Tüvele *ἔλεος* vastab Vulgatas *misericordia* '1) halastus, kaastunne, osavõtt; 2) kaeblemine; hala' (LS: 718), mis on tüvedest miser 'vilets, armetu, õnnetu; hale; alatu, kõlvatu' ja cor (gen cordis) 'süda' saadud liitsõna. Nagu näha, puudub kreeka sõna *ἀγάπη* ladina vastete valikus selge süsteemsus, kuid tüvede *χάρις* ja *ἔλεος* vasteid on ladina keeles mõlemal juhul üks.

3.3. Vasted Martin Lutheri piiblitõlkes

Kuna Martin Luther oli XVII sajandil põhiline autoriteet ning perikoobid on Lutheri järgi tõlgitud, on siinkohal paslik peatuda ka kõnealuste terminite Lutheri tõlgetel. Kreeka sõna *ἀγάπη* (ja selle ladina vasted *dilectio* ja *caritas*) on Luther kõikjal tõlkinud sõnaga *Liebe*. Huvitavam on olukord sõnaga *χάρις*, mille vasteks on enamasti *gnade*, aga võivad olla ka *danck*, *wolthat*, *gunst* jt. Lutheri tõlget on üsna täpselt järgitud 1739. aasta piiblis, kus uue testamendi *χάρις* vastetena on olenevalt kontekstist kasutusel *arm* või *tänu*, üksikutel juhtudel ka *melehea*, *usk* olenevalt Lutheri vastest.

Ap 25:9 tahtis Juda-rahvale **melehead** tehha,
 θέλων τοῖς Ἰουδαίοις **χάριν** καταθέσθαι
 wolte den Jüden eine **gunst** erzeigen

1Kr 15:57 Agga **tänno** Jummalale, kes ..
 τῷ δὲ θεῷ **χάρις** τῷ ..
 Gott aber sey **danck** / der ..

Sõna *ἔλεος* vasteks on Lutheril kõikjal *barmherzigkeit*.

3.4. Kokkuvõte tõlkevastetest

Nagu eelnevast ülevaatest selgus, puudub kreeka originaali sõnade ja nende ladina vastete vahel süsteemne üksühene suhe. Järjekindel on sõna *χάρις* tõlkimine sõnaga *gratia* ja sõna *ἔλεος* tõlkimine sõnaga *misericordia*. Saksa keelde on *ἀγάπη* alati tõlgitud sõnaga *Liebe*, kuid muudel juhtudel süsteemne vastavus puudub. Kirjeldatud suhted võtab kokku tabel 1, kuhu on lisatud ülevaatlikkuse mõttes ka tegusõnad ja omadussõnaga tõlgitud partitsiibid ning eesti praeguses kirikupiiblis esinevad vasted.

Tabel 1. Uue testamendi kreeka sõnade vasted teistes keeltes

Kreeka	Ladina	Saksa (Luther 1545)	Eesti (1997)
ἀγάπη	dilectio	Liebe	armastus
	caritas		
	gratia		
χάρις	gratia	gnade	arm
		danck	tänu
		wolthat, gunst	meelehea
ἔλεος	misericordia	barmherzigkeit	halastus
οἰκτίρμων	misericors	barmherzig	armuline
ἀγαπάω	dilego	lieben	armastama
φιλέω	amo	Lieb haben	armastama
ἐλεέω	misereor	gnedig sein	halastama, armu heitma, armu saama
οἰκτίρω	misericordiam praesto	erbarmen	süda sai haledaks, hale hakkama

4. Sõnade ἀγάπη, χάρις ja ἔλεος eesti tõlkevasted kuni 1739. aastani

4.1. Kreeka sõna ἀγάπη vasted

Vanimates eestikeelsetes perikoobitekstides (Rossihnius, Stahl, Blume) on sõna ἀγάπη tõlkevaste *arm*, nt Rm 12:9 (EPAKi järgi)⁷.

⁷ Siin artiklis tsiteeritud allikaid vt <http://www.eki.ee/piibel/> ja <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>.

Rossihnius	Se arm erraolckut mitte kawal.
Stahl	Se arm erxa olcko mitte kawwal /
Blume	Arm erra olko Kawwal.
EwEp 1695	ARm olgo Kawwalusseta

Esimest korda kasutatakse sõna *arm* asemel teist sõna 1721. aasta evangeeliumites ja epistlites:

ARmastaminne olgo ilma kawwalusseta. Siiski on ka 1721. aasta väljaandes enamasti veel *arm*, nt 1Kr 13:4: **Arm** on pitkamelelinne ja helde, **arm** ep olle kadde, **arm** ei te wallatust, temma ei surustele. Alles 1727. aasta väljaandes kasutatakse esimest korda sõna *armastus* ja seda üsna järjekindlalt, nt eelnevad tekstikohad: **Armastus** olgo ilma kawwalusseta;/ **Se armastus** on pitkamelelinne, ta näitab omma heldust ülles, **se armastus** ep olle kadde, **se armastus** ei te wallatust, temma ei surustelle. 1739. aasta piiblis on uue testamendi ἀγάπη vasteks kõikjal *armastus*.

4.2. Kreeka sõna χάρις vasted

Mitmetähenduslikkuse tõttu on juba esimestes eesti perikoobitõlgetes sõnal χάρις mitu vastet: *arm, tänu, usk, luba, meelehää* jne. Peamiseks tõlkevasteks on siiski *arm*. Tuletise χάρισμα vastena esineb varastes perikoobitõlgetes *ande* 'armuand'. Näiteks Rm 6:23 (EPAKi järgi).

Rossihnius	Enge se ande Iummalast om se iggawene ello
Stahl	Agkas se Jummala ande on se igkawenne ello
WT	Ent Jummala Ande om iggawenne Ello
EwEp 1691	Ent Jummala Ande om iggawenne Ello/
EwEp 1727	agga Jummala armo-ande on iggawenne ello
1739. a piibel	agga iggawenne ello on Jummala armo-and

4.3. Kreeka sõna ἔλεος vasted

Sõna ἔλεος vastena on varastes perikoobitõlgetes kasutusel nii *arm* kui ka *halastus* (*hallestus*). Alles 1727. aasta EwEp-s esineb *halastus* läbivalt sõna ἔλεος vastena, nt Lk 1:58: *et Jssand omma hallastust olli sureks teinud temma wasto*. Vrd Stahlil: *eth se Issand suhre armo temma jure tehnut olli* ja Rossihniusel: *et se Issand suhre armu temma man tennut olli*. Stahl ei tunnegi veel sõna *halastus*. „Hand und Hausbuch’is” esineb Stahlil korra

samas tähenduses nimisõna *hale* (*halle*), kuigi tegusõna *halastama* (*hallestama*) on tal tegusõna *ἐλεέω* vastena kasutusel, nt Mt 18:33 *Eps sihs sinna hend kahs peaxit hallestama omma kahssullase pehle / kudt minna hend sünno pehle hallestanud ollen?*

Seevastu 1739. aasta piiblis on uue testamendi *ἐλεος* tõlgitud peaaegu kõikjal sõnaga *hallastus*.

4.4. Kokkuvõte eesti tõlkevastetest

Seega on algusest peale eesti keeles kõigi nende sõnade vastete hulgas kõige valdavamalt esinenud *arm*-tüvi. Seetõttu keskendun siin ainult *arm*-tüvele, mis näib olevat põhimõiste AGAPE olulisim vaste eesti keeles.

5. Eesti *arm*-tüve etümoloogia ja sugulaskeelte vasted

Tekib küsimus, kas läänemeresoomlastel oli üks ühine tüvi armastuse mõiste jaoks. Tegemist on ju üsna laia mõistega, mille tähendusväli laiub heatahtlikust poolehoiust ja meeldimisest metsiku kireni. Tänapäeva läänemeresoome keeltes on mitu sõnatüve: soome *rakastaa*, *lempiä*, vepsa *armastada*, Aunuse karjala *suvaija*, *mielištia*, millest enamik on ka eesti keeles olemas, kuid mõnevõrra erinevates tähendustes. Kuigi ükski neist tüvedest ei ole läänemeresoome keeltes üldlevinud tähenduses 'armastama', on üsna kindel, et juba läänemeresoome algkeeles oli selle tähendusega tüvi olemas.⁸

⁸ Samas tähenduses on kasutatud ka tüve *lemb*- ja selle mitmeid tuletisi (nt *lemmik*). Need on sajanditagused keeleuuenduslikud laenud soome keelest ja selle tüve kunagisest olemasolust eesti keeles annavad tunnistust vaid XIII sajandi ürikutes leiduvad pärisnimed, millest kindlasti tuntuim on *Lembitu*, aga ka *Tõivelemb*, *Ihalemb*, *Uldelemb*, *Vililemb*, *Hüvalemb*. *Lembitu* (= Armastatu) oli veel XV sajandil (küll juba assimileerunud konsonantühendiga kujul *Lemmitu*) kõige sagedasem eesti meeste eesnimi Ruhja ja Helme kihelkonnas (Alvre 1984). Soome *lempi* 'armastus, arm' tähendab luulekeeles eelkõige erootilist armastust. Samuti vanemas kirjakeeles 'aistillinen rakkaus, rakastelu, lemmiskely, sukupuoliyhteyden harjottaminen', nt „*lemmen kaupitsijat 'ilotytöt'*"; arh. *lemmessä interj:n tavoin vahvistussanana: ihmeessä, toki (Älä lemmessä putoa!)*. *Lempi* – rakkaus, suosio, hellyys, miellytysvoima; 2. lemmitty, armahainen, 3. suloinen, hauska olo“ (Turunen 1949). Läänemeresoome vasted on veel isuri *lemissä* 'põleda, lõdmata', karjala

Soome-karjala tüve *rakas* on ühelt poolt peetud vanaks soome-ugri tüveks (vasted on lõunamansi *raw-* 'lähedale laskma', põhjahandi *rāxi* 'armas', ungari *rokon* 'sugulane'), teiselt poolt germaani laenuks (SSA 3: 42: < alggermaani **frakaz* > anglosaksi *fræc* 'himukas, kirglik, ihar').

Läänemeresoome tüve *arm-* peetakse üksmeelselt germaani laenuks, mille kõige tõenäolisem etümoloogia on järgmine:

alggermaani **arma-z* > vanapõhja *armr* 'õnnetu, vilets, närune', gooti *arms* 'haletsusväärne', rootsi *arm* 'vaene; vilets, armetu', sama germaani tüvi on ka saksa sõnas *arm* 'vaene, kehv, vilets' ning selle tuletises *Armut* 'vaesus, kehvus' varasema tähendusega 'mahajäetud, õnnetu' (LägLoS: 35; SSA 1: 82–83; Kroonen 2013: 35.). Samast alggermaani tüvest on tuletis **armōn* 'Elend', **armē(j)ōn*, vrd gooti *armaiō* f. 'Barmherzigkeit, Almosen', mis võib olla läänemeresoome **armo* lähteallikaks (LägLoS: 36).⁹

Teise LägLoSe pakutud germaani etümoloogia tüve **arwa-z* kohta jätan häälikulise vastavuse ebakorrapärasuse tõttu kõrvale. Võib ka oletada kahe häälikuliselt sarnase laentüve sulandumist, kuid selle kinnituseks pole siiani piisavalt tõestusmaterjali.

Teistes läänemeresoome keeltes on tüve *arm-* vasted järgmised:

- liivi *arm* 'rahu', nt *aandagid minnōn aarmō* 'jätke mind rahule'; lääneliivi ja Salatsi *armist* 'kahju, hale, halastus' (*minnel om armist tām pärast*) ning verb *ārmiks, armiks, armikš* 'halastama; kurtma, kaebama; kahetsust tundma'; ida- ja lääneliivi *ārmakstē* 'säätma, alles hoidma' (Kettunen 1938: 14, 19; SLW: 48);
- vadja *armaz* 'armas', *armahtaa* 'halastada', *armia* 'hellitada', *armitto* 'hellitatu, armastatu (rahvalaulus ema v tütar)', *armo* (*armu*) '1. arm, halastus, hellus; 2. hellitus; 3. hool', *armotoo* 'vaeslaps';
- isuri *armo* 'arm', *armadoin, armodoin* 'orb, vaeslaps', *armahtā* 'halastama'; *armastā* 'armastama';

lempi 'tüdruku (seksuaalne) sarm; maine, väärtus', lüüdi *lemb* 'armastus, õnneks läinud abiellumine' ning saami *læmbâd* 'lembe, mahe'.

⁹ Siinkohal tuleks parandada Asta Õimu (2003: 850) ekslik väide, nagu oleks tüve algne tähendus olnud 'kompas, pamp, varanatuke'. Julius Mägistet (EEW I: 95) tuleks mõista nii, et Wiedemanni sõnaraamatu *arm, -i* 'Menge, Gepäck, Bagage' on *i*-sufiksiga tuletis tüvest *arm(as)*, mille tähendus on tekkinud tähendusülekandega 'armas, kallid, väärtuslik' > 'kogu kaasaskantav vara(natuke)'. Seega on Õimu mainitud tähendus sekundaarne, mis laenu puhul mainitud germaani tüvest oleks ka ainvõimalik.

- karjala *armo* 'arm, kaastunne; kaitse, turvalisus; arm, halastus';
- vepsa *armod* 'hellus, vanemlik armastus'; *armahtada* 'halastada'; *armastada* 'hellitada, armastada', *armastus* 'hellus, õrnus, lahkus; hellitus';
- soome *armo* 'arm, armuandmine; kaastunne; arm, kaitse, soosing', *armahtaa* 'armu anda, andeks anda; halastada', *armas* 'armas, kal-
lis', *armias* 'andestav'; *armelias* 'halastav, armuline'; *armollinen*
'armuline'.

Eesti tüve *arm-* eritähendustele murretes on tähelepanu juhitud ka varem (Oja 2014: 694–695), nimelt esineb *armatsema* Lääne-Saaremaal tähenduses 'säätma, kokku hoidma', mis on sarnane liivi tüve *ārmakstā* tähendusega.

Algselt käändus adjektiiv *armas* : *arma*, sama tüvega oli ka tegusõna *armatama* > *armastama*. Muutetüübi muutus toimus analoogia põhjal teiste *s-* (< **-isa*) -lõpuliste omadussõnadega (nt *rõõmus*) (EEW I: 95).

6. Eesti *arm*-tüve tuletiste (*armastama*, *armastus*) tekkimine ja levik, sõna *arm* tähenduse kitsenemine

Püüdes kindlaks teha sõna *armastus* esmaesinemust, peab kõigepealt märkima, et see sõna puudub Georg Mülleri jutlustes. Mülleri sõnaraamatus (Habicht jt 2000: 46) on ekslikult märgitud, et *armastus* esineb üks kord, kuid tegelikult on seal osas 4.2 *Iumala Taiwasest Ißast armastut sama* (Müller 2007: 126)¹⁰. Tegemist on seega verbi *armastama* umbisikulise tegumoe mineviku partitsiibiga. Samuti ei leia me sõna Stahlil, Rossihniusel ega ka Agenda Parvas. Nendel autoritel, nagu ka varastes piiblitõlgetes on *ἀγάπη* ja saksa *Liebe* vastena kasutusel sõna *arm*. Kuid *arm* oli kasutusel ka kreeka sõnade *χάρις* (saksa *Gnade*) ja *ἔλεος* (saksa *Barmherzigkeit*) vastena. See oli piiblitõlkijate jaoks probleem, mis tuli lahendada.

Tüvede *arm-* ja *hala-* sünonüümsusele eesti murretes viitab ka verbi *armastama* ja selle variantide *armatsema* ja *armatsama* kasutamine tähenduses 'haletsema, kaasa tundma' setu ja lutsi murrakus (EMS I: 433, 434).

¹⁰ Mülleril esinevad järgmised *arm*-tüvelised sõnad: *arm* (294 korda), *armas* (431), *armastama* (25), *armatama* (9), *armsasti* (6), *armulik* (38), *armulikune* (4), *armuline* (76), *armutu* (9 korda tähenduses 'armetu').

XVI sajandi ja XVII sajandi alguse vaimulikes tekstides esinevad *armatama* ja *halastama* sünonüümidena.

W-Koell	Si[e]s on Jumal oma [peret]eme surest armust meddy peel armatanut / ninck teman arma / [p]oyan / ..
Müller	tæma tahax hend meddy keickede pæle armatada. se kaas on tæma hend meddi pæle hallastanut
Turu käsikiri	Armata hend armata hend armas Issand sino rahwa päll Se päll mino südda händans halastab

Lisaks olid samas tähenduses kasutusel ühendverbid *armu heitma* ja *armu andma*.

6.1. Tüvi *arm* ning selle saksa tõlkevasted esimestes eesti vaimulikes tekstides, grammatikates ja sõnastikes

1535 ilmunud Wanradti ja Koelli katekismusest leiame verbi *armatama* (*armatanut* – armu andnud, halastanud).

Heinrich Stahli tekstides esineb 12 *arm*-tüvelist sõna: *arm* (tähendused: 1. armulikkus; 2. armastus), *armas*, *armastaja*, *armastama*, *armsamasti* (*armsasti*), *armsasti*, *armulik*, *armulikult*, *armulikusti*, *armuline*, *armulisti*, *armutu* (1. armetu; 2. ilma armuta) (Habicht jt 2015: 46–48). Nagu näha, on tänapäeva eesti keeles sõnade *arm* ja *armutu* tähendusväli kitsenenud nii, et neist esimese tähendusest osa katab sõna *armastus* ning osa teise tähendusest on kaetud sõnaga *armetu*.

1648 ilmunud esimeses trükivalgust näinud saksa-eesti sõnastikus on Johannes Gutsclaff andnud saksa *Liebe* vastena *arm* /o ehk (tänapäeva kirjapildis: *arm*, omastav *armu*). Registrist võime veenduda, et Gutsclaffi „Vaatlustes ..“ sõna *armastus* ei esine, kuigi teoses on seitse *arm*-tüvelist sõna: *arm*, *armas*, *armokene*, *armolik*, *armolikult*, *armoline*, *armutama* 'schonen – säästma, armu andma' (Lepajõe 1998: 249).

1660 ilmunud Heinrich Gösekeni grammatikast leiame noomenituletiste alt terve rea meeleaseisundeid tähistavaid adjektiivist saadud *us*-tuletisi, nt *ahnus*, *alatus*, *heldus*, *kadedus*, aga ka *haledus* 'Barmherzigkeit' (Göseken 1660: 14–15), samuti deverbaleid *us*-tuletisi, nagu *ahastus* < *ahastama*, *ihaldus* < *ihaldama*, *puudus* < *puud(u)ma* jne. Denominaalsete adjektiivide alt leiame *armas* < *arm*. Sõnaraamatu osas on nii *Gnade* kui ka *Liebe* vastena toodud ainult *arm*, verbi *lieben* vastena *armastama*. Kuid Gutsclaff ei tunne veel tegusõna *armastama*. Võimalik, et seda lõunaeeesti keeles

tol ajal veel polnudki. 1684 Riias ilmunud Adrian Virginiuse toimetatud katekismuses (Önsa Lutri 1694) on tegusõna *armastama* aga levinud vaste saksa sõnale *lieben*. Arvatavasti vahemikus 1710–1730 koostatud Salomo Heinrich Vestringi käsikirjalises eesti-saksa sõnaraamatus on *armastus* 'Die Liebe' märksõnana olemas. Märksõna *arm* vastena on antud 'Die Liebe, Gnade, barmherzigkeit' (Vestring 1998: 19–20). Anton Thor Helle 1732 ilmunud raamatus „Lühike sissejuhatus eesti keelde“ sisalduvas sõnastikus on samuti toodud märksõnad *arm* 'die Liebe, Gnade' ja *armastus* 'die Liebe'. Seega oli XVIII sajandi alguseks vaimulikes tekstides Lutheri *Liebe* (ning ühtlasi kreeka *ἀγάπη*) eesti vastena kinnistunud sõna *armastus*.

Kui piiblitõlkijad märkasid, et eesti sõna *arm* on liiga laia tähendusega ning vastab mitmele kreeka, ladina ja saksa sõnale, tuletasid nad millalgi XVIII sajandi alguses sõna *armastus*. Sõnaloomeprotsess oli iseenesest lihtne, sest *us*-liitelised deverbaalsed nimisõnad olid eesti keeles levinud juba XVII sajandil, nagu märgib Gutsclaff oma grammatikas: „Eestlased moodustavad selle, eraldades ma-infinitiivi lõpu koos tüvevokaaliga, kui see eelneb ja asendades *usse*-ga, nagu *Oppusse* 'õpetus', *Külwusse* 'külv' sõnast külwama” (Gutsclaff 1998/1648: 83). *us*-liide on tänapäeval üks tavalisemaid substantiivisufikseid eesti keeles (Kasik 2004: 93).¹¹

7. Kokkuvõte

Nagu eesti *arm*-tüve etümoloogiast ja sugulaskeelte vastetest näha, puudus läänemeresoome keeltes eelkristlikul ajal kreeka AGAPE'le vastav mõiste. Eelkristliku aja eestlaste naiivteooriates tähistati *arm*-tüveliste sõnadega erinevaid hingeseisundeid. Varakult olid kasutusel *arm*-tüvelistest sõnadest *arm*, *armas*, *armatama*, *armulik*, *armuline*, *armutu*, aga ka *armastama*. Sõna *arm* oli palju laiema tähendusega kui tänapäeval, tähendades ka 'armastus, hea meel, kaastunne, säästmine' jne. Kristliku sõnumi edasiandmisel ja eriti piibli tõlkimisel osutus aga vajalikuks leida täpsem vaste olulisele terminile *ἀγάπη*. Selleks tuletasid piiblitõlkijad XVIII sajandi alguses tegusõnast *armastama* *us*-liitega sõna *armastus*.

Siinkohal võib täheldada kreeka ja eesti paralleeli: nii nagu kreeka keeles võeti kasutusele varem marginaalne deverbaalne (verbist *ἀγαπάω*) nimisõna *ἀγάπη* Jeesuse sõnade ja tegude (filosoofia) edastamiseks, nii tuletati ka eesti keeles tegusõnast *armastama* nimisõna *armastus*. Kui

¹¹ *us*-liiteliste abstraktnimisõnade kujunemist eesti keeles on käsitlenud ka Külli Habicht oma magistritöös (Habicht 1995).

Tabel 2. Vasted eesti piiblitõlgetes (EPAKi andmebaasi põhjal)

Kreeka	Ladina	Gutslaff	WT	1739. a piibel	1997. a piibel
ἀγάπη	dilectio	arm	arm, armastamine	armastus	armastus
	caritas				
	gratia				
χάρις	gratia	arm, heuve	arm, tenno, usk, meeleüh	arm, meelehea, tänno	arm, meelehea, tänu
οἰκτίρμων	misericors	armolick	armolik	armolinne, halle südda	armuline
ἀγαπάω	dilego	armastama	armastama	armastama	armastama
φιλέω	amo	armastama	armastama	armastama	armastama
ἐλεος	misericordia	arm, halledus	arm, hallestus	hallastus	halastus
ἐλεέω	miserer	armo heitma, arm sahnut, armo andma	armo sahma, armo heitma, armolik ollema	armo sama, armo heitma, hallas- tama	halastama, armu heitma, armu saama
οἰκτίρω	misericordiam praesto	–	armo heitma	hallastama	armu heitma

kreeka murretes oli sõna juba eelkristlikul ajajärgul perifeerselt olemas ja uue testamendi kirjapanijad võtsid rahvakeelse sõna uues tähenduses kasutusele, siis eesti sõna *armastus* puhul võib pigem arvata, et tegemist on piiblitõlkijate sõnaloomega. Nii kujundati piibli tõlkimise käigus ühtlasi ümber eestikeelsed naiivteooriad ning pandi alus eestikeelsele kristlikule diskursusele.

Lühendid

Ap – Apostlite teod; EwEp – evangeeliumid ja epistlid; Lk – Luuka evangeelium; Mt – Matteuse evangeelium; 1Pt – Peetruse esimene kiri; 2Pt – Peetruse teine kiri; Rm – Pauluse kiri roomlastele; 1Kr – Pauluse esimene kiri korintlastele; 2Tm – Pauluse teine kiri Timoteusele; UT – uus testament; W-Koell – Wandratti ja Koelli katekismus; WT – Wastne Testament

Allikad

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <http://www.eki.ee/piibel/> (04.02.2016).

Göseken 1660 = Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Der Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilet Von HENRICO GÖSEKENIO, Hannovera-Brunsvigo, Der Christlichen Gemeine zu Goldenberg in der Wyck Pastore, der umbliegenden Land Kirchen Praeposito, und des Königl. Consistorij zu Reval ordinario Assessore. Reval, Gedruckt und verlegt von Adolph Simon, Gymnasii Buchdr. Reval: A. Simon.

Luther, Martin 1545. Die gantze Heilige Schrifft: Deudsch. <http://lutherbibel.net> (04.02.2016).

UT 1989 = Uus Testament ja psalmid ehk Vana Testamendi laulud. EELK Konsistoorium.

VKK = Vana kirjakeele korpus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/> (04.02.2016).

Vulgata = <http://biblehub.com/vul/> (04.02.2016).

Õnsa Lutri 1694 = Õnsa Lutri Laste Oppus, Lühhidelt Pühhä Kirja perrä ärrä-selletetu, nink Küssimisse nink Kostmisse kombel kokkosäetu, Jummalalle Auwusz, nink temmä Tarto-Ma Koggodusse Tullusz. RIGA, Gedruckt bey Johann Georg Wilcken, Königlichen Buchdrucker.

1997. a piibel = <https://www.piibel.net>. (04.02.2016).

Kirjandus

- Alvre, Paul 1984.** Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas. – Keel ja Kirjandus 1, 32–36.
- Beekes, Robert S. P. 2010.** Etymological Dictionary of Greek, Leiden, Boston: Brill Academic Publishers.
- Conzelmann, Hans 1990.** chairō, chara, sygchairō, charis ... – Kittel 1990, IX: 350–405.
- Černyh 1999** = Павел Черных. Историко-этимологический словарь современного русского языка. 3. издание, стереотипное. Москва: Русский язык.
- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKPS** = Eesti keele põhisõnavara sõnastik. 2014. Koost. Madis Jürviste, Kristina Koppel, Maria Tuulik. Toim. Jelena Kallas, Mai Tiits, Maria Tuulik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–V, 1994–2011. Toim. Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Varje Lonn, Helmi Neetar, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Mari-Epp Tirkkonen, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus.
- Gutslaff, Johannes 1998 (1648).** Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja koost. Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli 1995.** *us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Eesti filoloogias osakond. Tartu.
- Habicht, Külli jt 2000** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim. Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli jt 2015** = Külli Habicht, Pille Penjam, Külli Prillop. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim. Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Karulis, Konstantīns 1992.** Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Rīga: Avots.
- Kasik, Reet 2004.** Eesti keele sõnatuletus. 2., täiend. ja parand. tr. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kettunen, Lauri 1938.** Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kittel 1990** = Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament. Studienausg., Unveränd. Nachdr. der Leinenausg. 1933–1979. Begründet von Gerhard Kittel; herausgegeben von Gerhard Friedrich. Stuttgart, Berlin, Köln: Verlag W. Kohlhammer.

- Kluge, Friedrich 2002.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24. durchgesehene und erweiterte Auflage, bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kroonen, Guus 2013.** Etymological Dictionary of Proto-Germanic. (= Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 11.) Leiden, Boston: Brill.
- Lepajõe, Marju 1998.** Grammatikas esinevate eesti sõnade indeks. – Johannes Gutsclaff. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tartu: Tartu Ülikool, 247–279.
- LES = Richard Kleis, Ülo Torpats, Lalla Gross, Heinrich Freymann 2002.** Ladina-eesti sõnaraamat. Glossarium Latino-Estonicum. Tallinn: Valgus.
- Lewis, Clive Staples 2002 (1960).** The Four Loves. London: HarperCollins.
- LS = A Greek-English Lexicon. With Supplement, 1968.** Compiled Henry Liddell, Robert Scott. New, 9th ed. Revised and augmented throughout by Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie. 1982. Oxford: Clarendon Press.
- LägLoS = Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. 1 (A–J), 1991.** Andries D. Kylstra, Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä. Amsterdam, Atlanta: Rodopi..
- Maier, Gerhard, Fritz Rienecker 2011.** Suur piiblileksikon. Logos.
- Masing, Uku 1993.** Eestlase usulisi eeldusi ja nende tähendus teoloogiale. – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. Koost. Hando Runnel. Toim. Luule Krikmann. Tartu: Ilmamaa, 91–109.
- Masing, Uku 1998.** Mõtteteaduse sõnavara olukorrast. – Meil on lootust. Koost. Hando Runnel, Urmas Tõnisson. Tartu: Ilmamaa, 355–361.
- Masing, Uku 2005.** Mõiste *hesed* Vana Testamendi keelepruugis. – Uku Masing ja Piibel. Koost. Kalle Kasemaa. Tartu: Ilmamaa, 216–255.
- Müller, Georg 2007.** Jutluseraamat. Koost. Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop. Toim. Külli Habicht, Kai Tafenau, Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa.
- Nygren, Anders 1955.** Eros und Agape. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt.
- Oja, Vilja 2014.** Tähendussuhetest eesti murretes. – Keel ja Kirjandus 8–9, 684–699.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 72.) Tallinn: Emakeele Selts.
- Ross, Kristiina 2006.** Mida me teame keskaegsest vaimulikust eesti keelest? – Eesti teoloogilise mõtlemise ajaloost: sissejuhatavaid märkusi ja apokrüüfe. Ettekanded konverentsil 15.–16. aprill 2005, Tartu. Koost. Riho Altnurme. Toim. Priit Rohtmets. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 6–16.

- SLW** = Salis-livisches Wörterbuch. 2009. Toim. Eberhard Winkler, Karl Pajusalu. (= Linguistica Uralica. Supplementary Series 3.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Peatoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus,
- Stauffer, Ethelbert 1990.** agapao, agape, agapetos. – Kittel 1990, I: 20–55.
- Turunen, Aimo 1949.** Kalevalan sanakirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vaan, Michiel de 2008.** Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. (= Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 7.) Leiden, Boston: Brill.
- Vainik, Ene 2003.** Soolisest ja ealisest spetsiifikast emotsioonisõnavara loetelukatsetes. – Keel ja Kirjandus 9, 674–692.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon Esthonio Germanicum. Toim. Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Õim, Asta 2003.** *Armastus* ja *õnn* eestlaste maailmapildis. – Keel ja Kirjandus 11, 849–858.
- Õim, Haldur 1997.** Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Keeleteadlase 70. sünnipäevaks. Toim. Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu: Tartu Ülikool, 255–268.

On the formation of the equivalents of Greek *agape* in Estonian Bible translations

SVEN-ERIK SOOSAAR

The development of the lexicon and conceptual system of Estonian has been influenced by the translation of Bible into Estonian. In order to achieve a more precise translation, new words were created either by means of borrowings or derivation using extant word stems. One of the central concepts in Christianity is *agape* (love), which was translated in early Estonian texts mostly by the word 'arm', which was a word with a rather broad meaning. During the Bible translation in the beginning of the 18th century, a new term 'armastus' was derived from the same-stem verb 'armastama', as an exact counterpart for Greek *agape*. In the later development of Estonian, the meaning of this term expanded. In the article, the development of Estonian counterparts of *agape* and the closely related concepts *charis* and *eleos* are examined with the comparisons of Latin and German terms, which were languages also used in Estonia during the missionary work and Bible translation.

Keywords: history of lexicon, etymology, history of Bible translation

Sven-Erik Soosaar
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
sven-erik.soosaar@eki.ee

ALTERNATIIVSEID ETÜMOLOOGIAID II

LEMBIT VABA

Annotatsioon. Artiklis esitatakse alternatiivne etümololoogiline tõlgendus eesti sõnadele *hangeldama* 'äritsema, spekuldeerima' ja *nurg* : *nuru* 'kala *Blicca bjoerkna*'.

Võtmesõnad: etümololoogia, eesti keel, läänemeresoome keeled

Hangeldama ja *handeldama*

EES (sub *hangeldama*) väidab Julius Mägiste arvamusele (EEW I: 281) toetudes, et saksa keelest laenatud verbis *hangeldama* 'kokku ostma ning vaheltkasuga edasi müüma, äritsema, spekuldeerima' (< sks *handeln* 'kauplema') on muganemisel toimunud häälikuasendus *d* > *g* „ilmselt *hankima* tüve mõjul“ (EES: 69). Wiedemanni sõnaraamat esitab nii originaalilähedase *handeldama* kui ka *hangeldama* 'handeln, schachern, wucherartiges Gewerbe treiben, beschwatzen' (Wied: 32, 35).

Ent sekundaarne *-ng-* /*ŋg*/ ootuspärase *-nd-* asemel on täheldatav muudelgi laenujuhtudel, mis kõneleb sellest, et tegemist on laiemalt levinud fakultatiivse asendusega. Mõned näited¹: *angel* Rei Khn 'ankruvinna, kaevupööra jne osa, millest vinna või pööra ringi aetakse' – *andel(i)* Kuu VNg Vai Emm Hää *id.*, vrd asks, holl *handel* 'käepide', sks *Hantel* 'käepide, sang, vars' (Kluge 1989: 293; Vries 1997: 234); *singel* – *sindel* ~ *sindli* ~ *sinder* ~ *sindri* 'soonega katuselauake' < sks *Schindel* (EEW IX: 2803²); *vinnal* : *vindla*, *vinnel* ~ *vinnald* 'väike kõvera vändakujulise

¹ Murdenäited, mis pärinevad VMS-ist ja EMS-ist, esitatakse tekstis ilma allikaviiteta.

² Retsensent I juhib tähelepanu keskajalamsaksa rööbikutele *schindele* ja *schingele*, pidades ilmselt vajalikuks arvestada alamsaksa allikaga. Kuid see on välistatud keelesiseste ja keeleväliste tõsiasjade tõttu. Alamsaksa laenuallikast lähtunud laen olnuks tõenäolisimalt *k*-alguline (vrd Liin 1963: 96–98), mida eesti keelest ei ole teadaolevalt registreeritud. Alles alates XIX sajandi teisest poolest hakkasid õlge katusekattematerjalina välja vahetama laast ja sindel. Esimeste soonega katuselaastude ehk sindlite tegijaina mäletatakse Eestis 1870.–1880. aastail sisserännanud

peaga rahvapärane puur; ka selline puuripea' < sks *Windel* 'väike kõvera peaga puur' (EES sub *vinnal*) – *vingeld* ~ *vingel*(di) ~ *vingelt* Kod MMg Äks SJn Ran Puh Nõo TMr Vön Kam Ote Kan Plv Ráp 'puur'³.

Vastandsuunalist häälikuasendust *ng* > *nd* esindavad nt *angervaks* – *andervaks* Var 'rohttaim (*Filipendula ulmaria*)' < blt **vangar*|*vā* ~ **vanger*|*vā*, vrd ld *vangar*|*ykštē id.* (Liukkonen 1999: 21); *rungul* ~ *krungul* ~ *rongal* ~ *runkul* jt – *rundul* Hää Hel San Urv Krl Har Rõu Lei 'looma-peet' < lt *runkulis*, sks *Runkel* (Vaba 1997: 189).

Ülalesitletud juhtudele on raske leida nn eeskujusõnu, mis võinuksid mõjutada nende häälikulist ehitust. Kirjeldatud asenduste taustal on suure tõenäosusega nii eesti kui ka teistele läänemeresoome keeltele iseloomulik tüvesiseste konsonantühendite *ng* ~ *nk* : *nd* ~ *nt* fakultatiivne alternatsioon (vaheldumine). Seda võib täheldada ühetaolise häälikulise ehituse ja kat-tuva *resp.* lähedase tähendusväljaga omatüvedes, nagu *kangla* : *kan*'*gla*, *kangli* : *kan*'*gli* T V – *kandla* : *kan*'*dla*; *kandle* M T, *kandli* : *kan*'*dli* V 'kaenal' (vt ka SKES I: 142 sub *kainalo*; EEW II: 641 sub *kaenal*); sm *penger* ~ *penkere* 'järsak, nõlvak, veer; perv; peenar' – *piennar* ~ *pientare* 'peenar; (tee)serv, veer, äär' (vt SSA 2: 349 sub *piennar*); *õngal* Jür, *õngas* Tür; *õngel* (Wied: 740) – *õnnal* : *õndla*; *õnd(a)l* ~ *õndel* ~ *õndla* 'põlve- ja küünratagune õõnsus, põlve kõverus'; *õnnal* : *õndla* 'Spalt über dem Huf' (Wied: 738); sõnad on seotud õõnsust märkiva läänemeresoome tüvega

juudi käsitöölisi, kelle kogu töö käis käsitsi liimeistri ja soonehõõvli abil (Viires 2006: 175) ning kelle järgi hakati sindleid nimetama *juudilaudadeks* (vt EKMS 2: 443 „Laud“). Gösekenil on sõna *Schindel* vasteks *kisso* (*kattusse*) *laud* (Göseken 1660: 357). Wiedemanni sõnaraamat (1973/1893) esitab üks *Schindel* vastetena sõnad *käbalaud* (Wied: 237 sub *käba*), *kildlaud* (Wied: 463 sub *laud*), *soomus* ja *soomuslaud* (Wied: 463 sub *laud*, 1065 sub *soomus*), *katuselaud* (Wied: 463 sub *laud*), *katuselaast* (Wied: 471 sub *laast*), *katusepeerg* (Wied: 807 sub *peerg*), *pil-bas* (Wied: 815), *sindel*-sõna aga esitleb neologismina (Wied: 1045). Tänapäevase tähendussisuga üks *Schindel* 'kiilja ristlõikega kattelaualake, mille laiemas servas on soon' on peale eesti ja liivi keele laenatud läti, leedu (ME IV: 18; EH II: 62), poola, tšehhi, slovaki, ülem- ja alamsorbi keelde (Machek 1968: 608). Eesti keel on loetletud keeltest teadaolevalt ainuke, kus ootuspärase tüvesisese konsonantühendi -*nd*- kõrval esineb *ng*-ga variante.

³ Retsensent II juhib tähelepanu sõnale *tudeng* (pro **tudend* < sks *Student*). Sõna-lõpulise *nd* – *ng* vaheldumine on seotud kohanemisega *nd*- resp. *ng*-liitliste nimi-sõnadega, nt *soldand* – *soldang* 'sõdur' < vn *colōdam*, sks *Soldat* (vt Must 2000: 373, 545; *nd* – *ng* vaheldumise kohta deverbaalsetes nominaaltuletistes vt Neetar 1990: 104–105, 109–110, 129–130, eriti aga 135).

**onkala*, kust lähtuvad nt veel sm *onkalo* ~ *ontelo* 'õõnsus; koobas, urg', krj *onkura* 'õõnsus; õõnes, tühi' jt (EEW XII: 4027–4028). Pöördarengulise rööpsusega kuuluvad sellesse peresse võib-olla ka *õndama* Rid Pär PJg Vän, *õnduma* Jäm Ans Khk Mus Kaa Krj Pha VII Jaa Pöi Muh Emm Käi Rei Phl Lih Kse Han Var Mih Tõs Khn Aud PJg 'kiratsema, lonkama', *õnduma*, *õndama* 'misslingen, missrathen, verunglücken, an einer Seuche sterben' (Wied: 738) – *õngama* ~ *ongama* Kuu Vig Ris Kei Kos Jür HJn JõeK JMd Koe Kad VJg Sim Trm Kod Pil KJn 'lonkama'; *õngama* 'etwas hinken' (Wied: 739): < lms **onte-*, kust lähtuvad nt veel sm *ontua* 'longata; taarudes käia', krj *ontuo* 'kõikuda, õõtsuda (puu tuules)' (EEW XII: 4026, 4027–4028; SSA 2: 268).

ng ~ *nk* : *nd* ~ *nt* alternatsioon tuleb esile paljudes onomatopoeetilis-deskriptiivsetes sõnatüvedes, mille tähendusväljad kattuvad või on lähedased. Mõned näited: *jankama* Kuu VNg Lüg Jõh Vai Pst, *jänkämä* Kuu, *janklema* ~ *janglema* ~ *jänklema* ~ *jänglema* 'vaidlema, sõnelema, nääklema, tülitsema' – *jantima* ~ *jäntima* ~ *jandlema* ~ *jändlema* Kse 'sekeldama, jändama': läänemeresoome deskriptiiv, vrd sm *jankata* ~ *jantata* 'leierdada, naaksuda, näägelda' (EEW II: 543, 597; SSA 1: 236); *jõnkadi-jõnkadi* üld 'ebaühtlaselt, hüpeldes, jõnkse tehes', *jõnkama* Mar Krk 'lonkima', *jõnkima* Muh Rid Mar Kse Han Lai 'edasi-tagasi jooksmata (laste kohta); poolhüpates ruttu käima jt', *jõngata(m)ma* IisR Kan 'hüpates edasi liikuma' – *jõnt-jõnt* üld '(kohmakalt) sõrkides', *jõntma* Ráp 'hulkuma': läänemeresoome onomatopöa, vrd sm *jongertaa* 'aeglaselt vongeldes liikuda' (EEW II: 585 sub *jõnkadi-jõnkadi*); *konkama* Tor Kod Krk Ran V 'lonkama, kõikuma, lõnkuma', *kongerdama* 'komberdama, tuigerdama jt', *kõngerdama* 'komberdama, koperdama jt' – *kontama* Mär Nis Kei HJn JMd Kod SJn '(ringi) hulkuma, kondama; komberdama jt', *kondama* üld '(ringi) hulkuma, (ringi) kolama', *konderdama* Han Kod Plt 'komberdama', *kõnderdama* Jäm Pöi 'vaevaliselt käima, komberdama', *köntämä* Kod 'lonkama, komberdama', *köntima* Kaa Pöi Han 'komberdama; tatsama': läänemeresoome deskriptiivtüvi, vrd sm *konkata* 'longata, lombardada' jt (EEW III: 932 sub *konk I*; SSA 1: 396); *konk* '(mulla)pank' Jäm – *kont* : *kondi* 'kink, küngas' Kam Ote San Kan Rõu Plv Se; *kõnga* VNg 'küngas', *kõngas* : *kõnka* Mär Ris JMd JJn Pee Hel Kam, *kõngas* : *kõnka* Var Mih 'küngas' – *könt* : *köndi* Ann Tür Plt KJn SJn Krk Nõo Ote 'kink, küngas', *köndäk* : *köndäku* Krk 'turbamätas põllul', *köndäss* : *köntä* Trv 'kõrgem koht, küngas': läänemeresoome deskriptiiv (EEW

IV: 1175–1176 sub *küngas*); **longerdama** 'sihitult lonkima; looderdama', *longerdis* ~ *longerts* Kse Hls, *longerjas* Kuu 'logard' – **londerdama** Kuu Lüg Han Khn Kei Sim Lai Rõu 'logelema', *londerdes* Kei 'logard' (vt ka EEW IV sub *lonkama*); **lonkima** ' (sihitult ja) kiirustamata, aeglasel sammul kõndima; (ringi) hulkuma, uitama' – **lontima** 'laisalt (ning lodevalt) käima' (EEW IV sub *lonkama*); **ponk** 'tomp' Muh Mär Vig Khn Hel San Krl – **pont** *id.* Vig Kan Krl; **põngerjas** – **põnder** Khk, *põnderjas* Kse, *põnderlas* Mar 'põngerjas': *põng(e)*- on eesti deskriptiivtüvi, mis Mägiste arvates on võib-olla tüvesuguluses positiivseid pinnavorme tähistava *põnk*-perega (EEW VII: 2285 sub *põngerjas*); **põnk** : *põnga* Põi Kul Mär Vig Han Mih Tõs Aud PJg Ris Nis Kei Juu Kos Jür JõeK JMd Pee Koe Kod San, *põngas* Mär Vig Aud Tor Saa Jür HJn JMd JN Sim Plt, *põngal* PJg 'väike küngas, põndak' – **põnt** Lai Plt SJn Vil Trv Pst Hls Krk Hel Nõo Ote San Har, *põndas* Pär Tor Sim Pst Krl, *põndak(as)* Pha PJg Hää Saa Ksi Lai KJn Kõp Trv Pst Hls Krk Hel Ote Urv Har Rõu 'väike küngas': Mägiste järgi näikse *põnk* olevat *põnt*-pere deskriptiivne variant, mida iseloomustab tüvesisene *-k-* : *-t-* vaheldus (EEW VII: 2286 sub *põnk II*); *põnt* on kas eesti või vahest läänemeresoome deskriptiiv (EEW VII: 2287 sub *põnt*); **vink** Khn Hää Lei – **vint** üld *Fringilla L.*: häälistsust matkiv linnunimetus (Mäger 1967: 180–181; EEW XII: 3863⁴; EES sub *vin^t*).

Nii võib ka *hangeldama* pro *handeldama* esindada tüvesisese konsonantühendi fakultatiivset vaheldust, mis on silmatorkavalt iseloomulik deskriptiiv- ja onomatopoeetilistele sõnadele, ega vaja siis etümoloogilt ponnistust eeskujusõna(de) leidmiseks, mida muidugi ei tarvitse samuti välistada⁵.

Nurg

Eesti kalanimetus *nurg* : *nuru* tähistab väikest (magevee)kala rõksu, mille ladinakeelne nimetus on *Blicca bjoerkna*. Mari Kendla on hiljaaegu kaitsnud doktoritöös kirjutanud: „Kalanimetuse *nurg* etümoloogia on ebaselge, tegemist on tundmatut päritolu tüvega” (Kendla 2014: 103). Ta toetub väidet esitades EES-ile (EES: 321 sub *nurg*), viimane aga omakorda

⁴ Vaieldamatult laenu list algupära on aga soome murdeline vindinimetus *puufinkka* ~ *puuhinkka* < rts *bofink* (Salminen 2010: 351).

⁵ Läänemeresoome keeltes, sh eesti keeles, leidub muidki tüvesiseste konsonantühendite ja üksikkonsonantide fakultatiivset vaheldumist, mille kohta leidub rikkalik materjal Väinaste (1925) ja Nikkilä (1999) lühiuurimustes. Retsensent II juhib tähelepanu *g* – *d* vaheldumisele: *tõugjas* – *tõudjas*, sm *toutain* (*Aspius aspius*).

Mägiste arvamusele (EEW VI: 1744, nii ka Raun 1982: 106). Mägiste on kõheldes esitanud küll ka kõrvutuse kalanimetusega *nors[s]* 'meritint (*Osmerus Eperlanus L.*)', mis on aga korduvalt osutatud rootsi laenuks (< rts *nors* 'meritint'; vt Saareste 1952: 61; Mäger 1976: 92; Raun 1982: 105; Kendla 2014: 142).

Wiedemanni sõnaraamat märgib kalanimetuse *nurg* tartu- ja võru-murdeliseks, kuid ei määratle, millist liiki see tähistab: *nurg* : *nuru* (d) 'ein Fisch im Peipussee (= *nor's* ?)' (Wied: 693). Nurgu tähistav *nuuru-k[ala]* 'Zärte (*Cyprinus Laskyr Pall.*)' on Wiedemanni levikumärgendita (Wied: 191 sub *kala*). VMS-i järgi on *nurg* : *nuru* levila ulatuslik, hõlmates Kagu-Eesti kõrval ka mõne läänepoolse piirkonna: Põi Rid Lih Trm Kod Vön Kam Ráp. Mart Mägra andmeil (1973: 37) on *nurg* 'Blicca bjoerkna' registreeritud lisaks veel järgmistest paikadest: Mar Kuu Vil Hls Krk Piirissaar Ran Ote. *Nuru* küllalt ulatuslikku levikut tõstab esile ka Kendla (2014: 104). Wiedemanni sõnaraamatus leiduvat *nuurukala* ei ole hilisema murdekogumise käigus enam registreeritud. Nimetusel on veel tüvevariant *nurr* Vil Rid Mar Kod Vil⁶ Ran Ote, *nurra-* : *nurrakala* Nõo.

On ehk koguni üllatav, et *nurg* : *nuru* päritolu selgendamisele viib sammukese lähemale läti trullingunimetus *ņura* '*Nemachilus barbatus*'. Läti kalanimetuste uurija Benita Laumane on nimelt oletanud, et lt *ņura* on eventuaalne eesti laen, ja esitanud laenualusena eesti nurunimetused *nuurukala*, *nurr*, *nurrakala* (Laumane 1973: 80). Paljudes keeltes, sh nt ladina, eesti, soome, läti ja leedu keeles on trullingunimetuste hulgas arvukalt selliseid, mis viitavad kala suu ümbruses olevatele poisetele, nn habemele, vuntsidele. Mõned näited: lad *barbatula* (= 'väikese habemega, lühikeste vurrukestega' < *barba* 'habe'); ee *pardavaar*, *parrakas*, *pardalõug* (< *pard* : *parra* 'habe'), *karvakala*, *vunstnik* jmt (Mäger 1973: 15–16; Kendla 2014: 148–149), sm *karvamade* (< *karva* 'karv' + *made* 'luts'), *partahauki* (< *parta* 'habe' + *hauki* 'haug'), *partakala*, *partamade*, *partasuu* jmt; lt *kūšu bārzdīnš*, *kūšbār(z)dis* (< *kūsis* 'hābemekarvad', *bār(z)da* 'habe'), ld *barzdis* (< *barzda* 'habe') (Laumane 1973: 80).

Pole kahtlust, et algsest "habemeideest" on kantud ka eesti päritolu läti trullingunimetus *ņura*, oletades eesti kalanimetuste *nurr*, *nurg* : *nuru*, *nurra-* ja *nuuru-* etümoloogilist seost vurre tähistava sõnaperega *nurr*

⁶ Arnold Sepa andmeil (1963: 38–39) on Viljandis käibel *nur'r* : *nurri*: „Sa taevane aeg – tuleb nüüd tartlane Viljandisse nurgu püüdma [vihje Elmar Muugi koostatud „Väikesele õigekeelsus-sõnaraamatule“] --- Nurri tunneb aga iga viljandlane ---.”

(mitmuses *nurrud*, *nurru-*, *nurrikarvad*) 'vurrud', kuhu kuuluvad ka samatähenduslikud *nuru-* ja *nurikarvad*. Udo Uibo on veenvalt osutanud, et nimetatud sõnapere lähtub saksa laenualusest *Schnurr*, mis tuleb esile nt liitsõnas *Schnurrbart* 'vurrud' (Uibo 2014: 36). Vendade Grimmide sõnaraamatule toetudes võib lisada, et sks *Schnurrbart* tähistab ka tursklaste sugukonda kuuluvat nelipoiselutsu *Gadus cimbrius*'t ehk *Enchelyopus cimbrius*'t. Läti trullingunimetuses *nura* on sõnaalguline konsonantühend asendunud üksikkonsonandiga, mis osutab, et tegemist on eesti keele vahendusel saadud kaudlaenu, mitte saksa otselaenuga. Laenujuhtum on huvipakkuv, sest tõendab, et ee *nurr* ~ *nurg* on võinud kunagi tähistada ka nt trullingut või mõnd muud n-õ vurrudega kalaliiki, kuhu *nurg* ei kuulu. On tuntud tõsiasi, et laenamisel võib laenualuse nimetamismotiiv ähmastuda või koguni kaduma minna, mis on tähendusnihete, sõnade tähendussisu ümbermõtestamise eeldusi.

nurg-variandi -g on mitteetümoloogiline ja sünenenud proportsionaal-analoogia teel, nagu *urg* : *uru* = *x* : *nuru*. Nähtus pole eesti keeles tavatu. Tõhusaim viis osutada mitteetümoloogilisele g-le on laenud, nt *kiir* : *kiiru* ~ *kiire* ~ *kiira* S L, aga *kiirg* : *kiira* Käi Rei 'pealagi, lagipea; kukal, kukla-tagune; otsmikuluu' < blt, vrd lt *škīre* 'juukselahk' (vt lähemalt Koivulehto 1998: 235–246); *kärr* Lüg, *käre* eeL, aga *kärg* üld 'meekärg' < blt, vrd ld *korys*, lt *käre* id. (Vaba 1990: 40–41); *neer* : *neeru* üld, aga *neerg* Kod 'neer' < asks *nēre* id. (EEW V: 1680; EES); *suh(h)ar*, *suhkar* jt, aga *suhkarg* Iis 'kuivik' < vn *cyxapъ* id. (EEW IX: 2897; Must 2000: 385).

Läänemeresoome keeltes, sh eesti keeles on mitmeid (esialgu veel) etümoloogiliselt läbipaistmatuid kalanimetusi (mh *abakala* 'Abramis ballerus', *võldas* 'Cottus gobio', vt Kendla 2014: 189), ent *nurg* : *nuru* võib sellest loendist välja arvata.

Kirjandus

- EES** = Eesti etümoloogiasõnaraamat. 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EEW** = Julius Mägiste 2000. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EH II** = Jānis Endzeliņš, Edīte Hauzenberga 1946. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. II. Rīgā: Grāmatu apgāds.
- EKMS 2** = Andrus Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. 2, 1959. Dictionnaire analogique de la langue estonienne 2. Avec un index pourvu

- des traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 3.) Stockholm: Vaba Eesti.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–, 1994–. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Gedruckt und verlegt von Adolph Simon / Gymnasij Buchdr.
- Kendla, Mari 2014.** Eesti kalanimetused: kujunemine, levik ja nimetamise alused. (= Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 37.) Tallinn.
- Kluge, Friedrich 1989.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 22. Auflage unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neu bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin–New York: Walter de Gruyter. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110845037>.
- Koivulehto, Jorma 1998.** *Kiire* 'päälaki' ja muuta etymologista rajankäyntiä. – Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16. V. 1998. Toim. Riho Grünthal, Johanna Laakso. (= Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 228.) Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, 235–246.
- Laumane, Benita 1973.** Zivju nosaukumi latviešu valodā. Rīga: Zinātne.
- Liin, H[elga] 1968.** Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekirj filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. [Käsitöö.]
- Liukkonen, Kari 1999.** Baltisches im Finnischen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 235.) Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Machek, Václav 1968.** Etymologický slovník jazyka českého. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd.
- ME IV** = K. Mīlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. IV, 1929–1932. Redīgējis, papildinājis, nobeidzis J. Endzelīns. K. Mühlenbachs. Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und abgeschlossen von J. Endzelin. Rīgā / Riga: Kultūras fonda izdevums / Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. [Toim. Lembit Vaba.] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mäger, Mart 1967.** Eesti linnunimetused. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Mäger, Mart 1973.** Juhend ja nimestik kalanimetuste kogumiseks. Tallinn: [Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts].
- Mäger, Mart 1976.** Eesti kalanimetustest. – Keel, mida me uurime. Koost. Mart Mäger. [Tallinn:] Valgus, 91–95.
- Neetar, Helmi 1990.** Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes. I. Toim. Valdek Pall. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Nikkilä, Osmo 1999.** Sporadischer Konsonantenwechsel im Ostseefinnischen. – Finnisch-Ugrische Mitteilungen 21/22, 129–160.

- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- Saareste, Andrus 1952.** Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Salminen, Tapani 2010.** Huomioita lintujen nimityksistä. – Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkinenille 17. marraskuuta 2010. Toim. Sirkka Saarinen, Kirsti Siitonen, Tanja Vaittinen. (= Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 259.) Helsinki, 343–358.
- Sepp, Arnold 1963.** Mu meelen ... Assotsiatsioonid. Toronto: Orto.
- SKES I** = Yrjö Heikki Toivonen. Suomen kielen etymologinen sanakirja. I. Toinen painos. 1974. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII,1.) Helsinki: Suomalais-Ugriilinen Seura.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Päätt. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Uibo, Udo 2014.** Sõnalood. Etümoloogilisi vesteid. [Tallinn:] Tänapäev.
- Vaba, Lembit 1990.** Balti fragment eesti mesindussõnavaras? – Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid I. Koost. Jaan Õispuu. Tallinn: E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut, 35–45.
- Vaba, Lembit 1997.** Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Eesti Keele Instituut, Tampereen Yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos. Tallinn–Tampere.
- Viires, Ants 2006.** Eesti rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade: Tallinn: Ilo.
- VMS** = Väike murdesõnastik. I–II, 1982–1989. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Vries, Jan de 1997.** Nederlands etymologisch woordenboek. Met aanvullingen, verbeteringen en woordregisters door F. de Tollenaere. Vierde druk. Leiden, New York Köln: Brill.
- Väinaste, J. 1925.** Häälikvaheldus-nähtustest eesti keeles. – Eesti Keel 5–6, 89–111.
- Wied 1973 (1893)** = Ferdinand Johann Wiedemann. Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Võrgumaterjalid

Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. <http://woerterbuchnetz.de/DWB>.

Alternative etymologies II

LEMBIT VABA

The article presents alternative etymologies for the Estonian words *hangeldama* ‘to traffic in, speculate’ and *nurg* : *nuru* ‘Blicca bjoerkna’.

In Estonian etymological literature, it is claimed that the German borrowing *hangeldama* ‘to buy up and sell at a profit, to traffic in, speculate’ (< German *handeln* ‘to trade’) has undergone a phonological replacement likely on the example of *hankima* ‘to procure, obtain’. However, the secondary *-ng-* in the place of the expected *-nd-* is observed in a number of other borrowings, which suggests that this is a widespread optional replacement. The article gives examples of this replacement in other borrowings, such as *angel* ‘part of the wheel and axle of an anchor, a well, or similar, around which the wheel and axle is rotated’ – *andel(i) id.*, cf. Low German, Dutch *handel* ‘handhold’, German *Hantel* ‘handhold’ etc. The *ng* / *nd* variation appears in native stems with a particular phonological structure, with overlapping or very similar fields of meaning, e.g. *kangla* : *kan’gla*, *kangli* : *kan’gli* – *kandla* : *kan’dla* / *kandle*, *kandli* : *kan’dli* ‘armpit’ and others. The *nk* / *ng* : *nt* / *nd* variation is typical of onomatopoetic/descriptive stems with overlapping or very similar fields of meaning, e.g. *põngerjas* – *põnder* / *põnderjas* / *põnderlas* ‘brat, small child’: *põng(e)-* and others.

In Estonian etymological literature, it is claimed that the origin of the fish *nurg* : *nuru* ‘Blicca bjoerkna’ is unclear. This name is quite widespread. Also recorded is the variant stem *nurr*, *nurra-* : *nurrakala*. Wiedemann’s dictionary also gives the variant *nuuru-k[ala]*, which has not been recorded in later collections of dialect data. The article draws attention to the Latvian name *ņura* for the loach (*Nemachilus barbatus*), which Latvian fish name researcher Benita Laumane regards as a borrowing, from Estonian *nurg*. In many languages, the names for loaches include numerous variants deriving from the notion of “beard”, in reference to the barbels around the fish’s mouth. There is no doubt that the Latvian *nura*, of Estonian origin, also has its roots in this idea, assuming an etymological connection between Estonian *nurg* and the word family *nurrud*, *nurru-*, *nurri-*, *nuru-* and *nuri/karvad* ‘whiskers, moustache’. This Estonian word family derives from the German loan base *Schnurr*, which appears in e.g. the compound word *Schnurrbart* ‘whiskers, moustache’. German *Schnurrbart* also denotes the fish *Enchelyopus cimbrius* or *Gadus cimbrius*, belonging to the cod family. In the Latvian name *ņura* ‘loach’, the word-initial consonant cluster has been reduced to a single consonant, indicating that this is an indirect loan via Estonian, not a

direct loan from German. This loanword is interesting, because it demonstrates that Estonian *nurr* / *nurg* could at some point have been used to refer to the loach or some other type of fish with “whiskers”. The article also draws attention to the fact that the -g in the variant *nurg* is non-etymological, having developed by way of proportional analogy, e.g. *urg* : *uru* = *x* : *nuru*. Non-etymological -g after *r* is found in Estonian in e.g. *kiirg* : *kiira* ‘crown (of the head); nape; frontal bone’, *neerg* ‘kidney’, *suhkarg* ‘dried bread, rusk’.

Keywords: etymology, Estonian language, Finnic languages

Lembit Vaba
phorest45@gmail.com

ÜLEVAATEID

GGG 50

2015. aasta detsembris täitus 50 aastat GGG ehk generatiivse grammatika grupi loomisest Tartu ülikoolis. Alljärgnev on lühike kronoloogiline ülevaade selle umbes poolteist aastakümnet kestnud, kuid eesti keeleteadust tugevasti mõjutanud rühma kujunemisest ja tegevusest, mõnevõrra ka seda kujunemist ja tegevust soodustanud sündmustest.

- 1956** Ajakiri Вопросы языкознания alustas strukturalismi diskussiooni, mis päädis strukturaalse ja matemaatilise lingvistika vajalikkuse tunnistamisega ning andis tõuke vastavate uurimisüksuste loomiseks NSV Liidu uurimisinstituutides ja ülikoolides.
- 1959** Tartu ülikooli geomeetria kateedris hakati tegema ettevalmistustöid matemaatikateksti automaattõlkeks vene keelest eesti keelde. Ajakirjas Keel ja Kirjandus (11, 663–673) ilmus matemaatikute Ülo Kaasiku ja Ain Korjuse artikkel „Automaatsest tõlkimisest“, kus juhiti tähelepanu, et eesti keele senine traditsiooniline uurimine pakub selleks vähe tuge.
- 1959** Masintõlke võttis uue uurimisalana 15 aasta perspektiivplaani ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Teema „Masinatõlge kui lingvistiline probleem“ täitmine tehti ülesandeks Keele ja Kirjanduse Instituudile. Sellega hakkas 1960. aastal tegelema matemaatik Reedik Palm.
- 1960** Ülo Kaasikult ja Ain Korjuselt ilmus artikkel „Automaatse tõlkimise keeleteaduslikke küsimusi“ (Keel ja Kirjandus 9, 545–555), mis andis ülevaate neist lingvistilistest probleemidest, mis tuleb lahendada algoritmi koostamisel tõlkimiseks eesti keelest või eesti keelde.
- 1960** Augustis arvas NSV Liidu kõrgema hariduse ministri käskkiri strukturaalse lingvistika, matemaatilise lingvistika, automaatse tõlkimise teooria ja informatsioonikeelte teooria küsimused keeleteaduse kõige tähtsamate probleemide hulka.

- 1960** Tartu ülikooli eesti keele kateedri dotsent Huno Rätsep hakkas pidama ülikoolis strukturaallingvistika loenguid, mille populaarsus oli erakordselt suur.
- 1961** Ajakirjas Keel ja Kirjandus (11, 641–647) ilmus Huno Rätsepa artikkel „Pidada sammu keeleteaduse arenguga. Eesti keel ja uuemad keeleteaduslikud meetodid ja teooriad“. Rätsep rõhutas, et eesti keelt tuleb uurida mitte ainult diakrooniliselt, vaid ka sünkrooniliselt, ning et selleks tööks on vaja välja õpetada lingvistika uusi meetodeid ja teooriaid tundvaid noori uurijaid.
- 1960.** aastate keskel moodustus eesti keele kateedri juurde õppejõududest (Huno Rätsep, matemaatikud Ivar Kull ja Reedik Palm), aspirantidest (Ellen Uuspõld, Mati Hint, Tiit-Rein Viitso) ja individuaalplaani üliõpilastest (Haldur Õim, Mati Erelt, Jaan Kaplinski, Priit Järve) koosnev rühm. Hiljem liitusid rühmaga üliõpilased Reet Kasik, Jüri Valge, Ülle Viks, Helle Metslang (Niinemägi), Mart Remmel, Helle Saluveer, Maie Raitar, Asta Kuha (Mölder), matemaatikaüliõpilane Mare Koit ning folklooriuurija Arvo Krikmann.
- 1965** Tartu ülikooli rektor Feodor Klement andis nõusoleku strukturaallingvistika töörühma moodustamiseks eesti keele kateedri juurde, millega sai juba väljakujunenud rühm ka ametliku staatuse.
- 1965** Rühm hakkas välja andma kogumikku „Keel ja struktuur“. Selle viimane, 10. vihik ilmus 1978.
- 1965** Huno Rätsep tutvustas rühma tegevust II rahvusvahelisel fenno-ugristide kongressil Helsingis. Ettekanne oli väga menukas ja seda kajastas eraldi ka Soome ajakirjandus.
- 1966** Ülikooli toimetistena hakkas ilmuma pikemate uurimuste sari „Keele modelleerimise probleeme“ (KMP). Sarjas ilmus mitmeid heal tasemel uurimusi, eelkõige nelja rühmaliikme kandidaadiväitekirjad: Ellen Uuspõllu uurimus lauselühenditest „Määrusliku *des-*, *mata-*, *nud-* (~ *nuna-*) ja *tud-* (~ *tuna-*) konstruktsiooni struktuur ja tähendus“ (KMP 1, 1966, 4–196); Tiit-Rein Viitso glossemaatiline uurimus „Äänisvepsa murde väljendustasandi kirjeldus“ (KMP 2, 1968, 3–296); Haldur Õimu generatiivse semantika alane töö „Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles“ (KMP 4, 1971, 3–260) ja Reet Kasiku „Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles“ (KMP 5, 1975, 3–162). Sarjas avaldati ka Evald Langi generatiivse

grammatika terminite sõnastik, mida oli rühma liikmete ühistööna täiendatud eesti vastetega (KMP 3.3, 1969, 175–213). Kokku ilmus seitse kogumikku, viimane 1975. aastal.

- 1967** 15.–25. septembril korraldas rühm Käärikul üleliidulise generatiivse grammatika konverentsi, millest võttis osa väljapaistvaid lingviste kogu NSV Liidust (Sebastian Šaumjan, Igor Meltšuk, Inga Dolinina, Boris Uspenski jt). Ka selle konverentsi ettekanded ilmusid sarjas „Keele modelleerimise probleeme“ (1969, 3.1–3.3).
- 1969** Rühma tõlgituna ilmus Milka Iviči ülevaade moodsast keeleteadusest „Keeleteaduse põhisuunad“, mis võeti Tartu ülikoolis õpikuna kasutusele.
- 1969** Detsembris peeti rühma esimene aastakoosolek. Rotaprintdiväljaandena avaldati ingliskeelne teesikogumik, mille tiitellehel seisev GGG (= generatiivse grammatika grupp) sai rühma tähiseks. Aastakoosolekuid korraldati veel kolmel järgmisel aastal.
- 1973** GGG liikmete tööd jõudsid ka lääne lingvistikaväljaannetesse, sarja „Foundations of Language. Supplementary Series“ kahte kogumikku. Kogumikus „Generative Grammar in Europe“ (toimetajad Ferenc Kiefer, Nicolas Ruwet) ilmusid Huno Rätsepa ja Haldur Õimu artiklid, kogumikus „Trends in Soviet Theoretical Linguistics“ (toimetaja Ferenc Kiefer) Huno Rätsepa, Haldur Õimu ja Mati Ereli artiklid.
- 1973** GGG ühistegevus vaibus. Osa rühma liikmeid (Mati Hint, Mati Erelt, Helle Niinemägi) olid läinud Tallinnasse Keele ja Kirjanduse Instituuti, osa mujale. Enamik GGG liikmeid jätkasid oma uurijatööd ning kaitsesid kandidaadi- ja doktoriväitekirju. Huno Rätsepalt ilmus 1978. aastal väljapaistev süntaksiuurimus „Eesti keele lihtlausete tüübid“. Paljudest GGG liikmetest kujunesid meie keeleteaduse juhtuurijad, kes on kujundanud eesti lingvistika tänapäevase näo.

MATI ERELT

GENERATIIVSE GRAMMATIKA GRUPI JUUBELIKOOSOLEK

Vaevalt oskas dotsent Huno Rätsep 1965. aastal generatiivse grammatika grupile (GGG) Tartu ülikooli rektorilt tegevusluba saades arvata, et see sündmus pool sajandit hiljem ülikooli peahoone endise kuulsa 5. auditooriumi (nüüd 139., Veski-nimeline) rahvast täis toob. Ometi tõi ning ilmselt oli järgnevalt kirjeldatav 18. detsembri 2015. aasta väikekonverents „GGG poolsajand“ suurt huvi väärt.

Kaheosalise konverentsi esimest poolt „GGG ja GGG-lased tänase pilguga“ juhtis professor Helle Metslang, teist osa „GG ja muud suunad teel homsesse“ professor Karl Pajusalu.

Kindlasti on pärast konverentsigi GGG-d puudutavaid seiku, mis edasist täpsustamist vajavad, mõndagi sai aga ümmarguse tähtpäeva puhul meelde tuletatud, keeleinimeste järgmiste põlvkondade jaoks nii paberil kui ka elektrooniliselt fikseeritud ning tänapäevaste uuringutega seostatud.

Otseselt GGG ajalugu käsitlesid (esinemise järjekorras) neli kunagist GGG-last. Jüri Valge ettekanne „Pool sajandit GGG sünnist“ kirjeldas uurimisrühma asutamise asjaolusid, selle lingvistilist ja ühiskondlik-poliiitilist tausta ning koostegevuse peamisi tulemusi: avaldati kogumikusarjad „Keel ja struktuur“ ning „Keele modelleerimise probleeme“; rühm pidas kokku viis aastakoosolekut, korraldas 1967. aasta septembris Käärikul üleliidulise generatiivse grammatika konverentsi; tõlkis Milka Iviči õpiku „Keeleteaduse põhisuunad“ ning koostas GG terminoloogia sõnastiku. Ettekandja lõi seoseid GG raames kavandatu, tehtu ning keeleteaduse tänapäevaste saavutuste vahele, kirjeldades ühtlasi rühma liikmete tööd väljaspool GG-d ja keeleteadustki.

Mati Ereli ettekanne „GGG ja eesti keele süntaksi uurimine“ käsitles eesti keele süntaksi uurimise põhietappe GGG algusajast tänapäevani ja rühma liikmete osa selles. Ettekandja tõi välja viis etappi: 1) transformatoorse analüüsi rakendamine ja esimesed generatiivsed kirjeldused 1960. aastatel, 2) Huno Rätsepa süvasituatsioonide teooria ja lausemallide kirjeldus 1970ndatel, 3) eesti keele teadusliku grammatika (EKG) süntaksiosa

koostamine 1980ndatel Mati Ereli ja Helle Metslangi eestvedamisel, 4) samade tegijate juhtival osalemisel 1990ndatel alanud funktsionaaltüpoloogiline süntaksiuurimine ning 5) käesoleval aastakümnel eesti keele süntaksi tervikkäsitluse koostamine. (Ettekanne on täiendatud kujul avaldatud käesolevas aastaraamatus.)

Mati Hint toonitas oma ettekandes „GGG katkestuste kultuuri ajas“, et just Georg Liivi algatatud eksperimentaalfoneetika ning Huno Rätsepa algatatud GG viisid eesti keeleteaduse NSV Liidu ja ka lääne keeleteaduskeskuste huviorbiiti. Hint väitis, et kui eksperimentaalfoneetikat jätkatakse tänapäevalgi mitmel kujul, siis tema arvates „GG-st otseselt hargnenud eesti keeleteaduse saavutused pole mentaalsena katkestuste kultuuri eest nii kaitstud – aja vaim ei soosi eelnevale toetumist, vaid pigem uute minikoolkondadena lavale astumist. Siiski väärib GGG respekti ka nüüd ja tulevikus“. Hinnates GGG tehtut oluliseks, on Mati Hint koondanud uurijatele kasutamiseks oma kodutallu ligikaudu 15 000 ühikust koosneva GGG raamatukogu, mis sisaldab tolaeagset ja hilisemat teaduskirjandust, ka tema enda ülikooliõpingute konsepte, kirjavahetust, artikleid, raamatuid jm.

Haldur Õim toetus oma ettekande kirjutamisel GGG 1969.–1972. aasta koosolekute ning 1990. aasta juubelikoosoleku teesidele. Ettekandes „Keel, keelevõime, keelekasutus, suhtlus. Uurimine, kirjeldamine, modelleerimine“ kirjeldas Õim GGG-aegsest keeleteadusest lähtunud arenguliine, kognitiivset keeleteadust ja keelelise suhtluse uurimisega tegelevaid suundi (vestlusanalüüs, diskursuseanalüüs), samuti suhtluse modelleerimist arvutil (dialoogsüsteemid). (Ettekanne on täiendatud kujul avaldatud käesolevas aastaraamatus.)

Esimese konverentsipoolle järgmised ettekanded käsitlesid pigem kunagiste GGG-lastel tänapäevaseid tegemisi. Tiit-Rein Viitso analüüsis ettekandes „Keeleajalugu ja ajalugu“ eelläänemeresoome konsonandisüsteemi lihtsustumist enne astmevahelduse teket ning kuue keele nimisõnatüve *lapce* 'laps' kuues käändevormis võrdlemisest tulenevaid järeldusi.

GGG lähivaldkondi esindas folklorist Arvo Krikmann ettekandega „*Sõnaus* ja tema sõbrad“. Toomas Hendrik Ilvese poolt Wiedemanni sõnaraamatust leitud *sõnausest* ajendatuna otsis Krikmann *aus*-lõpulisi ning nende siirdekonsoneidiga ja eesvokaalseid vasteid nii kirjutatud tekstidest kui ka murretest ning tõdes, et neid on rohkesti nii soome kirjakeeles kui ka Kagu-Eesti murrakutes, vähe aga eesti kirjakeeles. Ettekandja järeldas,

et vähene esinemus ongi põhjuseks, miks eesti keeleteadlased suhtuvad kõnealusesse tuletusmalli reserveeritult.

Humanitaaride kõrval võttis GGG tegevusest osa ka teiste alade uurijaid, kelle hulgas oli olulisimaid matemaatik Leo Võhandu. Just tema oli üks neid, kellega koos Huno Rätsep kavandas uut, täppisteadustega haakuvat suhtumist lingvistilisse uurimisse. Oma ettekandes „Linzbach, Rätsep ja WU“ tutvustas Võhandu eesti soost informaatiku Jakob Linzbachi, Hongkongi professori Dekai Wu ja oma noorte matemaatikutest kolleegide töid ning seostas neid Huno Rätsepa töödega.

Leo Võhandu oli ka koos noorema põlvkonna uurijate Tõnu Tamme ja Addi Rulliga koostatud ettekande „Eesti põhiseaduse ja Huno Rätsepa koht eesti kirjandusmaastikul“ autoriks. Hierarhilist klasterdamist ja peakomponentide meetodit kasutades selgitasid ettekandjad välja, et Rätsepa raamatu „Eesti keele lihtlausete tüübid“ „... lausete korpus seostub [...] ühelt poolt „Tõe ja õigusega“ ning teiselt poolt Eesti põhiseadusega. Seega võib Rätsepa lauseid lugeda nii loomulikeks kui ka formaalseteks.“

GGG-ga koostööd teinud matemaatikuid esindas ka Mare Koit ettekandega „Netikommentaatorite debatt ja selle automaatse analüüsi võimalused“. Eesti netikommentaaride korpusele toetuva uurimisprojekti eesmärk on välja töötada kirjalike debattide (diskussioonid kahe vastandlike huvidega osaleja vahel) automaatne analüüs. Diskussiooni-lausete liigitamiseks esitas ettekandja suhtluse parameetreid iseloomustava suhtlusruumi mõiste ning demonstreeris selle rakendamist.

Konverentsi teisel poolel astusid üles GGG-järgse põlvkonna uurijad, kes tutvustasid oma tööde kaudu uuemaid suundumusi keele ja keelekeskkonna struktuuri uurimisel. Merilin Miljan keskendus ettekandes „Süntaksi formaalsed uurimismeetodid 21. sajandil“ generatiivse grammatika teooria arengut kirjeldades kolmele teemale: 1) minimaalsuse mõiste, 2) mis kuulub süntaksisse ja mis mitte ning 3) koodi ja tõlgenduse eristamine.

Ettekande „Formaalsemantika hetkeseis“ pidanud Martin Aher ja Renate Pajusalu esitasid formaalsemantika eesmärgina lausungi tõesustingimuste kirjeldamise. Tänapäeva formaalset semantikat iseloomustab nende sõnul seos formaalse pragmaatikaga ning eksperimentaalsete meetodite rakendamine. Teoreetilisi seisukohti ilmentati atraktiivsete näidetega.

Külli Prillopi ettekande teema oli „Generatiivsest fonoloogiast optimaalsusteooriani“. Optimaalsusteooria on GG edasiarendus, mille abil

GGG-lased aastal 2015.

*Ülalt vasakult: Andres Langemets, Tiit-Rein Viitso, Arvo Krikmann,
Mati Erelt, Jüri Valge, Mati Hint, Helle Metslang, Haldur Õim, Mare Koit,
Reet Kasik, Jaan Kaplinski*

kirjeldatakse inimese keelevõimet; GG tuletusreeglite asemel genereeritakse väljundvorm aga kitsenduste hierarhia põhjal: väljundiks saab vorm, mis rikub kõige vähem kõige olulisemaid kitsendusi. Ettekandja tõi näiteid optimaalsusteooria rakendamise kohta eesti vältesüsteemi kirjeldamisel.

Kui Huno Rätsep 1961. aastal Keeles ja Kirjanduses uute keeleteaduslike meetodite vajadust põhjendas, rõhutas ta tarvidust tihendada sidet teoreetilise lingvistika ja tegeliku elu vahel. Just selline käsitlus iseloomustas Martin Ehala ja Kuldar Taveteri ettekannet „Eesti keelekeskonna agendipõhine modelleerimine“. Selle sajandi esimesel kümnendil loodud metoodikate järgi saab kogu sootsiumi käitumist iseloomustada selle üksikindiviidide (agentide) käitumist modelleerides. Ettekandjad kirjeldasid agentide (erineva keeleoskusega keelekasutajate) suhtlust võistlevate eesti, inglise ja vene keele kasutamise dünaamika põhjal. Uurimuse eesmärk on „modelleerida erinevate keelte elujõulisust ja keelevalikute muutumist globaliseerumise kontekstis“ ning lähteandmeteks on 2015. aasta üle-eestilise küsitluse materjal.

Ettekannetest arenenud arutelu juhtis Karl Pajusalu, aastapäeva puhul valminud GGG veebilehte (ggg.ut.ee) tutvustas selle koostamist juhtinud Helle Metslang. Veebilehelt leiab ülevaate uurimisrühma ajaloost; lisatud failides leiduvad rühmaliikmete olulisemad artiklid ja uurimused, kogumikud (kümme vihikut „Keelt ja struktuuri“ aastatest 1965–1978 ja seitse vihikut „Keele modelleerimise probleeme“ aastatest 1966–1975) ning aasta- ja juubelikoosolekute teesid (viimaste personaaliaosas on esitatud GGG-lastel olulisemad eluloo- ja tööandmed). Veebilehelt leiab ka ajakirjanduslikku vastukaja GGG tegevusele ning fotosid rühmaliikmetest ja nende tegevusest. Juubelikoosoleku teesid (toimetaja Jüri Valge) on kättesaadavad GGG veebilehel.

JÜRI VALGE

GGG JA EESTI KEELE SÜNTAKSI UURIMINE

MATI EREL'T

Annotatsioon. GGG keskseks uurimisvaldkonnaks oli eesti keele süntaks. Rühma esimestes töödes 1960. aastate keskel rakendati transformatoorse analüüsi meetodit, hiljem lähtuti generatiivsest grammatikast, sh eriti Charles Fillmore'i käändegrammatikast. Rühma olulisimaid töid oli Huno Rätsepa uurimus eesti keele verbikesksete lausemallide kohta (1978). Pärast GGG tegevuse vaibumist kujunes 1970ndate keskel grammatikauurimise keskuseks Keele ja Kirjanduse Instituudi grammatikarühm, mille tuumiku moodustasid endised GGG liikmed. Rühm andis välja uurimuste sarja „Ars Grammatica“ ning koostas eesti keele teadusliku grammatika. 1990. aastate keskel hakkas eesti süntaksiuurimises domineerima funktsionaal-tüpoloogiline suund ning uurimise kese nihkus taas Tartu Ülikooli, kus endiste GGG liikmete juhendusel kasvas peale uus põlvkond süntaksiuurijaid. Probleemiuurimise kõrval koostatakse Tartu Ülikoolis praegu uut terviksüntaksit, mis peab valmima 2016. aastal.

Võtmesõnad: eesti keele uurimise ajalugu, süntaks

Nagu generatiivses grammatikas (GG) üldse nii ka Tartu ülikooli GGG liikmete tegevuses on üheks keskseks valdkonnaks olnud süntaks. Järgnev on lühikokkuvõtte sellest, mida GGG liikmed on eesti keele süntaksi uurimisel teinud, seda nii GGG toimimisajal kui ka pärast seda.

1. GGG tegutsemise algusajal 1960. aastate keskel oli generatiivne grammatika kahtlemata maailma lingvistikas kõige populaarsemaid suundi. GG teooriale oli aluse pannud Noam Chomsky oma raamatuga „Syntactic Structures“ (1957) ning parajasti meie rühma tegutsemisajal ilmus talt GG teooriat edasi arendav töö „Aspects of the Theory of Syntax“ (1965), kus ta muutis oma esialgse grammatikamudeli oluliselt semantilisemaks. Loomulikult pakkus see kõik suurt huvi ka meie rühma liikmetele, kusjuures kujunes peaaegu tavaks kirjutiste algul öelda, et see on eeltöö eesti keele generatiivse grammatika koostamiseks. Tegelikult

küll oli üks eesti keele generatiivne grammatika juba koostatud, nimelt ameeriklase Robert Harmsi „Estonian Grammar“ (1962), aga selles oli süntaksit ainult 28 lehekülge. Muidugi tahtsime meie koostada midagi hoopis põhjalikumat. Nagu teada, jäi see soov täitumata. Koostati küll üksikuid generatiivseid grammatikafragmente, aga valdavalt olid rühma süntaksiuurimused siiski analüüsivad. See on ka loomulik, sest on ju analüüs sünteesi normaalne eeletapp.

2. GGG esimestes töödes lähtuti Ameerika deskriptiivse lingvistika analüüsimeetodeist. Ameerika deskriptiivne lingvistika oli puhtformaalne strukturalistlik suund, mis kindlate analüüsiprotseduuride abil leidis tekstist kirjeldatava keele grammatika. Need protseduurid olid distributiivne analüüs, vahetute moodustajate analüüs ja transformatoorne analüüs. Meie rühma liikmed kasutasid ennekõike transformatoorset analüüsi. Kuigi see Zellig Harrise (1957) loodud analüüsimeetod oli mõeldud keele formaalse struktuuri avastamiseks, leidis see kasutust ka polüseemsete vormide tähenduste eristamisel. Eeldati, et sama vormi erisugused transformatsioonivõimalused näitavad vormi eri tähenduste olemasolu. Meid huvitaski just see aspekt. Üliõpilane Haldur Õim kasutas transformatoorse analüüsi meetodit verbide *tulema*, *saama*, *pidama*, *minema*, *jääma*, *hakkama* jt leksikaalsete tähenduste eristamiseks, üliõpilane Mati Erelt analüüsis selle abil eesti keele käänete funktsioone (vrd nt elatiivse nimisõna transformatsioonivõimalusi: *Ta tunneb narri naerust* → *naeru järgi*; *Ta maksab piletist* → *pileti eest 20 eurot*). Sama meetodit kasutas ka Ellen Uuspõld oma väitekirjas (1966), mis käsitles lauselühendite (hilisema terminiga *sekundaartarindid*) struktuuri ja tähendust. Uuspõllu töö oli esimene põhjalik uurimus eesti lauselühendite kohta ning ühtlasi esimene süntaksialane kandidaadiväitekirja GGG liikmetelt.

3. Deskriptiivsest lingvistikast lähtunud, kuid kirjeldussuuna analüüsist sünteesiks pööranud generatiivne grammatika oli esialgu puhtformaalne keelemudel ja andis väljundiks nn grammatiliselt õiged laused, sealhulgas sellised nagu *Värvusetud rohelised ideed magasid raevukalt*. Kuid alates 1960. aastate keskpaigast hakkas see järk-järgult muutuma semantilisemaks. Chomsky „Aspects of the Theory of Syntax“ kaotas süntaksist tähendust muutvad transformatsioonid ja tegi süntaksi baaskomponendi selle võrra abstraktsemaks, nn süvastruktuure genereerivaks komponendiks. Baaskomponendile lisas abstraktsust seegi, et sinna lisati ka süntaktilisi funktsioone väljendavad mõisted 'predikaat', 'subjekt' ja

'objekt'. Peale selle toodi grammatikasse semantikakomponent, mille ülesandeks oli anda pindstruktuuridele semantiline tõlgendus. Järgmine samm baaskomponendi abstraktsemaks muutmisel oli Charles Fillmore'i käändegrammatika (ingl *case grammar*), mille ta esitas esimest korda töös „The Case for Case“ (1968). Fillmore tõi grammatikasse käände- ehk semantilise rolli mõiste (agent, patsient, instrument jne) ja kirjeldas lause süvastruktuuri predikaadi ja käandefunktsioone täitvate argumentide termineis. Subjekt ja objekt süvastruktuuri mõistete hulka enam ei kuulunud, need grammatilised liikmed loodi transformatsioonidega, nt subjekt nn topikalisatsiooniga.

GGG-s tutvuti Fillmore'i tööga peaaegu kohe pärast selle ilmunist ja üritati seda rakendada ka eesti lauseehituse kirjeldamisel. Mati Erelt kasutas Fillmore'i tüüpi generatiivgrammatikat komparatsiooni kirjeldamisel (Erelt 1970, 1971), Reet Kasik nominalisatsiooni kirjeldustes (1970). Generatiivne oli ka Jaan Kaplinski liitsõnakirjeldus (1968). Haldur Õim aga lähtus generatiivsest semantikast oma kandidaativäitekirjas (1971), mis käsitles isiku mõistega seotud sõnarühmade tähendust.

Suurima panuse eesti keele süntaksi uurimisse moodsas vaimus andis Huno Rätsep. 1960. aastatel oli ta hakanud uurima verbi reksioonistruktuure ja pidas tähendusest lähtumist reksiooniliste lausemallide kirjeldamisel väga vajalikuks, kuid ei rahuldunud Fillmore'i pakutud käänderollidega, vaid esitas mitmes artiklis (nt Rätsep 1970, 1972) hoopis detailsema, (tegelikku keelekasutust arvestava) süvasituatsioonide käsitle. Oma doktoriväitekirjas (1974) ja selle põhjal koostatud monograafias „Eesti keele lihtlausete tüübid“ (Rätsep 1978) esitas ta küll ainult formaalsed lausemallid, lihtlausete pindstruktuurid, jättes süvasituatsioonide kirjelduse tuleviku ülesandeks. Töö suurt mahtu arvestades on see ka täiesti mõistetav. Kokku oli Rätsepa töös 1277 lausemalli, mis olid taandatud 380 elementaarlausele, s.o ainult obligatoorseid laiendeid sisaldavatele mallidele.

4. 1970. aastate keskel hakkas süntaksiuurimise kese Tallinna poole nihkuma. 1976. aastal loodi Keele ja Kirjanduse Instituudis (KKI) grammatikarühm, kus hakkas tööle mitu GGG liiget, süntaksiuurijatest Mati Erelt ja Helle Metslang (Niinemägi). Rühma juhatas esialgu Henno Rajandi, eesti (morfo)süntaksi ja ühtlasi generatiivgrammatika parimaid tundjaid, hiljem Mati Erelt. Grammatikarühmaga liitusid ka nooremad süntaksiuurijad Peep Nemvalts, Kaja Tael ja Joel Sang.

Grammatikarühm moodustati selleks, et koostada eesti keele teaduslik grammatika. Koostama hakati 1983. aastal, enne seda oli ettevalmistusperiood, mil täideti uurimislünki. Kujunesid välja mitmedki põhimõtted, millest lähtuti nii edasistes uurimustes kui ka grammatika koostamisel. Lauset ei kirjeldatud üksnes formaalsete tunnuste alusel eristatud lauseliikmete termineis, vaid arvestati ka lause süntaktiliselt relevantset tähendusstruktuuri juba nimetatud semantiliste rollide (agent, patsient, instrument jne) termineis, samuti pragmaatilist (teema-reema) struktuuri. Esitati lause põhitiübid (normaallause, olemasolulause ja kogeja-omajalause) selle põhjal, kuidas kolm struktuurikihti (semantiline, pragmaatiline ja grammatiline (lauseliikmeline)) omavahel klappivad. Liigitustes, nii sõnaliikide kui ka igasuguste muude klassifikatsioonide puhul, lähtuti Tšehhi funktsionaalsest lingvistikast pärinevast tsentri-perifeeria põhimõttest ja psühholoogide (Eleanor Rosch jt) prototüübiteooriast.

Nii enne grammatika koostamist kui ka paralleelselt sellega kaitsi väitekirju ning anti välja grammatikauurimuste sarja „Ars Grammatica“, mida ilmus üle 30 vihiku. Endistest GGG liikmetest kaitses Helle Metslang 1978. aastal kandidaadiväitekirja eesti regilaulu parallelismist, mida ta kirjeldas muu hulgas infostruktuurilisest aspektist, ning Mati Erelt 1981. aastal doktoriväitekirja eesti keele adjektiivide süntaksist, millest konkreetne adjektiivide osa ilmus raamatuna „Eesti adjektiivisüntaks“ (1986). Teistest grammatikarühma liikmetest või grammatikarühmaga seotud süntaksiuurijatest kaitses Kaja Tael 1989 väitekirja eesti keele sõnajärjest ning Joel Sang 1980 eitusest eesti keeles (ilmus raamatuna 1983).

Mitmed olulised süntaksiosad, nagu aspekt (eriti objektiga seonduv), tegumood, juba nimetatud eitus, adjektiivide süntaks, sõnajärg jne töötati oma aja kohta küllaltki hästi läbi. Mõistagi tugines grammatika oma põhiosas siiski ka paljude teiste süntaktikute uurimustele, nii moodsatele (nt Huno Rätsepa, Ellen Uuspõllu uurimused) kui ka traditsioonilistele (nt Karl Kondi, Lehte Rannuti, Karl Mihkla, Nikolai Remmeli, Elli Riikoja, Valter Tauli jt tööd).

Grammatika süntaksiosa valmis 1980. aastate lõpus ning ilmus trükist 1993 (EKG II). Selle põhiautoriteks olid Mati Erelt ja Helle Metslang, vähemal määral Kaja Tael ja Henno Rajandi.

5. Pärast grammatika valmimist ja KKI grammatikarühma lagunemist 1990. aastate algul hakkas eesti süntaksiuurimises tasapisi domineerima uus, funktsionaal-tüpoloogiline suund. See oli kooskõlas maailma

lingvistika üldiste suundumustega ning ka eesti lingvistikas ei tekkinud see tühjale kohale. Eesti uurijatest tuleb taas nimetada Huno Rätsepat, kes oli 1981 avaldanud kirjutise „Eesti keele lihtlausete põhitüübid kontensiivse tüpoloogia vaatekohast“, hiljem veel paar artiklit.

Mõistagi ei ole meie uurijad tegelnud mitte keeletüpoloogiaga selle laias tähenduses, s.o tüpoloogilise klassifitseerimisega ja tüpoloogiliste seaduspärasuste avastamisega, vaid eesti keele nähtuste seletamisega juba avastatud (või vähemasti oletuslike) tüpoloogiliste seaduspärasuste abil. Teiste sõnadega, eesti keele kirjeldamisel rakendatakse tüpoloogilist meetodit ja püütakse fikseerida eesti keele kohta ühe või teise nähtuse tüpoloogilisel kaardil, sageli kõrvutavalt soome keele vm läänemeresoome keelega, ka eesti murdeid või eri ajaperioode võrreldes. Üks esimesi töid selles suunas oli Helle Metslangi doktoriväitekirj „Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish“ (1994), milles ta võrdles tüpoloogilisest aspektist eesti ja soome keelt. Hiljem on selliseid töid, põhiliselt artiklite ja artikliväitekirjadena, ilmunud kümneid ja kümneid. Seda laadi süntaktilise uurimistöö keskuseks on saanud Tartu Ülikool, kuid sellega on tegeldud ka Tallinna Ülikoolis ja Eesti Keele Instituudis. Tartu Ülikooli eesti keele õppetool (praegune osakond) andis aastatel 1996–2001 välja ka kogumikku „Estonian: Typological Studies“ (Erelt (ed.)). Seda ilmus küll vaid viis, sest kuivõrd teadustulemuste hindamine muutus järjest formaalsemaks (ainult publikatsiooni ilmuniskohta, mitte selle sisu arvestavaks), siis polnud mõtet sarja enam jätkata.

Nii tüpoloogilistes kirjeldustes kui ka väljaspool neid on rakendatud grammatiseerumisteooriat ning eesti keele süntaktilistes kirjeldustes on koha leidnud kognitiivne grammatikateooria, sealhulgas konstruktsiooni-grammatika. Peale on kasvanud uus ja rahvusvaheliselt suhtlev põlvkond süntaksiuurijaid, mistõttu praegu on eesti süntaks (täpsemalt morfosüntaks) suhteliselt hästi uurijatega kaetud.

6. Rööpselt kirjeldatud uurimistööga on praegu Tartu Ülikoolis käimas uus uurimisprojekt – uue eesti keele süntaksi koostamine. See on osa suuremast eesti keele tervikkäsitluste projektist. Süntaksi tervikkäsitlusest on seni ilmunud kaks raamatut (Erelt 2013 ja 2014), kogu töö ilmub 2016. aasta jooksul. Peale siinse kirjutise autori on selle koostamisel suuremal või vähemal määral osalenud ka teisi Tartu süntaksiuurijaid: Helle Metslang, Renate Pajusalu, Tiit Hennoste, Liina Lindström, Ann Veismann

ja Helen Plado. Uus süntaks arvestab neid muutusi, mis eesti keele süntaksikirjelduses EKG-le järgnenud ajal on toimunud, kirjeldus lähtub tekstikorpustest ning haarab mõnevõrra ka suulise keele nähtusi, ehkki suulise keele täielik kirjeldus koostatakse küll Tiit Hennoste juhtimisel eraldi tervikkäsitusena. Kõigi tervikkäsitluste valmimise järel tehakse nende põhjal ka uus grammatika, mis peab valmima 2018.

Kokkuvõtteks võib öelda, et eesti keele süntaksiuurimine, mille moderniseerumine sai alguse pool sajandit tagasi suures osas GGG tegevuse tulemusena, on sama liini jätkates jõudnud seisu, mis pole sugugi halb.

Kirjandus

Chomsky, Noam 1957. Syntactic Structures. The Hague.

Chomsky, Noam 1965. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.

EKG II = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Erelt, Mati 1970, 1971. Adjektiivide gradatsioon ja komparatsioon eesti keeles. – Keel ja struktuur 4, 3–80; 5, 3–34.

Erelt, Mati 1986. Eesti adjektiivisüntaks. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 19.) Tallinn: Valgus.

Erelt, Mati (ed.). Estonian: Typological Studies I–V. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 4, 8, 11, 14, 18.) Tartu, 1996, 1997, 1999, 2000, 2001.

Erelt, Mati 2013. Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Õeldis. (= Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 4.) Tartu.

Erelt, Mati 2014. Eesti keele lauseõpetus. Komplekslause. Tartu Ülikooli eesti keele osakond. Tartu.

Fillmore, Charles 1968. The case for case. – Universals in Linguistic Theory. Eds. Emmon Bach, Robert T. Harms. London: Holt, Rinehart and Winston, 1–88.

Harms, Robert T. 1962. Estonian Grammar. (= Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 12.) Bloomington: Indiana University.

Harris, Zellig S. 1957. Co-occurrence and transformation in linguistic structure. – Language 33 (3), 283–340. <http://dx.doi.org/10.2307/411155>.

Kaplinski, Jaan 1968. Liitsõna moodustamise tüübid eesti keeles (generatiivse grammatika seisukohalt). – Keele modelleerimise probleeme 2. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 218.) Tartu, 297–374.

Kasik, Reet 1970. Lähtelause subjekt ja objekt deverbaalsubstantiivilistes nominalisatsioonides. – Keel ja struktuur 4. Tartu, 121–135.

- Metslang, Helle 1994.** Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish. (= Oulun Yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39.) Oulu.
- Rätsep, Huno 1970.** Government structure types of the verb and situation analysis. – Annual Meeting of Research Group for Generative Grammar, 1970. Abstracts. Tartu State University. Tartu, 28–34.
- Rätsep, Huno 1972.** Süvasituatsioonidest ja lausemallidest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 18 (1972). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Raamat, 55–70.
- Rätsep, Huno 1978.** Eesti keele lihtlausete tüübid. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 12.) Tallinn: Valgus.
- Rätsep, Huno 1981.** Eesti keele lihtlausete põhitüübid kontensiivse tüpoloogia vaatekohast. – Eesti keele grammatika probleeme. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 574, Töid eesti filoloogia alalt VIII.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 35–50.
- Sang, Joel 1983.** Eitus eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Uuspõld, Ellen 1966.** Määrusliku *des-*, *mata-*, *nud-* (~ *nuna-*) ja *tud-* (~ *tuna-*) konstruktsiooni struktuur ja tähendus. – Keele modelleerimise probleeme 1. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 188.) Tartu, 4–196.
- Õim, Haldur 1971.** Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles. – Keele modelleerimise probleeme 4. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 278.) Tartu: 3–260.

GGG and the study of Estonian syntax

MATI ERELT

The central field of study of the Research Group for Generative Grammar (GGG) was Estonian syntax. In the group's first works, in the mid-1960s, the method of transformation analysis was used; later, the preferred framework was generative grammar, especially Charles Fillmore's case grammar. Among the group's most important works was Huno Rätsep's study of verb-governed sentence patterns (1978). After the abatement of the GGG's activity, the main center of grammar studies became the grammar group of the Institute of Language and Literature, the core of which consisted of former GGG members. The group published the series of studies "Ars Grammatica" and compiled a descriptive grammar of Estonian. In the mid-1990s, Estonian syntax studies came to be dominated by the functional-typological approach and the center for research shifted back to the University of Tartu, where a new generation of syntax researchers developed under the guidance of former GGG members. In addition to studying various problems of syntax, a new comprehensive account of Estonian syntax is being compiled at the University of Tartu, due to be completed in 2016.

Keywords: research history of Estonian, syntax

Mati Erelt
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu Ülikool
mati.erelt@ut.ee

GGG JA EESTI KEELE SEMANTIKA JA PRAGMAATIKA NING TEOREETILINE KEELETEADUS

HALDUR ÕIM

Annotatsioon. Semantikauuringutest, mis algasid GGG-s, on artiklis kirjeldatud arengut, mille taustaks oli Chomsky „Süntaksiteooria aspektide“ ilmumine 1965. aastal ja sellele järgnenud diskussioon generatiivse semantika esindajatega ning tulemuseks semantika kujunemine täisväärtuslikuks keelekirjeldustasandiks, kus on võimalik kirjeldada mitte ainult sõnade ja lausete, vaid ka sidusate tekstide tähendusi, kasutades predikaatloogika vahendeid. Siitkaudu lülitus keeleteadusesse ka pragmaatika, kus uurimisobjektiks ei ole tekstid, vaid keeleline suhtlus. Teoreetilises keeleteaduses toimus üleminek generatiivsest paradigmat kognitiivsesse, laiemalt funktsionaalsesse paradigmasse. Ka Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli esmaseks teoreetiliseks töösuunaks sai kognitiivne keeleteadus. Selle meetodeid ja mõistestikku hakati kasutama üliõpilaste uurimistöodes doktori- ja magistritöödeni välja, on kasvanud peale uus teadlaspõlvkond. Alates 2002. aastast on nelja-aastaste vahedega korraldatud konverentse „Teoreetiline keeleteadus Eestis“. 2007 asutati Eesti kognitiivse keeleteaduse ühing.

Võtmesõnad: GGG, semantika, pragmaatika, teoreetiline keeleteadus, kognitiivne lingvistika

Pealkirjas on nimetatud kolme valdkonda, millest püüan ülevaate anda. Kõigi nende juured on GGG-s (just algtõuge, mitte kogu edasine areng). Kuid ka hiljem on nad suurel määral arenenud koos ühe liinina eesti keele uurimises kõrvuti teiste liinidega, kord rohkem, kord vähem omavahel põimudes. Semantikakomponent oli generatiivse grammatika (GG) teoreetilises mudelis juba olemas, kui ma tulevase GGG seltskonnaga liitusin. Pragmaatikast siis keeleteaduses omaette ei räägitud, kuid sellele vastav temaatika lülitus kiiresti semantikasse, kui asuti selgitama nt lause tähenduse eripära sõna tähendusega võrrelduna, ja seejärel tuli loomulikku rada pidi ka omaette valdkonnaks tunnistamine. Et see uurimisvaldkonna

laiendamine toimus GG üldteoreetilist kontseptsiooni käsitleva ägeda diskussiooni raames, siis ei pääsenud ei semantika ega ammuigi mitte pragmaatika probleemidega tegelemisel ka meil mööda keeleteaduse üldteoreetilistest probleemidest, ja nii kujunes ka teoreetiline keeleteadus omaette uurimisliiniks.

1. Semantikakomponent lisati GG üldmodelisse 1960ndate alguses, taustaks diskussioon selle üle, kas inimese võime eristada mõttekaid ja mõttetuid lauseid on samasugune keelepädevuse osa kui võime eristada grammatiliselt korrektseid ja mittekorrektseid lauseid. Esialgse lahenduse pakkusid välja Jerrold Katz ja Jerry Fodor (1963). Nende idee järgi toimib semantikakomponent filtrina, mis interpreteerib süntaksikomponendi poolt genereeritud lausestruktuure ja eristab semantiliselt mõttekad laused mõttetutest. Selleks tuli leksikoni iga sõna kirjesse lisada selle olulised semantilised tunnused, nt objekte tähistavate sõnade puhul +/- ELUS, +/- ABSTRAKTNE jne (*laps* vs. *idee*), ning lisaks sõnadel, millel saab olla laiendeid, vastavate fraaside (ja lause predikaatidel ka subjektifraaside) puhul nõuded nende fraaside semantiliste tunnuste kohta. Nii üritati vältida konstruktsioonide, nagu *rohelistes ideed*, *ideed magavad*, *magavad raevukalt*, genereerimist. Kuid semantikakomponendi selline väljund polnud muidugi lause tähenduse esitus, nagu seda oli süntaksikomponendi väljund lause süntaktilise struktuuri puhul.

1965 ilmus Chomsky „Süntaksiteooria aspektid“, mis tõi süntaksisse eristuse süva- ja pindstruktuuri vahel ja muutis põhimõtteliselt kogu GG kontseptsiooni. Ja siit tegelikult algab see etapp, mida eesti keeleteadusesse puutuvalt tahan kirjeldada. Järgneva vähem kui kümne aasta jooksul toimus väga kiire areng GG-st lähtunud keelekirjelduses. Siinses kontekstis on oluline eelkõige see, mis puudutab esiteks semantikat (sõnade ja lausete kui keeleüksuste tähenduste kirjeldamist) ja teiseks pragmaatika lülitamist keelekirjeldusse (laused ja tekstid kui suhtlusüksused või -aktid, millel on autorid oma eesmärkidega ja adressaadid oma teadmiste-arvamistega, mida autor püüab kindlal viisil muuta).

Selle arengu kohta leidub küllalt ka eestikeelseid ülevaateid: omaaegses kontekstis nähtuna (nt Erelt 1970; Õim 1971, 1. ptk), tagasivaatena (nt Õim 1981, 1996), üldisemas kontekstis (Õim, Tragel 2007), süstemaatilise ülevaatena (Hennoste 2003). Siin osutan vaid neile kriitilistele arendustele GG-s endas, mis juba tollal tänu Huno Rätsepa kontaktidele jõudsid kiiresti (ka preprintidena) Tartusse ja mõjutasid samalaadseid uurimusi GGG-s.

Süntaksikäsitluses algas peale „Aspektide“ ilmumist kohe süvastruktuuri süvendamine semantika suunas. Üks olulisemaid samme oli semantiliste rollide (käänete) lisamine Charles Fillmore'i poolt lause süntaktilisse kirjesse (Fillmore 1968a). Selle nn käändegrammatika esituse järgi hakkas süvastruktuur koosnema kahest põhikomponendist: propositsioonist, kus oli predikaat ja selle laiendid (argumendid) koos vastavate rollisümbolitega, ja komponendist, kus oli info modaalsete kategooriate, nagu eituse-jaatuse, aja, kõneviisi jt kohta. Predikaatidena hakati käsitlema mitte ainult verbe, vaid ka omadus- ja nimisõnu (endisi öeldistäiteid), sest need määravad lause propositsioonistruktuuri.

Sellel oli otsene mõju semantikale (ka meil GGG-s). Leiti, et semantikas pole vaja sõnaliike üldse eristada, täistähenduslikud sõnad on kõik predikaadid, millel võib olla kindel arv argumente, nagu see on predikaatloogikas. Järgmiseks sammuks – ja see oli otsustava tähtsusega – oli sõnade tähenduste kirjeldamiseks kasutatavate semantiliste tunnuste määratlemine samasuguste predikaatidena. Sõna semantiline kirje muutus sidusaks predikaatloogika avaldise tüüpi struktuuriks. Näiteks sõnale *poiss* vastab *poiss* (x) 'x on poiss' ja selle semantiline kirje oleks nt [INIMENE (x) & MEESOOOST (x) & NOOR (x)], kus suurtähelised väljendid on semantilised predikaadid, mitte eesti keele sõnad.

Tegelikult on sõnade semantiline struktuur muidugi palju keerulisem. See võib sisaldada funktsionaalselt erinevat tüüpi propositsioone, mis ei määra ainult sõna enda tähendust, vaid millest sõltuvad ka järeldused, mis on tuletatavad lausetest, kus sõna esineb. Järeldused, nende tüübid ja seos sõnade (kui predikaatide) semantilise struktuuriga oligi järgmine kuum teema, mis semantikas käivitis (ja ka GGG-sse jõudis). Ühe esimesena osutas probleemile taas Fillmore (1968b), kes näitas, et predikaatide tähenduses tuleb eristada (vähemalt) presupositsioone (ehk eeldeid) ja väidet. Näiteks verbi *avama* kasutamisel lause predikaadina (*Ants avas ukse*) on üks eeldeid, et objekt x (uks) on enne seisundis SULETUD (x), ja väide on, et agent mingi TEGEVUSEGA PÕHJUSTAB x-i seisundi MUUTUMISE seisundiks AVATUD (x). Eristuse olulisus semantikas ilmneb selgelt nt eituse puhul, mis puudutab ainult predikaadi väitekomponenti, mitte eeldeid; eriti ilmne on see käsklausetes: nii käsk *Ava uks!* kui ka *Ära ava ust!* on ühtviisi mõttekad vaid olukorras, kus kõnealune uks on suletud. Hiljem lisandusid teised järeldustüübid (implikatsioon, implikaatuur jt).

Et vahepeal minna konkreetsemaks, illustreerin seni kirjeldatud teoreetilise arengu seotust GGG-s samal ajal tehtud eesti keele semantika uuringutega oma 1970. aastal kaitsitud kandidaaditöö najal (Õim 1971). Väitekirjas analüüsitud sõnad esindavad kolme inimese sisemaailmaga seostuvat semantilist rühma: emotsioone tähistavad sõnad (nt *rõõm*, *mure*, *meeleheide*), eesmärgipärasuse mõistega seostuvad sõnad (nt *eesmärk*, *taotlema*, *edu*) ja rühm sõnu, mis tähistavad inimese psüühika üldisi aspekte (nt *iseloorm*, *meel*, *tuju*). Analüüsis ja tulemuste esituses on järgitud eespool kirjeldatud teoreetilist mudelit: 1) analüüsitavaid sõnu käsitatakse predikaatidena ja see, mis argumendid mis rollides neil on, on üks uurimisülesandeid; 2) sõnade tähendused on analüüsitud komponentideks ja esitatud (elementaar)propositsioonidena; 3) propositsioonid on rühmitatud eeleteks ja väiteks. See, et sõnu on käsitatud predikaatidena, tähendab, et ka nimisõnu, nagu *mure*, *edu*, *tuju*, on esmaselt analüüsitud predikaatiivses kasutuses (*A on/oli mures* ..., *A-l on/oli edu* ..., *A-l on/oli [x] iseloorm*). Semantiliste tunnuste (predikaatidena) on kasutatud TÄHELEPANU (x, y) 'x tegeleb mõttes y-ga', USKUMA (x, y), VÕIMALIK (x), TAHTMA (x, y), TEGEMA (x, y); täielikus esituses on osutatud ka argumentide semantilised rollid. Emotsioonisõnade puhul esines lisaks n-ö puhas emotsiooni tähistav predikaat, nt MURE (x). Ja näiteks eesti keele sõna *mure* (tähenduses 'A on mures, et võib toimuda y') semantiline kirje koosnes mitteformaalselt esitatuna sellistest komponentidest (Õim 1971: 100):

x on mures, et y: 'x on mures, et juhtub y'

Presupositsioonid (eelded):

ISIK (x) 'x on inimene';

TÄHELEPANU (x, VÕIMALIK (y)) 'x tegeleb mõttes võimalusega, et toimub y';

USKUMA (x, VÕIMALIK (y)) 'x usub, et on võimalik, et toimub y';

TAHTMA (x, EI (y)) 'x tahab, et ei toimuks y';

Väide:

MURE (x) 'x tunneb muret'; MURE tähistab 'puhas' emotsionaalset seisundit.

Niisiis, kui nt A vestluses B-ga lihtsalt ütleb lause *Mul on üks mure* vms ja B-l puudub taustainfo, saab ta vahetult teada vaid **väite** sisu, aga samas **järeldab**, et peavad kehtima **presupositsioonide** all loetletud faktid (ja on loomulik, kui vestlus jätkub A küsimustega stiilis *Mis see mure on? Miks sa arvad, et y paha on?* Jne).

Selle detailse näite esitasin kahel (õieti kolmel) põhjusel. Esiteks, vähemalt teoreetiliselt võis nüüd öelda, et GG-s on olemas semantika-komponent, mis teisendab süntaksikomponendi väljundi lause semantiliseks esituseks, mis on sidus struktuur ja millega saab teha kindlaid operatsioone. On vaid tarvis sõnade tähendused (ja ka teatud süntaktilised konstruktsioonid ja lausetüübid) vastavate semantiliste struktuuridena ära kirjeldada (ja selliseid kirjeldusi hakkas ka eesti keele kohta ilmuma, nt Erelt 1971). Teiseks (ja see pole vähem oluline), siitkaudu kulges areng sidusate tekstide semantilise kirjelduse juurde, kus iga lause tähenduse analüüsimisel tuleb arvestada eelnenud lausetega loodud konteksti (kuidas muutuvad andmed kirjeldatavate objektide ja situatsiooni kohta). Ning lõpuks, selle najal kulges ka pragmaatika ja semantika eristumine lingvistika alldistsipliinideks. Pragmaatika uurib suhtlust, mis keeleliselt vormistub dialoogidena. Semantika vaatles dialooge algul sidustekstide eriliigina, pragmaatikas on põhiüksusteks aga mitte laused, vaid suhtlusaktid ning siitkaudu suhtlejad, nende suhtlustaotlused, teadmised-arvamus, suhtlusreeglid jne, s.t pragmaatikas tuleb juurde uus mõisteparatuur, mis lisab lausete-tekstide semantilisele kirjele uue kihi. Ja loomulikult on siin kesksel kohal suhtluse dünaamika: kuidas loetletud andmed suhtlejate (nende siseseisundite) kohta konkreetse suhtlusseansi käigus muutuvad (ja miks just nii) ning kuidas see mõjutab suhtluse arengut. Seda ei saanud reaalsete suhtlustekstide analüüsis teha, kui lause- ja tekstisemantikas vastavaid vahendeid polnud (Õim 1973, 1977).

2. Järgnevas iseloomustan arengut kahe keeleteoreetilise kontseptsiooni, generatiivse semantika ja kognitiivse keeleteaduse kaudu, niivõrd kui need Eesti keeleteadust on mõjutanud.

Generatiivne semantika ei olnud teatavasti ainult semantikateooria, see taotles kogu GG kui keeleteooria ümbertegemist. Süvastruktuuri pidev süvendamine tekitas küsimuse, miks keele kirjeldus peab üldse olema niimoodi korraldatud, et algul genereeritakse süntaktiline (süva)struktuur, mis seejärel ühelt poolt teisendatakse semantiliseks struktuuriks ja teiselt poolt transformatsioonide abil pindstruktuuri(de)ks. Loomulik oleks alustada semantiliste struktuuride – semantiliste elementaarpredikaatide või -propositsioonide teatud konfiguratsioonide genereerimisest, mida seejärel transformatsioonide abil järk-järgult teisendatakse lause süntaktiliseks pindstruktuuriks; selle käigus tekivad ka elementaarpredikaatide kombinatsioonid, mille asemele saab tuua keeles leiduvad leksikaalsed üksused

(sõnad), millest süntaktiline struktuur moodustub jne. Järgnes äge diskussioon Chomsky-meelsete generativistide ja generatiivsemantikute vahel: Chomsky jaoks oli süntaks ainus universaalne, inimkeelele spetsiifiline komponent, semantika suubub meeandmete ja kogemuste lõpmatusse, häälikuline realisatsioon aga sõltub hääldus- ja kuulmisorganite ehitusest. Selle diskussiooniga ega kontseptsiooni genereeriva poolega me GGG-s ei tegelenud, küll aga pakkusid huvi semantilist alusstruktuuri ennast käsitlevad tööd (vt nt Õim 1996). Nende tuntumad autorid olid George Lakoff, James McCawley, John Ross, Paul Postal, kes olid olnud Chomsky õpilased ja tegutsesid algul samuti Massachusettsi tehnoloogiainstituudis. Enim huvi pakkusid tööd elementaarpredikaatide üldise süsteemi (neid pidi olema lõplik hulk) ja nende tüüpkombinatsioonide kohta, mis keeles realiseeruvad sõnade-predikaatide semantiliste tüüpidenä. Nt muutus-verbide kõrgeim predikaat on BECOME (x, y), kausatiivide tüüpstruktuur on CAUSE (x (BECOME (y, z)); lemmiknäiteverbi *to kill* (x, y) 'x tapab y' struktuur oleks: CAUSE (x, BECOME (y, NOT (ALIVE (y))))). Teiseks tegeldi süstemaatiliselt järeldustüüpidega, tuginedes selle problemaatika uutele käsitlustele loogikas ja sidudes selle loomuliku keele predikaaditüüpidega: implikatiividega, nagu *avama*, *õnnestuma*, faktiividega, nagu *teadma*, *taipama* jt (vt nt Õim 1974, lk 129 jj).

Kuid 1970ndate teises pooles diskussioon lõppes järsku. Veidi lihtsustatult võib välja tuua kaks põhjust. Esiteks sai selgeks, et teadmised semantika kui keeletasandi kohta on lihtsalt liiga puudulikud, et alustada lausete genereerimist sellelt tasandilt, võrrelduna süntaksiga, kus Chomskyl oli kasutada kogu senise süntaksikäsitluse mõisteaparatuur. Ja teiseks leidsid generatiivse semantika esindajad mingil hetkel, et kui nende põhihuvi on tegelda inimkeele semantika ja pragmaatikaga, siis miks seda peab tegema just generatiivse keelemudeli raames. Samade probleemidega tegelesid (ja edukalt) mitmed naaberteadused, nagu psühholoogia (oli juba olemas kognitiivne psühholoogia), suhtlusuuringutes vestlusanalüüs ja diskursuseanalüüs, tehisintellektis tegeldi inimtunnetuse ja -mõistuse (ingl *mind*) modelleerimisega, kaasa arvatud tekste mõistvate süsteemidega, ning kujunemas oli kõigi nende katusvaldkonnaks pürgiv kognitiivteadus, mida 1976. aastast esindas isegi oma ajakiri Cognitive Science. Generatiivsemantikuid endid ei sidunud mingi ühtne kontseptsioon selle kohta, mida ja kuidas semantikas ja pragmaatikas uurida ja kirjeldada. Igaüks läks oma teed, jättes Chomsky generatiivset

grammatikat arendama (mida ta ka tegi; siinse temaatikaga seotult vt Õim, Tragel 2007).

Üks tee, mille ka meie selles valdkonnas valisime (pärast GGG aktiivse tegevuse lõppu), viis kognitiivse semantika juurde, teoreetilise keeleteaduse valikute mõttes üldisemalt kognitiivse keeleteaduse juurde. Teatud (illustratiivseks) eeskujuks oli George Lakoff, kes ristis oma vahepealse käsitluse kogemuslikuks lingvistikaks (*experiential linguistics*), tahtes rõhutada, et nähtuste juured, mida keeleteaduses on uuritud semantika ja pragmaatika nime all, on tegelikult inimkogemuses – nii individuaalses maailmatunnetuses kui ka kollektiivses-kultuurilises teadmuses, selle struktureerimises. 1980. aastal koos Mark Johnsoniga avaldatud mõistemetafaoride käsitluse (Lakoff, Johnson 1980; eesti keeles 2011) paigutab Lakoff juba kognitiivse semantika alla. Mõistemetafaoride teoorias pole metafoor poeetiline kujund keelekasutuses, vaid vahend, mida tunnetus- ja mõtteprotsessides kasutatakse uute mõistete ja tervete mõistesüsteemide loomiseks („metafoorne pole keelekasutus, vaid mõtlemine“). Protsess kulgeb tüüpiliselt konkreetsema (meelelise) kogemuse juurest abstraktsemate valdkondade mõistestamise juurde (ruumisuhed > ajasuhted, ruumiline liikumine > mentaalsed-sotsiaalsed protsessid, nt *järeldatakse midagi millestki, mõeldakse ümber, jäädakse peale, antakse alla*); kuid neis valdkondadevahelistes üleminekutes kehtivad omad seaduspärasused, mida tulebki uurida.

Kognitiivne lingvistika üldteoreetilise suunana, kus ei tegeldud ainult semantikaga, vaid ühelt poolt ka süntaksiga ja teiselt poolt pragmaatikaga, oli keeleteaduses selleks ajaks faktiliselt olemas, ehkki eri autorid tegelesid isesuguste probleemidega, kasutasid erinevat terminoloogiat jne (vt Tragel 2002). Kuid 1970.–80. aastate vahetusel hakkas kiiresti kujunema ühtne kogukond, kuhu kuulus teadlasi ja töörühmi USA-st, Euroopast ja mujaltki. 1989. aastal asutati rahvusvaheline kognitiivse keeleteaduse ühing (vt www.cognitivelinguistics.org/). Selle üheks ülesandeks sai selleteemaliste rahvusvaheliste konverentside korraldamine ning neid ongi korraldatud, alates 2005. aastast regulaarselt üle aasta. 1990 hakkas ilmuma ajakiri Cognitive Linguistics.

Eestis olime arenguga üldjoontes kursis ja nii toimus see siin enam-vähem samal viisil. Kui taasisesiseisvunud Eesti Tartu ülikoolis asutati üldkeeleteaduse professori ja õppetooli, kujunes just see suund (küll üldisema funktsionaalse lähenemise ühe haruna) prioriteediks (Õim 1996,

2002, 2008; Tragel 2002). Kognitiivse lingvistika (eelkõige semantika) mõistestikku ja meetodeid hakati kasutama bakalaureuse-, magistri- ja ka doktoritöodes eesti keele sõnavara ja grammatiliste konstruktsioonide analüüsimisel. See tähendas uue uurijapõlvkonna pealekasvamist. Tekkisid kontaktid teiste maade teadlastega. Internet ja e-post pakkusid selleks piisavalt võimalusi, ja konverentsidel, kus nüüd käia sai, tekkis isiklikke tutvusi. 1990ndate lõpus hakati õppetooli juures regulaarselt pidama kognitiivse lingvistika seminari, kus arutati nii teoreetilisi kui ka empiirilise uurimistööga seotud probleeme. 2001 ilmus kogumik „Papers in Estonian Cognitive Linguistics“, mis sisaldas artikleid valdavalt neil seminaridel käsitletud teemadel, toimetajaks Ilona Tragel (kes oli ka seminaride eestvedaja (Tragel (toim) 2001)). Käsitletud teemad on aktuaalsed tänapäevani, ehkki muutunud igapäevasemaks: nt semantiliste valdkondade vahelised seosed mõistestamise võtmes (aja- ja ruumiväljendite ja konstruktsioonide seosed, Ann Veismann), aga samas võtmes ka konkreetsete sõnade tähenduste areng (tuumverbide kategooria, Ilona Tragel, Renate Pajusalu) ja grammatiseerimine (Liina Lindström, Külli Habicht, ka Leelo Keevallik, kes käsitles nähtust vestlusanalüüsi kontekstis), mitteverbaalsed suhtlusvahendid (Silvi Tenjes). Märgitagu, et kümnest autorist viis olid doktorandid.

Järgmine oluline tähis selles liinis on Eesti kognitiivse keeleteaduse ühingu (Estonian Cognitive Linguistics Association, ECLA) asutamine 2007. aastal (vt <http://www.ecla.ut.ee/>), mis oli ICLA analoog ja ka esindaja Eestis (juhatuse esimeheks sai Ilona Tragel). Ja juba 2008 korraldati selle eestvedamisel Tartus rahvusvaheline konverents „Cognitive and Functional Perspectives on Dynamic Tendencies in Languages“ ning anti välja selle materjalide kogumik (Cognitive and Functional Perspectives 2008). See oli ulatuslik tõeliselt rahvusvaheline üritus, kus osavõtjaid oli nii Ameerikast, Lääne-Euroopast (sh muidugi Baltimaadest), Venemaalt kui ka Aasiast (kokku üle 160 osaleja). Konverentsi edukas toimumine on eriti oluline kui tõend selle kohta, et oli kujunenud noorte keeleteadurite rühm, kelle teadustööd sidus ühtne teoreetiline raam ning kellel sellele lisaks oli piisavalt rahvusvahelisi kontakte ja usaldusväärset, et nii esinduslik osavõtjaskond kokku tuua.

Juba varem hakati korraldama konverentse „Teoreetiline keeleteadus Eestis“, esimene korraldati 2002 eesmärgiga „saada ülevaade, missuguste teoreetilise keeleteaduse suundadega Eestis üldse tegeldakse“, nagu

ettekandekogumiku (Pajusalu jt (toim) 2002) saatesõnas kirjutatakse. Sellest sai konverentside sari, mida nelja-aastaste vahedega on korraldatud praeguseni (viimane, neljas, toimus 2013, järgmine on plaanis 2017). Lähemalt nende kohta vt <http://teoreetilinekeeleteadus.ut.ee>. Osutatagu, et see ei ole ainult konverentsi tutvustav koduleht, samalt lehelt leiab veel muudki olulist infot (Eesti) teoreetilise keeleteaduse kohta üldse, mis võib pakkuda kasulikku nii keeleuurijale kui ka (üli)õpilasele, nagu viiteid tähtsamatele eesti keele keelekogudele ja korpustele, terminikogudele (nt kognitiivse keeleteaduse inglise-eesti terminibaas), teoreetilise keeleteaduse publikatsioonidele, ühingute-organisatsioonide veebilehtedele.

3. Siin võibki ülevaate kokkuvõtvalt lõpetada. Eesti keele semantika-pragmatika uuringud vaadeldavas teoreetilises (kognitiivses) raamis on edasi kulgenud enam-vähem samades liinides, ehkki temaatika on muutunud kirjumaks. On kaitsnud rida doktoritöid. Vaid mõned iseloomustavad näited: piiritletud semantiliste valdkondade-allstruktuuride käsitlused (eesti keele tuumsõnad, Ilona Tragel 2003), emotsioonivaldkonna leksikaalsed kirjeldusvahendid (Ene Vainik 2004), isiksuseomaduste ja iseloomusõnavara (Heili Orav 2006), intellektuaalsfääri kirjeldusvahendid võrdlevalt eesti ja vene keeles (Larissa Degel 2007), kaas- ja määr sõnade semantika ja siitkaudu ka teatud konstruktsioonide tähenduste kujunemine (Ann Veismann 2009) ja grammatisatsioon (Anni Jürine 2016). Loomulikult on arenenud-muutunud ka uurimismetoodika. Nii on sõna-lause-teksti traditsioonilisele analüüsile lisandunud nagu ka mujal maailmas katseline ja laiemalt kvantitatiivne uurimismetoodika (Klavan jt 2013; vt ka Janda 2013). Tõendiks selle kohta, et kirjeldatud uuringud on leidnud ka rahvusvahelise tunnustuse, sobib kaks uudist (on väljas ka teoreetilise keeleteaduse veebilehel). Esiteks, 10.–14. juulini 2017 toimub Tartus 14. rahvusvaheline kognitiivse lingvistika konverents (ICLC-14), mida korraldab Eesti kognitiivse keeleteaduse ühing koos rahvusvahelise kognitiivse keeleteaduse ühingu (ICLA). Teiseks, 2018. aastal toimub Eestis Euroopa keeleteaduse ühingu (SLE) aastakonverents. Mõlema kohta leiab infot ka ühingute (ICLA ja SLE) kodulehelt.

Lõpetuseks tuleks aga kindlasti lisada, et eelkirjeldatutega samasisuliselt ja nendega tihedalt seotud (nii teemade, ideede ja kirjeldusvahendite arendamise kui ka vastastikuse mõjutamise mõttes) töid on paralleelselt ja tulemusrikkalt tehtud ka arvutilingvistikas ja keeletehnoloogias. Nagu „GGG kronoloogiast“ näha võib, algasid eesti keele arvutitöötluse katsed

juba enne GGG-d, kuid tänapäevases mõttes arvutilingvistika algus jääb 1970. aastatesse. Ometi võib öelda, et selle juured, vähemalt semantika ja pragmaatika koha pealt, on GGG-s (vt Õim 2009). Esimene reaalne töö oli tesauruse, leksikaalsemantilise andmebaasi koostamine juriidiliste tekstide infootsisüsteemi (JURIOS) osana ja siinkirjutaja osales selles semantikaekspertina. Seda võib seega lugeda arvutisemantika alguseks. Sama töörühma tegevus laienes tekstitöötamise huvitavamatele aladele, nagu tekste mõistvad süsteemid ja arvutiga loomulikus keeles suhelda võimaldavad süsteemid, ning 1980ndate keskel sai töörühmast tehisintellekti labor. Suheldi aktiivselt teiste Nõukogude Liidu teaduskeskustega, kus sama temaatikaga tegeldi (Moskva, Kiiev, Novosibirsk). Selle rühmaga liitus ka GGG endine liige matemaatik Mare Koit, kelle põhiliseks tegevusvaldkonnaks kujunes keelelise suhtluse arvutimodelite arendamine, seega arvutipragmaatika (vt nt Koit 2015 ja seal viidatud varasemaid töid). Kui Eesti Nõukogude Liidust eraldus, liikusime Euroopa Liidu teadusruumi ja sealt tulid ka keeletehnoloogia mõiste ja vastavad projektid. Tartu ülikooli arvutiteaduse instituudis loodi 2001. aastal keeletehnoloogia professor ja 2001–2014 oli Koit keeletehnoloogia professor, kuid ta peamiseks uurimisteemaks jäi (arvuti)pragmaatika – inimsuhtluse modelleerimine (vt Koit 2015 ja seal viidatud varasemaid töid). Arvutisemantikas, võib öelda, on kõige edukamaks kujunenud eesti keele leksikaalsemantilise andmebaasi, *wordnet*'i projekt (www.cl.ut.ee/ressursid/teksaurus), mis praegusel kujul sai alguse 1997. aastal Euroopa Liidu projektist EuroWordNet; viimast ülevaadet vt Orav jt 2015. *Wordnet*'e on koostatud ja koostatakse paljude keelte jaoks üle maailma. Tegevust koordineerib Global Wordnet Association (www.globalwordnet.org), mis regulaarselt korraldab ka ülemaailmseid konverentse. Seitsmes konverents toimus 2014. aastal Tartus (Orav, Parm 2014).

Tervikuna on eesti keele arvutitöötlus ja keeletehnoloogia, eriti kui siia lisada viimasel ajal eriti jõudsalt arenenud kõnetehnoloogia, kus suhtluspragmaatika (suhtluse audiovisuaalne pool nagu intonatsioon, näoilme) mängib palju olulisemat rolli kui kirjaliku suhtluse puhul, nt (Meister jt 2012), siiski omaette valdkond, mille käsitletust siia ei mahu. Ent võib viidata küllalt värskele tervikülevaatele ESA-s (Muischnek jt 2012).

Kirjandus

- Cognitive and Functional Perspectives 2008** = Cognitive and Functional Perspectives on Dynamic Tendencies in Languages. May 29 to June 1, 2008. University of Tartu, Estonia.
- Erelt, Mati 1970, 1971.** Adjektiivide gradatsioon ja komparatsioon eesti keeles. – Keel ja struktuur 4, 3–80; 5, 3–34.
- Fillmore, Charles 1968a.** The case for case. – Universals in Linguistic Theory. Eds. Emmon Bach, Robert T. Harms. London: Holt, Rinehart and Winston, 1–88.
- Fillmore, Charles 1968b.** Types of lexical information. – Working Papers in Linguistics 2. Columbus, Ohio, 65–103.
- Hennoste, Tiit 2003.** Keelekasutuse uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48 (2002). Eesti keele uurimise analüüs. Koost. Mati Erelt. Tallinn, 217–262.
- Janda, Laura A. (ed.) 2013.** Cognitive Linguistics: The Quantitative Turn. The Essential Reader. De Gruyter Mouton.
- Katz, Jerrold J., Jerry A. Fodor 1963.** The structure of a semantic theory. – Language 39 (2), 170–210.
- Klavan jt 2013** = Jane Klavan, Ann Veismann, Anni Jürine. Katselised meetodid tähenduse uurimisel. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 4–1, 17–34.
- Koit, Mare 2015.** Läbirääkimiste modelleerimine arvutil. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat XI (2015). Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 127–140. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa11.08>.
- Lakoff, George, Mark Johnson 1980.** Metaphors we Live by. Chicago: University of Chicago Press.
- Meister jt 2012** = Einar Meister, Sascha Fagel, Rainer Metsvahi. Towards audio-visual TTS in Estonian. – Human Language Technologies. The Baltic Perspective: Proceedings of the Fifth International Conference Baltic HLT 2012. Ed. Arvi Tavast, Kadri Muischnek, Mare Koit. (= Frontiers in Artificial Intelligence and Applications 247.) Amsterdam: IOS Press, 138–145.
- Muischnek jt 2012** = Kadri Muischnek, Mark Fišel, Heiki-Jaan Kaalep, Mare Koit, Kaili Müürisep, Heili Orav, Kadri Vare, Haldur Õim. Arvutilingvistika ja keeletehnoloogia Tartu Ülikoolis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011). Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 66–102.
- Orav, Heili, Sirli Parm 2014.** Seitsmes „Global Wordnet“ konverents. – Keel ja Kirjandus 5, 403–406.

- Orav jt 2015** = Heili Orav, Sirli Zupping, Kadri Vare. Leksikosemantiliste suhete hägusus Eesti Wordnetis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 60 (2014). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 171–194.
- Pajusalu jt (toim.) 2002** = Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Tiit Hennoste, Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tragel, Ilona (toim.) 2001.** Papers in Estonian Cognitive Linguistics. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tragel, Ilona 2002.** Kognitiivne lingvistika mujal ja meil. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Tiit Hennoste, Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4.) Tartu, 272–286.
- Veismann, Ann, Ilona Tragel 2008.** Kuidas horisontaalne ja vertikaalne liikumissuund eesti keeles aspektiks kehastuvad. – Keel ja Kirjandus 7, 515–530.
- Õim, Haldur 1971.** Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles. – Keele modelleerimise probleeme 4. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 278.) Tartu: [Tartu Riiklik Ülikool], 3–260.
- Õim, Haldur 1973.** Keel, keeleteadus ja pragmaatika. – Keel ja struktuur 8. Tartu, 107–147.
- Õim, Haldur 1974.** Semantika. Tallinn: Valgus.
- Õim, Haldur 1977.** Towards a theory of linguistic pragmatics. – Journal of Pragmatics 1 (3), 251–268.
- Õim, Haldur 1981.** Teoreetilise keeleteaduse vanast ja uuest paradigmast. – Keel ja Kirjandus 7, 385–391; 8, 456–464.
- Õim, Haldur 1996.** Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria. – Keel ja Kirjandus 11, 731–744.
- Õim, Haldur 2002.** Teoreetiline keeleteadus Eestis. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Tiit Hennoste, Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4.) Tartu, 11–23.
- Õim, Haldur 2008.** Kognitiivne pööre. – Keel ja Kirjandus 8–9. Humanitaarteadused pöördes, 617–627.
- Õim, Haldur 2009.** Filoloogi mälestused sellest, kuidas eesti keel ja arvuti Tartus kokku said. – Pool sajandit arvutit Tartu Ülikoolis. Koost. Peep Uba. Toim. Andres Jaeger. Tartu Ülikooli matemaatika-informaatikateaduskond, 87–95.
- Õim, Haldur, Ilona Tragel 2007.** Teoreetilise keeleteaduse arengust mujal ja meil XXI sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 2, 98–115.

GGG, semantics and pragmatics of Estonian and theoretical linguistics

HALDUR ÕIM

The paper presents a short overview of the development of two linguistic subfields, semantics and pragmatics, in Estonia, from the general theoretical perspective as well as concerning the empirical studies of the Estonian language. The history of these studies goes back to the GGG, first, in the sense that their origins as contemporary linguistic disciplines are in the GGG, and second, their further developments after the GGG have proceeded more or less along the same path as the conceptions of semantics-pragmatics which grew out from Generative Grammar via generative semantics and its successors elsewhere. And as the third topic, the development of theoretical linguistics to a subfield of its own in Estonia, as supported by the described developments in semantics and pragmatics, is commented.

In semantic research three developmental stages, although partially overlapping, are differentiated, starting from the publication of Chomsky's "Aspects" in 1965 and resulting in semantics as a full-fledged component/level of language description: 1) treatment of semantic features as predicates which can take certain types of arguments; 2) presentation of semantic structures of words and sentences as hierarchical predicate-argument structures which allow logical processing (e.g. deriving inferences); 3) based on this, the possibility of representing the meanings of coherent texts (e.g. descriptions of events) as complex semantic structures.

Through this development, pragmatics as a separate research field was also included in linguistics. Its primary interests lie not in linguistic structures (words, phrases, sentences, or dialogs as texts), but in units and structures of communication (communicative acts, participants, their beliefs and communicative goals, dynamics of the communication process, etc.). In doing this, it uses as input the data provided by semantics.

Concerning theoretical linguistics, the paper gives a short overview of the process of its transition from the generative paradigm to the cognitive-functional one. At the Department of General Linguistics established at Tartu University in the early 1990s, the cognitive linguistic approach also became the primary one. Several studies, theoretical as well as those dealing with concrete empirical subareas of Estonian lexica and syntax, have been carried out by linguistics students, and thus a new generation of researchers has emerged. In 2007 the Estonian Cognitive Linguistics Association (ECLA) was established, which

has good contacts with the International Cognitive Linguistics Association (ICLA).

At the end of the overview, the role of the GGG in the development of computational linguistics and language technology in Estonia is also touched upon briefly.

Keywords: GGG, semantics, pragmatics, theoretical linguistics, cognitive linguistics, language technology

Haldur Õim
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
haldur.oim@ut.ee

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI 96. TEGEVUSAASTA (2015)

I. Üritused

1. Konverentsid

Emakeele Selts korraldas 2015. aastal 4 konverentsi, ettekandeid esitati kokku 31.

30. märtsil toimus Tallinnas koostöös Tartu Ülikooli, Eesti Keele Instituudi ja Laurensiuse Seltsiga konverents „Kummardus Ahrensil“. Tervituskõnede järel peeti 3 ettekannet: Mati Hindi „Ahrensi ortograafia on eesti identiteedi oluline koostisosa“, Heli Laanekase „Ahrensi grammatikast Wiedemanni pilgu läbi“ ja Toomas Pauli „Probleemidest piibli tõlkimisel“.

27. juunil toimus Tartus traditsiooniline Johannes Voldemar Veski pühendatud keelekonverents. XLVIII Veski päeva teema oli „Eesti keelevara digiajastul“, kavas oli 7 ettekannet: Kadri Vare „Keeleressurssidest Eesti keeleressursside keskuses ja keeletehnoloogia saavutustest riikliku programmi raames“, Heiki-Jaan Kaalepi „Morfoloogiline analüüs kui tehniline ülesanne“, Kadri Muischneki „Automaatne süntaksianalüüs ja analüsaatori veebiliides“, Kadri Sõrmuse ja Siim Karnõ „Emakeeleõppija korpus EMMA ja mõnda, mis seal sees leida on“, Margit Langemetsa „EKI keelevara ja moodne aeg“, Kristian Kankainen „EKI e-keelenõust“ ning Liis Ermuse „EMSUKA heliarhiivi digitaalsed võimalused“.

Iga-aastane üliõpilaskonverents, millega Emakeele Selts tähistab Euroopa keelte päeva, toimus 25. septembril Tallinna Ülikoolis. Oma keeleuurimistöödest rääkisid Tallinna ja Tartu Ülikooli bakalaureuse- ja magistriõppe üliõpilased, kokku peeti 7 ettekannet.

18. detsembril tähistas Emakeele Selts koostöös Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudiga Tartus generatiivse grammatika grupi (GGG) 50. aastapäeva konverentsiga „GGG poolsajand“. Seal esinesid nii tööühma kuulunud ja sellega lähedalt kokku puutunud teadlased kui ka järgmiste põlvkondade uurijad. 14 ettekandes heideti pilk eesti

keeleteaduse senistele, praegustele ja tulevastele arengusuundadele põlvkondade järjepidevuse raamistikus. Ettekannete temaatika hõlmas teadusloolist vaatenurka GGG-le, tööühma liikmete uurimuste analüüsi ja praegust uurimistemaatikat ning keeleteaduse viimase aja arengut.

Esimeses pooles „GGG ja GGG-lased tänase pilguga“ kõnelesid Jüri Valge, Mati Ereht, Mati Hint, Haldur Õim, Tiit-Rein Viitso, Arvo Krikmann, Leo Võhandu, Mare Koit ning Tõnu Tamme (kaasautorid Addi Rull ja Leo Võhandu); GGG valminud veebilehte tutvustas Helle Metslang. Teises pooles „GGG ja muud suunad teel homsesse“ esinesid Merilin Miljan, Renate Pajusalu (kaasautor Martin Aher), Külli Prillop ning Martin Ehala ja Kuldar Taveter. Järgnenud arutelu juhatas Karl Pajusalu. Ettekannete teesid avaldati teesivihikus ja need on väljas ka veebilehel <http://ggg.ut.ee/>.

2. Kõnekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eesti koolides

Emakeele Selts korraldas 2015. aastal 4 kõnekoosolekut, 4 väliskeelepäeva, 2 keelepäeva Eesti koolides. Selle kõrval toimus seltsi kaas- korraldusel mitmesuguseid üritusi. Ettekandeid esitati aasta jooksul kokku 77.

4 kõnekoosolekul (1 Tallinnas ja 3 Tartus) peeti 13 ettekannet.

22. jaanuaril Tartus peetud sõnaraamatute teemalisel kõnekoosolekul esinesid Maria Tuulik ja Kristina Koppel, Jelena Kallas ning Tõnis Nurk.

12. mail tähistati Tallinnas etümoloogiateemalise kõnekoosolekuga „Sõnaseoseid“ Enn Ernitsa ja Lembit Vaba 70 aasta juubelit. Esinesid Lembit Vaba, Enn Ernits ning Ojārs Bušs. Ettekannetele järgnes Lembit Vaba artiklikogumiku „Sõna sisse minek“ esitus, millega taaselustati Emakeele Seltsi toimetiste sarja väljaandmine.

28. augustil Tartus toimunud kõnekoosolekul „Kõnekas aeg“ esinesid Külli Habicht (kaasautorid Helle Metslang ja Karl Pajusalu), Renate Pajusalu (kaasautorid Maret Kaska, Birute Klaas-Lang, Karl Pajusalu, Anu Treikelder, Virve-Anneli Vihman) ning Miina Norvik. Kõnekoosolek toimus koostöös Tartu Ülikooliga ja sellega tähistati Emakeele Seltsi juhatuse esimehe Helle Metslangi 65. sünnipäeva.

13. novembril tähistati Tartus (koostöös Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudiga) vana kirjakeele päevaga Emakeele Seltsi auliikme emeriidotsent Valve-Liivi Kingisepa 80 aasta juubelit. Esinesid

Jaak Peebo, Marju Lepajõe ning Külli Habicht ja Külli Prillop. Järgnes Valve-Liivi Kingisepa lõppsõna.

Emakeele Seltsi aastakoosolekul 27. märtsil Tallinnas pidasid akadeemilise ettekande „Eesti ja Soome emakeeleõpetajaks õppivate üliõpilaste motivatsioon ja kutsumus saada õpetajaks“ Kersti Lepajõe ja Satu Grünthal. Seltsi tegevusest andis ülevaate Killu Paldrok.

23. aprillil peeti Väike-Maarja rahvamajas Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna keelepäeva. Kavas oli 4 ettekannet. Tavakohaselt esines ja istutas keeletammikusse puu Wiedemanni keeleauhinna laureaat, kelleks 2015. aastal valiti lastekirjanik Leelo Tungal.

Väljaspool Eestit peeti Haridus- ja Teadusministeeriumi ning koha-pealsete eesti seltside kaaskorraldusel 4 keelepäeva (Luksemburgis, Brüsselis, Bolognas ja Milanos). Tavapäraselt on ettekannete hulka kuulunud ülevaade Eesti keelepoliitikast, tänavu muuhulgas rahvuskaaslaste programmist. Ettekandeid peeti ka keele ja kirjanduse seostest, nüüdisaja lastekirjandusest, väärtuskasvatusest, lugemis- ja kirjutamisoskusest, eesti keele ja kultuuri arendamisest maailmas, sotsiolingvistilise keskkonna mõjust laste keelekasutusele, eri valdkondade lõimimisest keeleõpetuses, keeleõppemängudest, kakskeelsete laste arendamisest ja koduõppest. Lisaks anti näpunäiteid keelelaste projektide kirjutamiseks ning tehti praktilise eesti keele koolitust välismaal elavatele lastevanematele. Ettekannete kõrval toimusid ka töötoad. Kokku peeti väliskeelepäevadel 13 ettekannet ja 2 ümarlauda.

Emakeele Selts jätkab edukalt koolide keelepäevade korraldamist. 2015. aastal toimus 2 keelepäeva kokku 4 ettekandega, mõlemas õppeasutuses peeti 2 ettekannet. Koolides esinevad eri alade eesti filoloogid ning keelepäevad on eeskätt mõeldud ärgitama kooliõpilastes huvi eesti keele edasiõppimise vastu ülikoolis. Kiviõli 1. Keskkoolis rääkisid Jüri Viikberg koolielust 150 aasta tagant ja Pille Arnek XVII–XIX sajandi eestikeelsetest hauakirjadest. Tallinna 21. Koolis esines Ann Veismann ettekandega „Keel ja inimene“, Linda Freienthal rääkis emakeeleolümpiaadist; keelemänge ja viktoriine tegid Airika Harrik ja Miina Norvik. Lisaks on seltsi liige Egle Pullerits esindanud seltsi ettekannetega keelehoolde ja keelestiili teemadel Märjamaa Gümnaasiumis ning Tartu Jaan Poska Gümnaasiumis.

19.–21. oktoobril toimus Voorel kolmepäevane noorte keelelaager „Nipitiri. Räägime nimedest“. Kokku said 25 gümnaasiuminoort ning

Emakeele Seltsi, Eesti Keele Instituudi, Tallinna Ülikooli ja Tartu Ülikooli keeleinimesed. Kõlas 8 ettekannet, milles eri põlvkondade keeleinimesed tutvustasid oma eriala. Korraldati arutelusid, mängu, võistlusi, käidi ümbruskonnas matkal, vahetati mõtteid ja tunti rõõmu suhtlemisest. Noortele esinesid Fred Puss perekonnanimedest, Liina Paales viipenimedest, Marit Alas ja Tiina Laansalu kohanimedest, Janika Kronberg nimedest eesti kirjanduses, Peeter Päll linnakohanimedest ja nimekorraldusest, Risto Järv nimedest rahvapärimuses ning Helen Plado nimeteemalisest emakeeleolümpiaadist.

II. Muu tegevus

Emakeele Selts korraldas koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga 2014. aasta keeleteo valimise. Nii peaauehinna kui ka rahvauehinna pälvisid Leelo Kingisepp ja Marju Ilves eesti keele e-õppe kursuse „Keelekliik“ eest. Selts oli kaaskorraldaja keeleteo lõppüritusel, mis toimus 13. märtsil Põltsamaa Ühisgümnaasiumis.

Veel ettevõtmisi:

1) Selts osales eesti keele akadeemiliste tervikkäsitluste ettevalmistamisel retsenseerimise ja küljendamise korraldajana. 2015. aastal ilmus Tartu Ülikooli Kirjastuse sarja „Eesti keele varamu“ esimene köide, Reet Kasiku „Sõnamoodustus“; valmistati ette 2016. aastal ilmuvad köited „Eesti keele hääldus“ ja „Eesti keele süntaks“. Siinkohal palju tänu Haridus- ja Teadusministeeriumile toetuse eest! Foneetika tervikkäsitluse autorid on Eva Liina Asu-Garcia, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu ja Pire Teras. Süntaksi tervikkäsitluse põhiautor on Mati Erelt, süntaksipeatükke on koostanud ka Tiit Hennoste, Liina Lindström, Helle Metslang, Renate Pajusalu, Helen Plado ja Ann Veismann.

2) Neljandat aastat toimus septembris koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi, Eesti Rahvusringhäälingu, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi, Emakeele Seltsi ja Emakeeleõpetajate Seltsiga kokkuvõttevõistlus Tuum. Selles sai iga osaleja panna proovile oma oskuse teha kuni 200-sõnaline kokkuvõte žürii antud tekstist. Alustekstiks oli Martin Ehala „Väike-Eesti ja Suur-Eesti“.

3) Jätkusid traditsioonilised ettevõtmised: emakeelepäeva etteütlus ja 52 „Keelesäutsu“ saadet Vikerraadios, keeleviktoriinid Keele Infolehes ja ajakirjas Oma Keel, üliõpilaste õppekäigud Tartusse ja Tallinna.

4) Esimest korda andis Emakeele Selts koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga välja stipendiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava üliõpilastele. Taotlusi tuli 19, stipendiumi (á 400 €) sai kuus üliõpilast: Paula Randver, Reti Könninge, Kristiina Sirkel, Maarja-Liisa Vokksepp, Kadi Kivilo ja Riin Buddell.

III. Kirjastamine

2015. aastal on trükkis ilmunud

- Emakeele Seltsi aastaraamat 60 (2014). Peatoimetaja Mati Erelt, toimetaja Sirje Mäearu. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 2015. 312 lk;
- Lembit Vaba artiklikogumik „Sõna sisse minek“. Emakeele Seltsi toimetised nr 73. Tallinn, 2015. 495 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1. Toimetaja Reili Argus. 104 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2. Toimetaja Reili Argus. 120 lk.

IV. Raamatukogu

ESi raamatukogu täienes 2015. aasta jooksul 57 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse või ostu teel. Raamatukogus on arvel 6474 inventeeritud trükist. ESTERisse on kolme aasta jooksul kantud 953 meie trükist.

Trükiste kättesaadavuse parandamiseks oleme digiteerinud 1920.–1930. aastatel välja antud teoseid ning digiteerimine jätkub (peamiselt Emakeele Seltsi toimetiste sari), teosed on saadaval Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiivist Digar.

Digiteeritud on Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised:

- 1) Kodotulõ'. Seto lugõmiku II osa. Tartu, 1924;
- 2) Eesti keeleõpetus. I. Hääliku- ja vormiõpetus. Koostanud Elmar Muuk. Tartu, 1927;
- 3) Lühike eesti keeleõpetus. I. Hääliku- ja vormiõpetus. Koostanud Elmar Muuk. Tartu, 1927;
- 4) Mii' Issändä Jeesusõ Kristusõ pühä Evangeelium. Tartu, 1926;
- 5) Vidõs livõd lugdõbrõntõz. [Viies liivi lugemik.] Tartu, 1926;
- 6) Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi. I vihk. Tartu, 1927;
- 7) Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi. II vihk. Tartu, 1931.

V. Keeletoimkond

Keeletoimkonna koosseis on võrreldes 2014. aastaga samaks jäänud. Keeletoimkonna vanem on alates 28. märtsist 2014 Külli Habicht. Keeletoimkonda kuuluvad Reili Argus, Reet Kasik, Krista Kerge, Katrin Kern, Einar Kraut, Helika Mäekivi, Urve Pirsu, Peeter Päll, Maire Raadik ja Arvi Tavast. Keeletoimkond pidas 2 istungit ning 2 meiliarutelu.

2015. aasta kesksed aruteluteemad on olnud käänduvate paarissõnade, nagu *lasteaid-alkkool*, *arst-resident*, käänamise reegli muutmine; 2013. aasta ÕSi morfoloogiatäienduste asjakohasuse arutamine; avalikkuse teavitamise küsimused; edasisi uuringuid vajavate teemade täpsustamine (tõlkekeele kvaliteedi uurimine ilukirjanduslike ja tarbetekstide põhjal, et jälgida võimalike kontaktimõjude ulatust ja mõju kirjakeele struktuurile; lisandi käänamine toimetamata tekstides; kokku- ja lahkukirjutamise probleemid; õpetajate ja õpilaste õigekeelsusprobleemid). Keeletoimkonna liikmed ja toimkonna vanem on esinenud õpilastele, õpetajatele ja keeleteimetajatele mõeldud koolitustel, keele- ja teabepäevadel, nt õigusloomejuristide konverentsil ja muutuva keele päeval Tallinnas, õpetajate koolituspäevadel Tallinnas ja Tartus. Avalikkust on viimase aja keelekorralduslikest teemadest ja seisukohtadest teavitatud interneti ja ajakirjandusväljaannete, sh ajakirja Oma Keel kaudu, samuti kogumiku „Keelenõuanne soovitab“ ning suuliste ettekannete kaudu. Esineti ajalehtedes ja raadios ning vastati nii inimeste kui ka asutuste pöördumistele.

2015. aasta on kulgenud keelekorraldajatelt ja -kasutajatelt saabunud kiiret lahendust vajavate aruteluteemadeta. Toimkonna vanem on lähtunud seisukohast, et kiireid normingumuutusi pole vaja taotleda, kui keelekasutuse olukord seda ei tingi. Olulisim on kursis olla kirjakeele kasutuse tendentsidega, mistõttu on toimkonna liikmed pidevalt jälginud nii õpilaste, üliõpilaste kui ka laiema avalikkuse keelekasutust, sh ajakirjanduskeelt.

VI. Liikmeskond

2015. aasta algul kuulus Emakeele Seltsi 356 tegev- ja 14 auliiget, 31. detsembri 2015 seisuga 359 tegevliiget ja 15 auliiget: Mati Erelt, Enn Ernits, Mati Hint, Helju Kaal, Reet Kasik, Valve-Liivi Kingisepp, Arvo Krikmann, Uno Liivaku, Viivi Maanso, Helmi Neetar, Jaak Peebo, Huno Rätsep, Ellen Uuspõld, Lembit Vaba ja Tiit-Rein Viitso.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu 15 uut tegevliiget: Kirsi Laanesoo, Riina Reinsalu, Ekaterina Kornilitsina, Riho Grünthal, Satu Grünthal, Reet Igav, Antoine Chalvin, Kaisa Kaldoja, Piret Kriivan, Tiina Malt, Linda Püssa, Mare Kitsnik, Alo Merilo, Pilvi Alp, Anne Uusen.

Surma läbi lahkus 2015. aastal 11 liiget: auliige Ülo Tedre († 09.03.2015), tegevliikmed Gea Troska († 17.01.2015), Ilmar Laan († 26.02.2015), Ivan Tarakanov († 09.03.2015), Ants Viires († 18.03.2015), Ada Ambus († 27.03.2015), Juta Volmer († 22.05.2015), Veera Pino († 29.06.2015), Lembit Jaanits († 05.07.2015), Kalevi Wiik († 12.09.2015) ja Vilma Metstak († 27.11.2015).

VII. Juhatus

ESi juhatusse kuuluvad esimees Helle Metslang, abiesimehed Reili Argus ja Jüri Valge ning liikmed Kersti Lepajõe, Miina Norvik, Hille Pajupuu ja Karl Pajusalu. Seltsi juhatus käis 2015. aastal koos 4 korda, sh arutleti pidevalt e-posti teel.

2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatust Eesti Keelenõukogus Helle Metslang, Eesti Keele Instituudi teadusnõukogus Karl Pajusalu. Wiedemanni keeleauhinna komisjonis esindab seltsi Reili Argus, kes on ESi esindaja ka programmi „Eestikeelsed kõrgkooliõpikud 2013–2017“ juhtkomitees, Wiedemanni fondi halduskogus esindab seltsi Jüri Valge.

VIII. Töötajad

Teadussekretärina töötab Killu Paldrok ja raamatukogu juhatajana Annika Oherde. Raamatupidaja on Tiia Vajak. Seltsi kodulehte kujundab Maria-Maren Sepper.

IX. Üldiseloostus

2015. aastat võib iseloomustada kui tegevusterohket. Korraldatud on konverentse (4), kõnekoosolekuid (4), koolide keelepäevi (2), väliskeelepäevi (4), noorte keelelaager, jätkunud on keeleajakirja ja aastaraamatu väljaandmine. 2015. aastal peeti Emakeele Seltsi üritustel 77 ettekannet.

Seltsi tegevuse rahastamine on toimunud Teaduste Akadeemia ning Haridus- ja Teadusministeeriumi tegevustoetuse, seltsi väljaannete müügi

ning liikmemaksude ja annetuste toel, samuti projektipõhiste toetustega (2015. aastal näiteks hasartmängumaksu nõukogult). Seltsi tegevust on toetanud ka koostööpartnerid Tartu Ülikool, Tallinna Ülikool ja Eesti Keele Instituut.

Rahaliselt oli 2015. aasta Emakeele Seltsile suhteliselt soodne. Teaduste Akadeemia tegevustoetus on küll püsinud kunagisega võrreldes madalamal tasemel, kuid seltsi tegevusi (väljaannete ettevalmistamist, publitseerimist ja taseme parandamist, keelepäevade jm keeleürituste korraldamist, keeleteoimkonna tegevust) on tõhusalt toetanud Haridus- ja Teadusministeerium.

Meil on hea kontakt teiste Eestis tegutsevate humanitaarseltsidega, näiteks Eesti Emakeeleõpetajate Seltsi ja Õpetatud Eesti Seltsiga, samuti pidev ja arenev koostöö välismaal tegutsevate eestlaste kogukondadega ja Eesti saatkondadega.

Kõike kokku võttes võib öelda, et peaaegu kogu Emakeele Seltsi tegevus toetab Eesti riiki selle üldsusele suunatud põhiseadusliku ülesande, eesti rahvuse, kultuuri ja keele säilitamise täitmisel.

KILLU PALDROK

2015. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

1. Martin Aher, Renate Pajusalu – Formaalsemantika hetkeseis. Konverentsil „GGG poolsajand“ Tartus 18. detsembril.
2. Marit Alas – Kohanimedest. Keelelaagris „Nipitiri. Räägime nimedest“ Voore puhkekeskuses 19.–21.oktoobril.
3. Reili Argus – Lapse keelelist arengut toetavad mängud. Keelepäevadel Luksemburgis 27. veebruarist 1. märtsini.
4. Pille Arnek – 17.–19. sajandi eestikeelsed hauakirjad. Keelepäeval Kiviõli 1. Keskkoolis 9. märtsil.
5. Ojārs Bušs – Suomalais-ugrilaisista lainasanoista latvian kirjakeeles. Etimoloogiateemalisel kõnekoosolekul „Sõnaseoseid“ Enn Ernitsa ja Lembit Vaba 70 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 12. mail.
6. Martin Ehala, Kuldar Taveter – Eesti keelekeskkonna agendipõhine modelleerimine. Konverentsil „GGG poolsajand“ Tartus 18. detsembril.
7. Viive Einfeldt – Väärtusi avastamas. Keelepäevadel Luksemburgis 27. veebruarist 1. märtsini.
8. Mati Erelt – GGG ja eesti keele süntaksi uurimine. Konverentsil „GGG poolsajand“ Tartus 18. detsembril.
9. Liis Ermus – EMSUKA heliarhiivi digitaalsed võimalused. XLVIII J. V. Veski päeval „Eesti keelevara digiajastul“ Tartus 27. juunil.
10. Enn Ernits – Eesti-ingeri isikunimedest läbi aegade. Etimoloogiateemalisel kõnekoosolekul „Sõnaseoseid“ Enn Ernitsa ja Lembit Vaba 70 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 12. mail.
11. Linda Freienthal – Emakeeleolümpiaadist. Keelepäeval Tallinna 21. Koolis 20. novembril.
- Satu Grünthal, vt Kersti Lepajõe.
12. Külli Habicht, Helle Metslang, Karl Pajusalu – Küsipartiklite arengust Läänemere areaalis. Kõnekoosolekul „Kõnekas aeg“ prof Helle Metslangi 65 aasta juubeli auks Tartus 28. augustil.

13. Külli Habicht, Külli Prillop – Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Vana kirjakeele päeval ESi auliikme emeriitdotsent Valve-Liivi Kingisepa 80 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 13. novembril.
14. Airika Harrik, Miina Norvik – Keelemängud ja viktoriinid. Keele-päeval Tallinna 21. Koolis 20. novembril.
15. Mati Hint – Ahrensi ortograafia on eesti identiteedi oluline koostisosa. Konverentsil „Kummardus Ahrensile“ Tallinnas 30. märtsil.
16. Mati Hint – GGG katkestuste kultuuri ajas. Konverentsil „GGG pool-sajand“ Tartus 18. detsembril.
17. Risto Järv – Nimedest rahvapärимuses. Keelelaagris „Nipitiri. Räägime nimedest“ Voore puhkekeskuses 19.–21. oktoobril.
18. Heiki-Jaan Kaalep – Morfoloogiline analüüs kui tehniline ülesanne. XLVIII J. V. Veski päeval „Eesti keelevara digiajastul“ Tartus 27. juu-nil.
19. Kaisa Kaldoja – Turunduse terminivara korrastamine õppekirjanduse näitel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 25. sep-tembril.
20. Jelena Kallas – Korpusleksikograafia väljavaateid eesti keele kollo-katsioonisõnastiku näitel. Sõnaraamatute teemalisel kõnekoosolekul Tartus 22. jaanuaril.
21. Kristian Kankainen – EKI e-keelenõust. XLVIII J. V. Veski päeval „Eesti keelevara digiajastul“ Tartus 27. juunil.
 - Siim Karnö, vt Kadri Sõrmus.
 - Maret Kaska, vt Renate Pajusalu.
22. Valve-Liivi Kingisepp – Lõppsõna. Vana kirjakeele päeval ESi auliikme emeriitdotsent Valve-Liivi Kingisepa 80 aasta juubeli tähis-tamiseks Tartus 13. novembril.
23. Anu Kippasto – Näpunäited projektikirjutamiseks. Ümarlaud. Keele-päevadel Luksemburgis 27. veebruarist 1. märtsini.
 - Anu Kippasto, vt Piret Kärtner.
 - Birute Klaas-Lang, vt Renate Pajusalu.
24. Mare Koit – Netikommentaatorite debatt ja selle automaatse analüüsi võimalused. Konverentsil „GGG poolsajand“ Tartus 18. detsembril.
25. Riina Koolmeister – Tutvus kohalike eesti koolidega. Keelepäevadel Bolognas ja Milanos 14.–15. novembril.
 - Kristina Koppel, vt Maria Tuulik.

26. Arvo Krikmann – *Sõnaus* ja tema sõbrad. Konverentsil „GGG poolsajand“ Tartus 18. detsembril.
27. Janika Kronberg – Nimedest eesti kirjanduses. Keelelaagris „Nipitiri. Räägime nimedest“ Voore puhkekeskuses 19.–21. oktoobril.
28. Piret Kärtner – Laul teeb rinna rõõmsaks – ideid ja materjale laulude kasutamiseks keeletunnis. Töötuba. Keelepäevadel Luksemburgis 27. veebruarist 1. märtsini.
29. Piret Kärtner, Anu Kippasto – Väljaspool Eestit tegutsevate Eesti koolide ootused Eesti riigile. Ümarlaud. Keelepäevadel Luksemburgis 27. veebruarist 1. märtsini.
30. Andra Kütt – Eesti keelt emakeelena omandavate laste (vanuses 6–7 eluaastat) sõnavara sotsiolingvistiline uurimus. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 25. septembril.
31. Andra Kütt – Erineva sotsiolingvistilise keskkonna mõju eesti keelt emakeelena omandavate laste keelekasutusele. Keelepäevadel Brüsselis 13.–14. novembril.
32. Heli Laanekask – Ahrensi grammatikast Wiedemanni pilgu läbi. Konverentsil „Kummardus Ahrensile“ Tallinnas 30. märtsil.
33. Tiina Laansalu – Kohanimedest. Keelelaagris „Nipitiri. Räägime nimedest“ Voore puhkekeskuses 19.–21. oktoobril.
34. Margit Langemets – EKI keelevara ja moodne aeg. XLVIII J. V. Veski päeval „Eesti keelevara digiajastul“ Tartus 27. juunil.
35. Tiina Leemets – Praktiline eesti keel. Keelepäevadel Brüsselis 13.–14. novembril.
36. Kersti Lepajõe – Oma ja võõras: lugemisest ja kirjutamisest mitmekeelses klassis. Keelepäevadel Luksemburgis 27. veebruarist 1. märtsini.
37. Kersti Lepajõe, Satu Grünthal – Eesti ja Soome emakeeleõpetajaks õppivate üliõpilaste motivatsioon ja kutsumus saada õpetajaks. Emakeele Seltsi aastakoosolekul Tallinnas 27. märtsil.
38. Marju Lepajõe – Vana kirjakeele uurimine ja teoloogia. Vana kirjakeele päeval ESi auliikme emeriitdotsent Valve-Liivi Kingisepa 80 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 13. novembril.
39. Helle Metslang – GGG veebilehe tutvustus. Konverentsil „GGG poolsajand“ Tartus 18. detsembril.
- Helle Metslang, vt Külli Habicht.
40. Merilin Miljan – Süntaksi formaalsed uurimismeetodid 21. sajandil. Konverentsil „GGG poolsajand“ Tartus 18. detsembril.

41. Kadri Muischnek – Automaatne süntaksianalüüs ja analüsaatori veebi-
liides. XLVIII J. V. Veski päeval „Eesti keelevara digiajastul“ Tartus
27. juunil.
42. Miina Norvik – Oleviku kaudu minevikust tulevikku. Kõnekoosole-
kul „Kõnekas aeg“ prof Helle Metslangi 65 aasta juubeli auks Tartus
28. augustil.
- Miina Norvik, vt Airika Harrik.
43. Tõnis Nurk – Sõnaraamatute märksõnade tähenduste ühendamisest.
Sõnaraamatute teemalisel kõnekoosolekul Tartus 22. jaanuaril.
44. Liina Paales – Viipenimedest. Keelelaagris „Nipitiri. Räägime nime-
dest“ Voore puhkekeskuses 19.–21. oktoobril.
- Karl Pajusalu, vt Külli Habicht.
- Karl Pajusalu, vt Renate Pajusalu.
45. Renate Pajusalu, Maret Kaska, Birute Klaas-Lang, Karl Pajusalu, Anu
Treikelder, Virve-Anneli Vihman – Palved ja küsimused eesti, leedu,
prantsuse, soome ja vene keeles. Kõnekoosolekul „Kõnekas aeg“ prof
Helle Metslangi 65 aasta juubeli auks Tartus 28. augustil.
- Renate Pajusalu, vt Martin Aher.
46. Killu Paldrok – Emakeele Seltsi 95. tegevusaasta (2014) ülevaade.
Emakeele Seltsi aastakoosolekul Tallinnas 27. märtsil.
47. Toomas Paul – Probleemidest piibli tõlkimisel. Konverentsil „Kum-
mardus Ahrensile“ Tallinnas 30. märtsil.
48. Jaak Peebo – Valve-Liivi Kingisepp 80. Vana kirjakeele päeval ESi
auliikme emeriitdotsent Valve-Liivi Kingisepa 80 aasta juubeli tähis-
tamiseks Tartus 13. novembril.
49. Helen Plado – Nimeteemalisest emakeeleolümpiaadist. Keelelaagris
„Nipitiri. Räägime nimedest“ Voore puhkekeskuses 19.–21. oktoobril.
50. Külli Prillop – Generatiivsest fonoloogiast optimaalsusteoriani.
Konverentsil „GGG poolsajand“ Tartus 18. detsembril.
- Külli Prillop, vt Külli Habicht.
51. Egle Pullerits – Keelehooldest ja keele stiilist. Keelepäeval Märjamaa
Gümnaasiumis 9. märtsil.
52. Egle Pullerits – Keelest ja stiilist. Keelepäeval Tartu Jaan Poska Güm-
naasiumis 17. novembril.
53. Fred Puss – Perekonnanimedest. Keelelaagris „Nipitiri. Räägime
nimedest“ Voore puhkekeskuses 19.–21. oktoobril.

54. Peeter Päll – Linnakohanimedest ja nimekorraldusest. Keelelaagris „Nipitiri. Räägime nimedest“ Voore puhkekeskuses 19.–21. oktoobril.
55. Elen Pärt – Sõna *kusjuures* kasutusdünaamika eesti kirjakeele ajaloos. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 25. septembril.
56. Irma Raatma – Leelo Tungal on LEELO TUNGAL. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 23. aprillil.
- Addi Rull, vt Tõnu Tamme.
57. Andra Rumm – Avatud küsimused suulises argivestluses. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 25. septembril.
58. Inga Sapunjan – Ühiskonnateemalise kirjanduskursuse pedagoogilised tagamaad ja käsitlusvõimalus. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 25. septembril.
59. Kaja Sarapuu – Eesti keele koduõpetamine. Keelepäevadel Bolognas ja Milanos 14.–15. novembril.
60. Dagne-Anete Soontalu – Deontilise modaalsuse leksikaalsed ja grammatilised väljendusvahendid 18. sajandi eesti kirjakeeltes. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 25. septembril.
61. Kadri Sõrmus – Avasõnad. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 23. aprillil.
62. Kadri Sõrmus, Siim Karnõ – Emakeeleõppija korpus EMMA ja mõnda, mis seal sees leida on. XLVIII J. V. Veski päeval „Eesti keelevara digiajastul“ Tartus 27. juunil.
63. Tõnu Tamme, Addi Rull, Leo Võhandu – Eesti põhiseaduse ja Huno Rätsepa raamatu koht eesti kirjandusmaastikul. Konverentsil „GGG poolsajand“ Tartus 18. detsembril.
64. Keiu Kärt Tammeaid – Eesti keele riigieksami kajastamisest ajakirjanduses. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 25. septembril.
- Kuldar Taveter, vt Martin Ehala.
65. Ilmar Tomusk – Uuemad eesti lasteraamatud. Keelepäevadel Brüsselis 13.–14. novembril.
- Anu Treikelder, vt Renate Pajusalu.
66. Leelo Tungal – Keel ja meel laste loodud muinasjuttudes. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 23. aprillil.
67. Maria Tuulik, Kristina Koppel – Eesti keele põhisõnavara sõnastiku elektrooniline liides. Sõnaraamatute teemalisel kõnekoosolekul Tartus 22. jaanuaril.

68. Lembit Vaba – Etümoloogialainel. Etümoloogiateemalisel kõnekoosolekul „Sõnaseoseid“ Enn Ernitsa ja Lembit Vaba 70 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 12. mail.
69. Jüri Valge – Pool sajandit GGG sünnist. Konverentsil „GGG pool-sajand“ Tartus 18. detsembril.
70. Kadri Vare – Keeleressurssidest Eesti Keeleressursside Keskuses ja keeletehnoloogia saavutustest riikliku programmi raames. XLVIII J. V. Veski päeval „Eesti keelevara digiajastul“ Tartus 27. juunil.
71. Ann Veismann – Keel ja inimene. Keelepäeval Tallinna 21. Koolis 20. novembril.
- Virve-Anneli Vihman, vt Renate Pajusalu.
72. Jüri Viikberg – Koolielust 150 aasta tagant. Keelepäeval Kiviõli 1. Keskkoolis 9. märtsil.
73. Tiit-Rein Viitso – Keeleajalugu ja ajalugu. Konverentsil „GGG pool-sajand“ Tartus 18. detsembril.
74. Maigi Vija – Kakskeelse lapse kasvatamine. Keelepäevadel Bolognas ja Milanos 14.–15. novembril.
75. Leo Võhandu – Linzbach, Rätsep ja Wu. Konverentsil „GGG pool-sajand“ Tartus 18. detsembril.
- Leo Võhandu, vt Tõnu Tamme.
76. Märt Väljataga – Keel ja luule. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 23. aprillil.
77. Haldur Öim – Keel, keelevõime, keelekasutus, suhtlus. Uurimine, kirjeldamine, modelleerimine. Konverentsil „GGG poolsajand“ Tartus 18. detsembril.

KILLU PALDROK

2015. AASTAL EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

- Avain.** Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti. Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura, **2014.** 4; **2015.** 1, 2, 3.
- Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. XX. (47). 2014.** Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2015. 298 lk.
- Estonian Academy of Sciences Year Book. XX. (47). 2014.** Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 2015. 207 lk.
- Kansalliskirjasto.** Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti. **2015.** 2, 3, 4. Helsinki.
- Neuphilologische Mitteilungen.** Neuphilologischer Verein in Helsinki. **CXV.** 2014. 3, 4; **CXVI.** 2015. 1.
- Sananjalka.** Suomen Kielen Seuran vuosikirja. **57. 2015.** Turku. 207 lk.
- Studia Fennica. Ethnologica.** Helsinki: Finnish Literature Society.
- 16.** Koskinen-Koivisto, Eerika. Her own worth: negotiations of subjectivity in the life narrative of a female labourer. 2014. 215 lk.
- Virittäjä.** Kotikielen Seuran aikakauslehti. **2015.** 1, 2, 3.
- Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat = Annales Litterarum Societatis Esthonicae. 1988–2005.**

Muid väljaandeid

- Eesti keele kirjeldava grammatika prospekt.** Tartu: Tartu Ülikool, 2014. 96 lk.
- Erelt, Mati. Eesti keele lauseõpetus: komplekslause.** Tartu: Tartu Ülikool, 2014. 275 lk.
- Ernits, Enn. Elu raamatute keskel. II, Tähised.** Tartu: Eesti Maaülikool, 2015. 80 lk.

- Ernits, Enn. **Lingua latina in anatomia = Ladinakeelsed anatoomiaterminid: hääldus, struktuur ja sõnavara**. Tartu: Eesti Maaülikool, 2015. 389 lk.
- Haridus on valgus: Kiviõli I Keskkool 80**. Koost. Maire Eiert, Heidi Uustalu, Siim Raie, kaasa aitas Urve Kuusmik. Kiviõli: Kiviõli Keskkool, 2012. 223, [3] lk.
- Igaugu-latviešu vārdnīca = Eesti-läti sõnaraamat**. Koost. Valts Ernštreits, Marika Muzikante, Maima Grīnberga; vastutav toim. Valts Ernštreits. Rīga; Tallinn: EKSA, 2015. 1096 lk.
- Kasik, Reet. **Sõnamoodustus**. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015. 424 lk.
- Erelt, Tiit, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. **Keelenõuanne soovitab: [artiklikogumik]**. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1996. 122, [1] lk.
- Keelenõuanne soovitab 5**. Koost. ja toim. Maire Raadik. Tallinn: EKSA, 2015. 231, [1] lk.
- Kodukeel ja keele kodu: pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009 = Home language and the home of a language**. Toim. [ja eessõna:] Marja Kallasmaa, Vilja Oja. Tallinn: EKSA, 2009. 301, [1] lk.
- Kross, Jaan. **Kallid kaasteelised**. Tallinn: Eesti Päevaleht: Akadeemia, 2010. 671 lk.
- Läti-eesti sõnaraamat = Latviešu-igauņu vārdnīca: [üle 40 000 märksõna]**. Eesti Keele Instituut; projektijuht Arvi Tavast; sõnaraamatu töörühm: Merle Madisson, Aive Mandel, Tauno Nõulik, Anita Tannenberga. Tallinn: EKSA, 2015. 737 lk.
- Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki**. Helsinki: Société Néophilologique.
- XCIII**. Miscommunication and verbal violence = Du malentendu à la violence verbale = Misskommunikation und verbale Gewalt. Ed. by Ulla Tuomarla ... [et al.]. 2015. xiii, 330 lk.
- XCV**. Nokkonen, Soili. Changes in the field of obligation and necessity in contemporary British English: a corpus-based sociolinguistic study of semi-modal NEED TO. 2015. xiv, 251 lk.
- Mikelsaar, Raik-Hiio. **Tartu õpetajaid õpilase nägemuses**. Tartu: R.-H. Mikelsaar, 2009.

- Nigol, Salme. **Hargla murraku konsonantism**. Tallinn: Eesti TA Eesti Keele Instituut, 1994. 161 lk.
- Praakli, Kristiina. **Eesti keel Soomes: ELDIA uuringu lühikokkuvõte**. Tartu: Tartu Ülikool, 2015 31 lk.
- Rahvusvahelised rahvusteadused: artiklikogumik rahvusülikooli 95. juubeliks**. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond; toim. Tiit Henno. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014. 205 lk.
- Saareste, Andrus. **Eesti keele mõisteline sõnaraamat = Dictionnaire analogique de la langue estonienne: avec un index pourvu des traductions en français**. Stockholm: Vaba Eesti, 1958–1963.
- Setumaalta Harjumaale: A. O. Väisäsen tutkimusmatka Viroom vuonna 1913**. Tampere: Tampereen Yliopisto, 1992. XXII, 215 lk.
- Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia**. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- 271.** Valtonen, Taarna. Mielen laaksot = Mielen vuemieh: neljän saamen kielen paikannimien rakenne, sanasto ja rinnakkaisnimet vähemmistö-enemmistö-suhteiden kuvastajina. 2014. 540 lk.
- 272.** Inaba, Nobufumi. Suomen datiivigenetiivin juuret vertailevan menetelmän valossa. 2015. 413 lk.
- Suomi**. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 205.** Lauranto, Yrjö. Imperatiivi, käsky, direktiivi: arkikeskustelun vaihtokauppakielioppia 2014. 198 lk.
- Tietolipas**. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 245.** Lastenkirja. Nyt. Toim. Marleena Mustola. 2014. 267 lk.
- Valmis, Aavo. **Emakeeleõpetus Venemaa eesti koolides**. Tallinn: Virgela, 1997. 93 lk.

Koostanud ANNIKA OHERDE

2015. AASTAL MANALATEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIHKMED

Gea **Troska** (10.02.1926–17.01.2015)
Ilmar **Laan** (08.01.1920–26.02.2015)
Ülo **Tedre** (12.02.1928–09.03.2015)
Ivan **Tarakanov** (02.07.1928–09.03.2015)
Ants **Viires** (23.12.1918–18.03.2015)
Ada **Ambus** (24.02.1929–27.03.2015)
Juta **Volmer** (03.09.1925–22.05.2015)
Veera **Pino** (26.06.1925–29.06.2015)
Lembit **Jaanits** (22.01.1925–05.07.2015)
Kalevi **Wiik** (02.8.1932–12.09.2015)
Vilma **Metstak** (15.07.1926–27.11.2015)

IN MEMORIAM **KALEVI WIIK**

2. VIII 1932 – 12. IX 2015

Lahkunud on Emakeele Seltsi välisliige Kaino Kalevi Wiik – Soome teaduste akadeemia liige, Turu ülikooli emeritprofessor, Tartu ülikooli audoktor, Maarjamaa Risti kavaler. Mees, kes tavatses korrata oma juht-mõtet: „Minu töö on minu hobi.“

Põhiline osa Kalevi Wiigi pikast tööelust möödus Soomes, eelkõige Turu ülikoolis, mille foneetikaprofessor ta 1968. aastast alates oli. Ta oli tunnustatud foneetik ja morfoloog, kelle uurimistöö keskendus häälikute kvantiteedile, vokaalharmooniale ja morfofonoloogilistele muutustele, ka kõnesünteesile. Innovaatilise isiksusena kasutas ta moodsaimat metoodikat ja tehnilisi vahendeid. Uurimistöö tulemusena ilmus tema sulest paar-kümmend keeleteaduse eri valdkondi käsitlevat monograafiat.

Oma ala pühendunud harrastajana ei kartnud ta minna vastuollu üld-levinud arusaamadega ning avaldada mõtteid, „mis muudavad traditsioonilist mõtteviisi ja traditsioonilisi teaduslikke konstruktsioone“. Ta võis eksida, aga tema eksimusedki on elegantsed. Klassikute tööd jätkates uskus ta, et üks teaduse tähtsamaid ülesandeid on esitada uusi ideid, nt:

„Eurooplaste arengut Euroopas mõjutas eriti teatud evakuatsioonisüsteem ehk see, et eurooplased liikusid põhja-lõuna suunas mitmeid kordi seda viisi, et nad elasid külmadel perioodidel lõunas ja soojadel perioodidel põhjas. [...] Viimasele jääajale järgnenud postglatsiaalsel ajal said Ukraina refuugiumi soome-ugri keeled kogu jää alt vabanenud ala rahvaste keelteks seoses Põhja-Euroopa viimase taasisustamisega.“ (Kalevi Wiik, Eurooplaste juured. Tartu, 2005, lk 114–115)

Viibides jätkuõpinguil, aga ka külalisprofessorina Ameerika Ühendriikides, sai ta Ilse Lehistelt mõjutusi hakata uurima eesti keelt. Kalevi Wiigist kujunes pikkadeks aastateks Soome tunnustatuim eesti keele uurija, kes käsitles eesti keele vältevaheldust ja päritolu, vokaale – eriti õ-häälikut – ja vokaalharmooniat ning soome keelega võrdlevalt eesti käänamissüsteemi. Kalevi Wiigil on suuri teeneid eesti foneetikateaduse arendamisel. Ta ei olnud kuiv kabinetiteadlane, vaid sõitis magnetofoni ja kaameraga ringi, kogudes oma väiteile alust Saare- ja Võrumaal, põhjarannikul ja Lõuna-Tartumaal ning mujalgi Eestis ja Liivi rannas.

Kalevi Wiigi teadustöö tulemused jõudsid tema loengutesse, ka Tartu ülikoolis peetuisse. Ta oli võrratu pedagoog, suurepärane näitlikustaja. Isegi nii suurepärane, et oli sunnitud end õigustama: „Kahetsusväärselt sageli tahavad range liini teadlased, kes ei ole harjunud populariseeringute ja näitlikustamisega, pidada värvide kasutamist „laadakaupleja silmamoondamistrikiks“, mida see siiski ei ole [...] värvide kasutamise eesmärk on aidata lugejal mõista, mida autor tahab öelda.“ Paljud Eesti kõrgkoolide üliõpilased on õppinud häälikuteadust Kalevi Wiigi „Foneetika aluste“ eestikeelsest tõlkest. Selle raamatu tõlke- ja kirjastuslepingus (1991) on originaali autorit vägagi iseloomustav lause: „Kalevi Wiigile autorihonorari ei maksta.“

Kõrgel tasemel uurimis- ja õpetamistöö ei seganud teda olemast hea organisaator, tegelemast täiesti praktiliste asjadega – nii nagu elu parajasti nõudis. Ta oli Soomes peetavate eesti keele lektoriseminaride korraldajaid ja aktiivseid osalejaid, aitas teoks teha (1980. aastail!) õppejõudude vahetust suletud Tartu ülikooli ja Turu ülikooli vahel, luues sellega eeldusi tollase Tartu ülikooli esimese tõelise välislepingu sõlmimisele. Selleks, et paranoilise kopeerimiskahtluse all elavasse Tartu ülikooli läbi Nõukogude tolli kohale toimetada Soomes ostetud koopiaamasinat, mõtles professor Wiik välja olematu, Turu ülikooliga ühise teadusprojekti ning „laenas“ nimetatud masina selle täitmiseks Tartusse ...

Kalevi Wiik oli suur Eesti sõber. Tema raamaturiieid täitsid eestikeelsed raamatud – vanadest piiblitest alates, koduseinu ehtis eesti kunstnike graafika ning õuel tõmmati Eestist pärit külalise auks masti sinimustvalge. Ka Kalevi Wiik kuulus nende Soome estofiilide hulka, kes ammu enne 1990ndaid panid oma soovi sõnadesse „Namiibia vabaks!“ Igaüks sai aru, mida sellega mõeldi. Tal oli tavaks eesti keele lektor igal aastal Soome iseseisvuspäeva pidulikule kontserdile viia. Hümni ajal vaatas ta kolleegile otsa pilguga, milles igasugune kaheti mõistmise võimalus puudus.

Kalevi Wiigi teadushuvi ja praktiline tegevus ei piirdunud ainult vahetute keelenaabritega. Ta on uurinud liivi ja vepsa keelt ning liitus 2005. aasta veebruaris veendunult teadlaste, poliitikute ja teiste arvamusiidrite avaliku pöördumisega mari rahva toetuseks. Euroopa Parlament jõudis sama sihiga resolutsioonini pool aastat hiljem.

Kalevi Wiik oli esimesi läänemaade keeleteadlasi, kes okupatsiooniharde lõdvenedes 30. märtsil 1989 Emakeele Seltsi saadi vastu võtta. Tema ja Emakeele Seltsi – aga samuti Tartu Ülikooli ja Võru Instituudi – koostöö oli tihedaim sajandivahetuse ümbruses, mil ta esines neljal läänemeresoome väikeste keelte sügiskonverentsil, Emakeele Seltsi ja Tartu Ülikooli ühiskonverentsil „Uurali keeled ja nende kontaktid“ ning avaldas Võru Instituudi toimetistes ka neli vastavateemalist artiklit. Koostöö Eesti lingvistidega ulatus aga sellest suhteliselt lühikesest tippajast kaugele ette- ja tahapoole.

Oleme kaotanud teeneka seltsikaaslase, targa kolleegi ja hea sõbra.

JÜRI VALGE

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2015. AASTAL

JAANUAR	01.01	Helju Rajando	85
	15.01	Kadri Muischnek	50
	27.01	Kai Adamson	60
	30.01	Sirje Õim	75
VEEBRUAR	09.02	Helin Puksand	45
	27.02	Heli Laanekask	65
MÄRTS	06.03	Helju Kaal	85
	16.03	Jaan Õispuu	60
		Tiiu Jaago	55
	17.03	Szilárd Tibor Tóth	45
APRILL	08.04	Arvi Sepp	60
	09.04	Urve Salus	65
	13.04	Küllli Kuusk	40
	17.04	Ülle Tomson	60
	21.04	Pekka Erelt	50
	25.04	Merilin Miljan	40
MAI	01.05	Tiia Neuvonen	40
	05.05	Enn Ernits	70
	06.05	Pille Eslon	65
	15.05	Joel Sang	65
	23.05	Sirje Nilbe	60
	27.05	Lembit Vaba	70
	30.05	Marja Vaba	40
JUUNI	03.06	Kristiina Ross	60

JUULI	06.07	Meelis Mihkla	60
	07.07	Klaus Laalo	60
	18.07	Andra Veidemann	60
	24.07	Kaja Tael	55
	29.07	Helle Metslang	65
	31.07	Eberhard Winkler	60
		Liina Kesküla	55
AUGUST	01.08	Reet Kroll	75
	07.08	Veljo Tormis	85
	21.08	Marja Kallasmaa	65
	23.08	Tiina Leemets	50
SEPTEMBER	05.09	Eleonora Mäger	80
	07.09	Vahur Laiapea	55
	14.09	Helje Laas	65
	16.09	Ivan Galkin	85
	24.09	Elle Vaimann	55
OKTOOBER	04.10	Peep Nemvalts	65
	19.10	Sirje Ainsaar	65
	24.10	Pille Kippar	80
	25.10	Olaf Langsepp	85
NOVEMBER	03.11	Ingrid Rüütel	80
	11.11	Valve-Liivi Kingisepp	80
	14.11	Marju Kõivupuu	55
	15.11	Õie Sarv	60
	20.11	Aldo Kals	70
	21.11	Tõnu Tender	50
	22.11	Vaike Potseps	85
	28.11	Peeter Torop	65
DETSEMBER	06.12	Helen Kõrgesaar	40
	13.12	Pire Teras	45
	24.12	Vilja Oja	70
		Piret Norvik	65
	26.12	Mari Kendla	45

ENN ERNITS 70

2015. aasta 5. mail tähistas oma 70. sünnipäeva Emakeele Seltsi auliige Enn Ernits, veterinaariadoktor, kelle elupõlised huvialad on olnud ka keel, rahvakultuur ja muinasteadus. Tema mitmeid teadusvaldkondi käsitlevates töodes on harukordselt ühinenud huvide ja eruditsiooni mitmekülgsus ning süvenemisvõime eri teadusalade peensustesse.

Enn Ernits astus Emakeele Seltsi liikmeks 30-aastaselt, veebruaris 1975. Tema soovitajateks olid keeleteaduse akadeemikud Paul Ariste ja Arnold Kask. Selleks ajaks oli Ernits jõudnud juba koguda tuntust pädeva keeleteadurina, kes oli kirjutanud Keeles ja Kirjanduses pärsia pärisnimedest (1972), mikrotoponüümidest (1973) ja ordinaalide arengust soomeugri keeltes (1974) ning ajakirjas Sovetskoje finno-ugrovedenije arvsõna 'üks' päritolust erinevates keelkondades (1974).

Seda, kui tähtsal kohal on keeled olnud Ida-Tartumaa taluperest pärit Enn Ernitsa elus, on ta ise selgitanud oma elulooaamatus „Elu raamatute keskel. Tähisted“ (2010). Seal Ernits märgib, et juba 11-aastase poisina hakkas ta raamatutest välja kirjutama paapua, ladina jt keelte sõnu ja hääldusvorme; varsti pärast seda kiindus ta prantsuse keelde, leiutas oma

salakirja, koolieas võttis ette soome ja vadja keele. Tartus Eesti Põllumajanduse Akadeemia veterinaariateaduskonnas õppides hakkas ta aga laiemalt tundma huvi soome-ugri keeleteaduse vastu ning innustus ka vanaslaavi keelest. Ülikooli ajal sai alguse samuti tema pikaajaline esperanto keele harrastus. Keeltele lisaks huviustus ta rahvaluulest ja -usundist, paleoastronomiast, soome-ugri muinastaidest jms.

Teaduslik süvahuvi keelte ja muu humanitaarse vastu püsis Enn Ernitsal ka siis, kui ta edendas oma karjääri loomaarstiteaduse õppejõuna kuni professori ametikohani välja. Õigupoolest on ta suutnud need oma tegevuse erinevad pooled ühendadagi, edendades erialast terminoloogiat, näiteks 2015. aastal avaldades raamatu ladinakeelsetest anatoomiaterminitest. Samas on Ernits ligi poole sajandi jooksul avaldanud mitukümmend kaalukat artiklit keelte ajaloo, kohanimed, rahvaluule ja -kalendri ning ka läänemeresoome väikeste keelte velmamise teemadel. Olles ise pärit muistse Vaiga maakonna alalt, on tema pikaajaliseks erihuviks olnud vadja keel, rahvaluule ja vadjalaste ajalugu, selles osas on ta Paul Ariste elutöö jätkaja.

Emakeele Selts soovib tõsise töömehe väärika juubeli puhul Enn Ernitsale õnne ja indu uute põnevate keele ja rahvakultuuri nähtuste uurimisel.

LEMBIT VABA 70

Kui kõne alla tulevad läänemeresoome ja balti keelte küsimused ning nende keelte omavahelised laenusuhted, siis otsekohe assotsieerub see valdkond filosoofiadoktor Lembit Vaba nimega. 27. mail 2015 täitus sel keeleteadusele pühendunud fennougristil ja baltistil 70. eluaasta.

Petaaluse külast Lääne-Eestis alanud elutee jätkus pärast Lihula keskkooli lõpetamist 1964. aastal selgemal sihil, kui keeleandekas abiturient Lembit Vaba otsustas minna Tartu ülikooli õppima eesti filoloogiat. Teda osati seal oodata, sest samal kevadel oli ta võitnud koolinoorte I üleriikliku emakeeleolümpiaadi. Liisk oli langenud, valik tehtud ja seda pole tal hiljem kunagi kahetseda tulnud.

Tartu ülikooli üliõpilasena sattus Lembit Vaba tunnustatud õppejõudude, nagu Arnold Kase, Gerda Laugaste, Paula Palmeose, Huno Rätsepa kätte alla. Määrava mõju ja tähtsusega õpetaja oli professor Paul Ariste, kelle innustusel valis Lembit Vaba oma kitsamaks erialaks soome-ugri keeled ning tutvus lähemalt sugulaskeeltega Ingeri- ja Mordvamaal juba oma tudengipõlves (1966–1968). Aristel olid läbimõeldud kavad, kuidas koolitada Eestis omi asjatundjaid iga sugulaskeele uurimiseks, nagu ka

kõigi tähtsamate kontaktkeelte jaoks. Kui Vaba asus Ariste juures läti keelt õppima, suutis Ariste teda innustada eesti-läti laenusuhetega tõsisemalt tegelema. Tegu oli asjaolude õnneliku kokkusattumusega, sest Vaba oli pärit Lääne-Eesti taluperest, mitte eesti-läti keelepiirialalt ega segaabiellust. Tartu stuudiumile lisaks õppis ta kaks semestrit (1969. ja 1971. aastal) Riias Läti ülikoolis läti keelt ja baltistikat. Oma diplomitöö kirjutas ta eesti ja läti usundialasest fraseoloogiast.

1971. aastal lõpetas Lembit Vaba Tartu ülikooli ja 1974. aastal aspirantuuri Keele ja Kirjanduse Instituudi juures, jäädes keeleuurijana tööle instituudi soome-ugri keelte sektoris. 1978. aastal väitles ta Tartu ülikoolis filoloogiakandidaadiks väitekirjaga „Läti laensõnad eesti keeles“ (ilmunud 1977). Selleks ajaks oli ta käinud oma keelematkadel läbi kogu eesti-läti keelepiiri ning töötanud läbi läti laenude esinemisjuhud eesti keeles. Monograafia 20 aasta vältel täiendatud versiooni „Uurimusi läti-eesti keelesuhetest“ (ilmunud 1997) kaitses Vaba doktoriväitekirjana 1998. aastal Tampere ülikoolis, kus talle anti filosoofiadoktori kraad. Nende kahe monograafia alusel on kujunenud ammendav ülevaade läti laensõnadest eesti kirjakeeles (38 laenu), eesti murretes (370) ning nüüdseks hääbunud Leivu ja Ludsi keelesaartelt Lätis (775). Ühtekokku moodustavad need kompaktsed süvakokkuvõtte tervest laensõnakihist, mida on analüüsitud kultuurisuhete kontekstis ja kus kümnete sõnade etümoloogia on välja selgitanud Vaba ise. Peale pioneeritöö keelesuhete uurimisel on ta olnud eesti-läti keelepiiri kaardistaja ning eesti keelesaarte taasavastaja Lätis Alüksne ja Ludza piirkonnas.

Üle nelja aastakümne on keeleteadlane Lembit Vaba olnud Lääne-mere keeleruumi viljakas uurija, aga ka seletaja, mõtestaja ja sõnastaja. Sõnavara ajaloo ja etümoloogilised uuringud ei ole jäänud ta eralõbuks, tema juhtimisel valmis Eesti Keele Instituudis 1990. aastail etümoloogiline kartoteek ja selle arvutiversioon, tema nõuandeid arvestasid eesti keele etümoloogilise sõnaraamatu koostajad. Keeleuurijategevuse kõrval on Vaba ühtlasi järginud pedagoogikutsumust, lugedes fennougristika ja keeleajaloo kursusi Tallinna ülikoolis (1980–1994 lektorina, 1999–2013 dotsendina). Pärast pikki tööaastaid Eesti Keele Instituudis (1974–1997) siirdus ta õppejõuks Tampere ülikooli, juhatahes soome tudengeid süvenema eesti keelde ja kultuuri (1997–2013). Seega on ta valdava osa oma töömeheelust olnud seotud Eesti Keele Instituudi, Tallinna ülikooli ja Tampere ülikooliga, tihtilugu end nende vahel jagades.

Vana kooli erudiidist õpetlasena on Lembit Vaba tänapäeval harva esinev nähtus. Etimoloogina *par excellence* on ta avara silmaringiga humanitaarteadlane, kes valdab Baltimaade rahvaste keeli, tunneb nende ajalugu, rahvaluulet ja -teadust. Ümber tõsiteadusliku tuuma paiknevad Lembit Vaba ülejäänudki elusfäärid, nii pedagoogi ja lektori, tõlkija kui ka kultuuriloolasena. Temast on saanud oluline Läänemere ja eriti Baltikumi rahvaste kultuurivahendaja. Ta on Läti ja Leedu kultuurielu tähelepanelik jälgija ning reflekteerija nii Eestis kui ka Soomes (retsenseerides uudisteid, kirjutades üritustest, juubelitest). Süvauurijana on ta tutvustanud oma uurimistulemusi pidevalt nii erialaajakirjades kui ka rahvusvahelistel kongressidel ja konverentsidel, aastail 1973–2014 on tema sulest ilmunud ühtekokku 241 publikatsiooni. Omaenese uurimistulemuste tutvustamise kõrval oskab ta märgata ka ametivendade saavutusi ning peab vajalikuks neid asjatundlikult hinnata. Väga tänuväärne on olnud Lembit Vaba tegevus läti ilukirjanduse eestindamisel (Andris Bels, Alberts Kolbergs jmt).

Küpse keeleteadlase teadmised ning kogemused on andnud nähtavaid tulemusi mitmel moel. Viimastest aegadest tasuks esile tõsta, et ta on koostanud viiekeelse „Inglise-eesti-läti-leedu-vene sõnaraamatu“ (2004, tütre Anu Vabaga) ja olnud üks akadeemilise tekstiköite „Lõunaeesti keelesaarte tekstid. Eesti murded IX“ (2014) koostajaid, et ta on toimetanud Mari Musta monograafia „Vene laensõnad eesti murretes“ (2000) ning andnud eksperthinnangu kaua oodatud sõnaraamatule „Igauņu-latviešu vārdnīca. Eesti-läti sõnaraamat“ (2015). Tema tuntusest ja kolleegisidemetest annavad aimu rohked kaastööd kolleegide pühendusteostes. Osa oma publikatsioonidest, mis on ilmunud arvukates väljaannetes paljude aastate vältel, on Vaba koondanud valikkogumikku „Sõna sisse minek“ (2015). Teosesse on mahtunud 47 artiklit eesti, saksa, läti, soome ja inglise keeles aastaist 1989–2015. Alates 1980. aastaist on Vaba tulemuslikult tegelnud vanade balti laenude väljaselgitamisega läänemeresoome ning Volga rühma keeltes, loodetavasti on temalt järgmisena oodata selleteemalise monograafia, läänemeresoome baltismide kommenteeritud sõnaraamatu valmimist.

Lembit Vaba eruditsioonist ja uurijanatuurist sai allkirjutanu lähemat aimu 1980. aastail toimunud keeleekspeditsioonidel Siberi ja Kaug-Ida eestlaste külades. Need uurimisretked andsid tulemuseks palju uusi teadmisi ja ohtralt uut keelematerjali, millest kujunes sobiv väitekirjateema, Lembit Vabast sai aga ühtlasi selle väitekirja juhendaja. Ühisprojektidest

meenutaksin veel õnnestunud teatmeteoseid „Vene impeeriumi rahvaste punane raamat“ (1993 eesti, 1995 inglise keeles) ja „Ohustatud Uurali rahvad“ (1995 eesti, 1996 inglise keeles). Nende teoste aktuaalsus pole paraku kahanenud.

Lembit Vaba kauaaegne silmapaistev uurimistöö ei ole jäänud tunnustusteta. Mitmel korral on ajakiri Keel ja Kirjandus hinnanud ta kaastöö aasta parimaks, 2008. aastal pälvis ta Balti Assamblee teadusauhinna, 2013. aastal valiti ta Läti Teaduste Akadeemia välisliikmeks ja 2015. aastal Emakeele Seltsi auliikmeks.

Tundes Lembit Vaba kui erudeeritud, nõudlikku ja enesekriitilist keeleuurijat, võib olla kindel, et loorberitele puhkama jääda ta ei malda. Kolleegide nimel tervitan head kolleegi Lembitut sünnipäeva puhul ja soovin, et tal jätkuks uudishimu, ideid ja püsivust sõnade päritolu uurimiseks, et tal jätkuks aega nautida loodust ja harida oma aeda nii Sakus kui ka teaduses.

JÜRI VIKBERG

KRISTIINA ROSS 60

Kui keegi tahaks millegipärast teha õppefilmi ideaalsest teadlasest, võiks selleks olla dokumentaalfilm Kristiina Rossist. Tema avar eruditsioon, meeletu töökus, süvenemisvõime, hoolikus, seostamisoskus ja sõnameisterlikkus on andnud tulemuseks äärmiselt viljaka, mitmekülgse ja põneva loomingu. Ta näeb kogu kirjakeele ajalugu, keeleteadust, filoloogiat, kultuurilugu tervikuna ning suudab seetõttu paigutada usaldusväärsele ja huvitavale taustale konkreetsete keelendite, isikute või teoste üksikasjaliku analüüsi. Kui ta on midagi uurida võtnud, teeb ta seda ülipõhjalikult, olles algsete plaanide elluviimise kõrval pidevalt avatud värskele vaatenurkadele. Erialase kõrgpilotaaziga käib käsikäes inimlik soojus ja tagasihoidlikkus, missioonitunne ja põhimõttekindlus. Ta on oma väljaütlemistes teravmeelne ja julge, samas lugupidav ja sõbralik. Ta ei tutvusta oma tööd mitte ainult lingvistidest, kirjandusteadlastest, ajaloolastest, teoloogidest ja tõlketeadlastest kolleegidele, vaid leiab aega ka kõnelda raadios ja koolis, kirjutada ajalehes ja Oma Keeles, koostada Eesti Rahva Muuseumile keelenäitust ja õpetada lavakunstikoolis tõlketeooriat ja -praktikat. Samuti astub tema eluaegses töökohas Eesti Keele Instituudis asuvast kabinetist alatihti

läbi keegi, kes tahab saada head nõu või lihtsalt meeldivalt vestelda. Tema tarkust hinnatakse ka mitme teadusväljaande kolleegiumis, mille liige ta on (Emakeele Seltsi aastaraamat, Keel ja Kirjandus, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, raamatusari „Piibel kontekstis“).

Kaitsnud 1984. aastal kandidaativäitekirja instruktiivist läänemere-soome keeltes, jätkas noor filoloog eesti keele struktuuri süvauuringuid, avaldades ülevaate käändtüüpide produktiivsusest (1984) ning koostades „Eesti keele grammatikasse“ (EKG; 1993, 1995) uudse lähenemisega morfoloogiaosa. Tema kaasautorsusel valmis EKG põhjal laiale keelehuviliste ringile „Eesti keele käsiraamat“ (1997, 2000, 2007). Alates 1990. aastate teisest poolest on tema teadustöö keskendunud eesti vanale kirjakeelele.

Tema juhtimisel on välja antud mitu XVII–XVIII sajandist pärinevat eesti piiblitõlke ajaloo allikmaterjali käepäraste väljaannetena, kus tõlkekäsikirja faksiimilega kohakuti saab lugeda teksti ümberkirjutust ning piiblitõlkele endale lisaks asjatundjate artikleid selle kohta. Siiani on trükist ilmunud katkendid Virginiustele omistatavast vana testamendi käsikirjast (2003), uue testamendi Pilistvere, Müncheni ja Stockholmi käsikirjast (2007), Johannes Gutsلاffi nii vana kui ka uue testamendi käsikirjast (2013). Varased eesti piiblitõlked on Kristiina koos abilistega teinud kättesaadavaks ka elektroonilisel kujul ja sõnaregistriga täiendatuna Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis, kus praeguse seisuga saab lugeda Rossihniuse ja Stahli perikoope, Gutsلاffi tõlget, „Wastset Testamenti“, Virginiuste tõlget, Müncheni käsikirja, osa trükipiibli mustandist ja esmapiiblit ennast. Veel on tema ja kolleegide koostatuna-tõlgituna ilmunud järelsõnade ja bibliograafiaga varustatud valimikud oluliste kirjameeste Kristjan Jaak Petersoni (2001), Eduard Ahrensi (2003) ja Anton Thor Helle (2006) pärandist. Rõhutamaks naabrite kirjakeelte sünniloo lähedust, on ta koos Pēteris Vanagsiga välja andnud Eesti ja Läti uurijate artiklite kogumiku nende kirjakeelte ühistest juurtest ning juhib ka keelepeatüki kirjutamist Liina Lukase, Jaan Unduski ja Ulrike Plathi koostatavasse mahukasse balti kirjakultuuri ajaloo ülevaatesse.

Oma uuringutega on hiljutine sünnipäevalaps väga palju täpsustanud ja avardanud ülevaadet eestikeelse kirjaliku väljenduse kujunemisloost. Olgu toodud vaid paar näidet. Artiklis „Ülemlaulu tõlkest esimeses eestikeelses Piiblis“ (1995) viis tõlkeanalüüs uudsele järeldusele, et 1739. aasta piibli vana testament eestindati otse heebreakeelsest originaalist Lutheri saksa tõlke vahendusega. Artiklis „Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi

ja piirjooni“ (2006) arutles autor, millised ütlemissed võisid tõenäoliselt kanduda keskaegsest katoliiklikust ladinapõhisest eesti kirikukeelest varauusaegsesse protestantlikku saksapõhisesse. Pärast esmapiibli mustand-käsitähe leidmist arhiivist kirjeldas ta artiklis „Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole“ (2002) sealsete kuupäevade põhjal toimetamise kulgu ning tegi käekirjade alusel kindlaks, et tõlkijaid oli kümnekond. Artiklist „Sisaliku jäljed piiblitõlkes. Lõunaeestikeelse Vana Testamendi saatusest“ (2011) võib lugeda, kuidas samuti Kristiina enda avastatud käsikirja, põhjaeestikeelne Virginiustele omistatav tõlge on mõjutanud sajand hilisemat lõunaeestikeelset Heinrich Andreas Erxlebeni lühendatud vana testamendi väljaannet. Artiklis „Regivärsist kirikulauluni. Kuidas ja milleks kõrvutada vanu allkeeli“ (2015) võrdleb ta eesti vanemat rahvalaulu XVII–XVIII sajandi kirikulauludega, mõistmaks senisest paremini XIX sajandil tekkinud eesti rahvuskultuuri, milles suuline pärimuslik talupojakultuur põimus kirjaliku sakslaste vahendatud kristliku kultuuriga. Nagu paarist näitestki paistab, on Kristiina kirjutiste haare lai, ulatudes üksikeelendite elulugudest üldistusteni kogu kirjakeele kujunemise kohta.

Kaalukas on ka Kristiina tõlketöö. Ta on eestindanud olulisi tekste heebrea keelest (nt luulevalimik „Uni Jeruusalemmas“), prantsuse keelest (nt Blaise Pascali „Mõtted“, Michel de Montaigne'i „Esseid“, Denis Diderot' „Fatalist Jacques ja tema isand“) ja saksa keelest (nt Anton Thor Helle jt keeleõpetus „Lühike sissejuhatus eesti keelde“, Martin Lutheri „Kiri tõlkimisest ja pühakute eestpalvest“). Niisiis on Kristiina tõlkimisega seotud igas mõttes: ta on tõlkija ja tõlkimise uurija, kes oskab oma mahukate ja keeruliste uuringute tulemusi tõlkida igale auditooriumile.

Peale kõige nimetatut on Kristiina jõudnud välja anda heebrea keele õpiku, avaldada kirjandusarvustusi, osutada Eesti teaduskorralduse kitsaskohtadele, osaleda kirjandusžüriides ... Oma mitmekülgse erialase tegevuse eest on Emakeele Seltsi kauaaegne liige pälvinud Eesti Vabariigi teaduspreemia (1995), Valgetähe IV klassi teenetemärgi (2003), Wiedemanni keeleauhinna (2007), korduvalt Eesti Kultuurkapitali tõlkepreemiaid (1997, 1999) ning Keele ja Kirjanduse artikliauhindu (2000, 2002, 2009, 2015).

Kristiina ei salli pikki kiidukõnesid enda kohta, kuid see on paraku ainus objektiivne viis tema tegemistest ülevaadet anda.

ANNIKA VIHT

Kristiina Rossi foto: Maiken Staak

EBERHARD WINKLER 60

2015. aasta juulikuu 31. päeval pidas oma 60. sünnipäeva Göttingeni ülikooli soome-ugri keelte professor, Emakeele Seltsi välisliige Eberhard Klaus Wolfgang Winkler, kes on teenekamaid läänemeresoome keelte uurijaid Saksamaal.

Eberhard Winkler on sündinud 31. juulil 1955 Münchenis, seal lõpetas ta ka koolid ning alustas oma teadlasteed. Aastatel 1977–1984 õppis ta Müncheni ja Helsingi ülikoolis germaani keele- ja muinasteadust, fennougristikat ja põhjamaade filoloogiat, tema õppejõudude seas olid prof Hans Fromm, prof Gerhard Ganschow ja dr Hartmut Katz. 1987. aastal promoveerus ta Münchenis filosoofiadoktoriks ning asus prof Wolfgang Schlachteri kaastööliseks tegelema Ume saami keelega. 1990. aastail lisandus õppejõutöö ja pärast habiliteerumist Müncheni ülikoolis 1996. aastal nimetati ta fennougristika dotsendiks. Habilitatsioonitööna valmis tal põhjalik monograafia kreevinite keelest („Krewinisch“, ilmunud 1997), st XV sajandil Lõuna-Läti Bauska linna ümbrusse viidud vadjalaste keele vanadest kirjanekutest.

Eberhard Winkler on pidanud end eelkõige baierialaseks ja oma kodukohaks Lõuna-Saksamaad, kuid teadustegevus on sidunud teda pigem

Põhja-Euroopaga. Esimese soome-ugri keelena omandas ta soome keele, sellele järgnes eesti keel ning laiemalt huvi Baltimaade vastu, kus läänemeresoome keelte ajalugu on süviti põimunud saksa keele- ja kultuuriruumiga. 1980. aastaks oli ta jõudnud eesti, soome ja ungari keele kõrval kiinduda veel liivi ja vadja keelesse. Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) külalisena tutvus ta siis ka Tallinnas ja Tartus leiduvate keele-materjalidega.

Noore keeleteadurina Eesti-huvi sai alguse Debreceni suveülikoolist, kus osales ka eesti tudengeid, kellele ta hiljem Tallinna külla sõitis. Tallinnas toodi ta KKI murdesektorisse, kus töötas üks allakirjutanuid, Jüri Viikberg, kes tutvustas münchenlasele instituuti ning murdeuurimist. Sellele eraviisilisele Eestis käigule järgnes teisi ja kui Winkler oli doktorikraadi kaitsnud (1987), tuli ta 1988. aastal Tallinna juba KKI külalisena. Instituudi töötajast vastuvõtja toel oli võimalik pääseda huvipakkuvate materjalideni ka Tartus kirjandusmuuseumis. Winkleri sihipärase uurijahuvi tulemusena ilmusid seejärel liivi vanimate keelemälestiste kommenteeritud kogumikud „Salis-Livische Sprachmaterialien“ (1994) ja „Ältere Livische Sprachmaterialien“ (1999). See näiks olnud märgilise tähendusega ettevõtmine. Et Saksamaa pole soome-ugri keelte levikuala, leidis Winkler hea võimaluse süveneda keeltesse vanade kirjanekute ja publikatsioonide kaudu. Tema keelehuvi laiem tähendus avaldus aga selles, et ta kogus vanad liivi keelematerjalid kokku ning tegi need kommenteeritult teadusavalikkusele kättesaadavaks. Selles mõttes järgis ta Harald Haarmanni, kes taasavaldas koos Anna-Lisa Värri Haarmanniga eesti keele XVII sajandi grammatikad (1976–1977). Samas võib siit ühtlasi välja lugeda, et Winkler kaldus juba tollal ajaloolise keeleteaduse teele.

Huvi läänemeresoome äärealade kaduvate keelte vastu on olnud nähtavasti ka põhjus, et Winkler on alates aastast 1998 korduvalt osa võtnud Võru Instituudi ja Tartu Ülikooli poolt korraldatavatest sügis-konverentsidest Lõuna-Eestis. Seal on pidanud ta mitmeid ettekandeid lõuna-läänemeresoome keelte ajaloo teemadel ja avaldanud pärast need ettekanded ka konverentsikogumikes.

2002. aastal valiti Eberhard Winkler Göttingeni ülikooli soome-ugri keelte professoriks, mis tähendas ühtlasi ühe suurima soome-ugri seminari juhataja ametit Saksamaal. Uues ametis hakkas ta edendama ka Göttingeni ja Tartu ülikooli suhteid ja 2004. aastast on ta kahe ülikooli koostöölepingu Göttingeni-poolne koordinaator. Seda tööd on ta teinud

täie pühendumisega, korraldades Göttingenis Tartu ülikooli humanitaarteadlaste loenguid ja uurimislähetusi. Tema kutsel on Göttingenis käinud ka Tallinna keeleteadlasi, seal on korraldatud Emakeele Seltsi keelepäevi. 2003. aastast alates tegutseb Göttingeni ülikoolis, prof Eberhard Winkleri eestvõttel ja Eesti haridusministeeriumi toel, eesti keele lektoraat.

Eberhard Winkler on võimeka teaduskorraldajana täitnud mitmeid juhtivaid ülesandeid erialastes Saksamaa teaduskogudes ja oma kodu-ülikoolis. Alates 2003. aastast on ta erialaühingu Societas Uralo-Altaica tegevpresident, Göttingeni ülikoolis on ta toiminud filosoofiateaduskonna dekaanina (2006–2008). Eestis on ta lubanud oma häid organisaatorivõimeid rakendada ülikoolide akrediteerimiskomisjonide juhina ja väitekirjade oponendina, ta on osalenud Eesti Keelenõukogu ja teiste keelepoliitika otsustuskogude töös. Nende teenete eest autasustati teda 2008. aastal Maarjamaa Risti IV klassi teenetemärgiga.

Keeleteadlast Eberhard Winklerit huvitavad eeskätt haruldased ajalukku kadumas olevad keeled ja keelenähtused. Ta on oma rahvusvahelise tuntuse kogunud mahukate uurimustega praeguseks hääbunud läänemere-soome lõunarühma keeltest. Eespool juba mainitud monograafiatele (kreevini ja liivi keelest) on tulnud tänuväärse järjena salatsiliivi sõnaraamat (Eberhard Winkler, Karl Pajusalu „Salis-Livisches Wörterbuch“, 2009), millele võib lisaks oodata peagi ka grammatikat. Idapoolsetest soome-ugri keeltest on Winkler tegelnud kõige rohkem permi keeltega. Tema arvukad keelereisid Volga ja permi keelerühma soomeugrilaste küladesse on sageli toimunud üliõpilaste osavõtul. Osasaamine elavast keelekasutusest ning keeleainese ammutamine sellest on andnud tulemuseks udmurdi grammatika inglise („Udmurt“, 2001) ning saksa keeles („Udmurtische Grammatik“, 2011). Reisimehena teaduse teenistuses on ta osanud väärtustada ka oma eelkäijate panust ja teeneid, kirjutanud nende kogutud ainekust ja uurimustest (nt A. J. Sjögren, F. J. Wiedemann, A. Ahlquist XIX sajandist, nagu ka J. E. Fischer, G. F. Müller, H. L. Ch. Bacmeister või D. G. Messerschmidt XVIII sajandist).

Juubilari keeleteaduslikku pühendumust on nii märgatud kui ka tunnustatud. Ta on valitud Läti Teaduste Akadeemia välisliikmeks (Riia, 2011) ja Göttingeni Teaduste Akadeemia (2012) ning Kuningliku Gustav Adolphi Akadeemia tegevliikmeks (Uppsala, 2012).

Juubilari huvi eesti keele vastu ja kontaktid Eestiga moodustavad omaette peatüki tema biograafias, neid on jätkunud ta teadlastee algusaegadest

1980. aastail kuni tänapäevani. Ta on osalenud regulaarselt siinsetel teadus-üritustel, Emakeele Seltsi liige on ta alates 1999. aastast.

Eberhard Winkler on kirjutanud saksakeelsetesse teatmeteostesse artikleid eesti keelest, käsitlenud vanemaid keeleallikaid ning saksa keele mõjusid eesti keelele. Osaledes mitmesugustel keelefoorumitel, sh Wiedemanni päeval Tartus ja Väike-Maarjas, on ta alati meelde tuletanud, et eesti keele probleemid praeguses ingliskeelses teadus- ja muiduilmas pole erandlik nähtus, sest paljuski on sarnane juba ka näiteks saksa keele olukord. Võõraga hakkamasaamiseks on oluline tunda oma ajalugu ja juuri, eriti keelejuuri kogu nende rikkuses.

Õnnitleme head kolleegi Eberhardi juubeli puhul, soovime talle palju tegusaid aastaid ning jätkuvat huvi ja indu ka Eesti ning eesti keele vastu.

KARL PAJUSALU, JÜRI VIKBERG

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

SEISUGA 31.12.2015

AULIIKMED

Mati **Erelt** (Tallinn)
Enn **Ernits** (Tartu)
Mati **Hint** (Tallinn)
Helju **Kaal** (Tallinn)
Reet **Kasik** (Tartu)
Valve-Liivi **Kingisepp** (Tartu)
Arvo **Krikmann** (Tartu)
Uno **Liivaku** (Tallinn)
Viivi **Maanso** (Tallinn)
Helmi **Neetar** (Tallinn)
Jaak **Peebo** (Elva)
Huno **Rätsep** (Tartu)
Ellen **Uuspõld** (Tartu)
Lembit **Vaba** (Harjumaa)
Tiit-Rein **Viitso** (Tartu)

TEGEVLIKMED

Katrin Aava (Tallinn)	August Eelmäe (Tallinn)
Kai Adamson (Tallinn)	Kaja Eenlaid (Tartu)
Aino Admann (Tallinn)	Martin Ehala (Tallinn)
Sirje Ainsaar (Harjumaa)	Mart Eiman (Tallinn)
Marit Alas (Tallinn)	Pekka Erelt (Tallinn)
Tiina Alekõrs (Tartu)	Tiiu Erelt (Tallinn)
Pilvi Alp (Tallinn)	Liis Ermus (Tallinn)
Jaan Alver (Tallinn)	Pille Eslon (Tallinn)
Reili Argus (Tallinn)	Linda Freienthal (Lääne-Virumaa)
Madis Arukask (Tartu)	Jingyi Gao (Tartu)
Eva Liina Asu-Garcia (Tartu)	Olga Gerassimenko (Tartu)

Anu **Haak** (Tallinn)
 Külli **Habicht** (Tartu)
 Paul **Hagu** (Tartu)
 Tiina **Halling** (Tartu)
 Andres **Hallmägi** (Tallinn)
 Anu-Reet **Hausenberg** (Tallinn)
 Heinike **Heinsoo** (Tartu)
 Toomas **Help** (Tallinn)
 Ülle **Hendrikson** (Tartu)
 Kairit **Henno** (Tartu)
 Tiit **Hennoste** (Tartu)
 Mall **Hiiemäe** (Tartu)
 Rutt **Hinrikus** (Tartu)
 Annika **Hussar** (Tallinn)
 Reet **Igav** (Tallinn)
 Anu **Ilus** (Tallinn)
 Sulev **Iva** (Tartu)
 Tiiu **Jaago** (Tartu)
 Marje **Joalaid** (Tallinn)
 Piret **Joalaid** (Tallinn)
 Maris **Johannes** (Tallinn)
 Evi **Juhkam** (Tallinn)
 Laura **Jõe** (Pärnumaa)
 Priit **Järve** (Tallinn)
 Piret **Järvela** (Tallinn)
 Lea **Jürgenstein** (Tartu)
 Maria **Jürimäe** (Tartu)
 Anni **Jürine** (Tartu)
 Ain **Kaalep** (Elva)
 Üllar **Kadai** (Valgamaa)
 Mall **Kaevats** (Tallinn)
 Annekatrin **Kaivapalu** (Tallinn)
 Karin **Kaldamäe** (Tallinn)
 Kaisa **Kaldoja** (Tallinn)
 Marja **Kallasmaa** (Tallinn)
 Mervi **Kalmus** (Tartu)
 Aldo **Kals** (Tartu)
 Mari-Liis **Kalvik** (Läänemaa)
 Kalli-Merike **Karise** (Tallinn)
 Andres **Karjus** (Tartu)
 Karl **Karlep** (Tartu)

Ellen **Karu** (Tallinn)
 Aleks **Kasepalu** (Tartu)
 Ann **Kask** (Tartu)
 Kristin **Kaskema** (Jõhvi)
 Riina **Kasterpalu** (Tartu)
 Tiina **Kattel** (Tartu)
 Petar **Kehayov** (Tartu)
 Mari **Kendla** (Tallinn)
 Krista **Kerge** (Tallinn)
 Katrin **Kern** (Tartu)
 Tiiu **Keskpaik** (Tartu)
 Liina **Kesküla** (Tallinn)
 Aili **Kiin** (Viljandi)
 Taima **Kiisverk** (Tallinn)
 Tiina **Kikerpill** (Tartu)
 Leelo **Kingisepp** (Tallinn)
 Pille **Kippar** (Tallinn)
 Mare **Kitsnik** (Tallinn)
 Birute **Klaas-Lang** (Tartu)
 Aime **Klandorf** (Raplamaa)
 Väino **Klaus** (Tallinn)
 Paul **Kokla** (Tallinn)
 Kristina **Koppel** (Tallinn)
 Ekaterina **Kornilitsina** (Tartu)
 Ingrid **Krall** (Harjumaa)
 Einar **Kraut** (Tallinn)
 Mihhail **Kremes** (Tallinn)
 Piret **Kriivan** (Tallinn)
 Reet **Kroll** (Tartu)
 Ellen **Kross (Niit)** (Tallinn)
 Valve **Kullus** (Tallinn)
 Ott **Kurs** (Tartu)
 Katrin **Kuusik** (Harjumaa)
 Külli **Kuusk** (Tallinn)
 Kristin **Kuutma** (Tallinn)
 Mari **Kõiv** (Tallinn)
 Mare **Kõiva** (Tartu)
 Ottilie **Kõiva** (Tallinn)
 Marju **Kõivupuu** (Tallinn)
 Helen **Kõrgesaar** (Tallinn)
 Inge **Käsi** (Tartu)

Ago **Künnap** (Tartu)
 Aili **Künstler** (Tallinn)
 Astrid **Küüts** (Laagri)
 Heli **Laanekask** (Tartu)
 Kirsi **Laanesoo** (Tartu)
 Helga **Laanpere** (Tallinn)
 Tiina **Laansalu** (Tallinn)
 Triinu **Laar** (Tartu)
 Helje **Laas** (Tartu)
 Ilmari **Lahti** (Tallinn)
 Vahur **Laiapea** (Tallinn)
 Andres **Langemets** (Tallinn)
 Margit **Langemets** (Tallinn)
 Olaf **Langsepp** (Tartu)
 Lilian **Laur-Kurvits** (Tallinn)
 Helle **Leemets** (Tallinn)
 Tiina **Leemets** (Tallinn)
 Maeve **Leivo** (Põlvamaa)
 Kersti **Lepajõe** (Tartu)
 Jane **Lepasaar** (Tallinn)
 Merle **Leppik** (Võrumaa)
 Nansi **Leppik** (Tallinn)
 Peep **Leppik** (Valgamaa)
 Tiina **Lias** (Tallinn)
 Sander **Liivak** (Rakvere)
 Liina **Lindström** (Tartu)
 Aita **Maasik** (Tartu)
 Sirje **Maasikamäe** (Tallinn)
 Tiit **Maksim** (Tallinn)
 Piret **Malv** (Tallinn)
 Margit **Maran** (Tallinn)
 Tiia **Margus** (Tartu)
 Mart **Meri** (Tallinn)
 Alo **Merilo** (Tallinn)
 Helle **Mets** (Harjumaa)
 Mari **Mets** (Põlva)
 Helena **Metslang** (Tallinn)
 Helle **Metslang** (Tallinn)
 Iris **Metsmägi** (Tallinn)
 Andres **Mihkels** (Tallinn)
 Krista **Mihkels** (Tartumaa)

Meelis **Mihkla** (Tallinn)
 Merilin **Miljan** (Tallinn)
 Ruth **Mirov** (Tallinn)
 Kadri **Muischnek** (Tartu)
 Argo **Mund** (Rakvere)
 Sirje **Mäearu** (Tallinn)
 Helika **Mäekivi** (Tartu)
 Eleonora **Mäger** (Tallinn)
 Marju **Märtson** (Tallinn)
 Peep **Nemvalts** (Tallinn)
 Silvi **Nemvalts** (Tallinn)
 Tiia **Neuvonen** (Tartu)
 Ellen **Niit** (Tartu)
 Sirje **Nilbe** (Tartu)
 Miina **Norvik** (Tallinn)
 Piret **Norvik** (Tallinn)
 Anu **Nurk** (Tartu)
 Eduard **Odinets** (Tallinn)
 Anni **Oja** (Tartu)
 Vilja **Oja** (Tallinn)
 Tiit **Ojanurme** (Tartu)
 Peeter **Olesk** (Tartu)
 Sirje **Olesk** (Tartu)
 Martin **Ollisaar** (Tallinn)
 Mare **Onga** (Tartu)
 Sirje **Ootsing** (Tallinn)
 Heili **Orav** (Tartu)
 Mart **Orav** (Tartu)
 Heido **Ots** (Tallinn)
 Leelo **Padari** (Tartu)
 Madis **Paide** (Tartu)
 Elsa **Pajumaa** (Tallinn)
 Hille **Pajupuu** (Tallinn)
 Jaan **Pajupuu** (Tallinn)
 Karl **Pajusalu** (Tartu)
 Renate **Pajusalu** (Tartu)
 Killu **Paldrok** (Tallinn)
 Sirli **Parm** (Tartumaa)
 Toomas **Paul** (Tallinn)
 Pille **Penjam** (Tartu)
 Mare **Piho** (Tartu)

Katrin **Piller** (Tartu)
 Urve **Pirso** (Tallinn)
 Helen **Plado** (Tartumaa)
 Raili **Pool** (Tartu)
 Vaike **Potseps** (Tartu)
 Kristiina **Praakli** (Tartu)
 Esta **Prangel** (Tallinn)
 Külvi **Pruuli** (Tartu)
 Helin **Puksand** (Tallinn)
 Egle **Pullerits** (Tallinn)
 Leili **Punga** (Tartu)
 Halliki **Põlda** (Tallinn)
 Aivar **Põldvee** (Järvamaa)
 Peeter **Päll** (Tallinn)
 Linda **Püssa** (Viljandi)
 Maire **Raadik** (Tallinn)
 Marta **Raisma** (Tartu)
 Helju **Rajando** (Tartu)
 Sirje **Rammo** (Tartu)
 Øyvind **Rangøy** (Tartu)
 Sirje **Ratso** (Tallinn)
 Pärle **Raud** (Tallinn)
 Stella **Raudsepp** (Pärnu)
 Tuuli **Rehema** (Tallinn)
 Nele **Reimann-Truija** (Võru)
 Riina **Reinsalu** (Tartu)
 Nikolai **Repän** (Tartu)
 Kristel **Ress** (Tartu)
 Anne **Romet** (Tallinn)
 Eevi **Ross** (Tallinn)
 Jaan **Ross** (Tallinn)
 Kristiina **Ross** (Tallinn)
 Margit **Ross** (Tallinn)
 Ingrid **Rummo** (Tartu)
 Maia **Rõigas** (Tartu)
 Andriela **Rääbis** (Tartu)
 Ingrid **Rüütel** (Tartu-Tallinn)
 Tiina **Rüütmaa** (Tallinn)
 Edgar **Saar** (Tartu)
 Eva **Saar** (Tartu)
 Heete **Sahkai** (Tallinn)

Age **Salo** (Tartu)
 Monika **Salo** (Tartu)
 Urve **Salus** (Tallinn)
 Anu **Saluäär** (Tallinn)
 Kristi **Salve** (Tartu)
 Joel **Sang** (Tallinn)
 Mari **Sarv** (Tartu)
 Mikk **Sarv** (Rapla)
 Õie **Sarv** (Võrumaa)
 Rein **Saukas** (Tartu)
 Meeli **Sedrik** (Tartu)
 Tõnu **Seilenthal** (Tartu)
 Elena **Selge** (Tartu)
 Arvi **Sepp** (Raplamaa)
 Ene **Sepp** (Tallinn)
 Maria-Maren **Sepper** (Tallinn)
 Ann **Siiman** (Jõgevamaa)
 Maarja **Siiner** (Tartu)
 Sillen **Sillar** (Rapla)
 Hanna **Sinijärv** (Tallinn)
 Siiri **Soidro** (Tallinn)
 Karin **Soodla** (Tartu)
 Sven-Erik **Soosaar** (Tallinn)
 Urmas **Sutrop** (Tallinn)
 Kadri **Sõrmus** (Tartu)
 Ele **Süvalep** (Tartu)
 Anastassia **Zabrodsckaja** (Tallinn-Tartu)
 Kaja **Tael** (Tallinn)
 Kadri **Tamm** (Elva)
 Vally **Tamm** (Tartu)
 Eha **Tammo** (Võru)
 Kairi **Tamuri** (Tallinn)
 Mari **Tarand** (Tallinn)
 Lehte **Tavel** (Harjumaa)
 Tõnu **Tender** (Tartu)
 Silvi **Tenjes** (Tartu)
 Elery **Teor** (Pärnu)
 Maarika **Teral** (Tartu)
 Pire **Teras** (Tartu)
 Mai **Tiits** (Tallinn)

Silva **Tomingas** (Harjumaa)
 Ülle **Tomson** (Valga)
 Ilmar **Tomusk** (Tallinn)
 Maren **Toom** (Tallinn)
 Veljo **Tormis** (Tallinn)
 Reeli **Torn-Leesik** (Tartu)
 Peeter **Torop** (Tartu)
 Szilárd Tibor **Tóth** (Tartu)
 Jekaterina **Trainis** (Tallinn)
 Tuuli **Tuisk** (Tartu)
 Maria **Tuulik** (Tallinn)
 Igor **Tõnurist** (Tallinn)
 Udo **Uibo** (Tallinn)
 Kristel **Uiboaed** (Tartu)
 Jaan **Undusk** (Tallinn)
 Rein **Undusk** (Tallinn)
 Anne **Uusen** (Harjumaa)
 Mari **Uusküla** (Tallinn)
 Leo **Uuspõld** (Tartu)
 Marja **Vaba** (Harjumaa)
 Piret **Vahtra** (Tallinn)
 Elle **Vaimann** (Tartu)
 Ene **Vainik** (Tallinn)
 Tiia **Valdre** (Tallinn)
 Jüri **Valge** (Tartu)
 Mare **Valge** (Tartu)
 Anu **Vane** (Tallinn)
 Silvi **Vare** (Tallinn)

Andra **Veidemann** (Tallinn)
 Rein **Veidemann** (Tallinn)
 Ann **Veismann** (Tartu)
 Eva **Velsker** (Tartu)
 Kullo **Vende** (Tallinn)
 Anna **Verschik** (Tallinn)
 Leidi **Veskis** (Tallinn)
 Aime **Vettik** (Harjumaa)
 Kadri **Vider** (Tartu)
 Helgi **Vihma** (Tallinn)
 Mati **Vihman** (Tallinn)
 Virve-Anneli **Vihman** (Tartu)
 Annika **Viht** (Tallinn-Tartu)
 Jüri **Viikberg** (Tallinn)
 Maigi **Vija** (Tartu)
 Ülle **Viks** (Tallinn)
 Marju **Vilbaste** (Tallinn)
 Eha **Viluoja** (Tallinn)
 Endel **Vingissar** (Viljandimaa)
 Piret **Voll** (Tallinn)
 Kai **Võlli** (Tallinn)
 Maia-Ülle **Väkram** (Tallinn)
 Reet **Vääri** (Tartu)
 Asta **Õim** (Harjumaa)
 Haldur **Õim** (Tartu)
 Sirje **Õim** (Tartu)
 Jaan **Õispuu** (Harjumaa)
 Eliisa **Ülevain** (Tartu)

VÄLISLIHKMED

Kari **Aro** (Turu, Soome)
 Rogier **Blokland** (Uppsala, Rootsi)
 Kersti **Boiko** (Riia, Läti)
 Antoine **Chalvin** (Pariis, Prantsusmaa)
 Valts **Ernštreits** (Carnikava, Läti)
 Ivan **Galkin** (Joškar-Ola, Marimaa)
 Riho **Grünthal** (Helsingi, Soome)
 Satu **Grünthal** (Helsingi, Soome)
 Sirje **Hassinen** (Vantaa, Soome)

Katrin **Hiietam** (Manchester, Suurbritannia)
 Jussi **Kallio** (Helsingi, Soome)
 Leelo **Keevallik** (Linköping, Rootsi)
 Eino **Koponen** (Helsingi, Soome)
 Annika **Küngas** (Kopenhaagen, Taani)
 Johanna **Laakso** (Helsingi, Soome)
 Klaus **Laalo** (Helsingi, Soome)
 Kari **Laukkanen** (Helsingi, Soome)

Irja **Lindström** (Vantaa, Soome)
Järvi **Lipasti** (Helsingi, Soome)
Tauno **Lähteenkorva** (Oulu, Soome)
Alo **Malt** (Luxembourg,
Luksemburg)
Tiina **Malt** (Luxembourg,
Luksemburg)
Leena **Nissilä** (Oulu, Soome)
Matti **Puntila** (Vantaa, Soome)
Raimo **Raag** (Uppsala, Rootsi)

Virve **Raag** (Uppsala, Rootsi)
Hannu **Remes** (Kajaani, Soome)
Tiiu **Salasoo** (Roseville, Austraalia)
Claudia Maria **Steinhardt** (Hamburg,
Saksamaa)
Helena **Sulkala** (Kempele, Soome)
Tiina **Södermann** (Helsingi, Soome)
Eberhard **Winkler** (Göttingen,
Saksamaa)

LÜHENDID

a) Arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu
EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000

EK = Eesti Keel, Tartu

EKI = Eesti Keele Instituut

EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu

EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn

EKK = Eesti keele käsiraamat. 3. tr 2007, Tallinn

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm, 1958–1979

EKmS = Eesti Kirjameeste Selts

EKS = Eesti Kirjanduse Selts

EKSA = Eesti Keele Sihtasutus

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–2007; Eesti keele seletav sõnaraamat [täiendatud uuustrükk], 2009, Tallinn

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

ES = Emakeele Selts

ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis

ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis

ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis

ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn–Tartu

EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu, 1925–1937

EV = Eesti vanasõnad, Tallinn 1980–1983

FU = Fenno-ugristica, Tartu

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki

Km = Kodumurre, Tallinn

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki, 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki, 1992–2000
SUS = Suomalais-ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
VVS = Ü. Viks, Väike vormisõnastik, Tallinn
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006
ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013

b) Keeled, murdered, murrakud

Amb = Ambla	bsks = baltisaksa keel
Ann = Anna	bulg = bulgaaria keel
asks = alamsaksa keel	e = eesti keel
Aud = Audru	eL = Lõuna-Eesti murdered
blt = balti algkeel, balti keeled	Emm = Emmaste

eP = Põhja-Eesti murded
er (mde) = ersa (~ ersamordva) keel
eR = eesti rannikumurre (~ kirderannikumurre)
eRI = eesti rannikumurde idaosa (~ kirderannikumurde idaosa)
germ = germaani keeled
h = handi keel
Hag = Hageri
Han = Hanila
Har = Hargla
Hel = Helme
Hi = Hiiumaa
hisp = hispaania keel
HJn = Harju-Jaani
Hlj = Haljala
Hls = Halliste
HMd = Harju-Madise
holl = hollandi keel
Hää = Häädemeeste
I (ePI) = idamurre
i-e = indoeuroopa keeled
Iis = Iisaku
ingl = inglise keel
is = isuri keel
isAL = isuri keele Alam-Lauga murre
isH = isuri keele Hevaha murre
isO = isuri keele Oredeži murre
isS = isuri keele Soikola murre
it = itaalia keel
Jaa = Jaani
JJn = Järva-Jaani
JMd = Järva-Madise
Juu = Juuru
Jõe = Jõelähtme
Jõh = Jõhvi
Jäm = Jämaja
Jür = Jüri
k = komi keel
K (ePK) = eesti keskmurre

Kaa = Kaarma
Kad = Kadrina
Kam = Kambja
kam = kamassi keel
Kan = Kanepi
kasks = keskalamsaksa keel
Kei = Keila
Khk = Kihelkonna
Khnu = Kihnu
kholl = keskhollandi keel
Kir = Kirbla
KJn = Kolga-Jaani
Kod = Kodavere
Koe = Koeru
Kos = Kose
kr = kreeka keel
Kra = Kraasna
Krj = Karja
krj = karjala keel
krjA = Aunuse murre
krjK = Tveri murre ~ murrakud
krjL = lõunamurre (lõunakarjala m)
krjLü = lüüdi murre
krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
Krk = Karksi
Krl = Karula
Kse = Karuse
Ksi = Kursi
Kul = Kullamaa
Kuu = Kuusalu
Kõp = Kõpu
Käi = Käina
Kär = Kärla
küsk = keskülemsaksa keel
L (ePL) = eesti läänemurre
lad = ladina keel
Lai = Laiuse
ld = leedu keel
Lei = Leivu
Lih = Lihula

lms = läänemeresoome algkeel,
 läänemeresoome keeled
LNg = Lääne-Nigula
lp = lapi keel
lpN = Norra murre (norralapi m)
lt = läti keel
Lut = Lutsi
lv = liivi keel
Lüg = Lüganuse
M (eLM) = Mulgi murre
Mar = Martna
md = mordva keeled
mdE vt er
mdM vt mo
Mih = Mihkli
MMg = Maarja-Magdaleena
mns = mansi keel
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva
 keel)
mr = mari keel
Muh = Muhu
Mus = Mustjala
Mär = Märjamaa
Nai = Naissaare
Nis = Nissi
Noa = Noarootsi
Nõo = Nõo
Ote = Otepää
ou = obiugri keeled
Pai = Paide
Pal = Palamuse
Pee = Peetri
Pha = Püha
Phl = Pühalepa
Pil = Pilistvere
PJg = Pärnu-Jaagupi
Plt = Põltsamaa
Plv = Põlva
pm = Permi keeled
pr = prantsuse keel
prov = provanssaal

Pst = Paistu
Puh = Puhja
Pä = Pärnumaa
Pär = Pärnu
Pöi = Pöide
Rak = Rakvere
Ran = Rannu
Rap = Rapla
Rei = Reigi
Rid = Ridala
Ris = Risti
rts = rootsi keel
Ruh = Ruhnu
Rõn = Rõngu
Rõu = Rõuge
Räp = Räpina
S (ePS) = saarte murre
Sa = Saaremaa
Saa = Saarde
sam = samojeedi keeled
San = Sangaste
Se = Setumaa
Sim = Simuna
SJn = Suure-Jaani
skr = sanskriti keel
sks = saksa keel
sm = soome keel
s-u = soome-ugri keeled
T (eLT) = Tartu murre
Tln = Tallinn
TMr = Tartu-Maarja
Tor = Tori
Trm = Torma
Trt = Tartu
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tür = Türi
udm = udmurdi keel
ug = ugri keeled
ukr = ukraina keel
ung = ungari keel

Urv = Urvaste
uu = Uurali keeled
V (eL) = Võru murre
Vai = Vaivara
Var = Varbla
Vas = Vastseliina
vdj = vadja keel
Vi = Virumaa
VId = Võru murde idaosa
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
VJg = Viru-Jaagupi
vlg = Volga keeled
vlgyn = valgevene keel
VIl = Valjala

VMr = Väike-Maarja
vn = vene keel
VNg = Viru-Nigula
Vor = Vormsi
vpr = vanaprantsuse keel
vprs = vanapreisi keel
vprov = vanaprovanssaal
vps = vepsa keel
vrts = vanarootsi keel
vvn = vanavene keel
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
vüsk = vanaülemsaksa keel
Äks = Äksi
üsk = ülemsaksa keel

